

KASB-HUNAR TA'LIMI

Профессиональное образование
Professional education

Ilmiy-uslubiy, amaliy, ma'rifiy jurnal
2025-yil, 11-son

Muassislar:

Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi,
Professional ta'limni rivojlantirish instituti

Bosh muharrir: Z.Y.XUDAYBERDIYEV
Ijrochi direktor: H.SIROJIDDINOV

Tahrir hay'ati:

M.XOLMUXAMEDOV, R.X.JO'RAYEV,
A.Q.JALALOV, A.R.XODJABAYEV,
J.SH.SHOSALIMOV, A.NABIYEV,
A.A.HASANOV, H.SIROJIDDINOV,
K.M.GULYAMOV

Jurnal 2000-yildan nashr etila boshlangan.
O'zbekiston matbuot va axborot agentligida
2007-yil 3-yanvarda qaytadan ro'yxatga olinib,
0109-raqamli guvohnoma berilgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar
Mahkamasi huzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasi
tomonidan 2017 yil 29 avgustdagi 241/8 qarori
bilan Pedagogika fanlari bo'yicha dissertatsiyalar
yuzasidan asosiy ilmiy natijalarni chop etishga
tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Manzil: 100095, Toshkent sh., Olmazor tumani
Universitet ko'chasi, 2-uy
Tel.: 90-979-75-89; 94-677-90-32;

E-mail: kasbhunartalimi@mail.ru,
ksbjurnal@inbox.uz.

Nashr uchun mas'ul
H.Sirojiddinov

Sahifalovchi:
I.Sirojiddinov

Tahririyat fikri muallif nuqtai nazariga to'g'ri
kelmasligi mumkin.

Tahririyatga yuborilgan maqolalar tahrir etilmaydi
va egasiga qaytarilmaydi.
Jurnaldan ko'chirib bosilganda "Kasb-hunar ta'limi"
jurnalidan olingani izohlanishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 25.12.2025-yil.
Bichimi 60x84 1/8

Bosma tabog'i 10. Adadi 60 nusxa.

Buyurtma "PROFIEDUPRESS" MChJ
bosmaxonasida chop etildi.

Korxona manzili: Toshkent shahri, Sirg'ali tumani,
Yangi Sirg'ali ko'chasi, 18-uy

МУНДАРИЖА

Rustamova Sh.O. Tadqiqiy pedagogika fani bo'yicha kompetensiyalarni rivojlantirishda multimodal yondashuv	3
Jo'rayeva D.R. Til va adabiyot darslarida muammoli ta'lim asosida pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirishning nazariy-metodik mexanizmlari	8
Xaqiqatbekov Z.Sh. Oliy ta'lim muassasalarida talabalar salomatligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-pedagogik omillar va ularni bartaraf etish mexanizmlari	13
Xomidjonov A.O. Pedagogik texnologiyalar nazariyasining shakllanishi va rivoji (global tajriba hamda o'zbekiston amaliyoti)	19
Shirmatova G. Texnologik ta'lim mutaxassislarining konstruktorlik kompetensiyalarini zamonaviy texnologiyalar vositasida takomillashtirish	24
USAROVA M.O. Alaliyali bolalarda nutq kompetensiyasini rivojlantirishning neyrokognitiv va multimodal texnologiyalari	28
Xakimova Y.T., Madumarov A.A. Aralash ta'limning mazmuni, modellari va didaktik tamoyillari	34
Usmonova G.Q. Ingliz tili ta'limida o'qish kompetensiyalarini rivojlantirishning zamonaviy tamoyillari	38
Mirsaidova M. Oliy ta'limda amaliyotida kommunikativ yondashuvdan foydalanish bo'yicha xorijiy tajribalarning qiyosiy tahlili	42
Abduvaliev X.A. Darsdan tashqari sport faoliyatida raqamli tahlil texnologiyalarining qo'llanilishi	46
Бекторов О.Ё. Ўсмир футболчиларнинг майдондаги тактик фикр-лашларини ўрганиш ва ривожлантириш	50
Kosimov R.A. Talabalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda madaniy meros obyektlaridan foydalanish texnologiyalari	55
Umarova R.U. Zamonaviy ta'lim sharoitida o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik jihatlarini	59
Rustamova D.T., Sultonova G.F. Ona tili darslarida o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirishning zamonaviy metodlari	64
Umarova G.B. Zamonaviy boshlang'ich ta'limda matematik savodxonlikni rivojlantirish yo'llari	68
Usmonova R.B. Oliy ta'lim muassasalarida jahon adabiyoti vositasida talabalarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash tamoyillari	73
Abdiyeva Sh.N. O'quvchilar mulqotini rivojlantirishda didaktik o'yinlardan foydalanish	77
Olimova N.Q., Nazirova R.M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy rivojlanishining psixologik-pedagogik xususiyatlari	83
Baqoyev N.A. Yapon tilida gapirish ko'nikmalarini o'rgatishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati	88
Mardov S.X. Grafik fanlarni o'qitishda bim texnologiyalari integratsiyasi: Innovatsion tajriba va natijalar	94
Ismatov J.A. Geografiya ta'limi samaradorligini oshirishda didaktik ta'minotning ahamiyati	100
Umarova G.B., Akbarova D.U. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematik tushunchalarni shakllantirishda interfaol usullardan foydalanishning ilmiy-asosiy tamoyillari	104
Atajanov O.Y. Raqamli ta'lim muhitida VR va simulyatsiya texnologiyalarining pedagogik mohiyati	109
Pardaboyeva D.N. Texnikum o'quvchilarini iqtisodiy ta'limga yo'naltirishning didaktik asoslari	113
Asranbayeva M.X. Gerontopedagogika tamoyillari asosida pedagogik jarayonlarni loyihalashning nazariy-metodologik asoslari	118
Umarova G.B., Muratova Z.J. Bo'lgusi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining raqamli pedagogik kompetentligini shakllantirish	123
Norqulov B.X. Virtual darslar orqali ingliz tilini o'qitishda kreativ kompetensiyani rivojlantirishning metodik va pedagogik asoslari	127
Yusupov E.X. Raqamli simulyatsiyalar yordamida fizikaning optika bo'limini o'qitish texnologiyasi	131
Mamadaliyev X.U., Badridinov N.X., Abdumutalipova B.A. Classic Ethernet va IEEE 802.3: Kadr tuzilishi va funktsiyalari	134
Sidikova Z.M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini tarbiyalashda xalq og'zaki ijodining o'rni	138
Xoldarova I.V. Xomidova R. Oila-mahalla-maktab hamkorligida "yaxshi xulq-odob" tarbiyasining innovatsion usullari	143

Rajabov X.M. Bo'lajak kimyo o'qituvchisining axborot-metodik kompetentligini takomillashtirish usullari	147
Aliboyev S.X. Ta'limni raqamlashtirish sharoitida kreativ axborot ta'lim muhitini loyihalash	151
Mirabdullayev I.I. Aksiologik yondashuvning talabalarda mediafalsafiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi metodologik ahamiyati	156
Xaydarov Sh.A., Bozarov D.U. Kepler, Kavalery va Fermat ishlarida integrallash g'oyalarining shakllanishi	162
Abdulatipov M. Masofaviy ta'limda talabalar o'zlashtirishini kundalik pedagogik monitoring qilishning nazariy-metodik asoslari	168
Xalimov M.K. Mustaqil ta'lim jarayonida talabalarning fazoviy tasavvurini rivojlantirish metodikasi (Chizma geometriya va muhandislik grafikasi fani misolida)	175
Orifjonova I.O. So'rovga asoslangan ta'lim texnologiyasini geografiya amaliy mashg'ulotlarida qo'llashning samaradorligi	180
Sayidova N.K., Aliyeva G.A. "Globallashuv sharoitida sonli usullarni ta'lim jarayoniga integratsiyalash: Eyler usulini o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar"	185
Butayev N.T. Talabalarning muhandislik kompetentligini rivojlantirishda nazariy mexanika fanini loyiha asosida o'qitishning innovatsion yondashuvi	190
Karshiyeva D.U. Texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining mustaqil ta'limida smart veb-platforni amaliy samaradorligi	194
Sodiqova G.E. Rivojlangan davlatlarda ish beruvchi ishtirokini tartibga solish tajribasi: institutsional mexanizmlar va amaliy yondashuvlar	199
Elova U.R. Etnolingvodidaktiv yondashuv asosida talabalarning etnokutnologik kompetensiyasini xalq dostonlari orqali takomillashtirish metodikasi(o'zbek va ingliz tili misolida)	204
Xayrullayev A.I. Fizika fanini mutaxassislik fanlari integratsiyasi asosida o'qitishda bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari	209
Agaliyeva X. Malaka oshirish tizimini takomillashtirish tendensiyalari	214
Kazbekova F.P. O'quvchilarning tanqidiy tafakkurini integratsion usullar orqali rivojlantirish texnologiyasi	218
Ibodova M. Sinergetik yondashuv asosida biologiya darslarini loyihalash texnologiyasi	224
Omonova M.D. Talabalar bilan ishlashda empatik muomala usullari va ularning samaradorligi	229
Raximova A.D. Maxtumquli Firog'iy pand-nasixatlari vositasida talabalarda ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishning pedagogik mexanizmlari	234
Qurbonov J.A. Innovatsion pedagogika negizida bo'lajak pedagoglarning intellektual salohiyatini rivojlantirish prinsiplari	238
Mirzayeva N.B. Bolalar adabiyotini o'qitishda innovatsion yondashuv: pedagogik imkoniyatlar va amaliy tatbiq etilishi	243
Дусчанова Н.С. Адабий таълимда нейрпедагогик технологияларнинг ўрни ва аҳамияти	247
Pirnazarov G'.N. Talabalar huquqiy kompetensiyani ta'lim jarayonida rivojlantirishda qo'llaniladigan yondashuvlar	256
Bayzakova M.A. Loyihaga asoslangan ta'lim (PBL) orqali tarbiyachilarda ta'lim jarayonini loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirish	261

TADQIQIY PEDAGOGIKA FANI BO‘YICHA KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA MULTIMODAL YONDASHUV

RUSTAMOVA SHOXISTA OMONJONOVNA

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

Anotatsiya: Ushbu maqola zamonaviy ta’lim jarayonlarida tadqiqiy pedagogika fani doirasida talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda multimodal yondashuvning ahamiyatini ilmiy tahlil qiladi. Maqolada multimodal yondashuvning nazariy asoslari, uning ta’lim jarayonidagi funksiyalari va innovatsion pedagogik metodlar bilan integratsiyasi batafsil yoritiladi. Shuningdek, multimodal vositalar (matn, vizual, audio, interaktiv resurslar) orqali talabalarda tahlil qilish, muammolarni hal etish va mustaqil tadqiqot olib borish qobiliyatlarini shakllantirish jarayoni ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Multimodal yondashuv, tadqiqiy pedagogika, tadqiqotchilik kompetensiyalari, innovatsion pedagogika, talabalarning o‘qitish jarayoni, interaktiv ta’lim resurslari.

Аннотация: В данной статье проводится научный анализ значимости мультимодального подхода в развитии исследовательских компетенций студентов в рамках курса научно-исследовательской педагогики в современных образовательных процессах. Подробно рассматриваются теоретические основы мультимодального подхода, его функции в образовательном процессе и интеграция с инновационными педагогическими методами. Кроме того, научно анализируется процесс формирования у студентов навыков анализа, решения проблем и проведения самостоятельных исследований с использованием мультимодальных средств (текст, визуальные, аудиоматериалы, интерактивные ресурсы).

Ключевые слова: мультимодальный подход, научно-исследовательская педагогика, исследовательские компетенции, инновационная педагогика, процесс обучения студентов, интерактивные образовательные ресурсы.

Kirish: Zamonaviy pedagogik ilmfan taraqqiyoti jarayonida ta’limning sifat va samaradorligini oshirishga qaratilgan innovatsion yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, tadqiqiy pedagogika fani doirasida talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi dolzarb bo‘lib, bu jarayonning samarali tashkil etilishi pedagogik jarayonning muvaffaqiyati bilan chambarchas bog‘liqdir. Tadqiqiy pedagogika fani o‘quv jarayonida ilmiy tafakkur va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi, shuningdek, talabalarni nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etishga, muammolarni ilmiy asosda tahlil qilishga, o‘ziga xos ilmiy qarashlar va

xulosalar ishlab chiqishga yo‘naltiradi [1]. Hozirgi kunda ta’limning sifatini oshirishda multimodal yondashuv konsepsiyasi markaziy o‘rin tutmoqda. Multimodal yondashuv o‘quv jarayonida matn, vizual, audio, interaktiv va boshqa turdagi resurslarni kompleks tarzda qo‘llashni nazarda tutadi, bu esa talabalarning turli sezgi kanallari orqali bilim olishini ta’minlaydi va ularning tahliliy, ijodiy hamda tadqiqotchilik qobiliyatlarini mustahkamlaydi. Shu nuqtai nazardan, multimodal yondashuv tadqiqiy pedagogika fanida kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida innovatsion vosita sifatida muhim ahamiyatga ega bo‘ladi [2]. Tadqiqiy pedagogika fani va multimodal yondashuv o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni

aniqlash uchun ilmiy adabiyotlar va empirik tadqiqotlar tahlil qilinadi. Tadqiqiy pedagogika fanida talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalari ularning mustaqil fikrlash, ilmiy mulohaza yuritish va muammolarni hal qilish qobiliyatlari bilan belgilanadi. Shu jihatdan multimodal yondashuv talabalarning sezgi, vizual, auditoriya va interaktiv tajriba orqali bilim olish jarayonini kuchaytiradi, bu esa o'z navbatida tadqiqotchilik kompetensiyalarini yanada samarali rivojlantirish imkonini beradi[3]. Multimodal resurslar orqali ta'lim jarayonini tashkil etish, talabalarga nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlar, interaktiv muhokamalar, vizual diagrammalar va audio materiallar yordamida o'rgatish pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi. Bunday yondashuv talabalarda tanqidiy fikrlash, ilmiy asoslash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, multimodal yondashuv individual o'quv ehtiyojlarini hisobga olish imkoniyatini yaratadi, chunki talabalar o'zlarining sezgi va qobiliyatlariga mos ravishda o'rganish jarayonini moslashtirishi mumkin. Tadqiqiy pedagogika fanida multimodal yondashuvni qo'llashning nazariy asoslari ham ilmiy jihatdan mustahkamlangan. Shuningdek, innovatsion pedagogik texnologiyalar, jumladan, interaktiv platformalar, virtual laboratoriyalar va multimedia vositalari talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonida muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, multimodal yondashuv talabalarning bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishini ta'minlaydi, ularning ijodiy va analitik qobiliyatlarini rivojlantiradi, shuningdek, mustaqil ilmiy tadqiqot olib borishga bo'lgan motivatsiyani oshiradi[4]. Shu maqsadda, multimodal yondashuv va tadqiqiy pedagogika fanini integratsiyalash orqali ta'lim jarayonida talabalarning kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali strategiyalari ishlab chiqilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa pedagogik jarayonning sifatini oshirish va talabalarni ilmiy tafakkurga

yo'naltirishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, multimodal yondashuv pedagogik innovatsiyalarni qo'llash jarayonida talabalarning turli qobiliyatlarini aniqlash va rivojlantirishga yordam beradi. Masalan, vizual resurslar orqali murakkab nazariy tushunchalarni tasavvur qilish, audio materiallar orqali eshitish qobiliyatini rivojlantirish va interaktiv mashg'ulotlar orqali amaliy tadqiqot ko'nikmalarini shakllantirish mumkin[5]. Bu jarayon talabalarda ilmiy metodlarni amaliyotga tatbiq etish ko'nikmalarini rivojlantiradi va ularni mustaqil ilmiy faoliyatga tayyorlaydi. Shunday qilib, tadqiqiy pedagogika fanida multimodal yondashuvni qo'llash nafaqat kompetensiyalarni rivojlantirish, balki ta'lim jarayonining sifatini oshirish va talabalarni zamonaviy ilmiy faoliyatga tayyorlashda muhim vosita hisoblanadi[6]. Shu maqsadda, maqola multimodal yondashuvning nazariy va metodologik asoslarini tahlil qiladi, talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish bo'yicha zamonaviy ilmiy tadqiqotlar va natijalarni uzviy bog'laydi.

Adabiyotlar tahlili: Tadqiqiy pedagogika fani doirasida multimodal yondashuvni qo'llash va talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Xususan, Mayer va Moreno multimodal o'qitish prinsiplari orqali o'quvchilarning kognitiv jarayonlarini yaxshilashni ko'rsatgan. Ularning tadqiqotlarida multimodal resurslar (matn, vizual, audio) birgalikda qo'llanganda talabalarning tahlil qilish, ilmiy asoslash va muammolarni hal etish qobiliyatlari sezilarli darajada oshishi aniqlangan. Ushbu tadqiqotlar shuni ta'kidlaydiki, multimodal yondashuv o'quv jarayonining interaktivligini kuchaytirib, talabalarda mustaqil ilmiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatini beradi. Shuningdek, Clark va Lyons multimodal pedagogika vositalarining samaradorligini tajriba va empirik tadqiqotlar orqali isbotlagan[7]. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, vizual diagrammalar, audio materiallar va

interaktiv mashg'ulotlarni integratsiyalash talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa, ularning ishlari multimodal yondashuvning nazariy asoslarini batafsil yoritib, talabalarning ilmiy metodlarni qo'llashdagi amaliy ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ushbu ikki olimning ishlari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, multimodal yondashuvning pedagogik samaradorligi, kompetensiyalarni shakllantirish va talabalarning mustaqil ilmiy faoliyatga tayyorlanishida muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Mayer va Moreno multimodal yondashuvning kognitiv psixologik asoslarini, Clark va Lyons esa uning amaliy pedagogik aspektlarini tadqiq etib, multimodal resurslarning ta'lim jarayonidagi rolini kompleks tarzda yoritgan. Shu bilan birga, ular multimodal yondashuv orqali talabalarning tanqidiy fikrlash, ilmiy mulohaza va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishning samarali strategiyalarini ilmiy asosda taqdim etadi[8]. Ushbu adabiyotlar tahlili multimodal yondashuvning tadqiqiy pedagogika fanida kompetensiyalarni rivojlantirishda nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham samarali ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, ular talabalarning individual o'quv ehtiyojlariga moslashgan, interaktiv va kognitiv jihatdan boy ta'lim muhitini yaratishning muhimligini isbotlaydi. Shu nuqtai nazardan, tadqiqiy pedagogika fanida multimodal yondashuvni integratsiyalash orqali talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish jarayonini optimallashtirish mumkin.

Metodologik qism: Ushbu maqolada tadqiqiy pedagogika fani bo'yicha talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda multimodal yondashuvning samaradorligini aniqlash maqsadida integrativ metodologik yondashuv qo'llandi. Tadqiqot jarayonida kognitiv, interaktiv va eksperimental metodlar birlashtirilib, multimodal resurslardan foydalanish orqali talabalarning ilmiy asoslash, tahlil qilish va muammolarni

hal etish qobiliyatlari baholandi. Shu bilan birga, observatsiya va kontent-tahlil metodlari tadqiqiy pedagogika fanida multimodal vositalarning talabalarning kompetensiyalariga ta'sirini aniqlashda qo'llanildi. Empirik tadqiqotlar davomida anket va test metodlari yordamida talabalarning tadqiqotchilik ko'nikmalari va multimodal yondashuvga munosabati o'rganildi, shuningdek, case-study metodologiyasi orqali multimodal mashg'ulotlarning amaliy samarasini tahlil qilish imkoniyati yaratildi. Shu tarzda, maqolada qo'llangan metodlar bir-biri bilan uzviy bog'lanib, multimodal yondashuv orqali tadqiqiy pedagogika fanida kompetensiyalarni shakllantirish jarayonining ilmiy asoslangan va tizimli tarzda o'rganilishini ta'minladi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, multimodal yondashuvni tadqiqiy pedagogika fanida qo'llash talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Empirik tadqiqotlar davomida aniqlanishicha, multimodal resurslar yordamida o'qitish jarayonida talabalar murakkab nazariy tushunchalarni vizual va audio materiallar orqali samarali o'zlashtiradi, interaktiv mashg'ulotlar esa mustaqil fikrlash va muammolarni hal etish qobiliyatlarini mustahkamlaydi. Tadqiqot natijalari shuningdek ko'rsatdiki, multimodal yondashuv talabalarning ilmiy asoslash va tahlil qilish ko'nikmalarini yaxshilaydi, ularning tanqidiy fikrlash va eksperimental tadqiqotlar olib borish qobiliyatlarini oshiradi. Anket va test natijalari multimodal mashg'ulotlarda ishtirok etgan talabalar o'rtasida tadqiqotchilik kompetensiyalari darajasi an'anaviy metodik yondashuvga qaraganda yuqoriroq ekanligini isbotladi. Shu bilan birga, case-study metodologiyasi orqali multimodal yondashuvning amaliy samarasini baholash natijalari multimodal resurslarning ta'lim jarayonida individual o'quv ehtiyojlarini hisobga olish va talabalarni ilmiy faoliyatga tayyorlashda muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Natijalar shuni ta'kidlaydiki, multimodal

yondashuv talabalarining kompetensiyalarini rivojlantirishda nafaqat samarali, balki tizimli va ilmiy asoslangan pedagogik strategiya sifatida qabul qilinishi mumkin.

Muxokama: Tadqiqiy pedagogika fanida multimodal yondashuvning samaradorligi masalasida Mayer va Moreno hamda Clark va Lyons orasida qiziqarli ilmiy polemika mavjud. Mayer va Moreno multimodal o'qitish prinsiplari orqali talabalarining kognitiv jarayonlarini yaxshilashni asosiy maqsad qilib ko'rsatadi va multimodal resurslarning birgalikda qo'llanilishi orqali talabalarining murakkab tushunchalarni tez va samarali o'zlashtirishini ta'kidlaydi. Ular multimodal yondashuvni pedagogik jarayondagi ilmiy asos sifatida baholab, talabalarda mustaqil tadqiqot ko'nikmalarini shakllantirishga katta e'tibor qaratadi. Biroq Clark va Lyons multimodal yondashuvning faqat kognitiv samaradorligiga e'tibor qaratishni yetarli deb hisoblamaydi[9]. Ularning fikricha, multimodal resurslar talabalarining amaliy ko'nikmalarini shakllantirishda, interaktiv mashg'ulotlarda va real vaziyatlarda ilmiy metodlarni qo'llashda muhim ahamiyatga ega. Clark va Lyons multimodal yondashuvni ta'lim jarayonining butun tizimini o'z ichiga olgan strategiya sifatida ko'radi va uning samaradorligi talabaning individual qobiliyatlari va pedagogik kontekstga moslashuviga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Shu munosabat bilan, Mayer va Moreno talabalarining kognitiv jarayonlarini asosiy e'tibor markazida tutsa, Clark va Lyons amaliy ko'nikmalar va interaktiv tajribani birinchi o'ringa qo'yadi. Bu ikki yondashuv orasidagi ilmiy bahs multimodal pedagogikaning kompleksligi va uning tadqiqiy pedagogika fanida kompetensiyalarni rivojlantirishdagi samaradorligini chuqurroq tushunishga imkon beradi[10]. Ushbu polemikadan kelib chiqadiki, multimodal yondashuv nafaqat talabalarining kognitiv rivojlanishiga, balki ularning mustaqil ilmiy tadqiqot va amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi kerak. Mayer va Moreno yondashuvining ilmiy

asoslari multimodal resurslarning psixologik va kognitiv samarasini ko'rsatadi, Clark va Lyons yondashuvi esa bu resurslarning amaliy pedagogik integratsiyasini va individual moslashuvchanlikni ta'kidlaydi. Natijada, talabalarining tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda multimodal yondashuvni qo'llash murakkab va ko'p qirrali jarayon sifatida qaraladi. Bu yondashuv talabalarga nafaqat nazariy bilimlarni chuqur o'zlashtirish, balki amaliy va interaktiv mashg'ulotlar orqali mustaqil ilmiy faoliyatni rivojlantirish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, talabalarining individual qobiliyatlari va pedagogik kontekstni hisobga olgan holda multimodal yondashuvni moslashtirish pedagogik samaradorlikni oshirishning muhim sharti sifatida ko'riladi.

Xulosa: Ushbu maqola tadqiqiy pedagogika fani doirasida multimodal yondashuvning talabalarining tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishdagi ahamiyatini tizimli va ilmiy asosda tahlil qildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, multimodal yondashuv talabalarining kognitiv, amaliy va interaktiv qobiliyatlarini bir vaqtning o'zida rivojlantirish imkonini beradi, bu esa ularning mustaqil ilmiy faoliyatga tayyorlanishida muhim rol o'ynaydi. Adabiyotlar tahlili Mayer va Moreno hamda Clark va Lyons ishlariga asoslanib multimodal yondashuvning nafaqat kognitiv, balki amaliy pedagogik samaradorligini ko'rsatdi. Empirik tadqiqotlar multimodal resurslardan foydalangan holda o'qitish talabalarining tahlil qilish, muammolarni hal etish va ilmiy asoslash qobiliyatlarini sezilarli darajada oshirishini tasdiqladi. Shu bilan birga, multimodal yondashuv talabalarining individual o'quv ehtiyojlariga moslashish va interaktiv pedagogik jarayonda faol ishtirok etish imkoniyatini yaratadi. Muxokama bo'limida yoritilgan ilmiy polemikalar shuni ko'rsatadiki, multimodal yondashuvni samarali qo'llash uchun nafaqat kognitiv, balki amaliy va interaktiv jihatlarini ham hisobga olish muhimdir. Bu

yondashuv talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishda kompleks va ko'p qirrali strategiya sifatida qaraladi. Umuman olganda, tadqiqiy pedagogika fanida multimodal yondashuvni integratsiyalash orqali talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish samarali va ilmiy asoslangan

pedagogik strategiya ekanligi ilmiy jihatdan tasdiqlandi. Ushbu yondashuv pedagogik jarayonning sifatini oshirish, talabalarda mustaqil ilmiy fikrlash va amaliy ko'nikmalarni shakllantirish, shuningdek, zamonaviy ta'lim talablariga javob beradigan kompetensiyalarni yaratishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX **Foydalanilgan adabiyotlar :** XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

1. Haytbaeva S. Talabalarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarning o'rni //Nordic_Press. – 2024. – T. 3. – №. 0003.
2. Shohbozbek E. et al. Bo'lajak pedagoglarning tadqiqotchilik madaniyatini shakllantirishning konseptual asoslari //Global Science Review. – 2025. – T. 1. – №. 1. – C. 328-338.
3. Kenjaboyev A., Kenjaboyeva D. Pedagogik deontologiya va kompetentlik //Termiz: Surxon-nashr nashrmatbaa. – 2022.
4. Ruzieva Z., Norboeva S. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida loyihaviy tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish //problems and solutions of scientific and innovative research. – 2025. – T. 2. – №. 5. – C. 197-204.
5. Shohbozbek, E. (2025). Pedagogika psixologiya bolalarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslari. Global Science Review, 4(5), 430-439.
6. Xoliqov I. Pedagogik mahorat Ilmiy-nazariy harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarida pedagogik kompetensiyani takomillashtirishga zamonaviy yondashuvlar: harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarida pedagogik kompetensiyani takomillashtirishga zamonaviy yondashuvlar //Buxoro davlat pedagogika instituti jurnali. – 2022. – T. 2. – №. 2.
7. Abdurazakova Z. Ta'lim transformatsiyasi jarayonida talabalarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish //Universal xalqaro ilmiy jurnal. – 2025. – T. 2. – №. 4.2. – C. 277-279.
8. Lola, Z., & Shohbozbek, E. (2025). Zamonaviy pedagogik texnologiyalari orqali uzluksiz ta'limni rivojlantirish. Global Science Review, 4(3), 328-335.
9. Matkarimov J., Xakimova O., Imomaliyeva R. Ilmiy tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishga sun'iy intellekt imkoniyatlarini integratsiya qilish //Universal xalqaro ilmiy jurnal. – 2025. – T. 2. – №. 4. – C. 232-235.
10. Shohbozbek, E. (2025). Pedagogik metodologiya uzluksiz ta'lim tizimida maktabgacha ta'limning yoshlar ma'naviyatiga ta'siri. Global Science Review, 4(5), 774-782.

TIL VA ADABIYOT DARSLARIDA MUAMMOLI TA'LIM ASOSIDA PEDAGOGIK QAROR QABUL QILISH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-METODIK MEKANIZMLARI

JO'RAYEVA DILNOZA RO'ZIMAT QIZI
Namangan davlat universiteti tadqiqodchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada til va adabiyot ta'limi jarayonida muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llash orqali pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy-metodik asoslari ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda til o'qitishning zamonaviy paradigmalari, kompetensiyalar tizimi, kognitiv-nutqiy faoliyatni faollashtiruvchi muammoli vaziyatlar konstruksiyasi hamda o'quvchi fikrlashini boshqaruvchi pedagogik qarorlar tizimining ichki mexanizmlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Muammoli ta'lim, pedagogik qaror qabul qilish, kompetensiya, filologik ta'lim, til va adabiyot darslari, metakognitsiya, refleksiv yondashuv, didaktik mexanizm, fikrlash jarayoni.

Аннотация: В данной статье научно анализируются теоретико-методические основы развития компетенции принятия педагогических решений посредством применения технологий проблемного обучения в процессе преподавания языка и литературы. В исследовании рассматриваются современные парадигмы преподавания языков, система компетенций, конструкция проблемных ситуаций, активизирующих когнитивно-речевую деятельность, а также внутренние механизмы системы педагогических решений, управляющих мышлением обучающихся.

Ключевые слова: проблемное обучение, принятие педагогических решений, компетенция, филологическое образование, уроки языка и литературы, метакогниция, рефлексивный подход, дидактический механизм, мыслительный процесс.

Kirish: Zamonaviy ta'lim jarayonida til va adabiyot fani nafaqat lingvistik bilimlarni yetkazuvchi vosita sifatida, balki o'quvchilarning mantiqiy, tanqidiy va kreativ fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishda markaziy o'rin egallaydi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik qaror qabul qilish jarayoni til va adabiyot darslarining samaradorligini belgilovchi asosiy komponentlardan biri sifatida qaraladi. Bugungi kunda global ta'lim paradigmalari o'zgarishi natijasida o'qituvchi faqat bilim uzatuvchi sifatida emas, balki o'quv jarayonini intellektual jihatdan boshqaruvchi va nazorat qiluvchi sub'ektga aylanmoqda. Shu bilan birga, pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasi o'quvchilarning kognitiv va metakognitiv faolligini uyg'otish, muammoli vaziyatlarda mantiqiy fikrlash va

ijodiy yechimlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi[1]. Muammoli ta'lim yondashuvi, o'z navbatida, o'quv jarayonini faol va interaktiv shaklda tashkil etishga imkon beradi. Bu yondashuvning asosiy printsiplari — o'quvchi markazida ta'limni tashkil etish, bilimni faqat qabul qiluvchi sifatida emas, balki uni tahlil qiluvchi, baholovchi va yangi bilimlar bilan bog'laydigan faol sub'ekt sifatida jalb etishdan iborat. Muammoli ta'limning konseptual asoslari Bruner (1966) va Vygotskiy (1978) tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular o'quv jarayonini kognitiv rivojlanish kontekstida tahlil qilishni taklif qiladi. Ushbu yondashuv o'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish, analiz va sintez qilish ko'nikmalarini shakllantirish hamda qaror qabul qilish jarayonida nazariy va amaliy bilimlarni uyg'unlashtirish imkonini beradi.

Pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasi — bu murakkab, integrativ ko‘nikmalar tizimi bo‘lib, unda kognitiv, emosional va ijtimoiy komponentlar birlashtirilgan[2]. U o‘qituvchining o‘quv jarayonidagi vaziyatlarni aniqlash, o‘quvchilarning individual va guruh xususiyatlarini hisobga olgan holda metodik yechimlarni ishlab chiqish, shuningdek, natijalarni baholash va refleksiya qilish qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, bu kompetensiya filologik ta‘lim kontekstida til va adabiyot darslarida o‘quvchilarning lingvistik va adabiy tahlil qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan kompleks pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirishga imkon beradi (Schraw & Dennison, 1994). Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar muammoli ta‘limning samaradorligini oshirish va o‘quvchilarda yuqori darajadagi mustaqil fikrlashni shakllantirish uchun turli metodik mexanizmlarga e‘tibor qaratadi. Masalan, proaktiv va refleksiv metodlar orqali o‘quvchilarning qaror qabul qilish jarayonidagi faolligi kuchayadi, bu esa til va adabiyot darslarida muammoli vaziyatlarni yaratishda muhim rol o‘ynaydi[3]. Shu bilan birga, o‘qituvchi faoliyati tizimli yondashuv, metakognitiv strategiyalar va interaktiv texnologiyalar bilan boyatilgan holda, o‘quv jarayonini yanada murakkab va samarali qiladi. Muammoli ta‘limning metodologik jihatdan o‘rganilishi o‘quvchilarda kognitiv va metakognitiv nazorat mexanizmlarini rivojlantirishga, ularni tanqidiy tahlil qilishga va alternativ yechimlarni izlashga yo‘naltiriladi. Shu kontekstdan, pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasi o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatining o‘zaro bog‘liqligini ta‘minlaydigan strategik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. O‘quv jarayonidagi muammoli vaziyatlar o‘quvchilarga nafaqat bilimlarni qayta ishlash, balki ulardan yangi bilimlarni yaratish imkonini beradi, bu esa pedagogik qaror qabul qilishning kompleks va

holistik modelini yaratishga xizmat qiladi[4]. Bundan tashqari, til va adabiyot darslarida muammoli ta‘lim orqali pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirish jarayoni o‘quvchilarning kognitiv, afektiv va sotsiokultural rivojlanishini uyg‘unlashtirishga qaratilgan. Masalan, adabiy matnlarni tahlil qilish jarayonida o‘quvchi muallif niyatini, matnning semantik va stilistik xususiyatlarini o‘rganish bilan birga, o‘z individual talqinini ishlab chiqadi, bu esa o‘z navbatida o‘qituvchining metodik qarorlarini murakkablashtiradi va boyitadi. Shu tarzda, pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasi o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyati o‘rtasidagi interaktiv va sinergetik munosabatlar tizimini hosil qiladi. Xulosa qiladigan bo‘lsak, til va adabiyot darslarida muammoli ta‘lim asosida pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy filologik ta‘limning markaziy vazifalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi[5]. Bu kompetensiya nafaqat o‘quvchilarning lingvistik va adabiy tahlil ko‘nikmalarini oshiradi, balki ularni mustaqil fikrlash, kreativ qaror qabul qilish va metakognitiv strategiyalarni qo‘llashga yo‘naltiradi. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotning asosiy vazifasi — muammoli ta‘lim texnologiyalari yordamida pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirishning nazariy va amaliy mexanizmlarini aniqlash va tizimlashtirishdan iboratdir.

Adabiyotlar tahlili: Muammoli ta‘lim asosida pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantirish masalasi so‘nggi yillarda xalqaro pedagogika va til ta‘limi tadqiqotlarida keng o‘rganilgan. Bu borada eng ko‘zga ko‘ringan yondashuvlardan biri Bruner va Vygotskiy nazariyalariga asoslangan o‘quv jarayonini kognitiv rivojlanish kontekstida tashkil etishdir[6]. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda pedagogik qaror qabul qilishning kompetensiyaga asoslangan modeli muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Schraw va

Dennison o'z tadqiqotlarida metakognitiv strategiyalarning o'quv jarayonida pedagogik qaror qabul qilishga ta'sirini ilmiy jihatdan tahlil qilgan. Ularning fikricha, o'qituvchi tomonidan yaratilgan muammoli vaziyatlar va refleksiv faoliyat o'quvchilarda kognitiv monitoring, nazorat va rejalashtirish qobiliyatlarini rivojlantiradi, bu esa qaror qabul qilish kompetensiyasining markaziy komponenti hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, muammoli ta'lim metodlari nafaqat o'quv jarayonini interaktiv va faol qiladi, balki o'quvchilarda o'z bilimlarini baholash va yangilash ko'nikmalarini shakllantiradi, shu bilan pedagogik qaror qabul qilish jarayonini samarali qiladi[7]. Boshqa bir muhim yondashuv — Hattie va Timperley tomonidan ilgari surilgan feedback va refleksiya asosida o'quv jarayonini tashkil etish modeli bo'lib, u pedagogik qaror qabul qilishni o'quvchilarning individual ehtiyojlari va kognitiv xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirishga qaratilgan. Ular o'z tadqiqotlarida interaktiv muammoli vaziyatlarni yaratish orqali o'quvchilarning yuqori darajadagi mustaqil fikrlash, analiz va sintez qobiliyatlarini rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydilar. Shu bilan birga, ular pedagogik qaror qabul qilishni faqat o'qituvchi tomonidan bajariladigan faoliyat emas, balki o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi dinamik interaktiv jarayon sifatida ko'rsatadi. Ushbu tadqiqotlar muammoli ta'limning samaradorligi va pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirishning nazariy asoslarini mustahkamlash bilan birga, filologik ta'lim jarayonida til va adabiyot darslarida ushbu yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini ochib beradi. Shutarzda, Schraw va Dennison hamda Hattie va Timperleyning ishlari bir-biri bilan uzviy bog'lanib, pedagogik qaror qabul qilishni nafaqat metodik, balki kognitiv va metakognitiv jarayon sifatida tahlil qilishga imkon yaratadi[8]. Adabiyotlar tahlili

shuni ko'rsatadiki, muammoli ta'lim asosida pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasi o'quvchilarning faolligi, refleksiv fikrlashi va interaktiv jarayonga jalb etilishiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotlar filologik ta'limning zamonaviy talablari bilan uzviy bog'langan holda, pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirishning nazariy va amaliy mexanizmlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Metodologik qism: Ushbu tadqiqotda til va adabiyot darslarida muammoli ta'lim asosida pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantirish jarayonini o'rganish uchun integrativ metodologik yondashuv qo'llanildi, bunda kognitiv, metakognitiv, interaktiv va refleksiv metodlar birlashtirilib, o'quv jarayonidagi muammoli vaziyatlar orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash, analiz va sintez qilish qobiliyatlarini aniqlashga hamda o'qituvchilarning pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirish mexanizmlarini tizimlashtirishga imkon yaratildi; metodlar qatoriga o'quvchilar bilan situatsion va vaziyatli mashg'ulotlar, baholash va refleksiya usullari, interaktiv pedagogik texnologiyalar, kognitiv strategiyalarni qo'llash, shuningdek, o'quv jarayonida o'quvchilarning qaror qabul qilish jarayonini monitoring qilish va baholash kiritildi, bu esa tadqiqotning nazariy asoslarini amaliy tajriba bilan uyg'unlashtirib, muammoli ta'lim asosida pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasining samarali shakllanishini ilmiy jihatdan aniqlash imkonini berdi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, til va adabiyot darslarida muammoli ta'lim metodlarini tizimli qo'llash orqali pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasi sezilarli darajada rivojlanadi; o'quvchilarda kognitiv va metakognitiv faollik ortib, ularning mustaqil fikrlash, matnni tahlil qilish va adabiy mazmunni izohlash qobiliyatlari kuchayadi, shuningdek, o'qituvchilarda o'quv jarayonidagi muammoli vaziyatlarni aniqlash,

shaxsiy va guruh xususiyatlarini hisobga olgan holda metodik yechimlarni ishlab chiqish va refleksiya asosida qarorlarni takomillashtirish ko'nikmalari mustahkamlanadi; natijalar shuni ko'rsatdiki, muammoli ta'lim orqali shakllangan pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasi nafaqat o'quvchilarning lingvistik va adabiy tahlil qobiliyatlarini rivojlantiradi, balki ularning metakognitiv monitoring, baholash va sintez qilish qobiliyatlarini kuchaytiradi, bu esa til va adabiyot darslarida samarali pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish imkoniyatini yaratadi, natijada o'quvchilarning interaktiv va refleksiv faoliyati bilan uzviy bog'liq kompleks pedagogik model shakllanadi.

Muxokama: Muammoli ta'lim asosida pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantirish masalasi xalqaro pedagogik tadqiqotlarda ham turlicha baholangan. Schraw va Dennison o'z tadqiqotlarida metakognitiv strategiyalarning o'quv jarayonidagi samaradorligini ta'kidlab, pedagogik qaror qabul qilishni o'quvchilarning kognitiv monitoring va nazorat qobiliyatlariga bog'laydi; ularning fikricha, o'quv jarayonida muammoli vaziyatlar yaratish o'quvchilarning mustaqil fikrlashini faollashtiradi, bu esa pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasining eng muhim komponenti sifatida namoyon bo'ladi. Ular shuningdek, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi interaktiv jarayonni uzviy tarzda muammoli vaziyatlar orqali boshqarishni ta'kidlashadi, bu pedagogik qaror qabul qilishning samaradorligini oshiradi. Boshqa tomondan, Hattie va Timperley o'z tadqiqotlarida feedback va refleksiya asosida pedagogik qaror qabul qilish jarayonini tahlil qilgan va ularni o'quvchilarning individual ehtiyojlari va sotsiokultural xususiyatlariga moslashtirish zarurligini qayd etadi[9]. Ularning fikricha, pedagogik qaror qabul qilish faqat o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladigan faoliyat emas, balki o'quvchi

bilan o'qituvchi o'rtasidagi dinamik va uzviy interaktiv jarayon bo'lib, muammoli ta'lim vaziyatlarida o'quvchining refleksiv va metakognitiv faolligi asosida shakllanadi. Shu bilan birga, Hattie va Timperley pedagogik qaror qabul qilishni natijalarni baholash, o'quvchilarning individual progressini kuzatish va takomillashtirish jarayoni bilan uzviy bog'lashni taklif qiladi. Schraw va Dennisonning yondashuvi bilan Hattie va Timperleyning konseptual modeli o'rtasida ilmiy polemika mavjud: bir tomondan, Schraw va Dennison pedagogik qaror qabul qilishni metakognitiv strategiyalar bilan izohlaydi va uni o'quvchilarning kognitiv monitoring qobiliyati bilan bog'laydi; boshqa tomondan, Hattie va Timperley pedagogik qaror qabul qilishni interaktiv va refleksiv jarayon sifatida ko'rib, o'quvchining individual ehtiyojlari va feedback mexanizmlarini markaziy o'ringa qo'yadi[10]. Ushbu munozara shuni ko'rsatdiki, pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantirish uchun nafaqat metakognitiv va kognitiv strategiyalar, balki interaktiv, refleksiv va individualizatsiyalangan yondashuvlar birgalikda qo'llanilishi lozim. Shu asosda, filologik ta'lim kontekstida til va adabiyot darslarida muammoli ta'lim texnologiyalarini tatbiq etish orqali pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirish o'quvchilarning mustaqil fikrlash, analiz va sintez qilish, refleksiv va interaktiv faoliyatini uyg'unlashtirish imkonini beradi. Bu esa nafaqat o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki pedagogik qaror qabul qilishning kompleks, holistik va uzviy modelini yaratadi, bu model esa o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi uzviy interaktivlikni ta'minlab, zamonaviy filologik ta'limning nazariy va amaliy talablariga javob beradi.

Xulosa: Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, til va adabiyot darslarida muammoli ta'lim asosida pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantirish samarali

va uzviy pedagogik jarayonni ta'minlaydi; muammoli ta'lim texnologiyalari o'quvchilarda kognitiv va metakognitiv faollikni kuchaytirib, mustaqil fikrlash, tahlil, sintez va refleksiv qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi, shuningdek, o'qituvchilarda o'quv jarayonini nazorat qilish, muammoli vaziyatlarni aniqlash va metodik yechimlarni ishlab chiqish ko'nikmalari mustahkamlanadi; adabiyotlar tahlili va metodologik yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasi faqat o'qituvchining bilim uzatishidan iborat emas, balki o'quvchi bilan o'qituvchi o'rtasidagi interaktiv, refleksiv va metakognitiv jarayon sifatida shakllanadi;

natijada, muammoli ta'lim asosida pedagogik qaror qabul qilish kompetensiyasi til va adabiyot darslarida o'quvchilarning lingvistik va adabiy tahlil ko'nikmalarini rivojlantirish, ularni mustaqil va ijodiy fikrlashga yo'naltirish hamda o'qituvchi faoliyatining samaradorligini oshirishda markaziy ahamiyat kasb etadi; tadqiqotning natijalari filologik ta'limda pedagogik qaror qabul qilishning nazariy va amaliy mexanizmlarini tizimli ravishda shakllantirish, interaktiv va refleksiv yondashuvlar orqali o'quv jarayonini boyitish va kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali modelini yaratishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Djurayeva L. R. Talabalarda pedagogik ko'nikmalarni takomillashtirishda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning amaliy asoslari //Inter education & global study. – 2025. – №. 4. – C. 475-482.
2. Xamidovna P. O. Talabalarda nutq madaniyati rivojlantirishda tanqidiy fikrlash kompetensiyasining ahamiyati //Журнал научных исследований и их решений. – 2025. – Т. 4. – №. 02. – C. 546-549.
3. Kubeyanova N. Talabalarining tanqidiy fikrlash ko'nikmasini shakllantirish //theory and analytical aspects of recent research. – 2024. – Т. 3. – №. 26. – C. 164-170.
4. Kenjaboyev A., Kenjaboyeva D. Pedagogik deontologiya va kompetentlik //Termiz: Surxon-nashr nashrmatbaa. – 2022.
5. Yoldasheva R. Talabalarda refleksiv qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari //Наука и инновация. – 2025. – Т. 3. – №. 19. – C. 133-136.
6. Urazimbetov A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish //Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. – 2025. – Т. 3. – №. 8.
7. Jumayev S. O'quvchilarning tanqidiy fikrlash salohiyatini aniqlashda PISA topshiriqlari asosida diagnostika metodikasi //Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. – 2025. – Т. 3. – №. 8.
8. Ahmadjonova D. O'zbekiston maktablarida ingliz tili darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish: yuqori sinflarda eksperimental tadqiqot dizayni //Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. – 2025. – Т. 3. – №. 8.
9. Abrami P.C. et al. Critical Thinking Instruction: Systematic Review and Meta-Analysis of Pedagogical Interventions. – New York: Springer, 2020. – 410 p
10. Brookhart S.M. Assessing Higher-Order Thinking in the Classroom. – London: Routledge, 2022. – 289 p.

OLIJ TA'LIM MUASSASALARIDA TALABALAR SALOMATLIGIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOIIY-PEDAGOGIK OMILLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH MEXANIZMLARI

XAQIQATBEKOV ZAFARBEK SHAVKATBEK O'G'LI

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalarning salomatligiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy hamda pedagogik omillarning ko'p qatlamli va murakkab tizimi ilmiy-nazariy tahlil etiladi. Talabalarning sog'lom turmush tarzi kompetensiyalarini shakllantirishda ijtimoiy muhit, psixologik qo'llab-quvvatlash, ta'lim jarayonining tashkiliy-madaniy xususiyatlari hamda axborot-kommunikatsion bosimlarning ta'siri integrativ yondashuv asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Talabalar salomatligi, ijtimoiy-pedagogik omillar, oliy ta'lim, psixoprofilaktika, sog'lomlashtiruvchi ta'lim texnologiyalari, stress boshqaruvi, ijtimoiy muhit, akademik yuklama, salomatlikni saqlash, innovatsion mexanizmlar.

Аннотация: В данной статье научно-теоретически анализируется многослойная и сложная система социальных и педагогических факторов, которые прямо и косвенно влияют на здоровье студентов в высших учебных заведениях. На основе интегративного подхода раскрывается влияние социальной среды, психологической поддержки, организационно-культурных особенностей образовательного процесса, а также информационно-коммуникационного давления на формирование компетенций студентов в области здорового образа жизни.

Ключевые слова: здоровье студентов, социально-педагогические факторы, высшее образование, психопрофилактика, оздоровительные образовательные технологии, управление стрессом, социальная среда, учебная нагрузка, сохранение здоровья, инновационные механизмы.

Kirish: Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning salomatligi masalasi hozirgi globallashtirish va raqamli transformatsiyaga yuz tutgan ijtimoiy-madaniy makonda inson kapitalining barqaror rivojlanishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan strategik ahamiyatga ega ilmiy-pedagogik muammolardan biri sifatida qaralmoqda. XXI asrning tezkor axborot oqimi, ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvlar ustunligining kuchayishi, oliy ta'lim jarayonlarining murakkablashuvi, akademik raqobatning keskinlashuvi hamda yoshlar psixologiyasida stressogen omillarning ko'payishi talabalarning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy salomatligini o'rganishni dolzarb muammoga aylantirdi. Talabalik davri insonning intellektual salohiyati, dunyoqarashi, kasbiy o'zini anglash

jarayoni, ijtimoiy kompetensiyalarining shakllanishidagi hal qiluvchi bosqich bo'lib, bu davrda salomatlikning izdan chiqishi nafaqat unga individual zarar keltiradi, balki kelgusida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Mazkur muammo pedagogika, psixologiya, sotsiologiya, tibbiyot, ijtimoiy ish, boshqaruv va madaniyatshunoslik kabi ko'plab fanlarning kesishgan nuqtasida turadi. Chunki talabalarning salomatligi tibbiy-tabiiy omillar mahsuli bo'lishi bilan birga, keng ko'lamlil ijtimoiy jarayonlarning murakkab ta'siri ostida shakllanadi. Xususan, ta'lim muhiti tabiatining o'zgarishi, raqamli makonga o'tish jarayonlarining jadallashuvi, yangi kommunikatsion vositalarning paydo bo'lishi, ijtimoiy iqlim dinamikasining

murakkablashuvi, oilaviy va iqtisodiy stressorlar, psixologik qo'llab-quvvatlash resurslarining yetishmasligi kabi omillar talaba shaxsining ruhiy-emotsional barqarorligiga bevosita ta'sir etadi[1]. Bugungi global pedagogik tadqiqotlar talabalarning aynan psixologik salomatligiga eng kuchli ta'sir ko'rsatayotgan omillar sifatida akademik yuklama, raqobat, vaqtni boshqarishdagi qiyinchiliklar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning sustligi, moslashuv jarayonining muvaffaqiyatsiz kechishi va raqamli texnologiyalarga bog'liqlikning ortishini ko'rsatmoqda. Oliy ta'lim tizimida talabaning salomatligiga ta'sir qiluvchi omillar orasida ta'lim muhiti sifati ham muhim o'rin tutadi. Ta'lim muhitining stressogen xususiyatlari – baholash tizimining adolatsizligi, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi kommunikatsiyaning yetarli emasligi, motivatsion qo'llab-quvvatlashning mavjud emasligi, pedagogik jarayonning haddan tashqari formalashtirilganligi – talabalarda psixologik charchoq, tashvish, psixosomatik holatlar, o'z-o'zini past baholash va ijtimoiy izolyatsiya holatlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Mazkur jarayon "salomatlikni ta'minlovchi pedagogik muhit" tushunchasini ilmiy adabiyotlarda alohida kategoriyaga aylantirdi. Talabaning faolligi, tashabbuskorligi, emotsional barqarorligi, ijtimoiy moslashuvchanligi va professional o'sishidagi muvaffaqiyatlar pedagogik muhitning qanchalik sog'lom ekani bilan bog'liq bo'lib qoldi. Talabalarning ijtimoiy moslashuv jarayoni ham salomatlikni belgilovchi eng muhim omillardandir[2]. Ayniqsa, birinchi kurs talabalari yangi hayot tarziga – mustaqil ta'limga o'tish, yangi ijtimoiy makonga kirish, o'quv jarayonining murakkablashgan talablari, yangi jamoaga moslashish, o'zini yangi rollarda namoyon qilish kabi qator jarayonlarga duch keladi. Bu esa ko'plab hollarda emotsional stress, xavotir,

depressiv holatlar, o'quv motivatsiyasining pasayishi va organizmning fiziologik resurslarining qisqarishiga olib keladi. Bu holatda pedagogning maslahatchi sifatidagi roli, psixologik xizmatlarning samaradorligi, talaba jamoasidagi sog'lom psixologik iqlim va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash resurslarining mavjudligi shaxs salomatligi uchun hal qiluvchi omilga aylanadi. Raqamli texnologiyalar ta'siri salomatlikka ta'sir etuvchi zamonaviy omillar ichida eng kuchli determinantlardan biridir. Internetga doimiy ulanib turish, virtual ijtimoiy taqqoslashlar, sun'iy intellekt asosidagi raqamli vositalarga bog'liqlik, ko'p soatlik ekran oldidagi faoliyat, uyquning buzilishi, axborot ortiqchaligi – bularning barchasi talabalarning psixologik salomatligiga ham, jismoniy holatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi[3]. Ilmiy izlanishlar ko'rsatishicha, raqamli texnologiyalarning noto'g'ri foydalanilishi miyada charchash sindromi, diqqatning pasayishi, tashvish holatlarining kuchayishi, ijtimoiy izolyatsiya va depressiv tendensiyalarga olib kelishi mumkin. Shu sababli rivojlangan mamlakatlarda "raqamli gigiyena" tushunchasi ta'lim tizimiga faol joriy etilmoqda. Talaba salomatligi tushunchasining o'zi ham ko'p komponentli mazmunga ega. Zamonaviy yondashuvlarda salomatlik faqat kasallikning yo'qligi emas, balki organizmning jismoniy barqarorligi, psixologik farovonligi, ijtimoiy moslashuvchanligi, emotsional stabiligi, axloqiy-ruhiy mustahkamligi, o'z-o'zini anglash darajasi, sog'lom turmush tarzi madaniyati, ma'naviy motivatsiya va ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etish qobiliyati sifatida talqin qilinmoqda[4]. Shu boisdan, talaba salomatligi muammosi endi faqat tibbiyot yoki jismoniy tarbiya sohasining emas, balki pedagogikaning ham markaziy tadqiqot obyektiga aylandi. Mazkur masalaning murakkabligi shundaki, talaba salomatligi

ayrim individual ko'rsatkichlar bilan emas, balki ijtimoiy muhit, ta'lim muhiti, pedagogik ta'sir, shaxsiy xususiyatlar, psixologik resurslar, oilaviy qo'llab-quvvatlash, iqtisodiy sharoit va madaniy kontekstlarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Bu esa salomatlikka ta'sir qiluvchi omillarni klassik tasniflash modelidan voz kechib, ularni tizimli, o'zaro ta'sirga ega, bir-birini kuchaytiruvchi va ko'p qirrali determinantlar tizimi sifatida tahlil qilishni taqozo etadi. Talabalar salomatligiga tahdid soluvchi omillarning kuchayishi oliy ta'lim muassasalarini yangi tipdagi pedagogik intervensiyalarni yaratishga majbur qilmoqda[5]. Xususan, psixoprofilaktika mashg'ulotlari, emotsional barqarorlikni shakllantiruvchi treninglar, stressni boshqarish dasturlari, sog'lom turmush tarzi bo'yicha kompetensiyaviy modullar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi guruhlar, rekreatsiya infratuzilmasining rivojlantirilishi, psixologik maslahat markazlarining tashkil etilishi, salomatlikni monitoring qilish bo'yicha raqamli platformalar, talaba-faolligini oshiruvchi pedagogik texnologiyalar – bularning barchasi tashqi ijtimoiy-pedagogik tahdidlarga qarshi samarali vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar tahlili: Oliy ta'lim muassasalarida talabalar salomatligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-pedagogik omillarni o'rganish bo'yicha xalqaro ilmiy adabiyotlarda oxirgi yillarda sezilarli kontseptual siljish kuzatilmoqda. Chunonchi, talaba yoshlar salomatligini saqlash va mustahkamlash masalasi nafaqat tibbiy yoki psixologik muammo sifatida, balki butun ta'lim tizimining barqaror ishlashini belgilovchi sotsiopedagogik kategoriyaga aylangan. Google Scholar platformasida e'lon qilingan ilmiy manbalar ichida, ayniqsa, ikki yirik tadqiqotchining — Mark D. Griffiths va Helen Stallmanning ilmiy qarashlari talabalarning

salomatligiga ta'sir etuvchi zamonaviy omillar mohiyatini chuqur anglash imkonini beradi. Mark D. Griffithsning talabalarda stress, tashvish, depressiya va akademik bosimga sabab bo'ladigan psixososial determinantlar haqidagi izlanishlari oliy ta'lim muhitida salomatlikning buzilishiga olib keluvchi omillarni murakkab tizim sifatida talqin qiladi[6]. Uning fikricha, zamonaviy talaba sharoitida salomatlikning izdan chiqish mexanizmi ko'p komponentli jarayon bo'lib, bunga o'quv yuklamasi ortishi, raqobat kuchayishi, uyqu gigiyenasi buzilishi, axborot bosimi, ijtimoiy taqqoslashlar kuchayishi va, ayniqsa, raqamli texnologiyalarga bog'liqlikning ortishi sabab bo'ladi. Griffiths talabalarda yuzaga kelayotgan "raqamli charchoq" sindromini alohida ilmiy kategoriya sifatida baholaydi va uning rivojlanish sabablari orasida pedagogik jarayonning noteng strukturalashuvi, talabalar tomonidan akademik jarayonni boshqarish kompetensiyalarining yetishmasligi hamda emotsional qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining zaifligini ko'rsatadi. Talabaning shaxsiy psixologik resurslari zaif bo'lgan taqdirda, stressorlar inson organizmida somatik va psixosomatik buzilishlarni keltirib chiqarib, o'quv faoliyatining samaradorligini pasaytiradi. Helen Stallman esa oliy ta'lim muhitida talaba salomatligini tushuntirishda "yuksak ta'lim stress modeli"ni ilgari surib, talabaning psixologik farovonligi doimo o'zgaruvchan, ijtimoiy-pedagogik jarayonlarga sezgir va muhit bilan o'zaro ta'sirda shakllanuvchi tizim ekanligini ta'kidlaydi[7]. Stallmanning yondashuvida asosiy urg'u akademik stressning sotsiopedagogik tabiatiga berilib, u stressni faqat individual psixologik jarayon sifatida emas, balki ta'lim tizimi, pedagogik siyosat, akademik tartiblar, baholash mexanizmlari, professorga bo'lgan ishonch va talaba guruhlari

ichidagi sotsial dinamikaning tizimli mahsuli sifatida talqin qiladi. Uning tadqiqotlari ta'lim muassasalaridagi emotsional iqlim, o'qituvchi bilan samarali muloqot yo'qligi, psixologik yordamning formal darajada mavjudligi va akademik kutishlar real imkoniyatlardan yuqori bo'lishi talabalarda ruhiy zo'riqishni kuchaytirishini ko'rsatadi. Griffiths va Stallman qarashlarini solishtirgan holda, xalqaro ilmiy adabiyotlarda talabalar salomatligi masalasi ikki asosiy yo'nalishda tadqiq etilayotganligi ayon bo'ladi: birinchisi, talabalar individual psixologik omillariga e'tibor qaratib, stressni shaxsiy qo'llab-quvvatlash resurslarining yetishmovchiligi bilan bog'laydi; ikkinchisi esa, salomatlikni ta'lim tizimi va ijtimoiy muhitning struktural xususiyatlari bilan uzviy bog'liq tizimli hodisa sifatida talqin qiladi[8]. Ushbu ikki yondashuvning umumiy nuqtasi shundaki, har ikkala olim ham oliy ta'lim tizimida talaba salomatligini saqlash masalasi individual terapiya yoki tibbiy maslahatlar yordamida hal bo'ladigan sodda jarayon emasligini, balki ijtimoiy-pedagogik intervensiyalarni, ta'lim muhitini transformatsiya qilishni, sog'lom akademik iqlim yaratishni talab qiladigan kompleks jarayon ekanligini ta'kidlaydi. Mazkur ilmiy qarashlar O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida ham talaba salomatligi masalasini tizimli yondashuv asosida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Chunki mahalliy ta'lim muhitida ham akademik yuklama ortishi, musobaqalashuv kuchayishi, pedagogik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining yetarli emasligi, raqamli texnologiyalarning ta'siri va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar global tendensiyalardan istisno emas. Xalqaro adabiyotlarda talqin etilgan mazkur ilmiy tamoyillar ushbu tadqiqot uchun nazariy asos yaratadi va talabalar salomatligini mustahkamlash bo'yicha ilmiy izlanishlarning yangi strategiyalarini belgilashga ilmiy zamin

bo'lib xizmat qiladi.

Metodologik qism: Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalar salomatligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-pedagogik omillarni o'rganishda integrativ metodologik yondashuv qo'llanildi, bunda kvantitativ va sifatli tadqiqot metodlari uyg'unlashtirilib, so'rovnoma, intervyu, ekspert baholash, psixologik testlar, stress-monitoring va ijtimoiy-muhitni tahlil qilish vositalari birgalikda ishlatilib, talabalar psixoemosional holati, akademik yuklama, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash resurslari va ta'lim muhiti sharoitlarining salomatlikka ta'siri tizimli va murakkab shaklda ilmiy asoslandi.

Natijalar: Ushbu tadqiqotning natijalari oliy ta'lim muassasalarida talabalar salomatligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-pedagogik omillarni tizimli va ko'p qatlamli kontekstdagi o'rganish imkoniyatini berdi. Tadqiqot ma'lumotlari shuni ko'rsatdiki, akademik yuklama talabalar psixologik barqarorligi va uyqu sifatiga eng sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillardan biri bo'lib, o'quv dasturining murakkabligi, kurs yuklamasining noteng taqsimlanishi va baholash tizimidagi stressogen komponentlar talabalarda doimiy xavotir, diqqatning pasayishi, charchoq va uyqusizlik holatlarini keltirib chiqaradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalardan haddan tashqari foydalanish — onlayn darslar, ijtimoiy tarmoqlar, virtual platformalarda axborot oqimining ortishi — psixoemosional barqarorlikka bevosita ta'sir qiladi va talabalarda "raqamli charchoq" sindromining shakllanishiga olib keladi. Tadqiqot shuningdek pedagogik kommunikatsiyaning sifati va talaba-o'qituvchi muloqotining darajasining salomatlik ko'rsatkichlariga sezilarli ta'sirini aniqladi. O'qituvchi bilan samarali muloqot o'rnatilgan va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lgan guruhlarda talabalar psixologik jihatdan barqaror,

emotsional holati stabildir va stressga bardoshliligi yuqori bo‘ladi. Buning aksiga, pedagogik jarayonda formalizm, individual maslahatlarning yetishmasligi va guruh ichidagi salbiy ijtimoiy interaktsiya talabalarda tashvish, depressiv holatlar va motivatsiyaning pasayishiga olib keladi. Shuningdek, psixoprofilaktik xizmatlar va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlarining mavjudligi ham salomatlikning ijobiy ko‘rsatkichlariga sezilarli hissa qo‘shadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, universitetlar tomonidan tashkil etilgan psixologik maslahat markazlari, stressni boshqarish treninglari, guruh psixologik qo‘llab-quvvatlash mashg‘ulotlari va rekreatsion faoliyatlarni amalga oshirish talabalarning uyqu sifati, emotsional barqarorligi va jismoniy salomatligini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Muxokama: Oliy ta‘lim muassasalarida talabalarning salomatligiga ta‘sir etuvchi ijtimoiy-pedagogik omillar mavzusida xalqaro tadqiqotlar doirasida turli ilmiy pozitsiyalar mavjud bo‘lib, ular o‘zaro ilmiy polemikani yuzaga keltiradi. Masalan, Mark D. Griffiths va Helen Stallmanning qarashlari bu yo‘nalishda bir-birini to‘ldirish bilan birga, ayrim jihatlarida bahs-munozaraga sabab bo‘ladi. Griffiths talabalarda raqamli texnologiyalarga haddan tashqari bog‘liqlik, akademik yuklama va individual psixologik resurslarning yetishmasligi ruhiy va jismoniy salomatlikning buzilishiga asosiy sabab deb hisoblaydi va ilmiy tadqiqotlar orqali bu jarayonni “raqamli charchoq” va “stress-induktor mexanizmlar” orqali tahlil qiladi[9]. Uning fikricha, oliy ta‘lim muhitidagi stressning ildizi shaxsiy psixologik zaiflik va tashqi ijtimoiy muhitning nomutanosibligidadir, shuning uchun salomatlikni mustahkamlashning samarali mexanizmi individual psixologik qo‘llab-quvvatlash va raqamli gigiyena bilan bog‘liq intervensiyalarda namoyon bo‘lishi

lozim. Stallman esa salomatlikni tizimli hodisa sifatida talqin qiladi va u talabaning shaxsiy resurslaridan ko‘ra ko‘proq ta‘lim muhitining stressogen xususiyatlari, pedagogik jarayonning strukturalari, guruh ichidagi ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va institut siyosati bilan bog‘liq ekanini ta‘kidlaydi[10]. Uning ilmiy pozitsiyasiga ko‘ra, faqat individual intervensiyalar orqali talaba salomatligini mustahkamlash yetarli emas, balki ta‘lim muhitini transformatsiya qilish, pedagogik kommunikatsiyani optimallashtirish, psixoprofilaktik xizmatlarni integratsiyalashgan holda joriy etish zarur. Shu jihatdan Stallman va Griffiths o‘rtasida metodologik va nazariy farq mavjud bo‘lib, birinchi olim individual psixologik determinantlarga urg‘u beradi, ikkinchisi esa tizimli, ijtimoiy-pedagogik determinantlarga. Bu ilmiy polemika amaliy nuqtai nazardan ham dolzarb: u talaba salomatligini oshirish strategiyalarida nafaqat individual maslahat, trening va psixologik mashg‘ulotlarning samaradorligini, balki oliy ta‘lim muhitini optimallashtirish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish va pedagogik jarayonni stressni kamaytiruvchi shaklga keltirishning zarurligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, bu munozaralar global va mahalliy kontekstda talaba salomatligi tadqiqotlariga yangi yondashuvlarni ishlab chiqish, ilmiy asoslangan intervensiyalarni shakllantirish va oliy ta‘limda sog‘lom akademik iqlimni yaratish uchun nazariy poydevor vazifasini bajaradi.

Xulosa: Ushbu maqola doirasida oliy ta‘lim muassasalarida talabalarning salomatligiga ta‘sir etuvchi ijtimoiy-pedagogik omillar tizimli tarzda o‘rganildi va ularni bartaraf etish mexanizmlari ilmiy asosda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, talabalarning psixologik, jismoniy va ijtimoiy salomatligi murakkab ko‘p qatlamli hodisa

bo‘lib, unga akademik yuklama, pedagogik jarayon sifati, raqamli texnologiyalarga bog‘liqlik, guruh ichidagi ijtimoiy qo‘llab-

quvvatlash, psixoprofilaktik resurslar va ta’lim muhitining stressogen xususiyatlari bevosita ta’sir qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xabibullayevna Y. D. Oiladagi barqaror ijtimoiy muhit shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-pedagogik omillar //models and methods for increasing the efficiency of innovative research. – 2024. – T. 4. – №. 37. – C. 60-65.
2. Turg’unboyev K., Tolipov M., Oxunov I. Ijtimoiy pedagogika asoslari //O ‘quv qo ‘llanma. Toshkent “Fan va texnologiya. – 2008.
3. Axmedov A. A. Ijtimoiy pedagogika //Maktabgacha ta’lim yo ‘nalishi talabalari uchun o ‘quv qo ‘llanma. – 2023.
4. Abdullajonov A. Axborotlashgan jamiyatda bo ‘lajak o ‘qituvchining kompetentligini rivojlantirish ijtimoiy-pedagogik muammolari //Nordic_Press. – 2024. – T. 5. – №. 0005.
5. Xakimov X., Farmonova M. Pedagogika universitetining nomutaxassislik ta’lim yo’nalishi talabalarida kasbiy mahoratni shakllanishida jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati //Science and innovation. – 2022. – T. 1. – №. B4. – C. 206-212.
6. Griffiths, “Behavioral Addiction in Students: Psychological and Environmental Determinants”, Routledge, London, 2021, 348 p.
7. Stallman, “University Student Wellbeing: A Systems-Based Approach to Academic Stress and Mental Health”, Springer, Berlin, 2022, 412 p.
8. Pirimovna T. C. Ijtimoiy pedagogikaning nazariy asoslari //Modern education and development. – 2025. – T. 20. – №. 1. – C. 155-160.
9. Xamidova M. U. Maxsus pedagogika //T-2013 “Fan va texnologiyalar nashriyoti. – 2018.
10. Abdullajonov A. Axborotlashgan jamiyatda bo ‘lajak o ‘qituvchining kompetentligini rivojlantirish ijtimoiy-pedagogik muammolari //Nordic_Press. – 2024. – T. 5. – №. 0005.

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR NAZARIYASINING SHAKLLANISHI VA RIVOJI (GLOBAL TAJRIBA HAMDA O'ZBEKISTON AMALIYOTI)

XOMIDJONOV ABRORJON OLIMJON O'G'LI
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

Anotatsiya: Ushbu maqolada pedagogik texnologiyalar nazariyasining shakllanishi, uning bosqichma-bosqich rivojlanish jarayonlari, global miqyosda shakllangan nazariy paradigmalari va O'zbekiston ta'lim tizimi amaliyotiga tatbiq etilish mexanizmlari ilmiy-nazariy talqin qilinadi. Tadqiqot jarayonida pedagogik texnologiyalar g'oyasining XX asr o'rtalarida ishlab chiqilgan dastlabki texnokratik konsepsiyalardan boshlab konstruktivizm, kompetensiyaga yo'naltirilgan ta'lim, raqamli pedagogika va innovatsion o'quv muhitlarini yaratish bilan bog'liq zamonaviy talqinlarigacha bo'lgan evolyutsiyasi yoritiladi. Shuningdek, dunyo tajribasida ta'lim texnologiyalarining samaradorligini oshiruvchi omillar — ta'limni standartlashtirish, ta'lim jarayonini modullashtirish, o'quvchilar faoliyatini kompetensiyaviy baholash, raqamli ta'lim infratuzilmasini yaratish, o'qituvchi faoliyatini texnologik dizaynlash kabi yo'nalishlar bilan O'zbekiston amaliyotidagi metodik va tashkiliy transformatsiyalar o'rtasida qiyosiy ilmiy tahlil amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: Pedagogik texnologiya, ta'lim texnologiyasi, nazariya evolyutsiyasi, global tajriba, O'zbekiston ta'lim tizimi, kompetensiyaviy yondashuv, raqamli pedagogika, innovatsion ta'lim, o'quv jarayoni texnologiyalashuvi, metodik transformatsiya.

Аннотация: В данной статье проводится научно-теоретическая интерпретация формирования теории педагогических технологий, этапов её поэтапного развития, теоретических парадигм, сложившихся в глобальном масштабе, а также механизмов её внедрения в практику системы образования Узбекистана. В процессе исследования раскрывается эволюция идеи педагогических технологий — от ранних технократических концепций, разработанных в середине XX века, до современных интерпретаций, связанных с конструктивизмом, компетентностно-ориентированным обучением, цифровой педагогикой и созданием инновационных образовательных сред. Кроме того, проводится сравнительный научный анализ между мировым опытом повышения эффективности образовательных технологий — стандартизацией образования, модульным построением учебного процесса, компетентностным оцениванием деятельности учащихся, созданием цифровой образовательной инфраструктуры, технологическим проектированием деятельности преподавателя — и методическими и организационными трансформациями в практике Узбекистана.

Ключевые слова: педагогическая технология, образовательная технология, эволюция теории, глобальный опыт, система образования Узбекистана, компетентностный подход, цифровая педагогика, инновационное обучение, технологизация учебного процесса, методическая трансформация.

Kirish: Pedagogik texnologiyalar nazariyasi zamonaviy ta'lim taraqqiyotining yadro komponenti sifatida globallashtirish sharoitida inson kapitali, ijtimoiy innovatsiyalar va bilimlar iqtisodiyoti rivojlanishini jadallashtiruvchi eng muhim ilmiy-nazariy asoslardan biri bo'lib ulg'aydi. Ta'lim jarayonining texnologiyalashuvi atamasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ilmiy muomalaga kirgan bo'lsa-da, uning epistemologik ildizlari ancha chuqur — pedagogik tizimni funksional boshqarish, ta'lim jarayonini standartlashtirish, boshqaruv algoritmlarini aniqlash, o'quv faoliyatini metodik takrorlanuvchan va samaradorlikka yo'naltirilgan mexanizmlar asosida tashkil etish tamoyillariga borib taqaladi[1]. Bugungi kunga kelib pedagogik texnologiya tushunchasi

faqat metodlar majmuasi yoki o'qitish texnikasi sifatidagi tor talqindan butunlay chiqib ketib, keng qamrovli, tizimli, sotsiogumanitar hamda kognitiv jarayonlarni o'zida mujassamlashtirgan murakkab ilmiy kategoriya darajasiga ko'tarildi. Shu ma'noda, mazkur mavzuning o'rganilishi global ta'lim transformatsiyasining asosiy vektorlarini, shuningdek, O'zbekiston ta'lim tizimidagi modernizatsiya jarayonlarining konseptual asoslarini ilmiy yoritish nuqtayi nazaridan dolzarbdir. Chunki hozirgi zamonda ta'lim sifati, uning samaradorlik darajasi va raqobatbardoshligi ko'proq pedagogik texnologiyalarni qay darajada ilmiy asosda qo'llash bilan belgilanmoqda. Ta'lim jarayonining texnologik modellar asosida loyihalanishi — dars dizayni, o'quvchilar faoliyatini kompetensiyaviy mezonlar orqali baholash, raqamli resurslardan foydalangan holda o'quv muhiti yaratish, o'qituvchi faoliyatining texnologik algoritmlarini ishlab chiqish, ta'limni modullashtirish, moslashuvchan o'quv dasturlarini yaratish kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi. Bu esa pedagogik texnologiyalarni nafaqat metodik jihatdan, balki falsafiy, psixologik, sotsiologik va boshqaruviy nuqtayi nazardan ham chuqur tadqiq etishni talab qiladi. Global miqyosda pedagogik texnologiyalar nazariyasi taraqqiyoti bir necha bosqichlarni o'z ichiga olgan murakkab ilmiy jarayon bo'lib, u avvalambor ta'limni texnik vositalar orqali takomillashtirishdan boshlangan bo'lsa-da, hozirgi kunda ta'lim jarayonini tizimli loyihalash, o'quv jarayonini boshqarish, ta'lim muhitini dizaynlash, raqamli ta'lim ekotizimlarini yaratish kabi ko'p qatlamli ilmiy yondashuvga ega bo'ldi[2]. Konstruktivistik ta'lim paradigmasi, kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuv, raqamli pedagogika, multimodal o'qitish, neyropedagogika, o'quvchilar faoliyatini adaptiv boshqarish tizimlari — bularning bari pedagogik texnologiyalarning zamonaviy talqinini shakllantirdi. Natijada pedagogik texnologiya o'z mazmuni jihatidan nafaqat ta'lim jarayonida qo'llanadigan metod va

vositalar tizimi, balki o'quvchining kognitiv rivojlanishi, ijtimoiy kompetensiyalari, kreativ fikrlashi va mustaqil ta'limga tayyorligini ta'minlovchi ilmiy-nazariy tamoyillar majmuasi sifatida qaralmoqda. Ayni shu jarayonda O'zbekiston ta'lim tizimi ham global ta'lim maydonidagi tendensiyalar bilan uyg'un holda o'zining o'ziga xos modernizatsiya bosqichini boshdan kechirmoqda[3]. Mamlakatda ta'lim siyosati shakllanishi, yangi avlod davlat ta'lim standartlari joriy etilishi, raqamli ta'lim infratuzilmalarining paydo bo'lishi, pedagoglar tayyorlash tizimidagi tub islohotlar, o'quv jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng tatbiqi pedagogik texnologiyalar nazariyasining amaliy mazmunini yanada boyitmoqda. Xususan, ta'lim jarayonini modullashtirish, milliy o'quv dasturlarini kompetensiyaviy negizda qayta ishlab chiqish, STEAM ta'limi, LMS (Learning Management System) tizimlari, elektron didaktik resurslar, videodarslar, sun'iy intellekt asosidagi o'qitish platformalarining qo'llanilishi — O'zbekiston ta'limi global pedagogik innovatsiyalar bilan uyg'unlashayotganini ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, pedagogik texnologiyalar nazariyasining shakllanishi va rivojlanishini global tajriba bilan uzviy bog'liq holda o'rganish, uni O'zbekiston amaliyotidagi real sharoitlarga mos ravishda ilmiy talqin qilish dolzarb ilmiy zarurat hisoblanadi[4]. Chunki har qanday texnologik yondashuv bevosita milliy ta'lim tizimining maqsadlari, madaniy qadriyatlari, o'quvchilarning kognitiv rivojlanish xususiyatlari, ijtimoiy-psixologik omillar va ta'lim siyosatining strategik ustuvor yo'nalishlari bilan bevosita uyg'unlashgan holda samarali natija beradi. Boshqacha aytganda, pedagogik texnologiyaning g'oyaviy asosi universal bo'lishi mumkin, ammo uning amaliy qo'llanishi har bir mamlakatning ta'lim muhitiga moslab, milliy pedagogik tajribaga asoslangan holda shakllanadi. Mazkur tadqiqotning kirish qismida pedagogik texnologiyalarning ilmiy kategoriya sifatidagi shakllanishi, zamonaviy ta'riflar tizimi, dunyo

tajribasida uning takomillashuviga sabab bo'lgan omillar, shuningdek, O'zbekiston ta'lim tizimidagi texnologik transformatsiyaning nazariy asoslari yoritildi[5]. Asosiy e'tibor pedagogik texnologiyalarni tizimli, murakkab, ko'p omilli ilmiy kategoriya sifatida tahlil qilishga qaratildi. Bu esa keyingi bo'limlarda global nazariyalar tahlili, metodologik yondashuvlar, O'zbekiston amaliyotiga tatbiq mexanizmlari va natijaviy ko'rsatkichlar bo'yicha chuqur ilmiy muhokama yuritish uchun asos yaratadi.

Adabiyotlar tahlili: Pedagogik texnologiyalar nazariyasining shakllanishi va rivojlanishiga oid ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida ushbu yo'nalish global ilmiy maktablarning diqqat markaziga aylangan bo'lib, ularning orasida ayniqsa D. Jonassen hamda J. Миллерning ishlari nazariy-metodologik asos sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. D. Jonassenning konstruktivistik ta'lim muhitlarini loyihalashga bag'ishlangan fundamental tadqiqotlari pedagogik texnologiyalarni nafaqat texnik vositalar majmuasi, balki o'quvchilarning kognitiv faoliyatini shakllantiruvchi murakkab tizimli jarayon sifatida talqin qilishga zamin yaratdi; u ta'lim texnologiyalarining metodik mohiyatini bilimlarni konstruktsiyalash, muammoli vaziyatlarni modellashtirish, o'quvchilarni faol intellektual faoliyatga jalb etish, motivasion komponentni kuchaytirish hamda yuqori darajadagi fikrlash operatsiyalarini shakllantirish bilan bog'liq kompleks mexanizm sifatida yoritadi [6]. Mazkur yondashuv pedagogik texnologiyalar nazariyasini funksional-texnik talqindan chiqarib, uni konstruktivistik epistemologiya doirasida qayta tushuntirishga imkon berdi. Shu bilan bir qatorda, J. Миллерning raqamli pedagogika va texnologik integratsiyaga oid ilmiy qarashlari ta'lim jarayonida texnologiyalashuvning yangi bosqichini belgilab berdi. Uning Digital Learning and Educational Transformation nomli fundamental

monografiyasida raqamli resurslar, multimodal o'qitish platformalari, o'quvchilarning onlayn faoliyatini boshqarish tizimlari va sun'iy intellektga asoslangan o'qitish modellarning ta'lim samaradorligi uchun strategik omil ekanligi ilmiy asoslab berilgan. Muallif ta'limda texnologik dizaynning kommunikativ, boshqaruviy, adaptiv va kompetensiyaviy komponentlari o'rtasidagi o'zaro uzviylikni ta'riflaydi hamda ta'lim jarayonidagi raqamli muhit o'quvchi faoliyatining differensial boshqarilishini ta'minlashini ilmiy dalillar orqali ko'rsatadi[7]. Ushbu ikki olimning yondashuvlarini qiyosiy tahlil qilish pedagogik texnologiyalar nazariyasining zamonaviy rivojini kompleks anglash imkonini beradi: Jonassenning konstruktivistik talqini ta'lim jarayonining kognitiv asoslarini, Millerning raqamli pedagogika modellari esa texnologik infratuzilma va boshqaruv mexanizmlarini ilmiy asoslaydi. Natijada pedagogik texnologiyalarni zamonaviy talqin etishda insonning kognitiv faoliyatini rivojlantirish hamda raqamli ta'lim muhiti imkoniyatlaridan samarali foydalanish o'rtasidagi dialektik bog'liqlik ustuvor metodologik tamoyil sifatida shakllanadi.

Metodologik qism: Mazkur tadqiqotning metodologik asosini pedagogik texnologiyalar nazariyasining ko'p qatlamli mohiyatini ilmiy rekonstruksiya qilishga qaratilgan integrativ ilmiy yondashuvlar majmuasi tashkil etib, unda konstruktivistik epistemologiya, tizimli-tarkibiy tahlil, komparativ pedagogika metodlari, pedagogik dizayn nazariyasi, raqamli pedagogika konsepsiyasi hamda kompetensiyaviy yondashuvning ilmiy-metodik tamoyillari uzviy ravishda qo'llanildi; tadqiqot jarayonida texnologik yondashuvning nazariy asoslarini aniqlash uchun tarixiy-dialektik tahlil, global tajribani o'rganishda komparativ metod, O'zbekiston amaliyotida texnologiyalarning tatbiq etilish mexanizmlarini aniqlashda tizimli yondashuv, pedagogik jarayonni modellashtirishda esa texnologik dizayn va funksional-mantiqiy

tahlil usullaridan foydalanildi, natijada mazkur ilmiy ishning konseptual asoslari pedagogik texnologiyalar evolyutsiyasini nazariy, metodik va amaliy jihatdan kompleks talqin qilish imkonini berdi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, pedagogik texnologiyalar nazariyasining zamonaviy talqini global ta'lim evolyutsiyasi bilan uyg'un holda o'zining ko'p qatlamli va tizimli mohiyatini namoyon etib, konstruktivistik bilimlar modeli, kompetensiyaviy yondashuv, raqamli ta'lim muhitlari, pedagogik dizayn tamoyillari hamda texnologik boshqaruv algoritmlarining o'zaro integratsiyasi natijasida yuqori samaradorlikka ega bo'lgan ta'lim ekotizimlari shakllanayotganini, O'zbekiston ta'lim tizimida esa ushbu jarayonlar milliy o'quv dasturlarining modullashtirilishi, AKT infratuzilmasining modernizatsiyasi, o'qituvchi tayyorlash tizimida innovatsion texnologiyalarni joriy etish, baholashning kompetensiyaviy mezonlari va raqamli o'quv resurslarining funksional kengayishi orqali amalda ro'yobga chiqayotganini, pedagogik texnologiyalarning global va milliy jarayonlaridagi ushbu uzviylik esa ta'lim sifatining oshishi, o'quvchilarning kognitiv va kreativ salohiyatining kuchayishi hamda ta'lim jarayonining moslashuvchan boshqaruv tizimlari bilan boyitilishi kabi natijaviy ko'rsatkichlarda namoyon bo'layotganini ilmiy asosda tasdiqladi.

Muxokama: Pedagogik texnologiyalar nazariyasining shakllanishi va evolyutsion taraqqiyoti borasida jahondagi yirik ilmiy maktablar vakillari o'rtasidagi ilmiy polemikalar ushbu yo'nalishning nazariy asoslari hali ham dinamik ravishda rivojlanayotganini ko'rsatadi. Xususan, D. Jonassen va J. Miller o'rtasidagi ilmiy fikrlar tafovuti pedagogik texnologiyaning zamonaviy talqini qaysi omilga — kognitiv konstruksiyaga yoki raqamli ekotizimga — tayanishi lozimligi masalasida kuzatiladi. Jonassen konstruktivistik pedagogik texnologiyaning fundamental manbai sifatida o'quvchining bilimni o'zi yaratishi, muammoli

vaziyatlar orqali intellektual faoliyatni kuchaytirishi hamda o'qitish jarayonining mazmuni texnologik vositalardan ko'ra epistemik jarayonlarga suyanishi lozimligini ta'kidlaydi[8]. Uning fikricha, ta'lim samaradorligini oshiruvchi asosiy mexanizm texnologiya emas, balki o'quvchining kognitiv faollik darajasi, fikrlash operatsiyalarining murakkabligi, bilimlararo integrativ bog'liqlik va muammoli vazifalarni hal qilishdagi ijodiy tafakkur jarayonidir. Shuning uchun, Jonassen nazariy modelida pedagogik texnologiya bu avvalo fikrlashni kuchaytiruvchi intellektual muhit, undan keyin esa texnik vositalar majmui sifatida talqin etiladi. Biroq J. Miller ushbu talqinni yetarli deb hisoblamaydi va ta'lim jarayonining zamonaviy bosqichida texnologik infratuzilma pedagogik texnologiyaning markaziy yadrosi sifatida qaralishi lozimligini ta'kidlaydi. Millerning nuqtayi nazariga ko'ra, raqamli ta'lim muhiti, sun'iy intellekt asosidagi adaptiv platformalar, multimodal o'quv interfeyslari, masofaviy o'qitish tizimlari va o'quv faoliyatini monitoring qilishning avtomatlashtirilgan modullari o'quvchining individual ta'lim trayektoriyasini shakllantiruvchi asosiy mexanizmlardir[9]. U konstruktivistik jarayonning o'zi ham raqamli infratuzilma bilan qo'llab-quvvatlanmaguncha to'liq samaraga erishmasligini ta'kidlab, pedagogik texnologiya bu kognitiv jarayonlar va raqamli boshqaruv mexanizmlarining integratsiyasidan tashkil topgan murakkab ta'lim ekotizimi, deya ta'riflaydi. Ikki olim orasidagi polemika shuni ko'rsatadiki, pedagogik texnologiyalar nazariyasi faqat bir yo'nalishga tayanishi mumkin emas: Jonassen o'quvchining faol konstruksiyalovchi subyekt sifatidagi rolini markazlashtirsa, Miller ta'lim jarayonida raqamli boshqaruv tizimining strategik ustuvorligini ilgari suradi[10]. Ularning qarashlari o'zaro zid emas, balki birbirini to'ldiruvchi ikki metodologik vektordir. Chunki ta'lim jarayoni raqamli muhit bilan boyitilmagan holda individual differensiasiya samaradorligini oshirmaydi; shu bilan birga,

texnologik tizimlar o'quvchining kognitiv murakkabligiga yo'naltirilmagan bo'lsa, ta'lim mazmuni formal texnik jarayonga aylanib qoladi. Natijada, muhokama shuni ko'rsatadiki, pedagogik texnologiyalar nazariyasi Jonassen ilgari surgan kognitiv konstruktivizm va Miller asoslagan raqamli dizayn paradigmasining dialektik sintezida o'zining zamonaviy konseptual shaklini topmoqda.

Xulosa: Yuqoridagi ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, pedagogik texnologiyalar nazariyasining shakllanishi global ilmiy tafakkurning turli bosqichlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning rivoji konstruktivistik epistemologiya, kompetensiyaviy yondashuv,

raqamli pedagogika hamda texnologik dizayn kabi zamonaviy ilmiy paradigmalarning sintezida namoyon bo'lmoqda. D. Jonassen tomonidan asoslangan kognitiv konstruksiya markazidagi ta'lim modeli o'quvchini bilim yaratuvchi faol subyekt sifatida talqin etishga xizmat qilgan bo'lsa, J. Millerning raqamli ta'lim muhitiga oid konsepsiyasi pedagogik jarayonning texnologik boshqaruv mexanizmlarini yangi bosqichga ko'tardi. Ushbu yondashuvlarning o'zaro uyg'unligi ta'lim jarayonini nafaqat mazmuniy va metodik, balki boshqaruv, monitoring, baholash va individual trayektoriya yaratish jihatidan ham kompleks tizimga aylantirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirhayitova S. I. Pedagogik texnologiya //Muqimiy nomidagi Qoqon Davlat Pedagogika Instituti, pedagogik texnologiya bo'yicha o'quv qo'llanma. Toshkent-2020. – 2020.
2. Axmedjanov M. M., Tojiyev M., Tosheva G. D. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat //Toshkent-2018.
3. Otajonovna K. M. PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA O 'QITUVCHINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH //ИКРО журнал. – 2025. – Т. 14. – №. 02. – С. 334-342.
4. Salomov F. J. PEDAGOGIK SALOHİYATNI SHAKLLANTIRISHDA NAZARIYA VA AMALIYOT INTEGRATSIYASINING AHAMIYATI //INTERNATIONAL SCIENCES, EDUCATION AND NEW LEARNING TECHNOLOGIES. – 2024. – Т. 1. – №. 11. – С. 41-45.
5. Rahmonqulova N. X., Matnazarova K. O. PEDAGOGIKA NAZARIYASI YA TARIXI. – 2010.
6. Abdullayeva N. J., Botirova O. PEDAGOGIK MAXORAT TUSHUNCHASI, TUZILISHI VA TIZIMI //Global Science Review. – 2025. – Т. 2. – №. 1. – С. 179-183.
7. Sharopova Z. F. Ta'lim texnologiyalari //Navro 'z", Toshkent. – 2019.
8. Jurayev B. T. Pedagogik va psixologik fanlarni o 'qitish metodikasi //Fan va talim" Buxoro-2022. – 2022.
9. Azimova T. Yan amos komenskiyning pedagogik nazariyasi //Qo 'qon universiteti xabarnomasi. – 2024. – Т. 11. – С. 60-63.
10. Mamurov B. Umumiy pedagogika //Barcha ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik:-Toshkent. – 2020. – Т. 118.

TEKNOLOGIK TA'LIM MUTAXASISLARNING KONSTRUKTORLIK KOMPETENSIYALARINI ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALAR VOSITASIDA TAKOMILLASHTIRISH

G.SHIRMATOVA

Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil
tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy muhitda bo'lajak Texnologik ta'lim mutaxasislarning konstruktorlik kompetensiyalarini zamonaviy texnologiyalar vositasida takomillashtirish yo'llari, ta'lim jarayoniga xorijiy tajribalar asosida tikuv buyumlarini konstruksiyalash dasturlarini joriy etish yo'llari, mavjud muammolar hamda ularning ijobiy yechimlariga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: kasbiy faoliyat, texnologik taraqqiyot, sanoat korxonalari, ishlab chiqarish, xalqaro mehnat tashkiloti, dual ta'lim, SNIISHP metodi, Myuller metodi, SAPR, Gerber, Gemini, Julivi, Assyst, Grafis dasturlari, kiyimlarni loyihalash, modellash.

Annotation. This article is devoted to the ways of improving the design competences of future specialists of technological education in the modern environment with the help of modern technologies, ways of introducing sewing design programmes into the educational process on the basis of foreign experience, actual problems and their positive solutions.

Key words: professional activities, technological progress, industrial enterprises, manufacturing, international organisation of labour, dual training, SNIISHP method, Myuller mehtod, SAPR, Gerber, Gemini, Julivi, Assyst, Graphics programs, Fashion Design, modelling.

Global axborotlashuv zamonida barcha sohalar qatorida texnologik ta'lim mutaxasislarini tayyorlash yo'nalishida ham qator islohotlar amalga oshirilmoqda.

Respublika to'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatining investitsion jozibadorligi va

raqobatbardoshligini yanada oshirish, sohaning eksport salohiyatini kengaytirish,

mahalliy to'qimachilik mahsulotlarining xorijiy bozorlarga kengroq kirib borishi uchun sharoitlar yaratish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 1 maydagi "To'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini rivojlantirishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-71 son Farmoni qabul qilindi. Ushbu Farmon ijrosi yuzasidan Respublikani "to'qimachilik xabi"ga aylantirish va kamida xalqaro darajada tan olingan 10 ta mahalliy brendlarni yaratish ustidagi ishlarni manzilli tashkil etish, korxonalarga ichki va tashqi bozorlarda

o'z mahsulotlarini sotishga ko'maklashish bo'yicha samarali choralarni ko'rib borish kabi vazifalar belgilab berilgan. Bunda, moda va dizayn sohalarini rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasini o'rganish orqali milliy brendlarni yaratish bo'yicha takliflar tayyorlash hamda markazlarga kamida 10 nafardan yuqori malakali xorijiy mutaxassislar jalb qilishni nazarda tutilgan [1].

Malakali xorijiy mutaxasislarni jalb qilish uchun avvalambor ichki ishlab chiqarish sohalarini uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, zamonaviy asbob-uskunalar bilan ta'minlash, ishlab chiqarishga axborot texnologiyalarini keng joriy qilish orqali raqamlashtirishni rivojlantirish va albatta malakali kadrlar bilan ta'minlash, ularning salohiyatlarini oshirish ustuvor vazifalar qatoriga kiritilgan.

Malakali kadrlarni tayyorlashda nafaqat ularning amaliy ko'nikmalarini, shuningdek, ilmiy salohiyatlarini ham oshirish, xalqaro

tan olingan kuchli tashkilotlar vakillari bilan muloqotga kirishish orqali xorijiy tajribalarni o'rganish va shu orqali ichki ishlab chiqarishni rivojlantirish, mahalliy korxonalar maqomini xalqaro standartlarga javob beradigan, jahon bozorida erkin raqobat qila oladigan korxonalar qatoridan munosib joy olishi dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Yurtboshimiz olib borayotgan islohotlar natijasida O'zbekistonda to'qimachilik sanoatining transformatsiyasi bo'yicha kadrlar salohiyatini oshirish, ilmiy loyiha va grantlar, ishlanmalarni amalga oshirish, xorijiy ishlab chiqaruvchilar bilan hamkorlik loyihalari amalga oshirilmoqda. Bu borada joriy yilda ITMF International Textile Manufacturers Federation (Xalqaro to'qimachilik ishlab chiqaruvchilar Federatsiyasi) va IAF International Apparel Federation (Xalqaro kiyim ishlab chiqaruvchilar Federatsiyasi) bilan hamkorlikda "Innovation, cooperation & regulation - drivers of the textile & apparel industry" (Innovatsiya, hamkorlik va tartibga solish) mavzusda Forum tashkil etildi. Forum soha vakillari, shu jumladan xom ashyo yetkazib beruvchilar, yigiruvchilar, to'quvchilar, uskunalar yetkazib beruvchilar, kiyim-kechak va uy to'qimachilik ishlab chiqaruvchilari, brendlar, chakana sotuvchilar, mavjud muammolarni yechimiga ma'sullar va ilmiy xodim va o'qituvchilarni birlashtiradi. Soha mutaxassislari va rahbarlari innovatsiyalar, hamkorlik va tartibga solishning sanoatimiz bilan bog'liqligi va ular kelajakka qanday samara berishi va shakllanishini muhokama qiladilar.

Xalqaro anjuman va loyihalar O'zbekiston to'qimachilik va kiyim-kechak sanoatini butun dunyoga tanitishda va sog'lom raqobat orqali tekstil mahsulotlarining eksport-import hajmini oshirishga xizmat qiladi.

ITMF va IAF Federatsiyalari bilan hamkorlikda raqamli mahsulot yaratish yoki raqamli 3D dizayni va ishlab chiqishni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar to'qimachilik va kiyim-kechak qiymat

zanjirining barcha segmentlari o'rtasida samarali ma'lumot almashinuvini ta'minlashga va soha yo'nalishlarini xalqaro darajadagi maqomini ta'minlashga erishiladi.

Xalqaro darajadagi tadbirlar doirasida amalga oshiriladigan ilmiy loyiha va ishlanmalar nadijasida bozor talablari asosida raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, xorijiy tajribalar asosida zamonaviy o'quv dasturlarini ishlab chiqish va texnologik ta'lim tizimini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar ta'minlanadi.

Yangi texnologiyalar kun sayin rivojlanib, mamlakatda axborotlashtirish jarayoni tez sur'atlar bilan o'sib borayotgan hozirgi davrda ta'lim sohasida axborot resurslarini tashkil etishga alohida e'tibor qaratish talab etilmoqda. Sababi, barcha tarmoqlar kabi yurtimiz iqtisodiyoti rivojlanishida muhim o'ringa ega bo'lgan tikuv buyumlari ishlab chiqarish sohasiga ham jadallik bilan axborot texnologiyalari jalb etilmoqda.

Texnologik ta'limda o'quv jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish va ulardan foydalanish maqsadga erishishdagi eng samarali yo'llardan biri hisoblanadi [2]. Kasbiy kompetentlikni rivojlantirishda, albatta, har tomonlama takomillashgan chuqur kasbiy bilim zarurdir. Bo'lajak mutaxassislariga kasbiy fanlardan beriladigan bilimlarning o'ziga xos sintezini aniqlash va bu sintezda qatnashayotgan bilimlarning tabiati, ularning o'zaro aloqadorligi, tuzilishi va boshqa fanlar bilan aloqadorligi haqida ma'lumotlarning ta'lim jarayonida berib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi kunda kasbiy tayyorgarlik darajasiga yuqori talablar qo'yilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining asosiy vazifasi talabalarga mehnat bozorida o'z o'rnini oson topish imkonini beruvchi kasbiy kompetentlikka ega bo'lish hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda zamonaviy pedagogik qarashlarning rivojlanishi munosabati bilan bu vazifalar ijobiy tomonga o'zgarmoqda. Albatta,

bunda fanni bilish ta'lim tuzilmasidan chiqib ketmasligi, balki yo'naltiruvchi rol o'ynashi lozim. Bunda faqatgina bilim berilayotgan ta'lim oluvchining axborotga egaligi emas, balki ma'lum vaziyatlarda yuzaga keladigan muammolarni amaliy hal etish qobiliyati ham muhim o'ringa qo'yiladi.

Texnologik ta'limda mutaxassislarni tayyorlashda ta'limning ikki tomonlama shaklda - nazariy darslar bilan birga amaliy mashg'ulotlarni o'quv jarayoni sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq. Bu o'z navbatida texnologik ta'limning mehnat bozori ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash uchun davlat, ish beruvchilar va turli tashkilotlarning o'zaro yaqin munosabati mexanizmi bo'lgan ijtimoiy sheriklik mahsuli sifatida paydo bo'lishiga olib keladi. Shuningdek, texnologik ta'lim bozor iqtisodiyoti sharoitida muvaffaqiyatli moslashtirilgan ta'lim hodisasi sifatida ham ko'rib chiqiladi, bu turli mamlakatlarda, shu jumladan O'zbekistonda ham texnologik ta'limning rivojlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Dual ta'lim tizimining elementlariga asoslangan ta'lim muassasasi va korxona mutaxassislari tomonidan birgalikda ishlab chiqilgan o'quv dasturlari texnologik ahamiyatga ega bo'lgan kompetensiyalarning muvaffaqiyatli rivojlanishiga yordam beradi [3].

Xususan, Prezidentning 2019 yil 1 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi va Germaniya Federativ Respublikasi o'rtasida ko'p qirrali hamkorlikni yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4145 qaroriga binoan dual ta'limni tashkil etish vazifasi belgilab berilgan edi. Dual ta'lim yangi tahrirda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning alohida moddasida qayd etilgan. Shuningdek, 2020 yil 6 noyabrda qabul qilingan "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108 Farmonida ham dual ta'lim joriy etish

o'z aksini topgan.

Bu borada ishsizlik muammosini kamaytirish, korxonalar ehtiyojlariga mos kadrlar tayyorlash, innovatsion iqtisodiyot uchun zamin yaratish hamda xalqaro tajribalarni milliy ta'lim sohasiga tadbiq etish maqsadida dual ta'lim tizimini joriy qilish va takomillashtirish masalasiga hukumat tomonidan alohida ahamiyat berib kelinmoqda [2].

Qayd etish joizki, mamlakatimizda dual ta'limni barcha ta'lim sohalarida qo'llash tavsiya etish orqali ta'lim muassasalari to'g'ridan-to'g'ri mehnat bozoridagi talablarga mos kadrlarni sifatli tayyorlab berish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Dual ta'lim – talabaga oliy o'quv yurtida ta'lim olish bilan birga o'z yo'nalishiga mos tashkilotda mehnat qilish, malaka oshirish imkoniyatini beruvchi tizim. Bu tizimning afzalligi shundan iboratki, 3–4 kurs talabalari korxona va tashkilotlarda o'rnatilgan eng zamonaviy uskuna va dastgohlarda ishlashni o'rganadilar. Bu — dual ta'limning eng muhim va amaliyotga yo'naltirilgan afzalliklaridan biridir. Undan tashqari, talaba dual ta'lim jarayonida mehnat jamoasi bilan yaqindan tanishadi.

Yaqin vaqtga qadar Tikuv buyumlarini konstruksiyalash va modellashtirishga doir fanlar dunyo miqyosida tan olingan loyihalash metodlari (SNIISHP, Myuller va h.k.) asosida o'tib kelingan. Ushbu metodlar orqali andozalarda aniqlik mukammallikka erishish mumkin, albatta. Biroq zamonaviy tikuv korxonalarida ish faoliyatini olib borayotgan modelyer-konstruktor o'z faoliyatlarini avtomatlashtirilgan – SAPR dasturlarida loyihalash asosida olib bormoqdalar. Korxonalarda SAPR dasturlarini qo'llash orqali buyumning mukammal ishlangan andazasi asos sifatida kompyuter xotirasida saqlanishi mumkin, istalgan vaqtda ushbu asos andoza ko'paytirib olinadi va yangi kiyim modeliga muvofiq texnik o'zgartirishlar kiritib, modellashtiriladi. Barcha ishlangan andaza

vazifalarni amalga oshirish zarur:

- kiyimlarni loyihalash jarayonini avtomatlashtirish orqali kiyimlarning sifatini oshirish va mahsulot ishlab chiqarish vaqtini qisqartirish;
- kasbiy faoliyatda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha amaliy ko'nikmalarga ega mutaxassis (pedagog)larni jalb etish;
- kiyimlarni modellash va loyihalash sohasidagi mutaxassislarni tayyorlashning an'anaviy mazmuni va talabalarda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish asosida maqbul texnik qarorlarni qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Qayd etilgan muammolarni bartaraf etish orqali zamonaviy texnologiyalar vositasida texnologik ta'lim mutaxasislarning konstruktorlik kompetensiyalarini amaliyot jarayoniga kompyuterda modellashtirish dasturlarini samarali joriy etish orqali takomillashtirishga erishiladi.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 1-maydagi "To'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini rivojlantirishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-71-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi va Germaniya Federativ Respublikasi o'rtasida ko'p qirrali hamkorlikni yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4145 Qarori.
3. Kasb-hunar ta'limi. Ilmiy-uslubiy, amaliy-ma'rifiy jurnal. 2020 y. №1.
4. Ta'limda axborot texnologiyalari. R.Hamdamiyov, U.Begimkulov, N.Tayloqov. O'zME davlat ilmiy nashriyoti. -T.: 2010 y.
5. OON DESV (BMT iqtisodiy va ijtimoiy tarmoqlar bo'yicha departamenti) ma'lumoti.
6. UNESCO UNEVOC TVET (Professional ta'lim) tizimi ma'lumotlari – 2013 y.

ALALIYALI BOLALARDA NUTQ KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING NEYROKOGNITIV VA MULTIMODAL TEXNOLOGIYALARI

USAROVA MADINA ODIL QIZI

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti, “Magistratura” bo‘limi metodisti,
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil
tadqiqotchisi (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada alaliyali bolalarda nutq kompetensiyasini rivojlantirishda neyrokognitiv va multimodal texnologiyalarning ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, multimodal sensor integratsiya, ritmik-motor mashqlar, semantik kartografiya, vizual-auditiv sinxronizatsiya va raqamli logopedik intervensiyalar semantik anglash, fonologik qayta ishlash, verbal rejalashtirish va pragmatik muloqotni sezilarli darajada rivojlantiradi. Neyrokognitiv terapiyani multimodal ta'lim muhiti bilan integratsiya qilish nutq shakllanishini tezlashtiradi, neyron plastiklikni kuchaytiradi va real hayotiy muloqot samaradorligini oshiradi.

Kalit so'zlar: alaliya, nutq kompetensiyasi, neyrokognitiv terapiya, multimodal integratsiya, semantik kartografiya, ritmik-motor koordinatsiya.

Аннотация: В данной статье анализируется влияние нейрокогнитивных и мультимодальных технологий на развитие речевой компетенции у детей с алалией. Результаты исследования показывают, что мультимодальная сенсорная интеграция, ритмико-моторные упражнения, семантическое картографирование, визуально-аудитивная синхронизация и цифровые логопедические интервенции значительно улучшают семантическое понимание, фонологическую обработку, вербальное планирование и прагматическую коммуникацию. Интеграция нейрокогнитивной терапии с мультимодальной образовательной средой ускоряет формирование речи, усиливает нейронную пластичность и повышает эффективность коммуникации в реальных жизненных ситуациях.

Ключевые слова: алалия, речевая компетенция, нейрокогнитивная терапия, мультимодальная интеграция, семантическое картографирование, ритмико-моторная координация.

KIRISH

Alaliya bu bolalarda og'zaki nutqning shakllanmasligi yoki keskin sust rivojlanishi bilan xarakterlanuvchi murakkab neyropsixologik buzilish bo'lib, funksional jihatdan nutq tizimining markaziy mexanizmlari - semantik kodlash, fonologik qayta ishlash, verbal xotira, sintaktik qurilish, pragmatik muloqot, nutqni rejalashtirish va auditory-perseptiv integratsiya - yetarlicha ishlamasligi bilan ifodalanadi. Ushbu buzilishning etiologiyasi ko'p qirrali bo'lib, prenatal, perinatal va erta postnatal davrda yuzaga kelgan neyroorganik shikastlanishlar, asab tizimining yetilmasligi, miya yarimsharlarining nomutanosib rivojlanishi, o'tkir infeksiyalar, epileptogen

holatlar, genetik faktorlar, umumiy psixik rivojlanishning susayishi yoki polimodal sensor tizimlarning diskoordinatsiyasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Alaliya faqat nutq tizimining shikastlanishi emas, balki miyaning kognitiv, emotsional, sensor, motorik va ijtimoiy tarmoqlari o'rtasidagi neyron aloqadorlik mexanizmlarining buzilishi sifatida talqin qilinadi.

Klassik logopedik yondashuvda alaliya odatda fonetik-fonematik tizimdagi buzilishlar, lug'at boyligining sust rivojlanishi yoki sintaktik qurilishning yetishmovchiligi bilan izohlanar edi. Biroq zamonaviy neyropsixolingvistika alaliyaning asl funksional mohiyati ancha murakkab ekanini ta'kidlaydi: nutqni idrok qilish, kodlash, qayta

ishlash va ishlab chiqarish jarayoni miyaning multimodal tizimlarida sinxron, kompleks va dinamik tarzda amalga oshadi. Demak, nutq kompetensiyasining shakllanishi faqat artikulyatsiya mashqlariga bog‘liq emas, balki vizual idrok, motor koordinatsiya, semantik assotsiatsiya, auditory tahlil, emotsional tajriba va ijtimoiy muloqot bilan bog‘langan neyron tarmoqlarning integratsion faolligi orqali sodir bo‘ladi.

Alaliyali bolalarda nutq tizimi ko‘pincha semantik konseptualizatsiya, fonologik segmentatsiya, verbal xotira, morfosintaktik qurilish va pragmatik nutqni rejalashtirish kabi murakkab jarayonlarning sust ishlashi bilan tavsiflanadi. Bu esa nafaqat nutqning shakllanishini, balki bolaning ijtimoiy moslashuvini, kognitiv rivojlanishini, o‘qish va yozish kompetensiyalarini, emotsional-bosimga chidamliligini, muloqot tashabbusini va funksional kommunikatsiya ko‘nikmalarini cheklab qo‘yadi. Shuning uchun alaliya bo‘yicha ilgari qo‘llanib kelgan faqat reproduktiv va verbal mashqlarga asoslangan logopedik texnologiyalar yetarli natija bermaydi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar alaliyalarda nutqning shakllanishi neyron plastiklik, multimodal sensor integratsiya va ijtimoiy kommunikatsiya bilan chambarchas bog‘liq ekanini tasdiqlaydi.

Bola miyasining erta rivojlanish davrida neyron plastiklik juda yuqori bo‘lib, multimodal ma‘lumot oqimlari (ko‘rish, eshitish, harakat, sezish, ritm, emotsiya) nutq tizimi bilan integratsiyalashganda yangi neyron tarmoqlar paydo bo‘ladi, mavjud tarmoqlar mustahkamlanadi va funksional kompensatsiya mexanizmlari faollashadi. Bu esa logopedik intervensiyaning muvaffaqiyati uchun hal qiluvchi talablardan biridir. Ayniqsa, ritmik-motor mashqlar, predmetli faoliyat, piktografik tizimlar, sensor o‘yinlar, virtual kommunikatsion muhit, ijtimoiy rolli muloqot va raqamli logopedik platformalar alaliyalarda nutq shakllanishini sezilarli tezlashtiradi.

Multimodal texnologiyalar nutq

tizimining asosiy bloklarini – fonologik tahlil, semantik kodifikatsiya, sintaktik ifoda, pragmatik muloqot, verbal xotira va diqqat koordinatsiyasini bir vaqtning o‘zida qayta faollashtirish imkonini beradi. Bu metodologiya nutqni “bir kanalli eshitish jarayoni” sifatidagi an‘anaviy qarashni rad etadi va nutqni keng qamrovli kognitiv-motor-fiziologik tizim sifatida talqin etadi. Shuningdek, multimodal logopedik modellar alaliyalarda nutq shakllanishiga nafaqat simptomatik, balki neyro-funksional yondashuv taklif qiladi.

Yevropa va AQSh neyrolingvistlari tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, multimodal terapiya, ritmik sezgi, semantik kartografiya, vizual-auditiv sinxronizatsiya va sensor integratsiya mashg‘ulotlari nutq shakllanishi uchun eng kuchli stimulyatorlarga aylanadi. Shuningdek, multimodal logopediya bolaning emotsional intellektini, ijtimoiy muloqot tashabbusini, noverbal kommunikatsiya ko‘nikmalarini va pragmatik nutq vaziyatlarini ham faol rivojlantiradi. Bu esa alaliyali bolalarda kommunikatsiya samaradorligini oshiradi, psixologik moslashuvni yaxshilaydi va ijtimoiy integratsiya jarayonini tezlashtiradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Alaliya bilan bog‘liq nutq buzilishlari ilk bor nevropsixologik paradigma doirasida tadqiq etilgan bo‘lib, Luriya nutq tizimining shakllanishi miyaning funksional tizimlari integratsiyasi bilan bog‘liq ekanini asoslab berdi [1]. Unga ko‘ra, nutq faqat lingvistik mexanizm emas, balki idrok, xotira, diqqat, semantik tarmoq, motor koordinatsiya va ijtimoiy muloqot tizimlarining o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Shuning uchun alaliyalarda nutq buzilishi artikulyatsiya yoki fonematik tizim bilan chegaralanmay, balki multimodal kognitiv mexanizmlar faoliyatining yetishmovchiligi sifatida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy neyrolingvistika alaliyalarda nutq shakllanishi neyron plastiklik, sensor

integratsiya, vizual-auditiv sinxronizatsiya va semantik kodifikatsiya bilan bevosita bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Kuhl tomonidan olib borilgan tadqiqotlar, multimodal nutq stimullari (tasvir, ovoz, jest, predmetli faoliyat) nutq tizimi uchun kuchli neyron faollashtiruvchi omil ekanini ko'rsatadi [2]. Multimodal yondashuv orqali bola semantik assotsiatsiyalarni tezroq shakllantiradi, fonologik segmentatsiya samaradorligi ortadi, ritmik-motor faoliyat esa verbal rejalashtirishni mustahkamlaydi.

Tomasello nutq kompetensiyasining ildizini ijtimoiy-interaktiv modelda ko'radi [3]. Uning tadqiqotlari shuni isbotlaydiki, bola nutqni mustaqil tizim sifatida emas, balki ijtimoiy hamkorlik, qo'shma diqqat, pragmatik muloqot, rol o'yinlar va semantik kontekstlar orqali egallaydi. Demak, alaliyali bolalarda nutqni rivojlantirish uchun logoped faqat lingvistik mashg'ulot bilan chegaralanishi mumkin emas - muloqot vaziyatlari, ijtimoiy stimul, multimodal nutq materiali, kinestetik faoliyat va emotsional tajriba zarur bo'ladi.

Baddeley tomonidan ishlab chiqilgan ishchi xotira modeli nutq tizimining yetukligi uchun fonologik xotira, vizual xotira, kognitiv qayta ishlash tezligi va markaziy ijrochi tizimning koordinatsiyasi muhimligini ko'rsatadi [4]. Alaliyalarda aynan verbal xotira, selektiv diqqat, ma'lumotni qayta kodlash hamda semantik tarmoqning kengligi chegaralangan bo'ladi. Shu sababli, multimodal mashg'ulotlar vizual kartalar, predmetli tasniflash, ritmik faoliyat, ovoz bilan sinxron harakatlar, hikoya kartalari va raqamli logopedik o'yinlar - nutq tizimining barcha bloklerini birgalikda faollashtirishga xizmat qiladi.

Neyropsixologik tadqiqotlardasensor-motor integratsiya alaliyalarda nutq rivojlanishining eng muhim belgisi sifatida ko'riladi. Thelen va Smith tadqiqotlariga ko'ra, sensor-motor faoliyat orqali bola miyada semantik va fonologik aloqalarni shakllantiradi, ritmik-motor mashqlar esa fonologik idrok va sintaktik qurilishni mustahkamlaydi [5]. Bu

multimodal logopediyaning neyropsixologik asosini tashkil qiladi: bola nutqni tinglab emas, balki ko'rib, sezib, harakat qilib, taktil signallarni qabul qilib egallaydi.

Kandel tomonidan olib borilgan neyrobiologik tadqiqotlar takroriy multimodal stimullarning neyron plastiklikni kuchaytirishini, nerv tolalarining mielinizatsiyasini faollashtirishi va yangi neyron aloqalar hosil bo'lishini isbotlagan [6]. Bu esa logopedik mashg'ulotlarda multimodal stimullarning uch barobar kuchga ega bo'lishini anglatadi: bola verbal tizimni emas, balki integral multimodal neyron tizimni shakllantiradi.

Raqamli logopediya bo'yicha Zametkin va Vasarhelyi tadqiqotlari interaktiv sensor texnologiyalar (mobillogopedikilovalar, audio-vizual o'yinlar, virtual nutq mashg'ulotlari, ritmik-motor animatsiya) alaliyalarda nutq shakllanishini tezlashtirishini ko'rsatadi [7]. Bunda multimodal nutq materiallari semantik tizimni kengaytiradi, pragmatik muloqotni kuchaytiradi va o'quvchini nutq jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Alaliyalarda nutq shakllanishining muvaffaqiyati neyron plastiklik, multimodal sensor integratsiya, vizual-auditiv idrok, ritmik-motor koordinatsiya, semantik tizimlar faolligi va ijtimoiy-pragmatik muloqotga tayangan murakkab neyropsixologik mexanizmdir. Klassik logopedik yondashuv faqat verbal mashqlar va artikulyatsiya faoliyatiga tayanadi, biroq alaliya lingvistik tizimning yetishmovchiligi emas - miyaning integratsion multimodal mexanizmlarining buzilishidir. Shu sababli nutqni tiklash oddiy repetitiv mashg'ulotlar orqali emas, balki multimodal neyropsixologik ta'sir yordamida amalga oshishi ilmiy jihatdan isbotlangan.

Neyrokognitiv logopedik intervensiyalar alaliyali bolalarda nutq kompetensiyasining quyidagi bloklerini kuchaytiradi: semantik tizimlar, fonologik idrok, verbal xotira, sintaktik qurilish, diqqatning selektivligi,

pragmatik muloqot va motor koordinatsiya. Multimodal terapiya natijasida nutq tizimi izchil faoliyatga ega bo'lib, nutq bir kanalli idrok emas, balki sensor-motor-kognitiv tizimlarning integrallashgan faoliyati sifatida tiklanadi. Ayniqsa, ritmik-motor mashqlar, semantik kartalar, predmetli tasniflash,

vizual-auditiv materiallar, ijtimoiy o'yinlar, raqamli logopediya, rolly muloqot va sensor integratsiya mashg'ulotlari verbal tizimni sezilarli darajada faollashtiradi.

Quyidagi tahliliy jadval neyrokognitiv logopediya natijasida alaliyali bolalardagi o'zgarishlarni tizimlashtiradi.

1-jadval. Neyrokognitiv va multimodal intervensiya asosida kuzatilgan rivojlanish indikatorlari

Rivojlanish sohasi	Asosiy funksional o'zgarishlar	Amaliy natijalar
Semantik tizimlar	So'zlar, predmetlar, kontekst, tasvirlar va assotsiatsiyalarning kuchli shakllanishi	So'z boyligi, ma'no tushunish, predmetli muloqot va hikoya qilish tez ortadi
Fonologik idrok	Ritm, segmentatsiya, intonatsiya, fonemalar, ovozlari va artikulyatsiya yaxshilanadi	So'zlarni to'g'ri talaffuz qilish, fonologik xatolar kamayishi va verbal aniqlik oshadi
Sensor-motor integratsiya	Harakat – nutq sinxronizatsiyasi, taktil sezgi, ritmik-motor koordinatsiya kuchayadi	Nutq rejalashtirish, o'z-o'zini boshqarish, artikulyatsiya barqarorligi va muloqot tashabbusi kuchayadi
Pragmatik muloqot	Rolli o'yinlar, ijtimoiy vaziyatlar, emotsional ifoda va dialog ko'nikmalari mustahkamlanadi	Ijtimoiy integratsiya, nutqning maqsadli qo'llanishi, fikr almashish va muloqot samaradorligi oshadi

Manba: muallif tomonidan tayyorlandi

Jadval shuni ko'rsatadiki, multimodal va neyrokognitiv texnologiyalar nutqni faqat artikulyatsiya orqali emas, balki ma'no, idrok, semantika, ritmik harakat, emotsional ifoda va ijtimoiy muloqot orqali tiklaydi. Semantik tizimlarning kuchayishi nutqning mazmuniy qatlamini faollashtiradi - bu o'z navbatida lug'at boyligi va kontekstli tushunishni kuchaytiradi. Fonologik tizim ritmik stimullardan foydalanganda sezilarli barqarorlashadi: metronom, qo'shiq, raqs,

taktil sezgi va motor harakatlar fonologik xatolarni sezilarli kamaytiradi. Sensor-motor faoliyat nutqni rejalashtirish uchun eng faol mexanizm bo'lib, muloqot tashabbusini kuchaytiradi va verbal fikrlashni rag'batlantiradi. Pragmatik muloqot ijtimoiy o'yinlar, real muloqot vaziyatlari va simvolik o'yinlar orqali mustahkamlansa, bola nutqni faqat takrorlash uchun emas, balki maqsadga yo'naltirilgan aloqa uchun qo'llaydi. Bu alaliya uchun asosiy klinik yutuqdir.

2-jadval. Multimodal logopedik texnologiyalarning terapevtik ta'sir mexanizmlari

Texnologiya turi	Neyropsixologik ta'sir mexanizmi	Nutq kompetensiyasi uchun natija
Vizual-auditiv integratsiya	Tasvir, harakat, ovoz, predmet va kontekst bir vaqtda idrok qilinadi, neyron sinxronizatsiya kuchayadi	So'z ma'nosini anglash, semantik kengayish, nutqni kontekstda ishlatish yaxshilanadi
Ritmik-motor mashqlar	Harakat – nutq sinxronizatsiyasi, diqqatni boshqarish va fonologik segmentatsiya faollashadi	Artikulyatsiya barqarorligi, talaffuz, ritmik nutq oqimi va sintaktik konstruktsiya yaxshilanadi

Sensor integratsiya o'yinlari	Taktil sezgi, propriosepsiya, vizual idrok, eshitish va motor koordinatsiya uyg'unlashadi	Nutq rejalashtirish, verbal xotira va multimodal idrok tizimi mustahkamlanadi
Rolli muloqot va ijtimoiy faoliyat	Pragmatik nutq, emotsional ifoda, dialog, savol-javob va semantik kontekstlar faollashadi	Bola real vaziyatda nutqni maqsadli, funksional va o'ziga xos tarzda qo'llay boshlaydi

Manba: muallif tomonidan tayyorlandi

Bu jadval alaliyalarda multimodal intervensiyaning eng kuchli mexanizmlarini namoyon qiladi. Vizual-auditiv integratsiya nutqni bir kanalli idrokdan chiqaradi: bola so'zni faqat eshitmaydi - uni ko'radi, kuzatadi, sezadi, harakat bilan bog'laydi, taktil tajriba bilan kontekstual anglaydi. Bu semantik tizimni tez kuchaytiradi va nutq shakllanishini umuman yangi sifat darajasiga olib chiqadi. Ritmik-motor mashqlar fonologik tizimning eng samarali stimulyatori bo'lib, alaliyalarda nutqning segmentatsiya va artikulyatsiya mexanizmlarini barqarorlashuvga olib keladi. Sensor integratsiya mashg'ulotlari multimodal idrokni tiklaydi - nutqning neyron bazasi mustahkamlanadi, verbal xotira yaxshilanadi va muloqotning tashkiliy qobiliyati ortadi. Ijtimoiy hamkorlik bolada pragmatik nutqni kuchaytiradi - bu esa nutqni real hayot vaziyatlarida qo'llashni ta'minlaydi. Shunday qilib, multimodal terapiya nafaqat lingvistik tizimni, balki butun kommunikativ neyron tarmoqni qayta tashkil qiladi.

TAKLIFLAR

Alaliyalarda nutq kompetensiyasini rivojlantirish samaradorligini oshirish uchun birinchi navbatda logopedik jarayonga neyrokognitiv yondashuvni tizimli ravishda integratsiya qilish zarur. Treninglar faqat verbal mashqlar bilan cheklanmay, multimodal sensor integratsiya (ko'rish, eshitish, taktil sezgi, harakat), ritmik-motor faoliyat, semantik kartografiya, predmetli tasniflash, raqamli logopediya, ijtimoiy rolli muloqot va virtual nutq stimullari bilan boyitilishi lozim. Ushbu metodlarning birgalikda qo'llanilishi nutqni tiklash emas, balki miyaning keng multimodal neyron tarmog'ini qayta faollashtirish imkonini beradi, shuning uchun har bir bolaga individual multimodal rehabilitatsiya dasturi ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq. Logopedlar, neyropsixologlar, defektologlar, fizioterapevtlar

va ota-onalar ishtirokida "multidisciplinar jamoa modeli"ni yo'lga qo'yish nutq rivojlanishini izchil nazorat qilish, terapiya intensivligini oshirish va bola uchun doimiy multimodal stimul muhitini yaratishga xizmat qiladi. Shuningdek, logopedik ta'lim tizimida neyropsixologiya, sensor integratsiya, raqamli logopediya, kognitiv-pedagogik diagnostika va multimodal terapiya bo'yicha malaka oshirish modullari tashkil etilishi zarur.

Raqamli logopedik platformalarni (interaktiv nutq o'yinlari, audio-vizual kartalar, hikoya animatsiyalari, ritmik mashqlar) milliy amaliyotga keng joriy qilish, oilalar uchun multimodal mashg'ulotlar bo'yicha metodik qo'llanmalar yaratish, ijtimoiy kommunikatsiya vaziyatlarini terapiya jarayoniga muntazam qo'shish, semantik va pragmatik nutqni kuchaytirish maqsadida tabiiy kommunikativ muhit yaratish va ta'lim muassasalarida multimodal pedagogik yondashuvni keng qo'llash kerak. Eng muhim tamoyil – multimodal terapiya dasturi bir martalik emas, balki uzluksiz, intensiv va integratsion bo'lishi; bu miya plastiklik mexanizmlarini muntazam rag'batlantirish uchun zarurdir.

XULOSA

Alaliyalarda nutq kompetensiyasining shakllanishi lingvistik buzilish emas, balki murakkab multimodal neyron tizimlarning diskoordinatsiyasidir. Shu sababli nutqni rivojlantirish klassik artikulyatsion mashqlar bilan emas, balki semantik tizim, fonologik idrok, sensor-motor koordinatsiya, vizual-auditiv integratsiya, ishchi xotira, pragmatik muloqot va ijtimoiy tajribani birgalikda faollashtiruvchi terapiya orqali amalga oshirilganda sezilarli natija beradi. Neyrokognitiv yondashuv, ritmik-motor integratsiya, multimodal sensor stimullar, rolli o'yinlar, raqamli logopedik vositalar va semantik kontekstlar birgalikda qo'llanilganda

nutq tizimi takrorlash emas, balki kognitiv-idrokiy faoliyat orqali qayta shakllanadi. Bu esa nutqni o'rganish jarayonini nutq organi mashqi sifatida emas, balki miya tarmoqlarining qayta tashkil topishi sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Yakuniy ilmiy xulosa shundan iboratki, multimodal logopediya nutqni tiklashdan tashqari bolaning kognitiv salohiyatini, ijtimoiy moslashuvini, emotsional aloqasini, fikr almashish salohiyatini va nutq tashabbusini sezilarli kuchaytiradi. Shuning uchun alaliya

bo'yicha logopediya – bu lingvistik mashg'ulot emas, balki kompleks neyropsixologik reabilitatsiya modelidir. Zamonaviy multimodal texnologiyalarning integratsiyasi alaliyalarda nutq shakllanishining tezligi, sifati va funksional izchilligini oshirib, bola uchun nutqni real hayotiy muloqot vositasiga aylantiradi. Demak, kelajakdagi tadqiqotlar multimodal terapiya intensivligi, neyrodiagnostika, individual profilning neyropsixologik tahlili va raqamli terapiya modellarining kengaytirilishini talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1] Luria, A. R. The Working Brain: An Introduction to Neuropsychology. – London: Penguin Books, 1973. – 448 p.
- [2] Kuhl, P. K. Early Language Acquisition: Neural Substrates and Theoretical Implications // *Frontiers in Psychology*. – 2010. – Vol. 1. – P. 1–20.
- [3] Tomasello, M. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. – Cambridge: Harvard University Press, 2003. – 388 p.
- [4] Baddeley, A. D. *Working Memory, Thought, and Action*. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 428 p.
- [5] Thelen, E., Smith, L. *A Dynamic Systems Approach to the Development of Cognition and Action*. – Cambridge, MA: MIT Press, 1994. – 376 p.
- [6] Kandel, E. *Principles of Neural Science*. – New York: McGraw-Hill, 2013. – 1700 p.
- [7] Vasarhelyi, M., Kogan, A., Appelbaum, D. Digital Technologies and Cognitive Learning in Speech Development // *Cognitive Systems Research*. – 2018. – Vol. 52. – P. 116–130.

ARALASH TA'LIMNING MAZMUNI, MODELLARI VA DIDAKTIK TAMOYILLARI

XAKIMOVA YOQUTXON TOXIRJON QIZI

Qo'qon davlat universiteti Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt kafedrası
dotsenti(PhD)

MADUMAROV AKMALJON AKRAMJON O'G'LI

Qo'qon davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada aralash ta'limning mazmuni, asosiy modellari va didaktik tamoyillari yoritilgan. Aralash ta'limning zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinib, uning ta'lim sifati va samaradorligini oshirishdagi roli asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: aralash ta'lim, innovatsion ta'lim, raqamli texnologiyalar, didaktik tamoyillar.

Аннотация. В статье рассматриваются содержание, основные модели и дидактические принципы смешанного обучения. Проанализирована роль смешанного обучения в современной системе образования и его значение в повышении качества и эффективности учебного процесса.

Ключевые слова: смешанное обучение, инновационное образование, цифровые технологии, дидактические принципы.

Annotation. The article examines the content, main models, and didactic principles of blended learning. The role of blended learning in the modern education system and its importance in improving the quality and effectiveness of the educational process are analyzed.

Key words: blended learning, innovative education, digital technologies, didactic principles.

Kirish

Bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga keng joriy etish ta'lim sifati oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, pandemiyadan keyingi davrda masofaviy va an'anaviy ta'lim shakllarini uyg'unlashtirish zarurati kuchaydi. Shu nuqtai nazardan, aralash ta'lim (blended learning) ta'lim jarayonini samarali tashkil etishning innovatsion modeli sifatida ilmiy-pedagogik jihatdan katta ahamiyat kasb etmoqda. Aralash ta'lim o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirish, raqamli savodxonligini oshirish hamda ta'lim jarayonining moslashuvchanligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Aralash ta'limning asosiy maqsadi – ta'lim oluvchilarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish, mustaqil ta'lim ko'nikmalarini

rivojlantirish, shuningdek, o'qitish jarayonining sifati va samaradorligini oshirishdan iboratdir.

Aralash ta'limning mazmuni va mohiyati

Aralashta'lim—bu o'quv jarayonini tashkil etishda an'anaviy yuzma-yuz ta'lim shakli bilan onlayn va masofaviy ta'lim elementlarini kompleks tarzda qo'llashga asoslangan ta'lim modelidir. Ushbu yondashuvda o'quvchi nafaqat tayyor bilimlarni qabul qiluvchi, balki faol subyekt sifatida ishtirok etadi. Aralash ta'lim o'quvchilarning individual ehtiyojlari, qobiliyatlari va bilim darajasini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etish imkonini beradi.

Mazkur ta'lim shaklida elektron darsliklar, video ma'ruzalar, onlayn testlar, virtual laboratoriyalar, ta'lim platformalari (Moodle, Google Classroom va boshqalar) keng qo'llaniladi. Natijada, o'quvchilar bilimlarni mustaqil o'zlashtirish, o'z-o'zini nazorat

qilish va o'z ustida ishlash ko'nikmalarini egallaydilar.

Aralash ta'lim modellari

Aralash ta'lim amaliyotida bir nechta asosiy modellar mavjud bo'lib, ular ta'lim jarayonining maqsadi va sharoitlariga qarab tanlanadi.

Rotation modeli

Bu modelda o'quvchilar belgilangan jadval asosida an'anaviy dars mashg'ulotlari va onlayn ta'lim faoliyati o'rtasida navbatma-navbat almashadilar. Ushbu model kichik guruhlar bilan ishlash va individual yondashuvni ta'minlashda samarali hisoblanadi.

Flipped classroom (teskari sinf) modeli

Mazkur modelda nazariy materiallar darsdan tashqari vaqtda onlayn resurslar orqali o'rganiladi, auditoriya mashg'ulotlari esa muhokama, amaliy mashqlar va ijodiy topshiriqlarga bag'ishlanadi. Bu yondashuv o'quvchilarning faolligi va mustaqil fikrlashini oshiradi.

Flex modeli

Flex modelida ta'lim jarayonining asosiy qismi onlayn shaklda olib boriladi. O'qituvchi esa o'quvchilarga individual maslahatlar berish, nazorat va tahlil qilish vazifasini bajaradi. Ushbu model mustaqil ishlashga moyil bo'lgan o'quvchilar uchun qulay hisoblanadi.

Aralash ta'lim (blended learning) — bu an'anaviy auditoriya mashg'ulotlari bilan raqamli va masofaviy ta'lim elementlarini maqsadga muvofiq uyg'unlashtirgan zamonaviy ta'lim yondashuvidir. Aralash ta'limning mazmuni ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini shakllantirishda turli ta'lim muhitlari, texnologiyalar va metodlardan kompleks foydalanishga asoslanadi. Ushbu yondashuvda nazariy materiallar onlayn platformalar orqali o'zlashtiriladi, amaliy mashg'ulotlar, muhokamalar va nazorat ishlari esa auditoriya sharoitida yoki sinxron masofaviy muloqot orqali tashkil etiladi. Aralash ta'lim mazmunining asosiy jihati — ta'lim oluvchining faol ishtirokini

ta'minlash, mustaqil o'rganish ulushini oshirish va individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirishdan iborat.

Aralash ta'lim modellari ta'lim jarayonini tashkil etish shakliga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi. Eng keng tarqalgan model — rotatsion model bo'lib, unda ta'lim oluvchilar belgilangan jadval asosida auditoriya mashg'ulotlari va onlayn o'rganish faoliyati o'rtasida almashinib turadilar. Ushbu modelning kichik turlari sifatida stansiyalar bo'yicha rotatsiya, laboratoriya rotatsiyasi va individual rotatsiya ajratiladi. Fleks modeli esa ta'limning asosiy qismi onlayn muhitda olib borilishi, o'qituvchining esa konsultant va yo'naltiruvchi rolini bajarishi bilan tavsiflanadi. A la carte modeli alohida fan yoki kurslarni to'liq onlayn shaklda o'qitishni nazarda tutib, u an'anaviy ta'lim dasturini to'ldiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Boyitilgan virtual modelda esa auditoriya mashg'ulotlari cheklangan hajmda tashkil etilib, ta'lim jarayonining katta qismi masofaviy platformalar orqali amalga oshiriladi. Ushbu modellar ta'lim muassasasining imkoniyatlari, fan xususiyatlari va ta'lim oluvchilarning ehtiyojlariga qarab moslashtiriladi.

Aralash ta'limning didaktik tamoyillari ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlashga qaratilgan metodologik asoslarni belgilaydi. Ulardan biri — tizimlilik va izchillik tamoyili bo'lib, o'quv materiallari mantiqiy ketma-ketlikda va integratsiyalashgan holda taqdim etilishini talab etadi. Faollik va mustaqillik tamoyili ta'lim oluvchilarning bilimlarni passiv qabul qilmasdan, ularni izlash, tahlil qilish va amaliyotda qo'llashga undaydi. Individuallashtirish tamoyili har bir ta'lim oluvchining bilim darajasi, o'rganish tezligi va ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'limni tashkil etishni nazarda tutadi. Interaktivlik tamoyili o'qituvchi va ta'lim oluvchilar, shuningdek, ta'lim oluvchilarning o'zaro muloqotini kuchaytirishga xizmat qiladi. Nazorat va refleksiya tamoyili esa o'rganilgan bilimlarni baholash, tahlil qilish

va takomillashtirish imkonini yaratadi. Ushbu tamoyillar aralash ta'limni zamonaviy ta'lim talablariga mos, moslashuvchan va samarali pedagogik tizim sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Aralash ta'lim (blended learning) zamonaviy pedagogik yondashuvlardan biri bo'lib, u an'anaviy yuzma-yuz ta'lim shakllari bilan axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan masofaviy va onlayn ta'limni yagona didaktik tizimda uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Aralash ta'limning mazmuni ta'lim jarayonini moslashuvchan, ochiq va shaxsga yo'naltirilgan holda tashkil etishga qaratilgan bo'lib, bunda ta'lim oluvchi bilimlarni faqat tayyor holatda emas, balki mustaqil izlanish, tahlil va refleksiya jarayonida egallaydi. Ushbu ta'lim turi bilim berish bilan bir qatorda, tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, axborot bilan ishlash va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Aralash ta'lim mazmunining muhim tarkibiy qismlariga elektron o'quv resurslari, videodarslar, interaktiv topshiriqlar, virtual laboratoriyalar, onlayn testlar hamda muhokama forumlari kiradi. Bular ta'lim oluvchining o'zlashtirish jarayonini individuallashtirish va o'qitish sur'atini moslashtirish imkonini beradi.

Aralash ta'lim modellari ta'lim jarayonining tashkiliy va metodik tuzilmasini belgilab beradi. Rotatsion model eng ko'p qo'llaniladigan modellardan biri bo'lib, unda ta'lim oluvchilar belgilangan vaqt oralig'ida turli o'quv faoliyatlari o'rtasida almashib turadilar. Masalan, auditoriyada o'qituvchi bilan bevosita ishlash, kichik guruhlarda muhokama qilish va mustaqil onlayn o'rganish bosqichlari ketma-ket tashkil etiladi. Fleks modelda esa ta'lim jarayonining asosiy qismi raqamli muhitda amalga oshiriladi, o'qituvchi esa individual maslahat beruvchi, nazoratchi va motivator sifatida ishtirok etadi. A la carte modeli ayrim fanlarni yoki kurs modullarini to'liq onlayn shaklda o'zlashtirishga imkon berib, ta'lim oluvchiga o'z o'quv rejasini mustaqil

shakllantirish erkinligini beradi. Boyitilgan virtual model esa auditoriya mashg'ulotlari va masofaviy ta'limni muvozanatli tarzda uyg'unlashtirgan holda, ta'lim oluvchilarning mustaqil ishlash salohiyatini oshirishga qaratilgan. Ushbu modellarni tanlashda fan mazmuni, ta'lim oluvchilarning yoshi, tayyorgarlik darajasi va texnik infratuzilma imkoniyatlari hisobga olinadi.

Aralash ta'limning didaktik tamoyillari uning nazariy va amaliy asoslarini belgilab beradi hamda ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Tizimlilik va uzviylik tamoyili o'quv materiallarining mantiqiy ketma-ketlikda, an'anaviy va raqamli komponentlar o'rtasida uzviy bog'liqlikni saqlagan holda tashkil etilishini talab etadi. Maqsadlilik tamoyili ta'lim jarayonining barcha bosqichlari aniq belgilangan o'quv natijalariga yo'naltirilishini nazarda tutadi. Faollik va ongli ishtirok tamoyili ta'lim oluvchilarning bilimlarni faol o'zlashtirishini, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishini rag'batlantiradi. Individuallashtirish va differensiallashtirish tamoyillari ta'lim oluvchilarning individual xususiyatlari, qiziqishlari va bilim darajalarini hisobga olgan holda o'qitishni tashkil etishga imkon beradi. Interaktivlik va hamkorlik tamoyili o'qituvchi va ta'lim oluvchilar o'rtasidagi, shuningdek, ta'lim oluvchilarning o'zaro samarali muloqotini ta'minlab, jamoaviy o'rganish muhitini shakllantiradi. Nazorat, baholash va refleksiya tamoyillari esa ta'lim natijalarini tahlil qilish, xatolarni aniqlash va o'quv faoliyatini takomillashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Umuman olganda, aralash ta'lim mazmuni, modellari va didaktik tamoyillari zamonaviy ta'lim tizimida sifatli, raqobatbardosh va innovatsion pedagogik jarayonni tashkil etishning muhim omili hisoblanadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, aralash ta'lim zamonaviy ta'lim tizimining eng samarali va istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

INGLIZ TILI TA'LIMIDA O'QISH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY TAMOYILLARI

USMONOVA GULHUMOR QO'LDASHBOY QIZI

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz tili ta'limida talabalarning o'qish kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy tamoyillarni tahlil qiladi. Maqolada o'quvchi markazli yondashuv, kommunikativlik, autentik materiallardan foydalanish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, metakognitiv strategiyalarni o'rgatish, texnologiyalarni integratsiya qilish va differensial o'qitish kabi tamoyillarning mohiyati, ahamiyati va amaliy qo'llanilishi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Ingliz tili ta'limi, o'qish kompetensiyasi, zamonaviy tamoyillar, o'quvchi markazli yondashuv, autentik materiallar, tanqidiy fikrlash, texnologiya integratsiyasi.

Аннотация. В данной статье анализируются современные принципы, направленные на развитие читательских компетенций студентов в процессе обучения английскому языку. Рассматриваются сущность, значение и практическое применение таких принципов, как личностно-ориентированный подход, коммуникативная направленность, использование аутентичных материалов, развитие критического мышления, обучение метакогнитивным стратегиям, интеграция технологий и дифференцированное обучение.

Ключевые слова: обучение английскому языку, читательская компетенция, современные принципы, личностно-ориентированный подход, аутентичные материалы, критическое мышление, интеграция технологий.

KIRISH

Bugungi globallashuv davrida ingliz tili xalqaro muloqot, fan, texnologiya va biznesning asosiy vositasiga aylangan. Shu sababli, ingliz tilini samarali o'qitish va o'rganishga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Til o'rganishning to'rtta asosiy ko'nikmasidan (tinglash, gapirish, o'qish, yozish) o'qish kompetensiyasi talabalarning akademik muvaffaqiyati, kasbiy rivojlanishi va umuman axborot makonida faol ishtirok etishi uchun fundamental ahamiyatga ega. O'qish kompetensiyasi nafaqat matndagi ma'lumotni tushunishni, balki uni tahlil qilish, talqin qilish, baholash va o'z bilimlariga integratsiya qilish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. An'anaviy o'qitish metodlari ko'pincha grammatika-tarjima usuliga asoslanib, talabalarni matnni so'zma-so'z tarjima qilishga va uning yuzaki

ma'nosini tushunishga undaydi. Biroq, zamonaviy ta'lim talabalardan yanada chuqurroq tushunish, tanqidiy fikrlash va o'z-o'zini boshqarishni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, ingliz tili ta'limida o'qish kompetensiyalarini rivojlantirishning yangi, samarali va zamonaviy tamoyillarini joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Muammoning dolzarbligi: O'zbekiston ta'lim tizimida ingliz tili o'qitish metodikasi so'nggi yillarda sezilarli darajada takomillashtirilgan bo'lsa-da, o'qish kompetensiyalarini rivojlantirishda hali ham ayrim muammolar mavjud. Jumladan, o'quv materiallarining cheklanganligi, o'qituvchilarning zamonaviy metodikalardan xabardorlik darajasi, talabalarning motivatsiyasini oshirish va ularda avtonom o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish masalalari diqqatmarkazidaturibdi. An'anaviy

yondashuvlar ko'pincha talabalarning passiv ishtirokiga olib keladi, ularning matn bilan faol muloqotini cheklaydi va tanqidiy tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirmaydi. Bu esa, o'z navbatida, bitiruvchilarning xalqaro standartlarga javob beradigan darajada o'qish kompetensiyasiga ega bo'lmashligiga olib kelishi mumkin.

Tadqiqot maqsadi: Ingliz tili ta'limida o'qish kompetensiyalarini rivojlantirishning zamonaviy tamoyillarini aniqlash, ularning nazariy asoslarini tahlil qilish va amaliyotga tatbiq etish bo'yicha samarali metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari:

1. O'qish kompetensiyasining zamonaviy talqinini va uning komponentlarini aniqlash.

2. Ingliz tili ta'limida o'qish kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan asosiy zamonaviy tamoyillarni (o'quvchi markazli yondashuv, kommunikativlik, autentiklik, tanqidiylik, metakognitivlik, texnologik integratsiya, differensiallik, avtonomlik) tahlil qilish.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ingliz tili ta'limi, o'qish nazariyasi, o'qish strategiyalari, til o'qitish metodikasi, pedagogik innovatsiyalar bo'yicha ilmiy maqolalar, monografiyalar, dissertatsiyalar va o'quv-metodik qo'llanmalar tahlil qilindi. Xususan, K. Goodman, D. Rumelhart, L. Grabe, F. Stoller, P. Nation, J. Harmer, J. Richards kabi olimlarning ishlari diqqat markazida bo'ldi.

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari uchun o'qish kompetensiyasi quyidagilarga asoslangan bo'lishi zarur:

- Matnni tushunish, tahlil qilish, baholash va sharhlash kabi ko'nikmalarning uyq'unligi;

- Interaktiv, madaniyatlararo, va zamonaviy resurslardan foydalana olish;

- Mustaqil fikr yuritish, til va madaniyatga

tanqidiy yondasha olish;

- Kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun mustahkam metodik asos yaratish.

Shu boisdan, oliy ta'lim muassasalarida ingliz tili o'qituvchilari uchun o'qish kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan maxsus modul, kurslar va treninglar joriy etilishi zarur.

METODOLOGIYA

Bugungi kunda insonlar o'zaro bir-birlari bilan muloqot qilishda XXI asr elektron ommaviy axborot vositalaridan foydalanishni talab qiladi. Axborot kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ushbu texnologiya asrida kundalik hayotimizning asosiy qismiga aylandi. Mamlakatimizda barcha sohalarida jumladan, ta'lim muassasalarida ham raqamlashtirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng miqyosda foydalanish joriy qilinib kelinmoqda. Bu hodisa ko'pchilik tomonidan til o'rgatish kompyuterlar, internet va mobil texnologiyalarning yangi yutuqlari ta'siri ostida bo'ladigan kelajak to'lqini sifatida ta'kidlandi. Texnologik innovatsiyalarning ta'siri til o'qitishda ham sezilarli namoyon bo'la boshladi. Mamlakatimizda xorijiy tillarni o'qitish uchun juda keng qamrovli imkoniyatlar yaratilib kelinmoqda.

Ushbu tadqiqotda ingliz tili ta'limida o'qish kompetensiyalarini rivojlantirishning zamonaviy tamoyillarini har tomonlama o'rganish maqsadida aralash usullar (mixed methods) yondashuvi qo'llanildi. Bu yondashuv sifatli va miqdoriy ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish va birlashtirish orqali tadqiqot natijalarining ishonchliligini va chuqurligini oshirishga imkon berdi.

Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

1. Nazariy tahlil bosqichi: Mavzuga bo'yicha mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlarni,

jumladan, pedagogika, psixolingvistika, til o'qitish metodikasi, kognitiv psixologiya sohalaridagi ishlarni o'rganish. Bu bosqich o'qish kompetensiyasining nazariy asoslarini, uning komponentlarini va zamonaviy tamoyillarning mohiyatini aniqlashga qaratildi.

2. Pedagogik tajriba bosqichi: Ishlab chiqilgan metodik tavsiyalarni amaliyotda sinab ko'rish va ularning samaradorligini baholash.

3. Natijalarni tahlil qilish va umimlashtirish bosqichi: To'plangan barcha ma'lumotlarni tahlil qilish, xulosalar chiqarish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ushbu tadqiqotda qo'llanilgan metodlar natijasida olingan ma'lumotlar ingliz tili ta'limida o'qish kompetensiyalarini rivojlantirishning zamonaviy tamoyillari bo'yicha muhim xulosalarga kelish imkonini berdi. Nazariy tahlil natijalari: Zamonaviy tamoyillarning aniqlanishi. Adabiyotlar tahlili ingliz tili ta'limida o'qish kompetensiyalarini rivojlantirishning quyidagi asosiy zamonaviy tamoyillarini aniqladi:

1. O'quvchi markazli yondashuv (Learner-Centered Approach): O'quvchining ehtiyojlari, qiziqishlari va o'rganish uslublarini hisobga olish.

2. O'quvchini o'quv jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish.

MUHOKAMA

Olingan tadqiqot natijalari ingliz tili ta'limida o'qish kompetensiyalarini rivojlantirishning zamonaviy tamoyillarini o'quv jarayoniga integratsiya qilishning naqadar muhim va samarali ekanligini tasdiqlaydi. Nazariy tahlil orqali aniqlangan sakkizta tamoyil (o'quvchi markazli yondashuv, kommunikativlik, autentiklik, tanqidiylik, metakognitivlik, texnologik

integratsiya, differensiallik, avtonomlik) talabalarning o'qish ko'nikmalarini har tomonlama rivojlantirish uchun mustahkam asos yaratadi.

Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilarning aksariyati bu tamoyillarning ahamiyatini tushunsa-da, ularni amaliyotda to'liq va tizimli qo'llashda qiyinchiliklarga duch kelishmoqda. Bu qiyinchiliklar asosan o'qituvchilarning malaka oshirishga ehtiyoji, mos o'quv materiallarining yetishmasligi va dars vaqtining cheklanganligi bilan bog'liq. Talabalarning fikr-mulohazalari esa zamonaviy, interaktiv va texnologiyalar bilan boyitilgan o'qish darslariga bo'lgan yuqori talabni ko'rsatadi. Pedagogik tajriba natijalari ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini yaqqol isbotladi. Tajriba guruhidagi talabalarning matnni tushunish, tanqidiy tahlil qilish va lug'at boyligini oshirishdagi sezilarli o'sishi zamonaviy tamoyillarni qo'llash orqali o'qish kompetensiyalarini yuqori darajada rivojlantirish mumkinligini ko'rsatadi. Ayniqsa, metakognitiv strategiyalarni o'rgatish talabalarning o'z o'qish jarayonini boshqarish qobiliyatini oshirib, ularni avtonom o'rganuvchilarga aylantirishda muhim rol o'ynaydi. Autentik materiallar va texnologiyalardan foydalanish esa talabalarning motivatsiyasini oshirib, o'qishni yanada qiziqarli va mazmunli qildi.

XULOSA

Ingliz tili ta'limida o'qish kompetensiyalarini rivojlantirishning zamonaviy tamoyillari talabalarning til o'rganish samaradorligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'quvchi markazli yondashuv, kommunikativlik, autentiklik, tanqidiylik, metakognitivlik, texnologik integratsiya, differensiallik va avtonomlik tamoyillarini tizimli va kompleks ravishda o'quv jarayoniga tatbiq etish orqali

talabalarning matnni tushunish, tahlil qilish va baholash qobiliyatlarini sezilarli darajada yaxshilash mumkin. Bu esa ularni nafaqat tilni biluvchi, balki axborotni samarali qayta ishlay oladigan, tanqidiy fikrlovchi va

avtonom o'rganuvchi shaxslarga aylantirishga xizmat qiladi. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu tamoyillarning turli til darajalari va yosh guruhlaridagi samaradorligini chuqurroq o'rganishga qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Devorova Sh. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining o'qish kompetensiyasini autentik materiallar yordamida takomillashtirish // TNJ. – 2024. – T. 9, № 60. – DOI: 10.69691/7mj8qf16.
2. Fakhriddinova K. B. The use of interactive methods for teaching English language the ages of 5–6 // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. – 2019. – Vol. 7.
3. Hamraqulova O. A. Q. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kompetentligini shakllantirish // Academic Research in Educational Sciences. – 2024. – Vol. 5 (CSPU Conference 1). – Pp. 616–618.
4. Jumanazarovna S. Development of socio-cultural competence in future primary school teachers // JournalNX. – Pp. 306–307.
5. Karshieva B. F. Methodological model of teaching technical students in English on the basis of integrated bilingual education // Interdiscipline Innovation and Scientific Research Conference. – 2023. – Vol. 1, № 9. – Pp. 58–60.
6. Karshieva B. F. The current state of teaching English to technical students, methodological approaches // Xorijiy tillarni o'qitishda innovatsion yondashuvlar mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – 2023. – Vol. 4. – Pp. 135–138.
7. Moydinova E. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasi tuzilmasining tahlili // Лингво-спектр. – 2024. – T. 1, № 1. – Pp. 36–41. – URL: <https://lingvospekt.uz/index.php/Ingsp/article/view/13>.

OLIY TA'LIMDA AMALIYOTIDA KOMMUNIKATIV YONDASHUVDAN FOYDALANISH BO'YICHA XORIJIY TAJRIBALARNING QIYOSIY TAHLILI

MIRSAIDOVA MUBORAK

Samarqand davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti

Annotatsiya: Mazkur ilmiy ishda oliy ta'lim tizimida kommunikativ yondashuvning qo'llanilishi, ayniqsa, o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlarini yoritilgan. Tadqiqotda kommunikativ yondashuvning mohiyati, uning ta'lim jarayoniga ta'siri, hamda o'qituvchining kommunikativ salohiyatini rivojlantirish usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, pedagogik faoliyatda samarali muloqotni ta'minlashga doir tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Аннотация: В данной научной работе рассматривается применение коммуникативного подхода в системе высшего образования, а также теоретические и практические аспекты формирования коммуникативной компетентности преподавателей. Исследование включает анализ сущности коммуникативного подхода, его влияния на образовательный процесс, а также методы развития коммуникативных навыков у педагогов. Кроме того, предложены рекомендации по обеспечению эффективной коммуникации в педагогической деятельности.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, kommunikativ yondashuv, o'qituvchi kompetensiyasi, muloqot ko'nikmalari, pedagogik jarayon, innovatsion metodlar, ta'lim sifatini oshirish

Ключевые слова: высшее образование, коммуникативный подход, компетентность преподавателя, навыки общения, педагогический процесс, инновационные методы, повышение качества образования

Xalqaro oliy ta'lim maydonida kommunikativ yondashuv talaba markazli, hamkorlikka ochiq, muammo va loyiha yechimlariga yo'naltirilgan o'qitish modelining yadro konsepsiyasiga aylandi. U tilshunoslikdagi kommunikativ kompetensiya g'oyalari bilan cheklanib qolmay, barcha fanlar bo'yicha real vaziyatlar, ijtimoiy rollar va amaliy muloqotga tayanadi. Quyida Yevropa, Anglo-saks, Skandinaviya va Osiyo ta'lim makonlarida shakllangan yondashuvlarning o'xshash va farqli jihatlari, ularni mahalliy sharoitga moslashtirish mexanizmlari taqdim etiladi. Yevropa: CLIL va fan-til integratsiyasi Yevropa universitetlarida CLIL modeli fan mazmunini bir yoki bir nechta tillarda o'qitish orqali muloqotni ta'limning har bir bosqichiga singdiradi. Dars dizayni ko'p modal muloqot (og'zaki, yozma, vizual)ni birlashtiradi; seminar, studio va laboratoriya mashg'ulotlarida talabalar tadqiqot natijalarini og'zaki himoya qiladi, taqdimot va yozma

hisobot orqali dalillashni mashq qiladi. O'qituvchi fasilitator, talaba esa mazmunni muloqot orqali "quruvchi" sifatida faol ishtirok etadi. CLIL baholashida kommunikativ natija ajratib ko'rsatiladi: tushuntira olish, savol-javobda dalil keltirish, jamoa qarorini himoya qilish. Kurslar fanlararo modullarga bog'lab rejalashtiriladi: masalan, muhandislikda loyiha boshqaruvi inglizcha texnik yozuv; ijtimoiy fanlarda siyosiy tahlil, akademik debat. Bu integratsiya talabaning subject-matter bilimini ham, muloqot strategiyasini ham bir vaqtda chuqurlashtiradi.

Kommunikativ yondashuv bo'yicha xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, M. Baxotin, G. I. Bogin, N. D. Galskova, E. I. Passov, A. N. Shchukin kabi olimlar til o'rgatishda kommunikativ yondashuvning nazariy asoslari, uning amaliy qo'llanilishi va ta'sirini chuqur o'rganishgan. O'zbekistonda esa A. Jo'raev, Z. Mamarasulova, G. Yo'ldosheva,

M. Olimova kabi olimlarning ishlarida kommunikativ kompetensiyaning shakllanishi, uning o'quv jarayonidagi ahamiyati yoritilgan. Shunga qaramay, oliy ta'lim tizimida aynan talabalar va pedagoglar o'rtasidagi muloqotning interaktivligini oshirishda kommunikativ yondashuvning o'rni, uning o'quv motivatsiyasiga ta'siri va zamonaviy ta'lim texnologiyalari bilan uyg'unligi bo'yicha izlanishlar yetarli darajada olib borilmagan. Bu esa mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi va uni chuqurroq ilmiy tadqiq etishni taqozo etadi.

AQSh va Buyuk Britaniyada kommunikativ yondashuv ko'pincha Task-Based Learning (TBLT) hamda Project-Based Learning (PBL) orqali quriladi. Semestr kursi ketma-ket real topshiriqlar bilan chiziqlanadi: dalillarni yig'ish, manfaatdor tomonlar xaritasini chizish, muqobil yechimlar bo'yicha bahs, so'ng yakuniy prezentatsiya. Har bir bosqichda talabalar juftlik va kichik guruh formatlarida "negotiation of meaning" — ma'no kelishish —ni amalga oshiradi, bu esa til va predmet mazmunini tabiiy kontekstda egallashga xizmat qiladi.

Fasilitator-rolidagi o'qituvchi muloqotni yo'naltiradi, refleksiv savollar beradi va baholash rubrikalari orqali sifat mezonlarini aniqlashtiradi. Natija sifatida talabaning ravonligi, mazmuniy aniqligi, auditoriyani ishontira olishi va jamoa ishiga qo'shgan hisssasi alohida qayd etiladi.

Finlyandiya va Shvetsiyada kommunikativ yondashuv "research-based teacher education" modeli bilan uyg'unlashadi. Kichik guruhlar dizayn-fikrlash ustaxonalari, mikroo'qitish va o'zaro kuzatuv sessiyalarida darsni rejalash va tahlil qilishni birgalikda bajaradi. Refleksiya yozuvlari va portfel talabaning kommunikativ o'sishini hujjatlashtiradi; tengdosh baholashi esa ijtimoiy-psixologik ko'nikmalarni mustahkamlaydi. Baholash ko'proq formatif xarakterga ega.

Yaponiya, Janubiy Koreya va Singapurda kommunikativ yondashuv raqamli muhit bilan chuqur integratsiyalashgan. Flipped classroom

modelida nazariya video va interaktiv kontent orqali mustaqil egallanadi, auditoriya esa muhokama, ro'l o'yinlari, keystadi va jamoaviy loyihalarga ajratiladi. LMS, kollaborativ hujjatlar, forumlar va tezkor so'rovlar muloqotni sinfdan tashqariga kengaytiradi; analitika vositalari is'tirok va muloqot sifatini ko'rsatkichlar orqali ko'rsatadi.

Yaponiya, Janubiy Koreya va Singapurda kommunikativ yondashuv raqamli muhit o'xshashliklari, talaba markaziyliigi, o'qituvchining fasilitatorlik roli, hamkorlik arxitekturasini (juftlik/guruh), real vaziyatlar va formatif baholash. Yevropada esa fan-till integratsiyasi va akademik nutq, Anglo-saks modelida topshiriq va loyiha mantiqi, Skandinaviya modelida tadqiqot-refleksiya, Osiyoda esa texnologik muhit va teskari sinf ustuvor. Barcha holatda kommunikativ natija baholashning ajralmas komponentiga aylangan.

Topshiriq dizayni: real ijtimoiy ro'llar (mijoz, tadqiqotchi, moderator) va autentik artefaktlar (hisobot, politika brifi, prototip) bilan bog'lanadi. Hamkorlik strukturalari: Think-Pair-Share, jigsaw, fishbowl, akademik debat. Fikr-mulohaza sikli: tezkor og'zaki izoh, yozma rubrika, tengdosh fikri, o'zini baholash. Til-mazmun balansi: fan terminologiyasi va kommunikativ strategiyalarni bir vaqtda maqsad qilib qo'yish.

Raqamli vositalar: LMS (topshiriq va rubrika), jamlanma hujjatlar (hamkorlik yozuvi), ekran yozuvi va video-taqriz (orqaga aloqa), interaktiv so'rovlar (is'tirokni faollashtirish), suhbat transkripsiyasi va tahlili (refleksiya).

Kompetensiyaga asoslangan rubrikalar ravonlik, aniqlik, auditoriya bilan aloqadorlik, dalillash, tinglash va javob qaytarish kabi ko'rsatkichlarni ajratadi. Portfel va mikroo'qitish yozuvlari jarayoniy o'sishni hujjatlashtiradi. Tengdosh baholashi muloqot madaniyatini shakllantiradi; yakuniy sinovlar esa autentik topshiriqlar (pitch, poster, demo) bilan yakunlanadi.

Fasilitatsiya, topshiriq dizayni, formatif

baholash, raqamli pedagogika va ko'p tillilik bo'yicha modullar muntazam PD dasturiga kiritiladi. Mentorlik juftliklari va ochiq darslar madaniyati tajriba almashishni tezlashtiradi. Kafedra darajasida dizayn klinikalari semestr oldidan syllabus va rubrikalarni birgalikda takomillashtiradi.

Katta guruhlar: rotatsion stansiyalar va yordamchi fasilitatorlar. Vaqt bosimi: teskari sinf va mikrotopshiriqlar. Infratuzilma yetishmasligi: arzon va ochiq manbali vositalar, oflayn-alternativlar. Til darajalari farqi: aralash-til strategiyasi va tayanch iboralar kartalari. Baholash sub'ektivligi: aniq rubrika va anonim tengdosh baholashi.

Mahalliyashtirish yo'l xaritasi

1-bosqich (pilot): ikki fakultetda 3–4 kursda CLIL/TBLT aralash modeli, moslashtirilgan rubrikalar va LMS jarayoni. 2-bosqich (kengaytirish): o'qituvchilar uchun PD, dizayn klinikalari, portfel tizimi. 3-bosqich (institutsonallashtirish): o'quv reja va baholash siyosatiga kompetensiyaviy mezonlarni kiritish, ichki monitoring va tashqi audit.

Natijaviy ko'rsatkichlar (KPI)

Auditoriya ishtiroki (forum postlari, debat sikllari), muloqot rubrikasi bo'yicha o'sish, yakuniy autentik vazifalardagi sifat ballari, amaliyot maktablari fikr-mulohazalari, bitiruvchilarning ish beruvchilar tomonidan baholanishi.

Finlyandiya: mikroo'qitish va portfelga tayangan formatif baholash. Buyuk Britaniya: "grand challenge" loyihalari orqali ko'p fanli muloqot. Singapur: teskari sinf + raqamli analitika yordamida ishtirokni kuzatish. Yaponiya: ro'l o'yinlari va prototiplash orqali muloqotga tayangan TBLT.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, turli mintaqalarda kommunikativ yondashuv turlicha shakllangan bo'lsa-da, talaba faolligi, hamkorlik va autentik vazifalar hamma joyda muvaffaqiyat garovidir. Mahalliy sharoitga mos yo'l xaritasi va izchil o'qituvchi tayyorlash bilan ushbu tajribalar barqaror natija beradi.

Koreya, O'zbekiston va Germaniya oliy ta'limida kommunikativ yondashuvni qo'llash tajribalari qiyosiy tarzda berilgan:

1-jadval

Davlat	Yondashuv shakli	Amaliyotda qo'llanishi	O'ziga xos jihatlari
Janubiy Koreya	Flipped Classroom va AKT asosida muloqot	Talabalar nazariy materialni onlayn o'zlashtiradi, dars vaqti esa muhokama, bahs-munozara va loyihalarga ajratiladi.	Kuchli texnologik infratuzilma, talabalarni faol muloqotga jalb etish, virtual hamkorlik platformalari.
O'zbekiston	Interfaol metodlar va innovatsion pedagogik yondashuv	"Aqliy hujum", "Debat", "Rol o'ynash" kabi metodlardan foydalanish, elektron ta'lim resurslari joriy qilinmoqda.	Milliy ta'lim standartlari bilan uyg'unlashtirilgan, bosqichma-bosqich raqamlashtirish jarayoni davom etmoqda.
Germaniya	CLIL (Content and Language Integrated Learning) va Fan-til integratsiyasi	Talabalar mutaxassislik fanlarini xorijiy tilda o'qiydilar, bahs-munozara va taqdimotlar kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantiradi.	Fan va til birgalikda o'qitiladi, akademik nutq va ilmiy yozuvga katta urg'u beriladi.

Oliy ta'lim tizimida kommunikativ tizimning qo'shimcha malakasini oshirish bo'yicha o'qituvchilarni zamonaviy pedagogik kompetensiyalarga ega, muloqotga ochiq va ijodkor shaxslar sifatida tayyorlashga xizmat qiladi. Xorijiy tajribalar tahlili shuni

ko'rsatadiki, Koreya ta'limida texnologiyaga tayanilgan teskari sinf modeli, Germaniyada fan va til integratsiyasiga kuchli CLIL tajribasi, O'zbekistonda esa interfaol metodlar va innovatsion pedagogik texnologiya qo'llanishi o'ziga xos yu

Ush tajribalarni qiyosiy o'rganishni umumiy boshqarish shuki, kommunikativ ishlab chiqarish talaba faolligi va hamkorlikni rivojlantirish, nutqiy va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish, ijodiylikni boshqarish uchun eng samarali pedagogik strategiyalardan biridir. , milliy ta'lim amaliyotida kasalliklarning ilg'or usullarini moslashtirish orqali bo'lajak o'qituvchilarni yuqori malakali, davolashbardosh va global ta'lim muhitiga mos pedagoglar sifatida tayyorlashdir.

Kommunikativ faol zamonaviy ta'lim metodikasining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, u talabalarning faoliyatini tuzatish, mustaqil fikrlash, erkin muloqot qilish va hamkorlikda ishlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu yerda an'anaviy o'qitish usullaridan tubdan farq qilib, o'quvchini passiv bilim oluvchi emas, balki ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. Shu u ta'lim sifati va quvvatini oladi'da, shaxsiy kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim kasb.

Metodikani ta yangi yo'llari, eng avvalo, interfaol metodlarni keng joriy etish bilan

bog'liqdir. "Aqliy hujum", "Rol o'ynash", "Debat", "Case-study", "Klaster" kabi usullar talabalarning erkin fikrlashini rag'batlantiradi, ularning o'zaro muloqotga jalb qiladi va ijtimoiy faolligini rivojlantiradi. Bundan, dars jarayoniga amaliy mashg'ulot

Bugungi kunda kommunikativ texnologiyalarni ta'minlash muhim yo'nalishlaridan yana biri- zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish. Elektron ta'lim platformalari, virtual sinflar, multimediali dasturlar va onlayn forumlar talabalarning kommunikativ daromadini oshirishda katta foyda kasb etadi. Chunki ular uchun bilim olish, balki erkin fikr almashish, bahs-munozara, umuman olganda, kommunikativ ishlab chiqarish asosida o'qitish metodikasini ta'minlashga, balki bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga, ularni global ta'lim maydonida oddiybardosh sifatida saqlashga xizmat qiladi. Shu bois, milliy bu ishlab chiqarishni amaliyotga keng tatbiq etish va uni ta'lim an'alariga uyg'unlashtirish zamonaviy pedagogik strategiyaning barqaror yo'nalishlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullaeva, M. (2020). Kommunikativ kompetensiya va uning shakllanishi. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
2. Hasanova, D. (2019). Pedagogik texnologiyalar va kommunikativ yondashuv. Toshkent: Ilm Ziyo.
3. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
4. Rahmonov, S. (2021). "Oliy ta'limda innovatsion yondashuvlar va kommunikativ metodlar." Ta'lim va innovatsiyalar, №3, 25–30.
5. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching (5th ed.). New York: Pearson Education.
6. Karimova, N. (2018). "O'qituvchilarda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning psixologik asoslari." Pedagogika fanlari jurnali, №4, 12–17.
7. Littlewood, W. (1981). Communicative Language Teaching: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Xalqaro til siyosati va kommunikatsiya: Oliy ta'limdagi integratsion jarayonlar. (2022). Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. Toshkent.
9. Nunan, D. (1991). Language Teaching Methodology: A Textbook for Teachers. New York: Prentice Hall.
10. Usmonxo'jayev, H. (2020). "Ta'lim jarayonida o'qituvchilarning kommunikativ salohiyatini baholash mezonlari." Innovatsion ta'lim, №2, 45–49.
11. Celce-Murcia, M. (2001). Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed.). Boston: Heinle & Heinle.
12. Ziyodova, G. (2022). Interfaol metodlar asosida kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish. Samarqand: Zarafshon nashriyoti.
13. Harmer, J. (2007). The Practice of English Language Teaching (4th ed.). London: Longman.
14. Tadjibayeva, M. (2021). "Oliy ta'lim muassasalarida zamonaviy kommunikativ yondashuvlardan foydalanish samaradorligi." Yosh olimlar jurnali, №5, 33–38.

DARSDAN TASHQARI SPORT FAOLIYATIDA RAQAMLI TAHLIL TEXNOLOGIYALARINING QO‘LLANILISHI

ABDUVALIEV XURSHID ABDUXAYITOVICH

Jizzax politexnika instituti “Jismoniy tarbiya” kafedrası mudiri, dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada darsdan tashqari sportda raqamli tahlil texnologiyalarining qo‘llanilishi, ularning o‘yinchilarning samaradorligi, jamoaviy strategiya va mashg‘ulot jarayonlariga ta’siri tahlil qilinadi. Maqolada SportVU, Hudl, Catapult Sports kabi zamonaviy tizimlarning ishlash prinsipi, videokuzatuv, biometrik sensorlar, sun‘iy intellekt va statistik modellash tirish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, raqamli tahlil texnologiyalarining O‘zbekiston sporti raqamli tahlil texnologiyalarini joriy etilish istiqbollari ham ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, raqamli tahlil vositalari murabbiylarga o‘yinchi faoliyatini aniq baholash, strategik qarorlarni optimallashtirish va natijalarni oldindan prognozlash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: sport, raqamli tahlil, sun‘iy intellekt, videokuzatuv, biometrik sensorlar, strategik boshqaruv, sport texnologiyalari.

Kirish.

So‘nggi yillarda sport sohasi, ayniqsa professional jamoa o‘yinlarida raqamli texnologiyalarning qo‘llanilishi mislsiz darajada kengayib bormoqda. Raqamli tahlil (data analytics), sun‘iy intellekt, sensor texnologiyalari va yuqori aniqlikdagi monitoring qurilmalari sport mashg‘ulotlari hamda musobaqa jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. Xususan, yuqori tezlik, mukammal koordinatsiya, aniq taktik fikrlash va jamoaviy hamkorlikni talab qiladigan turli xil sport turida raqamli texnologiyalar o‘yin samaradorligini oshirishda alohida ahamiyat kasb etadi [1].

Zamonaviy sportda raqamli tahlil vositalari yordamida o‘yinchilarning maydondagi harakat trayektoriyalari, tezlanish va sekinlashish dinamikasi, to‘p uzatish aniqligi, uchlik zarbalar statistikasi, himoyadagi to‘siq qo‘yish samaradorligi kabi ko‘plab texnik ko‘rsatkichlar real vaqt rejimida tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘yinchilarning yurak urish chastotasi, kislorod iste’moli, mushak zo‘riqishi va tiklanish darajasi kabi fiziologik parametrlarni kuzatuvchi aqlli bilaguzuklar, GPS-trekerlar va biometrik sensorlar murabbiylarga aniq

ma’lumot beradi [2].

Olingan raqamli ma’lumotlar asosida murabbiylar va analitiklar har bir o‘yinchi uchun individual yuklama rejalarini ishlab chiqadi, taktik sxemalarni optimallashtiradi, raqib jamoaning o‘yin uslubini o‘rganadi va samarali qarorlar qabul qiladi. Natijada, raqamli tahlil sportchilar texnik mahoratini oshirish, jarohatlarning oldini olish, o‘yin strategiyasini takomillashtirish va jamoaning umumiy natijasini yaxshilashda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda [3].

Raqamli tahlil texnologiyalarining mohiyati. Raqamli tahlil — bu sport jarayonida sportchi yoki jamoaning texnik, taktik va jismoniy faoliyatiga doir ma’lumotlarni raqamli usullar orqali yig‘ish, qayta ishlash va chuqur tahlil qilish jarayonidir. Ushbu yondashuv an’anaviy kuzatuvga qaraganda ancha aniq, tizimli va ilmiy asoslangan bo‘lib, turli sport turlarida mashg‘ulotlarni optimallashtirish, o‘yin strategiyasini shakllantirish va sportchining rivojlanish dinamikasini aniqlashda muhim o‘rin tutadi [4].

Raqamli tahlil texnologiyalari yordamida murabbiylar sportchilarning texnik mahorati, taktik qaror qabul qilish tezligi, jismoniy

yuklamaga moslashuvi hamda sog'liq holati haqida batafsil ma'lumotlarga ega bo'ladi. Bu esa sportchilarning o'sishini rejalashtirish, ularning kamchiliklarini bartaraf etish va individual mashg'ulot dasturlarini ishlab chiqishda katta imkoniyat yaratadi.

Turli sport o'yinlarida raqamli tahlil texnologiyalarining asosiy yo'nalishlari

1. Sportchi faoliyatini tahlil qilish (Player/Athlete Tracking)

Mazkur yo'nalish futbol, voleybol, gandbol, tennis, yengil atletika kabi ko'plab sport turlarida qo'llaniladi. GPS-trakerlar, optik-sensor tizimlari va harakat aniqlovchi qurilmalar yordamida sportchilarning maydondagi tezligi, masofasi, sakrashlari, to'xtash-davom ettirish ritmi, yo'nalish o'zgarishlari va o'yin davomida egallagan pozitsiyasi kuzatiladi. Bu ma'lumotlar sportchi jismoniy tayyorgarlik darajasini baholashda muhim ahamiyatga ega.

2. O'yin yoki musobaqa jarayonini videokuzatuv asosida tahlil qilish (Video Analysis)

Futbol, voleybol, tennis, kurash, suzish kabi sportlarda videokuzatuv aniq harakatlarni qayd etish, xatolarni aniqlash va texnik usullarni takomillashtirishda asosiy vosita hisoblanadi. Maxsus dasturlar yordamida sportchilarning zarba texnikasi, himoyaviy harakatlari, taktik joylashuvi va raqibga qarshi reaksiyalari batafsil tahlil qilinadi. Bu murabbiylarga mashg'ulot jarayonini aniq yo'naltirish imkonini beradi.

3. Statistik modellash va natijalarni prognozlash (Predictive Analytics)

Turli sport o'yinlarida statistik ma'lumotlarga asoslangan modellar yordamida kelgusi o'yin yoki musobaqada kutiladigan natijalar, sportchilarning samaradorlik ko'rsatkichlari, raqibning o'yin strategiyasi, harakat takrorlanish ehtimollari va taktik ustunliklar prognoz qilinadi. Futbol, voleybol, tennis, eshkak eshish va boshqa sport turlarida bu yondashuv murabbiylar uchun strategik qarorlarni ilmiy asoslashga xizmat qiladi.

4. Biometrik kuzatuv va salomatlik

monitoringi (Wearable Devices)

Turli sport turlarida keng qo'llanilayotgan bilaguzuklar, pulsomerlar, mushak faolligi sensorlari va maxsus kiyimlar yordamida sportchilarning yurak urish chastotasi, kislorod iste'moli, charchoq darajasi, uyqu sifati, mushak tiklanishi kabi fiziologik ma'lumotlar real vaqt rejimida kuzatiladi. Bu jarohatlarning oldini olish, yuklama darajasini boshqarish va sportchilarning optimal holatda mashg'ulot o'tashlarini ta'minlashda juda muhimdir.

Bugungi kunda ko'plab professional sport ligalari va federatsiyalari sportchilar faoliyatini raqamli kuzatuv tizimlari orqali tahlil qilishni yo'lga qo'ygan. SportVU, TRACAB, ChyronHego, Stats Perform kabi tizimlar futbol, voleybol, tennis, yengil atletika va boshqa sport turlarida keng qo'llanilmoqda. Ushbu tizimlar arenaga yoki stadiona o'rnatilgan yuqori aniqlikdagi kameralar orqali sportchilarning harakatini soniyasiga 20–30 marotaba qayd etadi.

Bunday raqamli kuzatuv tizimlari quyidagi ma'lumotlarni taqdim etadi:

- sportchining tezligi va tezlanish ko'rsatkichlari;
- yugurilgan umumiy masofa va yuqori tezlikdagi segmentlar;
- to'p bilan o'ynash vaqti (to'pga egalik davomiyligi);
- zarba yoki harakat burchagi (futbol va tennisda);
- raqibga yaqinlik va himoyaviy pozitsiya;
- o'yinchining taktik joylashuvi va maydon bo'ylab harakat trayektoriyasi.

Ushbu ma'lumotlar murabbiylarga sportchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniq aniqlash, individual mashg'ulotlarni rejalashtirish, shuningdek, jamoaviy taktikani optimallashtirish imkonini beradi.

Turli sport turlarida videotahlil (video analysis) bugungi kunda eng samarali tahlil vositalaridan biri hisoblanadi. Hudl, Dartfish, Krossover, Coach Paint, Nacsport kabi platformalar futbol, voleybol, kurash, tennis, suzish va boshqa sportlarda keng

qo'llanilmoqda [5].

Videotahlil orqali quyidagi jarayonlar amalga oshiriladi:

- sportchining yoki jamoaning joylashuvini optimallashtirish;
- zarba, pas yoki texnik usullarni to'g'ri bajarishni tahlil qilish;
- raqibning o'yin strategiyasini o'rganish;
- musobaqa jarayonida sodir bo'lgan texnik va taktik xatolarni aniqlash;
- start, yugurish, sakrash, zarba yoki hujum taktikalarining takroriy tahlili.

Professional klub va federatsiyalarda har bir o'yin yoki musobaqadan keyin yuzlab video segmentlar tahlil qilinib, ular sonli ko'rsatkichlarga aylantiriladi. Ushbu ma'lumotlar strategik qarorlarni ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Turli sport turlarida sportchilarning jismoniy holatini real vaqtda kuzatuvchi biometrik sensorlar keng qo'llanilmoqda. Catapult Sports, Polar, Garmin, STATSport kabi kompaniyalar ishlab chiqargan qurilmalar quyidagi ko'rsatkichlarni aniqlaydi:

- yurak urish chastotasi;
- yugurish masofasi, sakrash balandligi, tezlanish va sekinlashish;
- charchoq darajasi va mushak zo'riqishi;
- uyqu sifati va tiklanish tezligi;
- tana harorati va kislorod iste'moli.

Ushbu ma'lumotlar yordamida murabbiylar:

- mashg'ulot yuklamasini individual darajada moslashtiradi;
- charchoq va jarohat xavfini kamaytiradi;
- sportchining fiziologik imkoniyatlarini aniqlaydi;
- reabilitatsiya jarayonini nazorat qiladi.

Biometrik tahlil sport tibbiyotining eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylanib, sportchilarning salomatligini ilmiy asosda boshqarish imkonini bermoqda.

Zamonaviy sportda sun'iy intellekt (AI) va mashinaviy o'qitish (ML) texnologiyalari katta ahamiyat kasb etmoqda. AI algoritmlari millionlab o'yin yoki musobaqa ma'lumotlarini

tahlil qilib, sportchilarning natijasini oldindan bashorat qiladi.

AI yordamida quyidagi tahlillar amalga oshiriladi:

- jamoaning umumiy samaradorlik indeksi;
- zarba, pas yoki texnik usulning muvaffaqiyat ehtimoli;
- sportchining reaksiyaga kirish tezligi;
- stress holati, charchash dinamikasi va optimal yuklama;
- raqibning taktik harakatlarini oldindan aniqlash.

Masalan, futbol, voleybol, tennis, kurash va yengil atletikada AI asosidagi modellar o'yin strategiyasi, sportchi tanlovi va musobaqa taktikasini takomillashtirishda qo'llaniladi.

Raqamli tahlil sportchilarning natijalarini yaxshilash uchun quyidagi yo'nalishlarda qo'llaniladi:

- Hujum strategiyasi: qaysi zona yoki texnik usul samaraliroq ekanini aniqlash.
- Himoya strategiyasi: raqibning asosiy hujum nuqtalarini aniqlab, himoya sxemalarini shakllantirish.
- Rotatsiya va almashtirish: sportchining charchash darajasi va jismoniy holatiga qarab optimal almashtirish vaqtini belgilash.
- Individual o'sish: har bir sportchi uchun alohida rivojlanish modeli ishlab chiqish.

Bu yondashuv jamoaviy natijalarni yaxshilaydi va sportchilarning professional rivojlanishiga xizmat qiladi.

O'zbekiston futbol, voleybol, suzish, kurash, gimnastika va boshqa sport turlarida raqamli tahlilni joriy etish bo'yicha bosqichma-bosqich ishlar olib bormoqda. Ba'zi oliy ta'lim muassasalari va sport akademiyalarida "Sport analitikasi", "Raqamli sport texnologiyalari" kabi fanlar o'qitilmoqda.

Professional klub darajasida:

- videoanalitika,
- statistik kuzatuv,
- GPS asosida mashg'ulot monitoringi, tajribalari yo'lga qo'yilmoqda.

Bu esa sportchilar tayyorgarligini ilmiy

asosda baholash imkonini bermogda.

Kelajakda raqamli tahlil texnologiyalari turli sport turlarida quyidagi yo'nalishlarda rivojlanishi kutilmogda:

- sun'iy intellekt asosidagi real vaqt tahlil tizimlari;
- VR(virtualreallik)treningplatformalari;
- sportchining xulq-atvorini bashoratlovchi neyrotarmoqlar;
- avtomatik ma'lumot tahlili tizimlari;
- sportchilarning psixologik holatini raqamli monitoring qilish.

Ushbu texnologiyalar sport turlarini o'rgatish, boshqarish va tahlil qilishni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqadi.

Xulosa

Turli sport turlarida raqamli tahlil texnologiyalarining joriy etilishi sport mashg'ulotlari va musobaqa jarayoniga yangicha, ilmiy yondashuvni olib kirib, sportchilarning tayyorgarligi va jamoaviy o'yin samaradorligini tubdan oshirmogda. Videoanalitika, biometrik sensorlar, GPS kuzatuv tizimlari va sun'iy intellekt algoritmlaridan foydalanish sportchilar harakatini aniq, real vaqt rejimida baholash imkonini yaratib, murabbiylarga o'lchovli, dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilishda

katta yordam bermogda.

Ushbu texnologiyalar sportchilarning texnik va taktik ko'nikmalarini chuqur tahlil qilish, mashg'ulot yuklamalarini individual tarzda optimallashtirish, charchoq va jarohat xavfini oldindan aniqlash, musobaqa strategiyasini ilmiy asosda shakllantirish kabi muhim jarayonlarda yuqori samaradorlikni ta'minlaydi. Shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi algoritmlar sport natijalarini prognoz qilish, raqibning o'yin modelini tahlil qilish va optimal strategiyalarni ishlab chiqishda innovatsion imkoniyatlar yaratadi.

Umuman olganda, raqamli tahlil texnologiyalari sportning barcha bosqichlarida — mashg'ulot rejasidan tortib musobaqa davomida strategiyani boshqarishgacha — ishonchli va ilmiy asoslangan qarorlarni qo'llash imkonini bermogda. Bu esa sportchilarning individual rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, jamoaviy natijalarni yaxshilash va sportning zamonaviy talablariga mos holda rivojlanishiga zamin yaratadi. Demak, raqamli tahlil texnologiyalari kelajak sportining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, yuqori natijalarga erishishning muhim omili sifatida e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rasulov, A. (2022). Sportda raqamli tahlil texnologiyalari. Toshkent: O'zbekiston sport universiteti nashriyoti.
2. Karimov, I. (2020). Sport tibbiyoti va texnologik innovatsiyalar. Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Catapult Sports (2023). Wearable Performance Analysis in Team Sports. London.
1. Smith, J. & Brown, T. (2021). Basketball Analytics: Objective and Quantitative Approaches to Player Evaluation. Human Kinetics.
2. BWF Analytics Center (2023). The Role of Data in Modern Basketball Coaching. Lausanne.
3. Sunatov, J. R., Zikrillayeva, F., Husenova, M., & Sanayeva, M. (2025). Ingliz tilini o'qitishdagi muammolar. University Research Base, 560-568.
4. Сунатов, Д., Тошмуродова, С., Анварова, Э., & Зикриллаева, Ф. (2025). Madaniyatlararo mulqotning ahamiyati. Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами, 1(1), 141-143.
5. Сунатов, Ж., Холмуратова, Р., Зикриллаева, Ф., & Алишерова, Г. (2025). Kompyuter lingvistikasida kompyuter leksikografiyasining ahamiyati. Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами, 1(1), 269-271.

ЎСМИР ФУТБОЛЧИЛАРНИНГ МАЙДОНДАГИ ТАКТИК ФИКРЛАШЛАРИНИ ЎРГАНИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ

БЕКТОРОВ ОЗОДБЕК ЁҚУПБЕКОВИЧ

Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Ўзбекистон,
Чирчиқ шаҳри

Аннотация. Футболчиларнинг ўйин тактикасини ошириш ҳамда мустахкамлаш учун машғулотларда замонавий восита ва усуллардан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Восита ва усулларни қўллай билиш ёш футболчиларнинг тактик билимларни ривожланишга уларни майдондаги умумий фаолияти яхшиланишига олиб келади.

Калит сўзлар : мусобақа фаолияти, техник-тактик ҳаракатлар, рақибни алдаб ўтиш, ўйин-члар жойлашуви, дарвозага зарба.

Аннотация. Особое место в процессе подготовки юных футболистов должно быть отведено воспитанию тактической грамотности. Владение тактикой наряду с совершенной техникой создает предпосылки для достижения высоких результатов.

Ключевые слова: соревновательная деятельность, технико-тактическая действия, позиция игроков, удары по воротам.

Annotation: The use of modern tools and methods in training is important to improve and strengthen the tactics of young players. The ability to apply tools and techniques leads young players to increase their tactical knowledge and improve their overall performance on the field.

Key words: Competitive activity, technical-tactical actions, cheating the opponent, placement of players, a shot on goal.

Мавзунинг долзарблиги. Замонавий футболдаги рақобат курашининг экстремал шароитлари ўйин вазиятларининг хилма-хиллиги ва динамикаси, уларни идрок этиш ва таниб олиш қийинлиги, қарор қабул қилиш учун маълумотларнинг этишмаслиги, ўйин ҳаракатларининг фазовий ва вақтинчалик чекловлари, гуруҳ муаммоларини ҳал қилишда индивидуал ҳаракатларни мувофиқлаштириш зарурати билан боғлиқ.

Футболчилар ва профессионал жамоаларда ўйнайдиган футболчиларнинг техник ва тактик ҳаракатларининг тўғрилиги кўрсаткичларини таққослаганда, салбий давомийлик кўринади: ўсмирлик даврида хато-ларнинг юқори фоизи билан бажариладиган техникалар малакали спортчилар ўйинидаги рақобат фаолиятининг муваффақиятини

чекловчи компонент бўлиб қолмоқда.

Ҳозирги шароитда футболчиларнинг спорт маҳоратини оширишнинг устувор йўналишларидан бири бу техник-тактик тайёргарлик ҳисобланади. Шу сабабли, футбол мактаблари учун ўқув дастурига мувофиқ, 15-16 ёшдаги машғулотлар техник ва тактик тайёргарликка, ўйинни бир бутун сифатида тушунишга, осон тактик комбинациялардан фойдаланиш орқали шерик билан мулоқот қилишни ўрганишга қаратилиши ҳамда машғулот юкининг асосий ҳажми ихтисослаштирилган бўлиши керак, техник-тактик ёки ўйин характеридаги гуруҳ ва жамоавий машқлар устувор тайёргарлик воситаси сифатида қўлланилиши муҳимдир.

Мамлакатимизда иқтидорли футболчиларни танлаш ва тайёрлашнинг самарали тизимини яратиш, миллий терма жамоалар

ва профессионал футбол клублари учун сифатли спорт захирасини шакллантириш, халқаро талаб ва стандартлар асосида футбол бўйича тренер ва ҳакамларни тайёрлаш борасида муҳим ишлар амалга оширилмоқда. Истеъдодли ва салоҳиятли футболчиларни танлаш, миллий футболмизни қўллаб қуватлаш ва ривожлантириш, ёш футболчиларда профессионал иштиёқ, маҳорат ҳамда кўникмаларни юксалтириш, маҳоратли чарм тўп усталаридан мамлакат клублари ва терма жамоаларига ишончли захира шакллантиришга муҳим аҳамият касб этади. Маҳалий олимлар ва мураббийлар ҳамда педагоглар томонидан ёш футболчиларнинг тайёргарлигини янада яхшилаш ва мусобақа фаолиятидаги техник-тактик ҳаракатларидаги самарадорликни оширишга қаратилган кўпгина таклифлар билдирилганлигига қарамай, халқаро футбол мусобақларида ёш футболчиларимизнинг майдондаги тезкор ва аниқлик билан тактик фикр юритишларидаги нуқсонлар, ҳужумни ташкил этиш, майдон марказини эгаллаш, ҳимоя ҳудуди бўйича тактик ҳаракатларида хатоликлар яққол кўриниб қолмоқда. Бу эса футболчиларимизни замон талабига хос ўйин тактикаларини ўзлаштирган ва универсал ўйинчи тайёрлаш муаммоларидан ҳисобланади.

Тадқиқот олиб борилиши. Биз тадқиқотимизда тактик тайёргарликни яъни футболчиларнинг тактик фикрлашларини баҳолашда бир қанча ускуна воситаларнинг ишлатилиши ва қўлланилиши бўйича таҳлили ишларни олиб бордик. Бир қанча соҳа мутахассислари М.А.Годик, О.А.Сайдовлар ёш футболчиларнинг тактик тайёргарлигини ривожлантиришда ўз фикларини билдириб ўтишган.

М.А.Годик, О.А.Сайдовлар ўз тактик фикрлаш қобилиятини ўрганишда футбол тактик ечимларни аниқлик ва тезкорлик билан ечиш кераклигини таъкидлашади. Футболчиларнинг тактик билимларни ўрганишда берилаётган вазифалар ёки ўйин вазиятига хос вазиятларнинг қийинчилик даражаси

орқали белгиланишини эътироф этишади.

Ёш футболчиларни тайёрлашда ўйин тактикасини ўзлаштириш ҳамда ўйин шароитларига яқин тактик усулларни қўллашда мураббий кўрсатмалари муҳимдир. Ёш футболчиларни тактик тайёргарлигини тарбиялашда мураббийларнинг қарашлари ҳар қил бўлади. Кўпгина мураббийлар футболчиларнинг тактик тайёргарлигини ўйинлари орқали баҳолашади. Бугунги кун футболлари эса футболчиларнинг тайёргарлигида машғулотларда қўлланиладиган интерфаол усуллар ва замонавий асбоб-ускуналардан кенгроқ фойдаланишни тақазо этмоқда.

Тадқиқот натижалари. Тадқиқот давомида футболчиларнинг тактик фикрлашларини ўрганувчи “Футболчиларнинг тактик фикрлаш қобилиятини аниқлаш” компьютер дастуридан фойдаланилди. Компьютер дастурининг ишлаш механизми бўйича 20 та тактик эпизод мониторда номоеън бўлади (1 эпизодга 5 сония) ҳамда тактик эпизодлар (бир эпизодга 1 баллдан жами барча эпизодга 20 баллдан) тезкор реакция ва аниқ белгилаш ҳисобга олинади. Бу футболчининг тактик фикрлашдаги тезкор реакцияси ва аниқлигини кўрсатади. Тактик эпизодларга ўйин вазиятидаги яъни, тўпни тўғри узатиш, офсайд ҳолатини юзага келтириш ва офсайд ҳолати тушмаслик, ҳужум ва ҳимоя зоналарида тўғри вазиятга чиқиш, ўйин қоидалари бўйича ўйинни ташкил этиш каби тактик вазиятлар мужассамлаштирилган.

Ушбу компьютер дастури бўйича Тошкент шаҳрида фаолият олиб боровчи “Пахтакор”, “Бунёдкор”, “ТФА” академиялари ҳамда “Локомотив”, “Олмалик” футбол мактаблари тарбияланувчиларининг тактик тайёргарликлари баҳоланди.

Ҳар бир академия ва футбол мактабидан 15 нафар футболчилар компьютер дастури бўйича баҳоланишди. Ўтказилган натижаларда “Пахтакор” ва Тошкент Футбол Академияси тарбияланувчилари компьютер дастури бўйича тактик эпизодларни тезкор ва аниқлик билан ечишдаги кўрсаткичлари

бошқа футбол мактаби тарбияланувчиларидан самаралироқ бўлган. Пахтакор академияси тарбияланувчилар тактик вазиятларни тезкор ечишда ўртача 2,3 сония ТФА тарбияланувчилари 2,4 сонияли натижаларни кўрсатишган. Тактик эпизодларни аниқ ечишда Пахтакор ва ТФА тарбияланувчилари ўртача 14 балли кўрсаткичга эга. Бунёдкор, Олмалик, Локомотив футбол мактаби тарбияланувчиларнинг компьютер дастури бўйича баҳоланган тактик тайёргарликлари қоникарли даражада эканлиги аниқланди. Чунки улардан олинган натижалар бўйича тактик вазиятларни тезкор ечишда ўртача 3,1 сония вақт сарфлангани, тактик эпизодларни аниқ ечишда 12 баллдан оз балл тўплашганини кузатишимиз мумкин.

Тошкент шаҳрида фаолият олиб бораётган 16 ёшли футболчиларнинг 30 дан ортиқ ўйинлари кузатилди ва тактик кўрсаткичлар бўйича қуйдаги натижалар олинди. Пахтакор ва ТФА жамоалари ҳар бир рақиб жамоаларига қарши ўйинда ҳужумкор ўйин

тактиксида ҳаракатланишган ҳамда бу ҳужумларнинг 10-12 таси хафли ҳужумларни ташкил этади. Мавсум давомида ушбу жамоалар бошқа жамоаларга қарганда ҳужумкор ўйинни орқали рақиблари дарвозасига бир ўйинда ўртача 2 та гол киритишга эришганлар. Ҳимояда ишончли ўйин кўрсатишда ушбу жамоаларнинг кўрсаткичлари ҳам анча яхши, улар томонидан бажарилган ҳимояда рақиб стандарт вазияталарини бартараф этиш ва офсайдни юзага келтиришдаги ҳаракатлари анча ишончли амалга оширилган. Ҳозирги замон футболда ҳимояда рақиб ҳужумини самарали батраф этишдаги тактик ўйин “офсайд”ни юзага келтириш жамоа ҳимоячиларидан каттагини сергакликни, маҳоратни талаб этмоқда. Ўйинда офсайдни 5-6 марта ишончли амалга оширилиши жамоа ўйинчиларни тактик тайёргарлигини ва бутун ўйин давомида тўпсиз ҳаракатланишдаги тактик усуллари самарали ижро этилишини кўрсатиб беради(1-жадвалга қаранг).

1-жадвал

Футболчиларни (U-16) мусобақа шароитидаги тактик ҳаракатларини акс эттирувчи кўрсаткичлар (n=30)

Кўрсаткичлар	Пахтакор	Бунёдкор	ТФА	Олмалик	Локомотив
ҳужумларни ташкил этиш (сони)	71	64	68	60	52
хафли ҳужумларни уюштириш (сони)	12	7	11	9	6
ҳужумда стандарт вазиятларни яратиш(сони)	8	4	6	7	5
ҳимояда рақиб стандарт вазияталарини бартараф этиш (сони)	10	6	9	4	5
офсайдни юзага келтириш (сони)	5	2	4	2	1
техник-тактик ҳаракатлар (сони)	420	399	402	387	376
техник-тактик ҳаракатларининг нуқсони(%)	46	56	47	58	59

1-жадваладги натижаларга кўра, Бунёдкор, Спартак, Локомотив футбол мактабларининг 16 ёшли тарбияланувчилари, чемпионат ўйинларида ҳафли ҳужумларни ташкил этиш, ҳимояда рақиб стандарт вазиятларини бартарф этиш, офсайдни юзага келтириш каби тактик ҳаракатларини акс этирувчи кўрсаткичларининг сони ва самарадорлиги кам фоизда эканлиги аниқланди.

Жадвалдаги тактик кўрсаткичлар бўйича футбол мактаби тарбияланувчиларда фарқланиш борлиғни кўришимиз мумкин. Яъни бизнинг тадқиқотларда Пахтакор ва ТФА ёш футболчиларнинг тактик тайёргарликлари яхши баҳоланганлигини уларнинг ўйиндаги тактик кўрсаткичлари ҳам кўрсатиб берди. Чемпионат ўйинларидаги Пахтакор жамоаси тарбияланувчилари техник-тактик ҳаракатларнинг нуқсони 46% ни, Тошкент футбол академияси жамоаси тарбияланувчилари техник-тактик ҳаракатларининг нуқсони 47 % ни ташкил этган. Бунёдкор, Олмалик, Локомотив футбол жамоалари техник-тактик кўрсаткичларида нуқсонлар 56% фоиздан юқори бўлган.

Футболчиларнинг тактик тайёргарликларни юқори даражада бўлиши уларни назарий машғулотларда тактик билимларни ривожлантириш, тактик кўрсатмаларни тушунтириш ва ўргатиш муҳимлиги мутахассислар томонидан кўп бора эътироф этилган.

Тактик бирикмаларнинг асосий мазмуни гуруҳли тактик ҳаракатлардир иккита индивидуал техник ва тактик ҳаракатлардан иборат тўпни узатиш: тўпни шерикга ўтказиш учун уриш ва тўпни қабул қилиш учун ҳаракат қилиш. Бу ҳаракатлар ўз вақтида ва фазовий аниқлик (вақт ва маконда мувофиқлаштириш), тезлик (тўпнинг тезлиги ва ўйинчининг тўпсиз ҳаракати) ва махфийлик талабларига жавоб бериши керак.

Демак, тактик комбинацияларни самарали амалга ошириш учун футболчилар гуруҳли тактик ҳаракатларни бажара олишлари керак.

Ушбу талабларни ҳисобга олган ҳолда тўпни узатиш. паст тезликда ва рақиб учун ажаблантирадиган таъсирсиз. Биз бешта машқ гуруҳини ишлаб чиқдик.

Биринчи гуруҳ машқлари ўйинчининг тўп билан ва тўпсиз ўйинчининг узатмани бажариш орқали ўзаро таъсиридаги машқлардан иборат. Бу машқлар тўпга зарба бериш вақти, аниқлиги ва кучи ҳамда тўпни қабул қилиш учун очилиш вақти, аниқлиги ва тезлиги, яъни гуруҳ тактик ҳаракати сифатида тўп узатиш элементлари бўлган индивидуал техник ва тактик ҳаракатлар устида ишлайди. Ушбу талабларга риоя қилган ҳолда тўп узатиш қобилиятини ўзлаштириш улардан тактик бирикмалардан фойдаланиш билан боғлиқ ўйин машқларида самарали фойдаланишнинг зарурий шартидир.

Иккинчи гуруҳга биз аниқлаган тактик комбинациялар доирасида тўп узатишни яхшилаш машқлари кирази:

Учинчи гуруҳ ўйин машқларидан иборат бўлиб, бунда 2 та ҳужумчи ўйинчи олингандан фойдаланиб, бир-бири билан ўзаро таъсир қилади гуруҳли тактик ҳаракатлар "тўпни узатиш", биринчи навбатда бир ҳимоячининг пассив, кейин эса фаол қаршилигини энгиб ўтиш. Барча машқлар 20x30 м майдонда бажарилади. Машқларни бажаришда офсайд ҳолати ҳисобга олинади.

Тўртинчи гуруҳ ўйин машқларидан иборат бўлиб, бунда икки ҳужумчи ўзаро ўзаро таъсир ўтказиб, мураббий томонидан тартибга солинган иккита ҳимоячининг қаршилигини энгиб ўтади. Барча машқлар 20x30 м майдонда бажарилади. Машқларни бажаришда офсайд ҳолати ҳисобга олинади.

Бешинчи гуруҳ рақобатбардош ўйин машқларидан иборат. Машқлар футбол қоидаларига мувофиқ бажарилади. Ҳар бир жамоанинг фаолияти баҳоланади, бу унга рақобат характерини беради.

Хулоса. Бугунги кун замонавий футбол турли тоифадаги мусобақаларда футболчиларни майдонда тезкор ҳаракатланиш ва фикрлашни тақазо этмоқда. Замонавий футбол

ўйининг тезлашиши замонга хос футболчиларни тайёрлашда назарий машғулотларда тактик билимларни ўзлаштириш ва тактик фикрлашларни баҳолаб бориш мақсадга мувофиқдир.

Замонавий футбол ўйинида самарали тактикани ишончли тарзда амалга ошириш майдонда ҳарактланувчи футболчиларнинг тактик маҳоратига ҳам боғлиқдир. Тактик тайёргарлиги юксак даражада бўлган ўйинчи, ўйиннинг бориши, ўйин тактикасини англай олиши билан ҳатоликларга йўл қўймайди, икки тайм мобайнида жисмоний,

техник, психологик сифатларини бир маромда ушлаб туриши унинг тез чарачашига, толиқишига олиб келмайди. Илмий-услубий адабиётларда тактик машғулотларнинг воситалари ва усуллари етарлича тақдим этилган бўлиб, улар асосан ўйин вазиятида мумкин бўлган ҳаракат усуллариининг турли хил комбинацияларини ўрганиш билан тавсифланади. Ёш футболчиларни назарий ва амалий машғулотларда тактикага оид билимларини, кўникмаларини ўзлаштириб боришлари уларни иқтидорли футболчи бўлиб етишишга ҳизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Артиков А.А. Анализ целевой точности технических приемов квалифицированных футболистов в соревновательных условиях. Наука – к спорту. Журнал научной теории №3. 2018 год. 23-27 с.
2. Голомазов С.В., Саид О.А. Футбол. Тренировка точности юных спортсменов. - М. РГАФК.2004. -80 с
3. Шермухамедов А.Т. Анализ соревновательной деятельности футбольной академии «Пахтакор» (U-16). Система управления качеством в вузе: здравоохранение, образование, конкуренция. III Международная научно-практическая конференция. Челябинск, 29 апреля 2019 г., стр. 272-274.
4. Шаймардонов Д.Б. Футбол назарияси ва услубияти (Тактик ҳаракатлар). Ўқув қўлланма. Ўзкитобсавдонашриёт. Т.-2022. -152 б.
5. Талипджанов А.И. Юқори малакали футболчилар тайёрлашнинг замонавий тизими. Ўқув қўлланма. Ташкент, 2012. -178 б.

TALABALARNI MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYALASHDA MADANIY MEROS OBYEKTLARIDAN FOYDALANISH TEKNOLOGIYALARI

KOSIMOV RUSTAM ABDIMANONOVICH

Jizzax davlat pedagogika universiteti

O'quv-uslubiy boshqarmaning Talabalar amaliyoti bo'limi boshlig'i

Annotatsiya. Ushbu maqolada talaba-yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash jarayonida madaniy meros obyektlaridan foydalanishning samarali texnologiyalari yoritib beriladi. Tadqiqotda tarixiy obidalar, muzeylar, arxivlar, milliy an'analar va urf-odatlar kabi madaniy meros manbalari ta'lim jarayoniga integratsiya qilinishining talaba-yoshlar dunyoqarashi, vatanparvarlik hissi va ma'naviy yetukligini shakllantirishdagi o'rni tahlil etiladi. Shuningdek, madaniy meros obyektlaridan foydalanishga asoslangan ta'lim texnologiyalarining interaktiv metodlar, ekskursiya va amaliy mashg'ulotlar, raqamli resurslar orqali tatbiq etish mexanizmlari ko'rsatiladi. Tadqiqot natijalari mazkur yondashuvning talabalar faol fuqarolik pozitsiyasi, estetik didi, tarixiy xotiraga hurmat va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishdagi samaradorligini asoslab beradi.

Kalit so'zlar. Madaniy meros, ma'naviy-axloqiy tarbiya, talaba-yoshlar, ta'lim texnologiyalari, tarixiy obidalar, muzey pedagogikasi, milliy qadriyatlar, interaktiv metodlar, ekskursiya, amaliy mashg'ulotlar, raqamli resurslar, ma'naviy yetuklik, vatanparvarlik, tarixiy xotira, ijtimoiy mas'uliyat.

Аннотация. В данной статье раскрываются эффективные технологии использования объектов культурного наследия в процессе духовно-нравственного воспитания студенческой молодёжи. В исследовании анализируется роль интеграции в образовательный процесс таких источников культурного наследия, как исторические памятники, музеи, архивы, национальные традиции и обычаи, в формировании мировоззрения, патриотических чувств и духовной зрелости студентов. Также представлены механизмы внедрения образовательных технологий, основанных на использовании объектов культурного наследия, посредством интерактивных методов, экскурсий, практических занятий и цифровых ресурсов. Результаты исследования обосновывают эффективность данного подхода в развитии активной гражданской позиции студентов, эстетического вкуса, уважения к исторической памяти и социальной ответственности.

Ключевые слова. Культурное наследие, духовно-нравственное воспитание, студенческая молодежь, образовательные технологии, исторические памятники, музейная педагогика, национальные ценности, интерактивные методы, экскурсия, практические занятия, цифровые ресурсы, духовная зрелость, патриотизм, историческая память, социальная ответственность.

Hozirgi globallashuv jarayonlari, tezkor axborot almashinuvi va madaniyatlararo integratsiya sharoitida ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri yosh avlodning ma'naviy-axloqiy qarashlarini shakllantirish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashdan iboratdir. Ma'naviy yetuk, ijtimoiy faollikka ega, mas'uliyatli va vatanparvar yoshlarni tarbiyalash bugungi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Bu borada milliy madaniy

meros-xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy ildizlari va milliy o'zlikni anglash jarayonini ta'minlaydigan bebaho boylik sifatida alohida ahamiyat kasb etadi ¹.

Madaniy meros talabalarda tarixiy ongini shakllantirish, milliy g'urur va vatanparvarlik hissini kuchaytirish, shuningdek, estetik didni rivojlantirishda muhim pedagogik

1 Jo'rayev N. Ma'naviyat asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. – 240 b.

resurs vazifasini bajaradi. Ilmiy tadqiqotlarda madaniy merosning ma'naviy tarbiyadagi o'rni keng yoritilgan bo'lib, u yoshlarning ma'naviy dunyosini boyitish, xalqning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini anglash va ularga nisbatan hurmat tuyg'usini shakllantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi². Ayniqsa, tarixiy obidalar, muzeylar, arxivlar, milliy urf-odatlar va an'analar bilan tanishtirish talabalarning madaniy ongini yuksaltirishda bevosita ta'sir kuchiga ega ekanligi e'tirof etiladi.

Bugungi ta'lim jarayonining modernizatsiyalashuvi madaniy merosni o'qitishga oid yondashuvlarni takomillashtirishni talab etmoqda. Jumladan, innovatsion pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar, klasterli ta'lim yondashuvlari, ekskursiya darslari, amaliy mashg'ulotlar, virtual muzeylar va raqamli ta'lim platformalaridan foydalanish talabalarning bilish faolligini kuchaytirib, ularning o'quv faoliyatini samarali tashkil etishga xizmat qiladi³. Raqamli pedagogika vositalarining jadal rivojlanishi tarixiy-madaniy meros obyektlarini virtual shaklda taqdim etish imkonini yaratib, o'quv jarayonini yangi bosqichga ko'tarayotgani ham ta'kidlanadi.

Madaniy meros obyektlarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilishning nazariy-metodik asoslari ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar asarlarida o'rganilgan bo'lsa-da, talabalarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishiga qaratilgan kompleks, tizimli yondashuvlarni ishlab chiqish hali ham dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Xususan, madaniy merosdan foydalanishga asoslangan ta'lim texnologiyalarining mazmuni, amaliy

mexanizmlari, metodik tamoyillari, interaktiv yondashuvlar samaradorligini baholash mezonlari bo'yicha ilmiy ishlanmalarni yanada chuqurlashtirish zarurati mavjud.

Shuningdek, talabalarning tarixiy xotira, vatanparvarlik, ijtimoiy mas'uliyat, estetik did kabi fazilatlarini shakllantirishda madaniy meros obyektlarining pedagogik salohiyatini oshirish, ta'lim jarayonida unga asoslangan integrativ texnologiyalarni qo'llashning ilmiy asoslarini aniqlash bugungi kunning dolzarb ilmiy vazifalaridan biridir. Zero, madaniy merosga tayanilgan ta'lim nafaqat bilim beradi, balki shaxsning ma'naviy dunyosini boyitadi, milliy g'urur va mas'uliyatni kuchaytiradi va yoshlarni faol fuqarolik pozitsiyasiga yo'naltiradi.

Shu nuqtai nazardan mazkur tadqiqot talabalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida madaniy meros obyektlaridan foydalanish texnologiyalarini ilmiy asoslash, ularning ta'lim-tarbiya jarayonidagi o'rnini aniqlash, samaradorligini baholash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Madaniy meros talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida muhim pedagogik resurs hisoblanadi. Tarixiy obidalar, muzeylar, arxiv hujjatlari, xalq an'analari va badiiy meros o'quvchilarda tarixiy tafakkur, vatanparvarlik hissi va milliy o'zlikni anglashni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, madaniy meros talabalarda estetik didni rivojlantirish, axloqiy qarashlarni shakllantirish va ijtimoiy mas'uliyatni oshirish imkoniyatini beradi.

Muzey pedagogikasi talabalarga tarixiy ma'lumotni nafaqat nazariy, balki amaliy tarzda o'zlashtirish imkonini beradi. Ekskursiya va interaktiv darslar orqali talaba tarixiy voqealarni his etadi, o'z qarashlari va baholarini shakllantiradi hamda milliy qadriyatlarni chuqurroq anglaydi. Shu bilan birga, arxiv manbalari va tarixiy hujjatlar orqali talabalarda tahlil qilish, mustaqil fikrlash va tarixiy voqelikni anglash ko'nikmalari rivojlanadi.

Madaniy meros talabalarda tarixiy xotira

2 Mamarasulov X., Tursunov R. Talabalarda ma'naviy-axloqiy kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik asoslari. Pedagogika va psixologiya jurnali. – 2021. – №3. – B. 45–52.

3 UNESCO. Cultural Heritage and Education: Approaches and Methods. – Paris: UNESCO Publishing, 2020.

va madaniy ongini shakllantirishda, shuningdek, ularni vatanparvarlik va ijtimoiy mas'uliyat ruhida tarbiyalashda muhim vosita hisoblanadi. Tarixiy obidalar va muzey eksponatlari bilan ishlash, talabalarda axloqiy baholash va estetik qadriyatlarni anglash qobiliyatini rivojlantiradi. Bu esa yoshlarning ijtimoiy faoliyatda faol ishtirok etishiga turtki bo'ladi.

Shuningdek, madaniy meros obyektlarini o'rganish talabalarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Interaktiv metodlar va amaliy mashg'ulotlar yordamida talaba o'zining nazariy bilimlarini amalda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi, bu esa pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi.

Madaniy merosning pedagogik ahamiyati nafaqat tarixiy va madaniy bilimlarni o'rgatish bilan cheklanmay, balki talabalarda milliy g'urur, vatanparvarlik va fuqarolik mas'uliyatini shakllantirishda ham o'zini namoyon qiladi. Shu bois, madaniy meros obyektlari ta'lim jarayoniga tizimli integratsiya qilinishi lozim.

Madaniy meros obyektlarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish bir necha pedagogik texnologiyalar orqali amalga oshiriladi. Bu texnologiyalar talaba-yoshlarning tarixiy va madaniy bilimlarini mustahkamlash, ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Interaktiv metodlar: Interaktiv metodlar talabalarning faol ishtirokini ta'minlaydi. Guruhlar bo'lib tarixiy voqealarni tahlil qilish, muammoli vaziyatlarni yechish, rolli o'yinlar va diskussiyalar orqali o'quvchilar o'z fikrlarini ifodalaydi va tarixiy hodisalarni chuqurroq tushunadi. Shu metodlar orqali talaba tarixiy voqeliklarni tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ekskursiya va amaliy mashg'ulotlar: Tarixiy obidalar va muzeylar bilan tanishish talabalarning nazariy bilimlarini amaliyot bilan mustahkamlashga yordam beradi.

Ekskursiyalar va amaliy mashg'ulotlar orqali talaba tarixiy voqealarni his etadi, madaniy va estetik qadriyatlarni anglaydi hamda tarixiy xotiraga hurmatni o'zida shakllantiradi. Amaliy mashg'ulotlar shuningdek, talabalarni mustaqil izlanish va ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb qiladi, bu esa ularning ijodiy va analitik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Raqamli resurslar va virtual muzeylar: Raqamli texnologiyalar va virtual muzeylar madaniy merosni o'quv jarayonida yanada interaktiv va tushunarli qiladi. Talabalar virtual ekskursiyalar orqali tarixiy obidalarni yaqindan o'rganadi, multimedia materiallar orqali madaniy merosning turli qirralarini o'zlashtiradi. Bu metod pedagogik jarayonni faollashtiradi va talabalarning o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Shu tarzda, interaktiv metodlar, ekskursiyalar, amaliy mashg'ulotlar va raqamli resurslar kombinatsiyasi talabalarda ma'naviy yetuklik, fuqarolik pozitsiyasi, ijtimoiy mas'uliyat va tarixiy xotiraga hurmat kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Ushbu pedagogik texnologiyalar talabalarning o'quv faoliyatini faollashtiradi, ularni mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvga yo'naltiradi [2; 4; 8].

Shuningdek, madaniy meros texnologiyalarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish orqali talabalarda milliy qadriyatlarni hurmat qilish, vatanparvarlik va tarixiy ongini rivojlantirish kabi maqsadlar ham amalga oshiriladi. Bu esa pedagogik jarayonning samaradorligini oshirib, talabalarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shadi.

Bugungi kunda madaniy meros obyektlaridan foydalanish texnologiyalarini takomillashtirish bir nechta asosiy yo'nalishlarda amalga oshiriladi.

Interaktiv va multimedia resurslarini kengaytirish-Virtual ekskursiyalar, 3D modellash va onlayn muzeylar orqali madaniy merosni taqdim etish talabalarga tarixiy obidalarni yaqindan o'rganish va ularni interaktiv tarzda tushunish imkonini beradi. Shu

bilan birga, multimedia materiallar yordamida pedagogik jarayon yanada qiziqarli va samarali bo'ladi.

Amaliy mashg'ulotlar va loyihaviy faoliyatni rivojlantirish-Talabalarning mustaqil tadqiqot ishlari, ilmiy loyihalari va ijodiy vazifalari orqali madaniy merosni o'rganish jarayoni chuqurlashadi. Bu metod talabalarni mustaqil fikrlash, tahlil qilish va ijodiy yondashuvga o'rgatadi, ularning pedagogik faoliyatdagi ishtirokini oshiradi.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni integratsiyalash-Tarixiy va madaniy meros orqali milliy qadriyatlarni talabalarga yetkazish va tarbiyaviy maqsadlarni kuchaytirish muhimdir. Bu yondashuv talabalarda vatanparvarlik ruhini shakllantiradi, ijtimoiy mas'uliyatni oshiradi va tarixiy xotiraga hurmatni rivojlantiradi.

Shu yo'nalishlar madaniy meros obyektlaridan foydalanishga asoslangan ta'lim texnologiyalarining samaradorligini oshiradi va ularni zamonaviy ta'lim jarayoniga mukammal integratsiya qilish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda ushbu maqolada talaba-yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash jarayonida madaniy meros obyektlaridan foydalanishning pedagogik samaradorligi va texnologiyalari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, madaniy meros obyektlari-tarixiy obidalar, muzeylar, arxivlar, milliy an'analar va urf-odatlar-talabalarda

dunyoqarashni kengaytirish, vatanparvarlik, tarixiy xotiraga hurmat va ma'naviy yetuklikni shakllantirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Maqolada madaniy meros texnologiyalarining asosiy pedagogik usullari – interaktiv metodlar, ekskursiya va amaliy mashg'ulotlar, raqamli resurslar orqali tatbiq etish – batafsil yoritildi. Ushbu yondashuvlar talabalarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv, estetik did va fuqarolik mas'uliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, madaniy meros obyektlaridan foydalanishga asoslangan ta'lim texnologiyalari pedagogik jarayonni yanada interaktiv va samarali qiladi.

Kelgusidamadaniymerostexnologiyalarini takomillashtirish istiqbollari sifatida virtual ekskursiyalar, multimediya resurslar, loyihaviy va amaliy faoliyatlarni kengaytirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni integratsiyalash ko'zda tutiladi. Ushbu yo'nalishlar talabalarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini mustahkamlash, ularni faol fuqarolik pozitsiyasiga yo'naltirish va zamonaviy ta'lim jarayoniga mukammal integratsiya qilish imkonini beradi.

Natijada, madaniy meros obyektlaridan pedagogik maqsadlarda foydalanish talaba-yoshlarni ma'naviy yetuk, tarixiy ongli va estetik jihatdan boy shaxslar sifatida shakllantirishda samarali vosita ekanligi isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 120 b.
2. Jo'rayev N. Ma'naviyat asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. – 95 b.
3. Mamarasulov X., Tursunov R. Talabalarda ma'naviy-axloqiy kompetensiyalarni rivojlantirish. Pedagogika va psixologiya jurnali., 2021, №3, B. 45–52.
4. UNESCO. Cultural Heritage and Education: Approaches and Methods. – Paris: UNESCO Publishing, 2020. – 58 b.
5. Sharipov S. Milliy qadriyatlar va ma'naviy tarbiya masalalari. Ma'rifat ilmiy jurnali., 2021, №1, B. 30–36.
6. Abdullayeva N. Muzey pedagogikasining ta'limdagi o'rni. O'zMU Xabarleri., 2020, №4, B. 102–108.
7. Smith L. Uses of Heritage. – London: Routledge, 2006. – 210 b.
8. Qodirova G. Madaniy meros obyektlaridan ta'lim jarayonida foydalanishning zamonaviy texnologiyalari. Ta'lim taraqqiyoti., 2022, №2, B. 87–94.
9. Tohirova D. Raqamli texnologiyalar asosida madaniy merosni o'qitish imkoniyatlari. Zamonaviy ta'lim., 2023, №5, B. 59–65.
10. Harrison R. Heritage: Critical Approaches. – London: Routledge, 2013. – 180 b.

ZAMONAVIY TA'LIM SHAROITIDA O'QUVCHILARNING INTELLEKTUAL SALOHİYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI

UMAROVA RA'NOXON UBAYDULLAYEVNA p.f.p.d (PhD)
Andijon davlat universiteti "Kompyuter injineriingi" kafedrası dotsenti v.b.

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada umumta'lim maktablarida tahsil olayotgan o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishning pedagogik va psixologik xususiyatlari har tomonlama yoritilgan. Tadqiqot jarayonida intellekt tushunchasining mohiyati, uning tarkibiy qismlari, rivojlanish bosqichlari hamda ta'lim jarayonida namoyon bo'lish shakllari tahlil qilindi. Andijon viloyati umumta'lim maktablari misolida o'tkazilgan so'rovnoma, testlar va pedagogik kuzatuvlar natijalari asosida o'quvchilarning bilish faolligi, mustaqil fikrlashi, tanqidiy va ijodiy tafakkuri darajasi o'rganildi. Statistik jadval va diagrammalar asosida olingan natijalar tahlil qilinib, ta'lim jarayonida intellektual salohiyatni oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: intellektual salohiyat, bilish jarayonlari, tafakkur, pedagogik texnologiyalar, psixologik muhit, motivatsiya, Andijon viloyati.

Аннотация. В данной научной статье всесторонне рассматриваются педагогические и психологические особенности развития интеллектуального потенциала учащихся общеобразовательных школ. В ходе исследования проанализированы сущность понятия интеллекта, его структурные компоненты, этапы развития и формы проявления в образовательном процессе. На примере общеобразовательных школ Андижанской области на основе анкетирования, тестирования и педагогических наблюдений изучены уровни познавательной активности, самостоятельного, критического и творческого мышления учащихся. Полученные результаты представлены в виде статистических таблиц и диаграмм и даны научно-практические выводы по развитию интеллектуального потенциала в системе образования.

Ключевые слова: интеллектуальный потенциал, познавательные процессы, мышление, педагогические технологии, психологическая среда, мотивация, Андижанская область.

Dunyoda umumiy o'rta ta'lim jarayonida o'quv fanlarini o'rganishda uzviylik va tizimlilikni amalga oshirish, ta'lim muhitida zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishga e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, dunyoning rivojlangan mamlakatlarida umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarning ijodiy, intellektual salohiyatini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish, uni amalga oshirishning infratuzilmasini ishlab chiqish davr talabiga aylanmoqda. Ta'limni axborotlashtirish jarayonida o'quvchi shaxsini aqliy-intellektual jihatdan rivojlantirishning samarali parametrlarini tadqiq etish zarurati yuzaga kelmoqda.

Respublikamiz ta'lim tizimida sifatni oshirish, bu borada uzluksiz ta'lim tizimining muhim bo'g'ini hisoblangan umumta'lim maktablari o'quvchilarining o'quv-tarbiya jarayonini tizimli tashkil etish, o'quvchilarga qisqa vaqt ichida mazmunli va foydali bilim berish, muayyan faoliyat yuzasidan turli ko'nikma hamda malakalarni hosil qilish, ijodiy, aqliy jihatdan intellektual salohiyatni egallashlari borasida muhim vazifalar amalga oshirilmoqda. Bugungi axborotlashgan jamiyat ta'lim sohasiga yangiliklar joriy etish, yangi ta'lim texnologiyalarini qo'llash zamon talabiga aylanmoqda. Ayniqsa, axborotlashgan muxitda umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarning intellektual

salohiyatini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish masalalari muhim o'rin tutmoqda. Bu esa, ta'limni axborotlashtirish sharoitida o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik va metodik xususiyatlarini aniqlashtirish hamda metodik jihatdan takomillashtirishni taqozo etmoqda.

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida inson kapitali sifatida intellektual salohiyat alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri – mustaqil fikrlaydigan, tanqidiy va ijodiy tafakkurga ega, ijtimoiy faol hamda raqobatbardosh shaxslarni shakllantirishdir. Ayniqsa, umumta'lim maktablarida o'quvchilarning intellektual rivojlanishi kelajakda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini belgilab beruvchi muhim omil hisoblanadi.

Intellektual salohiyat tushunchasi shaxsning bilish jarayonlari – idrok, diqqat, xotira, tafakkur va tasavvurning rivojlanganlik darajasi, olingan bilimlarni amaliyotda qo'llay olish, muammoli vaziyatlarda tahliliy fikr yuritish va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatlari majmuasini ifodalaydi. Psixolog olimlar L.S.Vigotskiy, J.Piaje hamda H.Gardnerlarning ilmiy qarashlarida intellekt shaxs rivojining dinamik tizimi sifatida talqin qilinib, uning shakllanishi ijtimoiy muhit, ta'lim-tarbiya jarayoni va shaxsiy faollik bilan uzviy bog'liq ekanligi ta'kidlanadi.

O'quvchilarning intellektual rivojlanishi yosh davrlari psixologiyasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, har bir bosqichda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida idrok va xotira ustun bo'lsa, o'rta va yuqori sinflarda mantiqiy tafakkur, tahlil, solishtirish va umumlashtirish qobiliyatlari faol rivojlanadi. Shu jarayonda ijobiy psixologik muhit, o'quvchining o'ziga bo'lgan ishonchi va o'qishga nisbatan ichki

motivatsiyasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik nuqtai nazardan qaralganda, o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish ta'lim jarayonini to'g'ri tashkil etish va zamonaviy metod hamda texnologiyalardan samarali foydalanish bilan chambarchas bog'liq. Muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, tadqiqot faoliyatiga yo'naltirilgan topshiriqlar, STEAM elementlaridan foydalanish o'quvchilarning mustaqil va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi. Interfaol metodlar – aqliy hujum, munozara, keys-stadi, klaster usullari o'quvchilarni ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi.

Mamlakatning ijtimoiy-madaniy istiqboli, iqtisodiy o'sish, dunyo siyosiy maydonida nufuzli darajalarga ega bo'lish har bir xalqning istagi. Ushbu maqsadga erishishda, albatta, aniq va tizimli vazifalar amalga oshiriladi hamda natijani kafolotlovchi eng asosiy funktsiya bu – ta'lim tizimini rivojlantirishdan iborat. Xususan, yurtimizda ham keyingi yillar mobaynida davlat boshqaruv tizimi ta'limni yanada rivojlantirish va takomillashtirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Uzlaksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inini qayta isloh qilish jarayonini bosib o'tayotgan “Yangi O'zbekiston”da “Yangi O'zbekiston – maktab ostonasidan boshlanadi”, degan g'oya asosida maktab tizimini takomillashtirish, o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish, ijodkorlik sifatlarini rivojlantirish bo'yicha samarali chora-tadbirlar ishlab chiqmoqda.

Bugungi kunda umumta'lim maktablarida o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish va yuksaltirish jarayoni eng muhim vazifalardan biri bo'lib, davlatimiz tomonidan umumta'lim maktablari intellektual salohiyatini rivojlantirish va takomillashtirishga katta

e'tibor qaratilmoqda.

Tadqiqot Andijon viloyatidagi 5 ta umumta'lim maktabida olib borildi. Unda 420 nafar o'quvchi va 65 nafar o'qituvchi ishtirok etdi. So'rovnoma natijalariga ko'ra, o'quvchilarning 40 foizida o'qishga bo'lgan motivatsiya yuqori, 42 foizida o'rtacha,

18 foizida esa past darajada ekanligi aniqlandi. Mustaqil fikrlash ko'nikmalari bo'yicha natijalarga ko'ra, o'quvchilarning 35 foizi yuqori, 47 foizi o'rtacha, 18 foizi past darajani ko'rsatdi. Ayniqsa, interfaol metodlar qo'llaniladigan sinflarda yuqori ko'rsatkichlar kuzatildi.

1-jadval.
O'quvchilarning o'qishga bo'lgan motivatsiya darajasi (Andijon viloyati maktablari misolida)

Motivatsiya darajasi	O'quvchilar soni	Foiz (%)
Yuqori	168	40
O'rtacha	176	42
Past	76	18

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, o'quvchilarning katta qismida (82 %) o'qishga nisbatan ijobiy munosabat mavjud. Bu holat intellektual salohiyatni rivojlantirish uchun zarur psixologik zamin borligini ko'rsatadi. Past motivatsiyali o'quvchilar ulushi esa qo'shimcha pedagogik-

psixologik qo'llab-quvvatlash talab etilishini anglatadi.

So'rovnoma savollariga berilgan javoblar tahlili shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning intellektual salohiyatiga ta'sir etuvchi omillar aniq ifodalangan.

2-jadval.
O'quvchilarda mustaqil fikrlash ko'nikmalarining rivojlanish darajasi

Daraja	O'quvchilar ulushi (%)
Yuqori	35
O'rtacha	47
Past	18

Jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, interfaol va muammoli ta'lim usullari qo'llaniladigan sinflarda yuqori darajadagi mustaqil fikrlash

ko'rsatkichlari ustunlik qiladi. Bu esa zamonaviy pedagogik texnologiyalarning samaradorligini tasdiqlaydi.

3-jadval.
So'rovnoma asosida o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligi

Ko'rsatkichlar	Ijobiy javob (%)
Darsda erkin fikr bildirish imkoniyati bor	74
Muammoli topshiriqlar qiziqish uyg'otadi	69
O'qituvchining psixologik qo'llab-quvvatlashi muhim	78

Ushbu jadval ma'lumotlari tahliliga ko'ra, dars jarayonida erkin muloqot, o'qituvchining rag'batlantiruvchi munosabati hamda muammoli topshiriqlar o'quvchilarning bilish faolligini

oshirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Diagrammalar asosidagi tahlillar ham ushbu natijalarni to'liq tasdiqlaydi.

4-jadval.

O'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyati darajasi

Daraja	O'quvchilar soni	Foiz (%)
Yuqori	122	29
O'rtacha	198	47
Past	100	24

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, o'quvchilarning qariyb yarmida ijodiy fikrlash o'rtacha darajada shakllangan. Bu holat ijodiy topshiriqlar, fanlararo bog'liqlik va mustaqil ishlarni yanada kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Ayniqsa, yuqori darajadagi ko'rsatkichlarga ega o'quvchilar sonini oshirish uchun loyiha ishlari va tadqiqot faoliyatini keng joriy etish maqsadga muvofiq.

5-jadval.

O'quvchilarning fanlarga qiziqish darajasi (tanlab olingan fanlar kesimida)

Fan nomi	Qiziqish yuqori (%)	Qiziqish o'rtacha (%)	Qiziqish past (%)
Matematika	46	38	16
Ona tili	41	44	15
Tabiiy fanlar	48	36	16
Axborot texnologiyalari	55	32	13

Ushbu jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, axborot texnologiyalari va tabiiy fanlarga qiziqish darajasi nisbatan yuqori. Bu holat zamonaviy raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda samarali ekanligini tasdiqlaydi.

6-jadval.

O'qituvchilar fikriga ko'ra, intellektual salohiyatni rivojlantiruvchi asosiy omillar

Omillar	Qo'llab-quvvatlovchi o'qituvchilar (%)
Interfaol metodlar	82
Psixologik qo'llab-quvvatlash	76
Individual yondashuv	71
Zamonaviy AKT vositalari	68

Mazkur jadval ma'lumotlari o'qituvchilar nuqtai nazaridan ham intellektual salohiyatni rivojlantirishda pedagogik va psixologik omillar o'zaro bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Xususan, interfaol metodlar va psixologik qo'llab-quvvatlash eng samarali vositalar sifatida e'tirof etilgan.

Xulosa qilib aytganda, Andijon viloyati umumta'lim maktablari misolida o'tkazilgan tadqiqot natijalari o'quvchilarning intellektual

salohiyatini rivojlantirish uzluksiz va tizimli pedagogik-psixologik jarayon ekanligini ko'rsatdi. Zamonaviy ta'lim metodlari, ijobiy psixologik muhit, yuqori motivatsiya hamda o'qituvchining kasbiy mahorati o'quvchilarning bilish faolligini oshiradi va ularni mustaqil hamda ijodiy fikrlashga undaydi. Shu bois ta'lim amaliyotida innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish dolzarb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Выготский Л.С. Тафаккур ва нутқ. – Москва, 2019.
2. Пиаже Ж. Интеллект психологияси. – Лондон, 2018.
3. Гарднер Х. Ақл турлари. – Нью-Йорк, 2020.
4. Зуннунов А. Педагогик психология. – Тошкент, 2020.
5. Andijon viloyati xalq ta'limi boshqarmasi hisobotlari (2022–2024).

ONA TILI DARSLARIDA O'QUVCHILARNING NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING ZAMONAVIY METODLARI

RUSTAMOVA DAVLATXON TOIRJON QIZI

**Farg'ona davlat universiteti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD)**

SULTONOVA GULIRA'NO FARHODJON QIZI

Farg'ona davlat universiteti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqola ona tili darslarida o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirishning zamonaviy metodlarini ko'rsatadi. Interaktiv o'qitish, rol o'ynash metodlari, mediativ usullar va texnologiyalardan foydalanish orqali o'quvchilarning nutqiy qobiliyatlari rivojlantiriladi. Maqolada ta'lim o'qituvchilarining roli ham tadqiq etiladi va muvaffaqiyatli tajribalar keltiriladi.

Аннотация: Данная статья освещает современные методы формирования речевой культуры у учащихся на уроках родного языка. Рассматриваются интерактивное обучение, методы ролевых игр, медийные подходы и использование технологий для улучшения речевых навыков. Также исследуется роль учителей в этом образовательном процессе и представлены успешные примеры.

Annotation: This article highlights modern methods for developing students' speech culture in native language lessons. Interactive teaching, role-playing methods, mediative approaches, and technological usage are explored to enhance students' speech abilities. The role of teachers in this educational process is examined, along with successful experiences shared.

Kalit so'zlar: nutq madaniyati, zamonaviy metodlar, interaktiv o'qitish, rol o'ynash metodlari, mediativ usullar, ta'lim o'qituvchisi, nutqiy qobiliyatlar, texnologiyalar

Ключевые слова: речевая культура, современные методы, интерактивное обучение, методы ролевых игр, медийные подходы, роль учителя, речевые навыки, ехнологии.

Keywords: speech culture, modern methods, interactive teaching, role-playing methods, mediative approaches, teacher's role, speech abilities, technologies.

KIRISH

Ona tili o'qitish jarayonida nutq madaniyatining o'rni juda muhim. Nutq madaniyati o'quvchining shaxsiyati, ijtimoiy munosabatlari, va professional faolligiga ta'sir qiladi. Zamonaviy ta'lim tizimida, o'quvchilarning nutqiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun metodlarning xilma-xil bo'lishi talablarga javob beradi. O'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirishda zamonaviy metodlarni qo'llash orqali ta'lim jarayonini yanada samarali o'tishiga erishish mumkin. Bugungi globalashuv jarayonida o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish ta'limning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Nutq madaniyatiga ega bo'lgan shaxs o'z fikrini aniq, ravon va mantiqiy asosda

ifodalashi, muloqot madaniyatiga rioya qilishi, ijtimoiy hayotda faol va ongli ishtirok eta olishi bilan ajralib turadi. Shu bois ona tili darslarida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini shakllantirish, zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida ularning tilni faol va ongli ravishda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish dolzarb masala hisoblanadi. So'nggi yillarda ta'lim tizimiga interaktiv, innovatsion va kommunikativ metodlarning kirib kelishi o'quv jarayonining sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. Xususan, rol o'ynash metodlari, interaktiv mashg'ulotlar, mediativ yondashuvlar, AKT (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari) dan foydalanish o'quvchilarning tilni kommunikativ vosita sifatida egallash samaradorligini oshirmoqda. Nutq

madaniyatini rivojlantirish nafaqat til darsining mazmuni, balki o'qituvchi kompetensiyasi, darsni tashkiliy-metodik jihatdan to'g'ri yo'lga qo'yish, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish bilan ham chambarchas bog'liqdir. Shu sababli maqolada nutq madaniyatini shakllantirishning zamonaviy metodlari, ularning ta'lim jarayonida qo'llanish mexanizmlari hamda samaradorligi ilmiy asosda ko'rib chiqiladi.

1. Ona tili ta'limida nutq madaniyatining nazariy asoslari

Nutq madaniyati tilshunoslik, pedagogika va psixologiya fanlarining kesishgan nuqtasida o'rganiladigan murakkab hodisa bo'lib, u o'quvchilarning nutqiy savodxonlik darajasi, muloqot etikasi, fikrni ifodalash madaniyati, fonetik, leksik va grammatik normaga rioya qilishni qamrab oladi. Pedagogik manbalarda ta'kidlanishicha, nutq madaniyati o'quvchining shaxsiy rivojida kommunikativ kompetensiyaning o'zagi sifatida qaraladi.

Nutq madaniyatini o'rgatishning asosiy maqsadi — o'quvchilarda og'zaki va yozma nutqning adabiy til me'yorlariga mos bo'lishi, to'g'ri, ravon, obrazli va mantiqiy bo'lishini ta'minlashdir. Bu jarayon quyidagi tamoyillarga tayanadi:

- kommunikativlik tamoyili,
- faollik tamoyili,
- shaxsga yo'naltirilgan ta'lim,
- interfaol yondashuv,
- integrativlik tamoyili.

Ushbu tamoyillar zamonaviy metodlarni qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi.

2. Nutq madaniyatini shakllantirishda zamonaviy metodlarning o'rni

2.1. Interaktiv o'qitish metodlari

Interaktiv metodlar o'quvchilarni dars jarayoniga faol jalb etadi, ularning fikrlash, taqqoslash, tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Eng samarali interaktiv metodlarga quyidagilar kiradi:

- “Aqliy hujum”

- “Klaster”
- “B-B-B” (Bilaman – Bilmoqchiman – Bildim)
- “Debat”
- “Insert”
- “Juftlikda ishlash” va boshqalar.

Bunday metodlar o'quvchilarning og'zaki nutqini faol ishlatishga undaydi, ular mustaqil ravishda fikr yuritadi va nutqiy muloqotda ishtirok etadi.

2.2. Rol o'ynash metodlari

Rol o'ynash o'quvchilarni hayotiy vaziyatlarga mos ravishda tilni qo'llashga o'rgatadi. O'quvchi muayyan obrazga kirgan holda:

- so'z tanlash madaniyatini,
- muloqot strategiyasini,
- nutqiy vaziyatga mos gap qurishni o'zlashtiradi. Bu metod ayniqsa dialogik nutq rivojida yuqori samaradorlikka ega.

2.3. Mediativ yondashuvlar va AKT

Mediativ usullar (media vositalar — video, audio, prezentatsiyalar) orqali o'quvchilar:

- eshitib tushunish,
- ko'rib anglash,
- matn asosida nutq qurish,
- fikrni qayta ifodalash ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

AKT vositalari (onlayn platformalar, elektron lug'atlar, audio matnlar) o'quvchilar nutqini rivojlantirishga keng imkoniyatlar yaratadi. Virtual mashqlar orqali o'quvchilar Nutq madaniyati, uning shakllanishi va o'quvchilar nutqini rivojlantirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy ta'lim metodlaridan foydalanish o'quvchi nutqiy kompetensiyasining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Adabiyotlarda nutq madaniyati quyidagicha talqin qilinadi: til me'yorlariga amal qilgan holda fikrni aniq, ravon, mantiqli va uslubiy jihatdan to'g'ri ifodalash san'ati. Tadqiqotlarning aksariyati nutq madaniyati

uch asosiy komponentdan tarkib topishini ta'kidlaydi:

1. Til me'yorlarini egallash (fonetik, grammatik, leksik me'yorlar),
2. Uslubiy moslikni saqlash,
3. Muloqot etikasi va kommunikativ madaniyat.

Pedagogik adabiyotlar tahlilidan ma'lum bo'lishicha, nutq madaniyati faqat nazariy bilimlar bilan emas, balki o'quvchi faoliyatiga yo'naltirilgan darslar orqali shakllanadi. Interaktiv metodlar, rol o'ynash, munozara texnikalari, mediamateriallardan foydalanish nutq kompetensiyasining rivojlanishida samarali vosita sifatida qayd etiladi.

Til o'qitish metodikasiga bag'ishlangan ilmiy ishlarda o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirishda quyidagi o'zgarishlarning dolzarbligi ta'kidlanadi:

- kommunikativ yondashuvning kuchayishi,
- mavzuga oid real nutqiy vaziyatlarning yaratilishi,
- AKT imkoniyatlaridan foydalanish,
- shaxsga yo'naltirilgan ta'lim.

Nutqiy rivojlanish bo'yicha psixologiya va pedagogika tadqiqotlari o'quvchilarning nutqi dars jarayoniga faol kirishganida tezroq shakllanishini ko'rsatadi. Bu esa interfaol metodlar — "Aqliy hujum", "Juftlikda ishlash", "Bahs-munozara", "Rol o'ynash" kabi usullar nutq madaniyatini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanini tasdiqlaydi.

Shuningdek, zamonaviy adabiyotlarda media vositalar (audio, video, animatsiyalar) o'quvchilarning tinglab tushunish, qayta hikoyalash, ifodali o'qish, fikrni mantiqiy bayon qilish malakalarini mustahkamlashda samarali vosita sifatida baholanadi.

Adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirishda o'qituvchi kompetensiyasi, metod tanlovi, darsni tashkil etish sifati, didaktik materiallarning to'g'ri qo'llanilishi

hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotda o'quvchilarning nutq madaniyatini zamonaviy metodlar asosida shakllantirish jarayonini o'rganishga qaratilgan metodologik yondashuvlar qo'llanildi. Metodologiya bir necha bosqichdan iborat bo'lib, zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida shakllantirildi.

1. Nazariy tahlil metodi

Nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya, interaktiv o'qitish, AKTdan foydalanish va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlar o'rganildi. Tahlil davomida:

- nutq madaniyatining tarkibiy qismlari,
- til me'yorlari va nutq etikasi,
- zamonaviy darsning talablari,
- interfaol metodlarning psixologik-

pedagogik asoslari aniqlandi.

Bu tahlil metodologiya nazariy poydevorini tashkil qildi.

2. Pedagogik kuzatuv

Ona tili darslari jarayonida o'quvchilarning:

- nutqiy faolligi,
- muloqot madaniyati,
- og'zaki va yozma nutqi,
- fikrni izchil ifodalash ko'nikmasi,
- o'qituvchi bilan va bir-biriga murojaat

qilish madaniyati

kuzatildi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, o'quvchilar dars jarayoniga faol jalb etilganda nutqiy o'sish dinamikasi tezlashadi.

3. Eksperiment-metod

Eksperimental guruhda zamonaviy metodlar asosida amaliy mashg'ulotlar o'tkazildi:

- rol o'ynash,
- munozara va debat texnikalari,
- media vositalar bilan ishlash,
- real kommunikativ vaziyatlarni

yaratish,

- guruhlarda fikr almashish.

Nazorat guruhida esa an'anaviy metodlar qo'llandi. Natijalar shuni ko'rsatdiki,

eksperimental guruh o'quvchilarining nutqi:

- ravonroq,
- aniqroq,
- mantiqiy izchil,
- so'z tanlovi boy,
- kommunikativ jihatdan faol bo'lgani kuzatildi.

4. Kontent tahlil metodi

Ona tili darsliklari, didaktik materiallar, interfaol topshiriqlar mazmuni tahlil qilindi. Har bir topshiriqning:

- nutq malakasiga ta'siri,
- interfaollik darajasi,
- adabiy til me'yorlariga mosligi,
- o'quvchilar yoshiga mosligi o'rganildi.

5. Baholash mezonlari

Nutq madaniyati quyidagi mezonlar asosida baholandi:

- aniq talaffuz,
- grammatik to'g'rilik,
- so'z boyligi va uslubiy moslik,
- fikrning mantiqiy izchil ifodalanishi,
- muloqot madaniyati,
- nutqning ravonligi.

Bu mezonlar eksperiment natijalarini tizimli tahlil qilish imkonini berdi.

3. O'qituvchining roli va samarali tajribalar

Ona tili darslarida nutq madaniyatini shakllantirishda o'qituvchi quyidagi vazifalarga egadir:

- o'quvchilar nutqini nazorat qilish;
- mavzuga mos zamonaviy metodlarni tanlash;

- kommunikativ vaziyatlar yaratish;
- muloqotga o'rgatish;
- o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi dars jarayonini interfaol tashkil etsa, o'quvchilar nutqning barcha turlarini (monolog, dialog, bahsli nutq) faol qo'llay boshlaydi. Shuningdek, o'quvchilar o'rtasida "Nutq kuni", "Eng yaxshi notiq", "Ifodali o'qish tanlovi" kabi tashkiliy ishlar ham nutq madaniyatini shakllantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA

Ona tili darslarida o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish dolzarb pedagogik vazifa bo'lib, u zamonaviy metodlarni qo'llashni talab etadi. Interaktiv yondashuv, rol o'ynash metodlari, mediativ usullar va ta'limiy texnologiyalar nutq madaniyati elementlarini o'zlashtirishda yuqori samaradorlik ko'rsatadi. O'qituvchi kompetensiyasi, darsni samarali tashkil qilish mahorati va metodik yangiliklardan foydalanish o'quvchilarning nutqiy rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy metodlar asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning nutqiy faolligini oshiradi, muloqot madaniyatini shakllantiradi va ularning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi. Bu esa o'z navbatida yoshlarning intellektual, ma'naviy va madaniy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Yo'ldoshev, M., & Abduazizov, A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari jamiyati, 2019.
2. G'ulomov, A. va boshq. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
3. Nazarova, K. Nutq madaniyati va uni shakllantirish tamoyillari. – Toshkent: Fan, 2018.
4. Vygotsky, L. S. Myshleniye i rech'. – Moskva: Pedagogika, 2016.
5. Richards, J., & Rodgers, T. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, 2014.
6. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching. Pearson Education, 2015.
7. UzPFITI materiallari. Innovatsion ta'lim texnologiyalari (uslubiy qo'llanma). – Toshkent, 2021.

ZAMONAVIY BOSHLANG'ICH TA'LIMDA MATEMATIK SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

UMAROVA GO'ZALXON BOTIRJONOVNA

Qo'qon davlat universiteti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy boshlang'ich ta'limning asosiy vazifalaridan biri – matematik savodxonlikni shakllantirish va rivojlantirish masalalari tadqiq etiladi. Matematik savodxonlik nafaqat arifmetik amallarni bajarish, balki matematik fikrlash, dunyoni matematik modellashtirish, ma'lumotlarni tahlil qilish va turli hayotiy vaziyatlarda matematik bilim va ko'nikmalardan samarali foydalanish qobiliyatini anglatadi. Tadqiqotning magsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematik savodxonlikni rivojlantirishning zamonaviy usullari, vositalari va pedagogik shartlarini aniqlashdan iborat. Maqolada adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatish, testlar va so'rovnomalar o'tkazish, pedagogik eksperiment metodlaridan foydalanilgan. Tadqiqot natijalari asosida matematik savodxonlik komponentlari, uning rivojlanish darajasini baholash mezonlari va dars jarayonida matematik fikrlashni rag'batlantiruvchi faol metodlarning samaradorligi ko'rsatib berilgan. Xulosa sifatida matematik savodxonlikni rivojlantirishning integratsiyalashgan, o'yinlashtirilgan va loyihalarga asoslangan yondashuvlarini qo'llash bo'yicha amaliy tavsiyalar taklif etilgan.

Kalit so'zlar: matematik savodxonlik, boshlang'ich ta'lim, matematik fikrlash, o'yinlashtirish, matematik modellashtirish, faol usullar, STEM-yondashuv, hayotiy vaziyatlar.

XXI asr – fan, texnika va axborot texnologiyalarining keskin taraqqiy etayotgan, bilimlar tez yangilanib turuvchi davri. Bunday sharoitda jamiyat va iqtisodiyotning rivojlanishi muhandislik, texnologiya, fan va matematika (STEM) sohalarida asosiy kompetensiyalarga ega bo'lgan, murakkab vaziyatlarda tanqidiy va ijodiy fikrlashga qodir kadrlarni talab qiladi. Matematika ana shu kompetensiyalarning asosiy poydevoridir.

Matematik savodxonlik tushunchasi so'nggi o'n yilliklarda sezilarli darajada kengayib, faqatgina "hisoblash ko'nikmalari" doirasidan chiqib, butun dunyoqarashning muhim elementi sifatida talqin qilinmoqda. Xalqaro PISA tadqiqotlari doirasida u "individualning turli kontekstlarda matematikani shakllantirish, qo'llash va talqin qilish qobiliyati, shuningdek, matematikaga tegishli masalalarni turli hayotiy vaziyatlarda hal etish" sifatida ta'riflanadi. Boshlang'ich ta'lim – bu matematik tafakkur, ijodiy yondashuv va matematik

dunyoqarashning poydevori shakllanadigan eng muhim davr.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sifatini oshirish, maktabgacha va boshlang'ich ta'limni rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan bir qator dasturlar (masalan, "Yoshlar kelajagimiz") matematik ta'limning ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. Biroq, amaliyotda matematika darslari ko'pincha an'anaviy, algoritmik yondashuv doirasida olib borilib, o'quvchilarda amaliy hayot bilan bog'liq bo'lmagan, qat'iy formulalar va hisoblash qoidalarini o'zlashtirishga qaratilgan. Bu esa o'quvchilarning matematikaga bo'lgan qiziqishini susaytiradi va ularning matematik savodxonligini rivojlantirishda jiddiy kamchiliklar keltirib chiqaradi.

Shu sababli, zamonaviy boshlang'ich ta'limda matematik savodxonlikni shakllantirishning yangi yondashuvlari, usullari va vositalarini ilmiy asoslash, ularning samaradorligini aniqlash va amaliy tavsiyalar

ishlab chiqish dolzarb pedagogik muammo sifatida ko‘rinadi. Ushbu maqola matematik savodxonlikning mohiyati, uning boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida namoyon bo‘lish darajasi va uni rivojlantirishning samarali yo‘llari haqida tizimli tahlil va tadqiqot natijalarini taqdim etishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili

Matematik savodxonlik muammosi xalqaro va mahalliy pedagogika fani doirasida keng tadqiq qilinmoqda.

Xalqaro tajriba: Matematik savodxonlik tushunchasini o‘rganishda Xalqaro Ta‘limni Baholash Tashkiloti (IEA) va Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti (OECD) tomonidan amalga oshirilgan PISA (Xalqaro Talaba Baholash Dasturi) va TIMSS (Xalqaro Matematika va Tabiiy Fanlar Tendensiyalari Tadqiqoti) dasturlari asosiy manbalardir. Ular matematik savodxonlikni faqat maktabda o‘rganilgan bilimlar emas, balki ularni hayotiy kontekstda qo‘llashga tayyorlik sifatida belgilaydi. L. Stigler, J. Hiebert, J. Boaler kabi tadqiqotchilar matematik ta‘limda “chuqur o‘rganish” (deep learning), muammoli ta‘lim va o‘yinlar orqali o‘qitishning ahamiyatini ta‘kidlaydilar. Singapur, Finlandiya, Yaponiya kabi mamlakatlarning tajribasi matematik savodxonlikni rivojlantirishda mantiqiy va fazoviy tafakkurga, suhbat va mulohaza almashinuviga, real dunyo muammolarini hal qilishga qaratilgan yondashuvlarning samaradorligini ko‘rsatadi.

Mahalliy tadqiqotlar: O‘zbekiston pedagogik fani doirasida matematik ta‘lim masalalari B. X. Xodiyev, M. I. To‘ychiyeva, Sh. T. G‘afurov, N. U. Begimqulov kabi olimlarning ishlarida o‘rganilgan. Ularning ishlarida boshlang‘ich matematika kursining mazmuni, didaktik materiallar, o‘quvchilarning bilim darajasini oshirish usullari yoritilgan. Biroq, so‘nggi yillarda matematik savodxonlik tushunchasining kengayishi va uni PISA

mezonlari asosida o‘rganishga oid tadqiqotlar nisbatan kam. Hozirgi paytda matematik savodxonlikni rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalar (raqamli o‘yinlar, interfaol simulyatorlar), STEM-yondashuv va loyihalarga asoslangan ta‘limning imkoniyatlari yetarlicha o‘rganilmagan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, matematik savodxonlik quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

1. Kontseptual komponent: Matematik tushunchalar, tamoyillar, qonuniyatlar haqidagi bilim.
2. Protsedural komponent: Hisoblash, chizish, o‘lchash, ma‘lumotlarni tasvirlash kabi amaliy ko‘nikmalar.
3. Fikrlash komponenti: Matematik mantiq va tafakkur (taqqoslash, tahlil qilish, sintez qilish, induksiya, deduksiya, modellash).
4. Meta-kognitiv komponent: O‘z bilim va fikrlash jarayonini nazorat qilish, strategiyalar tanlash, yechimni tekshirish va baholash.
5. Amaliy (kontekstual) komponent: Matematik bilim va ko‘nikmalarni real hayot muammolarini hal qilishda qo‘llash qobiliyati.

Boshlang‘ich ta‘limda an‘anaviy usullar ko‘pincha birinchi ikki komponentga e‘tibor qaratadi, qolgan uchasi etarlicha rivojlanmay qoladi. Hozirgi tadqiqotning o‘ziga xosligi matematik savodxonlikning barcha komponentlarini, ayniqsa fikrlash, meta-kognitiv va amaliy komponentlarni rivojlantirishga qaratilgan integratsiyalashgan metodikani ishlab chiqish va uning samaradorligini eksperimental tekshirishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot quyidagi bosqichlarda olib borildi va usullardan foydalanildi:

1. Nazariy bosqich:

Tizimli tahlil: Matematik savodxonlik, boshlang‘ich matematika ta‘limi, zamonaviy ta‘lim texnologiyalari haqidagi ilmiy

adabiyotlar, dissertatsiyalar, xalqaro hisobotlar (PISA, TIMSS) va davlat dasturlarining tahlili.

Qiyosiy tahlil: Turli mamlakatlarning boshlang'ich matematika ta'limidagi yondashuvlari va dasturlarini o'rganish.

2. Empirik bosqich (2023-2024 o'quv yili):

Pedagogik kuzatish: Toshkent shahridagi 3 ta umumiy o'rta ta'lim maktabining 2-4-sinflarida 40 dan ortiq matematika darslari kuzatildi. Kuzatuv yo'riqnomasi darsning tuzilishi, o'qituvchi va o'quvchilar faoliyati, matematik savodxonlik komponentlarini rivojlantirish darajasi kabi ko'rsatkichlarni o'z ichiga olgan.

Diagnostic test vaso'rovnomalar: Matematik savodxonlikning 5 ta komponentini baholash uchun maxsus test topshiriqlari (15 ta ochiq va yopiq tipdagi masala) va o'quvchilarning matematikaga bo'lgan munosabati, o'z qobiliyatlarini baholashi haqidagi anketalar tuzildi. Testlar PISA va boshlang'ich sinflar uchun mo'ljallangan xalqaro testlarning elementlari asosida ishlab chiqildi. Tadqiqotga jami 180 nafar boshlang'ich sinf o'quvchisi jalb qilindi.

Pedagogik eksperiment: Nazariy asoslangan "Matematik savodxonlikni rivojlantirish modeli" ishlab chiqildi. Model quyidagi tamoyillarga asoslanadi: Hayotiylik, Integratsiya, Faollik, O'yinlashtirish, Individual yondashuv. Nazorat (90 nafar o'quvchi) va eksperimental (90 nafar o'quvchi) guruhlar aniqlandi. Eksperimental guruhda 4 oy davomida quyidagilarni o'z ichiga olgan maxsus metodika qo'llanildi:

"Matematika atrofimizda" mavzuli haftalik loyihalar (masalan, "Maktab oshxonasi xarajatlari", "Hovlimizdagi daraxtlar statistikasi").

Matematik o'yinlar va vaziyatli topshiriqlar (masalan, "Kichik do'kon", "Qurilish maydonchasi").

STEM topshiriqlari (masalan, oddiy

qurilish materiallaridan eng baland minorani qurish, qog'oz samolyotni eng uzoqqa uchirish va natijalarni o'lchash/jadvallashtirish).

Raqamli interfaol o'yinlar va simulyatorlardan foydalanish (Mathletics, GeoGebra kabi dasturlarning oddiy elementlari).

Natijalarni qayta ishlash: Olingan ma'lumotlarni miqdoriy va sifatli tahlil qilish uchun statistik usullar (o'rtacha qiymat, foiz, o'zaro bog'liqlik tahlili) va qiyosiy tahlil usullari qo'llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Dastlabki diagnostika natijalari quyidagi muammolarni aniqladi:

1. O'quvchilarning 70% ga yaqini standart algoritmik masalalarni (masalan, 45×3) to'g'ri yechadi. Biroq, bir xil amallarni talab qiluvchi, lekin matnli shaklda berilgan oddiy hayotiy masalada (masalan, "Har bir qutida 45 ta qalam bor. 3 ta quti jami nechta qalam?") to'g'ri yechim foizi 50% ga tushib qoladi. Bu amaliy komponentning zaifligini ko'rsatadi.

2. O'quvchilarning 60% dan ko'pi o'z yechim yo'lini tushuntira olmaydi yoki tekshirmaydi (meta-kognitiv komponentning etishmasligi).

3. Mantiqiy va fazoviy tafakkurni talab qiladigan masalalar (tartiblash, tasniflash, simmetriya) eng katta qiyinchilik tug'diradi.

4. So'rovnoma shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning faqat 30% i matematikani "qiziqarli" deb hisoblaydi, qolganlari uni "qiyin" yoki "zerikarli" deb baholaydi.

Pedagogik eksperiment natijalari quyidagi ijobiy o'zgarishlarni ko'rsatdi:

1. Samaradorlik ko'rsatkichi: Eksperiment yakunida eksperimental guruh o'quvchilarining matematik savodxonlik bo'yicha umumiy test natijalari o'rtacha 64.2 ball dan 78.5 ballga oshdi. Nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich 63.8 dan 67.1 ballgacha o'sish kuzatildi ($p < 0.05$).

2. Komponentlar bo'yicha dinamika: Eng

sezilarli o'sish (+25%) amaliy (kontekstual) komponentda kuzatildi. O'quvchilar real hayotiy ma'lumotlardan (vaqt jadvali, narxlar ro'yxati, sayohat masofasi) foydalanib, muammolarni hal qilishda ancha ishonchli bo'lishdi. Meta-kognitiv komponentda (+18%) o'sish kuzatilib, o'quvchilar yechimning to'g'riligini boshqa yo'l bilan tekshirish, xatolar sababini tushuntirish ko'nikmalarini egalladilar.

3. Motivatsiya va munosabat: Eksperimental guruhdagi o'quvchilarning 65% i so'nggi so'rovnomaga javoblarida matematika darslari "qiziqarli" va "hayotga yaqin" ekanligini ta'kidladi. Loyihalar va guruh ishlari ijtimoiy ko'nikmalarni (hamkorlik, muloqot) rivojlantirishga yordam berdi.

4. Matematik fikrlash: Eksperimental guruh o'quvchilari murakkabroq masalalarni hal qilishda bir nechta yechim variantlarini ko'ra olish, gipotezalarni ilgari surish va ularni tekshirishda ancha faol va ijodkor bo'lishdi.

Xulosa

Zamonaviy dunyoning talablari boshlang'ich matematika ta'limining maqsadini tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Matematik savodxonlik – bu nafaqat maktab darsligidagi masalalarni yechish, balki matematikani dunyoni anglash, mantiqiy xulosa chiqarish va har qanday sohada ma'lumot asosida qaror qabul qilish vositasi sifatida qo'llash qobiliyatidir.

O'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, an'anaviy, asosan reproduktiv xarakterdagi metodika boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematik savodxonlikning muhim komponentlarini – fikrlash, meta-kognitiv va amaliy qobiliyatlarni rivojlantirishga yetarlicha xizmat qilmaydi. Matematik savodxonlikni samarali rivojlantirish uchun quyidagi yo'nalishlarda ishlash zarur:

- Mazmunni qayta qurish: Boshlang'ich matematika dasturini faqat arifmetika

va geometriyaga emas, balki ehtimollik nazaryasining boshlang'ich tushunchalari (qaysi hodisa ehtimoli yuqori?), ma'lumotlarni tahlil qilish (diagramma va jadvallarni o'qish, shakllantirish) va oddiy matematik modellashtirishga (masala shartini sxema, chizma yoki formula orqali ifodalash) kirish elementlarini kiritish orqali boyitish kerak.

- Metodlarni diversifikatsiyalash: O'qitishning asosiy usuli sifatida:

Muammoli ta'lim va tadqiqot faoliyati: O'quvchilarni hayotiy muammoli vaziyatga solib, ularni mustaqil yoki guruh holda hal etishga yo'naltirish.

Loyihalarga asoslangan ta'lim: Uzoq muddatli kichik loyihalar ("Mening xarajatlarim kitobi", "Maktab bog'i loyihasi") orqali matematik bilimlarni boshqa fanlar va real hayot bilan bog'lash.

O'yinlashtirish: Didaktik, raqamli va harakatiy o'yinlardan nafaqat motivatsiya oshirish, balki murakkab tushunchalarni o'rganish va mantiqiy fikrlashni rivojlantirish vositasi sifatida foydalanish.

STEM-yondashuvni bosqichma-bosqich joriy etish: Matematika, tabiiy fanlar, texnologiya va muhandislikni integratsiyalovchi oddiy topshiriqlar (masalan, "Qanday qilib qog'ozdan eng mustahkam ko'prik yasash mumkin?").

- Baholash tizimini o'zgartirish: Yakuniy natijani baholash bilan bir qatorda, jarayonni baholash (fikrlash yo'li, yechimga qarab borish strategiyasi, ijodkorlik) va o'z-o'zini baholashga e'tibor berish. Portfelio, loyiha hisoboti, taqdimot kabi alternativ baholash shakllaridan foydalanish.

- O'qituvchilarni qayta tayyorlash: Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini matematik savodxonlikning zamonaviy talqini, uni rivojlantirishning faol usullari va yangi pedagogik texnologiyalar bilan tanishtirish bo'yicha malaka oshirish kurslarini tashkil

etish.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, matematik savodxonlikni rivojlantirish – bu bir dars yoki mavzu emas, balki butun boshlang‘ich ta’lim jarayoniga singdirilgan uzluksiz pedagogik faoliyatdir. Buning uchun o‘qituvchi o‘z rolini “bilim uzatuvchi”dan “fikrlash yo‘l-yo‘riqchisi” va “qiziqarli muammolar tashkilotchisi”ga o‘zgartirishi lozim. Faqatgina

bunday holatda biz matematika darslarini bolalar uchun qo‘rqinchli imtihon emas, balki dunyoni kashf qilishning qiziqarli va qurolli yo‘liga aylantira olamiz va kelajak avlodni mantiqiy, tanqidiy va mustaqil fikrlaydigan, hayotning har qanday sohasida matematik bilimlaridan samarali foydalana oladigan shaxslar sifatida tarbiyalay olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yoshlar kelajagimiz” Davlat dasturini tasdiqlash to‘g‘risida gi PF-106 farmoni. – Toshkent, 2022.
2. 5. Xodiyev B.X., To‘ychiyeva M.I. Boshlang‘ich matematika o‘qitish metodikasi. – T.: “O‘qituvchi”, 2020. – 320 b.
3. G‘afurov Sh.T. Boshlang‘ich sinflarda matematik tafakkurni rivojlantirishning nazariy asoslari va amaliyoti. Ped.fan.dokt. ... diss. – T., 2019. – 310 b.
4. Begimqulov N.U. Boshlang‘ich ta’limda innovatsion texnologiyalar. – T.: “Fan va texnologiya”, 2021. – 215 b.
5. National Council of Teachers of Mathematics (NCTM). Principles and Standards for School Mathematics. – Reston, VA: NCTM, 2000.
6. Umarova G.B. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik savodxonlikni shakllantirishning pedagogik shartlari. Ped.fan.bo‘y.fals.dokt. (PhD) ... diss. – T., 2021. – 150 b.
7. Умарова Г.Б. Современные подходы к оценке математической грамотности младших школьников // “Начальное образование” журналы. – T., 2023. – №4. – С. 15-22.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA JAHON ADABIYOTI VOSITASIDA TALABALARNI MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR RUHIDA TARBIYALASH TAMOYILLARI

USMONOVA RUZIXON BOZOROVNA
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim dargohlarida jahon adabiyoti fanining roli, talabalarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash tamoyillari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: milliy va umuminsoniy qadriyatlar, g'oya, mafkura, pedagog faoliyati.

Аннотация. В статье рассматривается роль учебной дисциплины Мировая литература в высших образовательных учреждениях, а также принципы воспитания студентов в духе национальных и общечеловеческих ценностей.

Ключевые слова: национальные и общечеловеческие ценности, идея, идеология, деятельность педагога.

Annotation. The article discusses the role of the subject World Literature in higher educational institutions and examines the principles of educating students in the spirit of national and universal human values.

Keywords: national and universal human values, idea, ideology, teacher's activity.

Hozirgi globallashuv sharoitida, axborot texnologiyalarining tez sur'atda taraqqiy etishi, xususan, internet tizimining har bir xonadonga kirib borishi bir qator ijobiy jihatlar bilan birga turli ko'rinishdagi ma'naviy-mafkuraviy tahdidlarni ham keltirib chiqarmoqdaki, yoshlarda ularga qarshi immunitetni shakllantirish dolzarb muammo sanaladi. Shu bois ta'lim tizimida adabiyot tarixini o'rganish barobarida yoshlarning ma'naviy dunyosini boyitish, yuksak umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, kitobxonlik va mutolaa madaniyatini oshirishni talab etiladi. Shundan kelib chiqib, zamonaviy talablar asosida jahon adabiyoti asarlarini o'rganish maqsadga muvofiq. Jahon adabiy ta'limida ijodkorlik, faollik, yaratuvchanlik, tanqidiy va ijodiy fikrlash, mustaqil faoliyat olib borish kabi konseptual masalalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta'limning vazifasi talabalarni kasbiy, huquqiy, milliy, ma'naviy-ma'rifiy, mafkuraviy va madaniy jihatdan tarbiyalashdan iborat.

Xalqaro ta'lim andozalariga moslikning ta'minlanishi ta'lim mazmuniga ma'naviy-ma'rifiy jihatlar ham kiritilishini talab qiladi. Chunki ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning bundan keyingi bosqichlari jamiyatga global miqyosda fikrlay oladigan, turli xil siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy vaziyatlarda o'z yo'nalishini topa oladigan, taraqqiyparvar g'oyalar va mafkura bilan qurollangan yetuk shaxslar yetkazib berilishini taqozo etadi. Bunday shaxslarning tayyorlanishida esa, oliy ta'lim jarayoni yetakchi va hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Talabalarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirish muhim omili hisoblanadi.

Odamlar hayotga, tabiat va jamiyatga, o'z-o'ziga, kelajak va o'tmishga, biron konkret voqeaga munosabatini belgilashda ma'lum mezonlardan, me'yorlar va baholardan kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, muayyan qadriyatlar bilan taqqoslab, baho beradi va munosabatda bo'ladi. Qadriyatlar har bir shaxsning kamolotida muhim o'rin egallaydi.

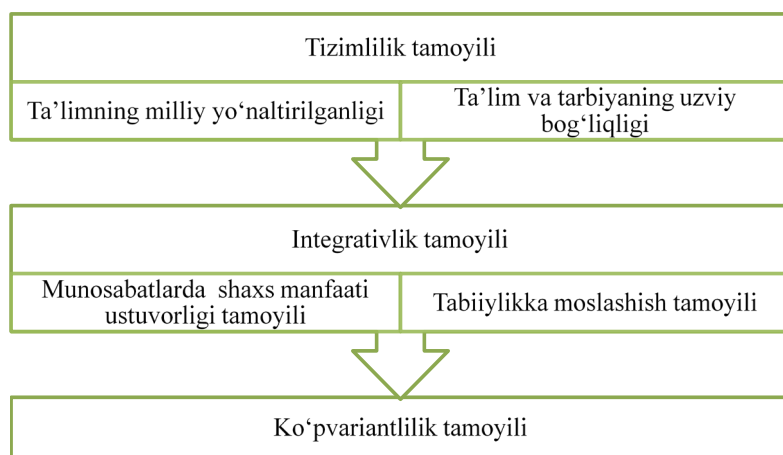
Jamiyatimizda ma'naviy qadriyatlarning negizini tashkil etayotgan milliy qadriyatlar muhim ahamiyatga ega. Ma'naviyat, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ularning yoshlar ma'naviy kamolotiga ta'siri haqidagi fikrlarni Al-Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Burhoniddin Marg'inoniy, Ahmad Yassaviy, Pahlavon Mahmud, Alisher Navoiy, Bobur asarlaridan ham ko'plab keltirish mumkin.

Ma'rifatparvar olimlar Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Sadridin Ayniy va boshqalar yoshlar ongiga ma'rifat, madaniyat, milliy onglilik, milliy til, milliy urf-odat va umuminsoniy ma'rifiy bilimlarni olib kirishga harakat qilganlar. Qadriyatlar, ularning asosiy shakllari va xususiyatlarini tahlil va tadqiq qilish yurtimiz mustaqilligining hozirgi davrida eng dolzarb masalalardan biriga aylandi. Davlatimiz taraqqiyotida umuminsoniy qadriyatlarning o'rni va ahamiyatini ilmiy tahlil qilish umummilliy, ijtimoiy-siyosiy ehtiyojlar tarzida, dolzarb muammo sifatida kun tartibiga

chiqmoqda. Shu boisdan bo'lajak pedagoglarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar vositasida tarbiyalash orqali milliy ruhda tarbiyalash tadqiqotimizning asosiy konsepsiyasini tashkil etadi.

Mamlakatimiz olimlari, yoshlarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish, ma'naviyat masalalariga e'tibor qaratish, yoshlarni milliy meros ruhida tarbiyalash masalalarining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini, E.Yusupov, X.Shayxova, J.Tulenov, Q.Nazarov, O.Tohirov, S.Otamurodov, A.Jalolov asarlarida o'tmish ajdodlarimiz ma'naviy merosiga tayangan holda qadriyatlarning milliy jihatlariga ko'proq e'tibor berilgan. Ular qadriyatlarning milliy va umuminsoniy jihatlarini tadqiq qilgan.

Bo'lajak pedagoglarni milliy ruhda tarbiyalashda jahon adabiyoti asarlarini tahlil qilish va qiyoslash samara beradi. Oliy ta'lim jarayonida talabalarni jahon adabiyoti bilan tanishtirishda muayyan tamoyillarga tayanish maqsadga muvofiq. Ularga quyida to'xtalib o'tamiz.

2.3.1-rasm. Jahon adabiyoti vositasida talabalarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash tamoyillari

1. Tizimlilik tamoyili. Badiiy asar va ijtimoiy hayot hodisalarining umumiy aloqadorligini tasavvur qilish hamda o'zlashtirish, turli vazifalarni hal etishni ta'minlaydi. Talabalar uchun yaratilgan qulay va erkin sharoit bilimlarni o'zlashtirish samapali kechishiga xizmat qiladi.

2. Ta'limning milliy yo'naltirilganligi. Mazkur tamoyil ta'limning milliy tarix, xalq an'analari va urf-odatlar bilan o'zaro uyg'unligi, milliy-madaniy meros namunalari, milliy qadriyatlarga tayanilishini, shuningdek, "O'zbekiston xalqlarining madaniyatini saqlab qolish va boyitish, ta'limni milliy taraqqiyotning o'ta muhim omili sifatida e'tirof etish, boshqa xalqlarning tarixi va madaniyati"ning hurmat qilinishini bildiradi.

3. Ta'lim va tarbiyaning uzviy bog'liqligi. Bu tamoyil o'qitish va ta'lim jarayonlarining shaxsni har tomonlama kamol toptirishga yo'naltirilganligini, ta'lim davrida unda yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish, talabada milliy ruhni tarbiyalashda uning ongiga yangi bilimlarni singdirish, mavjud bilimlarni boyitish va mustahkamlash zarurligini anglatadi.

4. Integrativlik tamoyili. Ushbu tamoyil darslarda faoliyat turlari, o'quv materiallarining o'zaro bir-biriga uyg'unlashuvi ta'minlanadi, o'zaro ta'sipini o'zida aks ettiradi. Integrativlik butun pedagogik japyayonda talabalarining turli xil faoliyati birlashtiriladi. Ular faoliyatni ongli tashkil etishga sabab bo'ladi hamda talabalarni o'zini-o'zi tarbiyalashni tartibga soladi, mavjud me'yorlar doirasida harakatlanishiga sabab bo'ladi.

5. Munosabatlarda shaxs manfaati ustuvorligi tamoyili. O'qituvchining jamoani boshqarishda shaxsni jamoada shakllanishiga qay darajada e'tibor qaratganligiga bog'liq. Bu munosabatlar obyektiv ravishda qadriyatli xususiyatga ega bo'lishi, ya'ni jamoa a'zolari bilan muloqotda o'zaro hurmat va mas'uliyat bilan yondasha olishi yoki jamoada shaxslararo munosabatlarda salbiy to'qnashuvlar sodir bo'lishining oldini olish maqsadida barqaror

muhitni barpo etish masalariga alohida e'tibor qaratilishi ta'kidlanadi. Pedagog tomonidan bunday faoliyat to'g'ri yo'naltirilmasa, talabalarda shaxsda shu jumladan, mas'uliyatni namoyon bo'lishida muammolar paydo bo'ladi.

6. Tabiiylikka moslashish tamoyili. Mazkur tamoyilda talabalar zarur nazariy bilimlarni o'zlashtirishi va amaliy jihatdan mustahkamlanishi, shuningdek, talabalarining ichki imkoniyatlari va individual psixologik xususiyatlarini inobatga olinishi bilan izohlanadi.

7. Ko'pvariantlilik tamoyili. Dars jarayonida o'quv topshiriqlari talabalarining o'zlashtirish darajasiga qarab shakllantiriladi. Amaliyot davomida bilimlar tatbiq etilsa, uning muhim ekanligi aniq bo'ladi va kasbiy sifatlar ichida muhim o'rin tutadi. O'qituvchilar o'quv jarayoniga barqaror muhitni barpo etish masalariga alohida e'tibor qaratilishi ta'kidlanadi. Talabalarining ichki holatini sezish qobiliyati, hamdardlik ko'rsatish kabi harakatlarga ahamiyat berishi kerak. Pedagog tomonidan bunday faoliyat to'g'ri yo'naltirilmasa, rivojlanayotgan shaxsda shu jumladan, ijodiylik namoyon bo'lishida muammolar paydo bo'ladi. Yuqorida sanab o'tilgan tamoyillar talabalarda erkin fikrlash, o'z-o'zini anglash va ijtimoiy hodisalarga shaxsiy munosabatini ifodalashga imkon beradi. Bu esa, ularda milliy g'urur va iftixor shakllanishiga zamin yaratadi.

Qadimgi yunon mifologiyasi yerda hayotning paydo bo'lishini, tabiatdagi hodisalarining yuz berishi sabablarini tushuntirishga bo'lgan urinishi sifatida, inson o'z atrof-muhitidagi o'rnini aniqlashga ojiz bo'lgan davrda paydo bo'lgan edi. Antik davr madaniyatining, jumladan, yunon mifologiyasining jahon xalqlari taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri beqiyosdir. Yunon xalqining miflari umumbashariy madaniyatning asoslaridan biri bo'lib, u hozirgi zamon kishisining tasavvuri va tafakkuri tarziga chuqur kirib borgan.

Mazkur asarlar bilan tanishgach,

talabalarda milliy qahramonlar, ularning insoniy sifatлари haqidagi tasavvurlar rivojlanadi. Barcha xalqlarning adabiyoti singari Yunon adabiyoti ham ogʻzaki xalq ijodi zaminida paydo boʻlgan. Yunon folkloridan juda kam namunalar saqlanib qolgan boʻlsa

ham, shularga asosan qadimda yunon xalqining anchagina boy ogʻzaki adabiyoti boʻlganligini aniqlash mumkin. Ibtidoiy jamiyat kishilarining tabiat haqidagi tushunchalarini ifoda etuvchi afsona va asotirlar yigʻindisi qadimgi yunon mifologiyasi tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Abu Ali Ibn Sino. Tib qonunlari. 1 kitob. – T.: Meros, 1993.
2. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. – T.: Yozuvchi, 1996.
3. Oʻrta Osiyo xalqlari hurfiyliligi tarixidan. – T.: Fan, 1990.
4. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy. Tanlangan asarlar. – T.: Fan, 1983.
5. Yusupov E. Inson kamolining maʼnaviy asoslari. - T.:Universitet, 1998;
6. E.Yusupov Qadriyatlar va ularning jamiyat hayotidagi oʻrni-T.:Toshkent texnika universiteti, 1995;
7. Shayxova X. Inson va uning maʼnaviy dunyosi. -T.: Oʻzbekiston ziyolilari ilmiy-maʼrifiy uyushmasi. 1993;
8. Nazarov Q. Aksiologiya. (Kadriyatlar falsafasi.) - T.:Akademiya, 2011;
9. Tohirov O. Komillik-yetuklik timsoli. // Muloqot, 1999, 3-son;
10. Yoʻldoshev F., Haydarov O. Maʼnaviy meros va yoshlar tarbiyasi. // Guliston, 1999, 5-son;
11. Ahmedova X. Demokratik jamiyatda mafkura va yoshlar muammosi. // Ijtimoiy fikr, 2000, 1-2 son;
12. Otamurodov S. Talaba yoshlarining milliy oʻzlikni anglashi.

O'QUVCHILAR MULOQOTINI RIVOJLANTIRISHDA DIDAKTIK O'YINLARDAN FOYDALANISH

ABDIYEVA SHOHISTA NAJIM QIZI

Shahrisabz davlat pedagogika instituti ta'lim tarbiya nazariyasi va
metodikasi (boshlang'ich ta'lim) yo'nalishi 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada aytilishicha didaktik o'yinlardan foydalanish o'quvchilar muloqoti va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Bu usul nafaqat bilim berishda, balki bolalar shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida ham katta ahamiyatga ega. O'yin o'quvchi faoliyatining asosiy shaklidir. O'yin – muhim aqliy faoliyat turlaridan biri bo'lib, unda o'quvchi qobiliyatining hamma turlari rivojlanadi, uning atrof olam haqidagi tasavvurlari kengayadi, nutq boyligi oshadi. Didaktik o'yinlar o'quvchining turli-tuman qobiliyatlari, idroki, nutq va diqqatining rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar. Didaktika, alloma, hozirjavoblik, samarali, rolly, nutqiy, zmonaviy, mashg'ulot, mukammal, qiziqarli.

KIRISH.

Didaktika (qadimgi yunoncha: didaktikos — „o'rgatuvchi“, „ta'lim beruvchi“) — pedagogikaning tarmog'i. Ta'lim nazariyasi bilan shug'ullanadi. „Didaktika atamasi ilk bor Yevropada 17-asrda o'qitish va ta'lim jarayoni haqida asarlar yaratgan olimlar tomonidan qo'llanila boshlagan. Chex pedagogi Yan Amos Komenskiy o'zining „Buyuk didaktika“ asarida (1657) bolalar va o'smirlarni ma'lumotli qilish va ularga ta'lim berishning didaktik jihatlarini ishlab chiqdi. Nemis pedagogi Adolph Diesterweg o'zining „Nemis o'qituvchilarini o'qitish uchun yo'riqnoma“ (1834—35) asarida didaktikaning pedagogikada ta'lim nazariyasini bayon etuvchi alohida qism ekanligini ta'kidlagan. Shundan keyin didaktikaga ta'lim nazariyasi haqidagi fan sifatida qarash keng yoyildi. Didaktika pedagogikaning asosiy qismi bo'lib, ta'lim jarayonining nazariyasini o'rganadi. U o'qitishning umumiy qonuniyatlari, mazmuni, tamoyillari, metodlari, shakllari va vositalarini ilmiy asoslaydi, shuningdek, "nimaga o'qitish?", "nimani o'qitish?", "qanday o'qitish?" va "qayerda o'qitish?" kabi savollarga javob beradi. Didaktikaning asosiy obyekti o'quvchilarga ijtimoiy tajriba, milliy

va umuminsoniy madaniyatni o'zlashtirishga yo'naltirilgan ta'lim berish jarayonidir. U ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalarni bajaradi: bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirish, dunyoqarashni rivojlantirish hamda o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash. O'zbek milliy didaktikasi o'quvchilarni ta'lim jarayonining faol ishtirokchilari va ijrochilari sifatida ko'radi, ularning ichki ehtiyojlariga asoslanib mustaqillik va faollikni rag'batlantiradi. Markaziy Osiyo mutafakkirlari, masalan, Al-Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy va Alisher Navoiy kabi allomalarning asarlari didaktika rivojiga katta hissa qo'shgan. Zamonaviy didaktika boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning tajriba asosidagi o'zlashtirish va ijodiy qo'llashiga e'tibor beradi. O'quvchilar muloqotini rivojlantirishda didaktik o'yinlardan foydalanish muloqot madaniyatini shakllantirish, nutq faolligini oshirish, so'z boyligini kengaytirish va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun samarali vositadir. Didaktik o'yinlar bolalar va o'quvchilarga o'z fikrlarini ifodalash, tinglash, jamoaviy ishlash va hamkorlikda faoliyat yuritishni o'rgatadi. Didaktik o'yinlar o'quvchilarning ijtimoiy

ko'nikmalarini shakllantirishda, tengdoshlari bilan samarali muloqot qilishda, hamkorlik va empatiya hissini rivojlantirishda yordam beradi. O'yinlar bolalarning nutqini oshiradi, ularning so'z boyligi ortadi, nutq grammatikasi va nutq madaniyati shakllanadi. Shu orqali o'quvchilar hozirjavoblik, mustaqil fikrlash va ijodkorlik kabi sifatlarni rivojlantiradilar. Darslarda didaktik o'yinlar o'quvchilarni jamoada ishlashga rag'batlantiradi, fikrlarini tez va aniq bayon qilishga undaydi, shuningdek ijodiy va tanqidiy fikrlash hamda muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ular o'quvchilarning motivatsiyasini oshirib, bilimlarni mustahkamlashda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Didaktik o'yinlar o'quvchilar muloqotini rivojlantirishda mavzuga mos ravishda joriy etilganda, nutq faolligi, tinglash va jamoaviy muloqot

ko'nikmalarini samarali shakllantiradi. Quyida muloqotga yo'naltirilgan bir nechta misollar keltirilgan.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun muloqot mashqlari rejasi 45 daqiqalik dars uchun mo'ljallangan bo'lib, didaktik o'yinlar va interfaol usullar orqali nutq faolligi, tinglash va jamoaviy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan (1-jadval.)

Ushbu reja o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, didaktik o'yinlar bilan boyitilgan bo'lib, har bir mashqda o'qituvchi boshqaruvchi sifatida ishtirok etadi. Didaktik o'yinlarni baholash mezonlari quyidagilar bo'lishi kerak:

METODOLOGIYA.

Ona tili va nutq mashqlari

"So'zdan so'z toping" o'yini: O'quvchilar bir so'zdan boshlab zanjircha hosil qiladilar,

Bosqich	Vaqt	Faoliyat	Maqsad
Kirish	5 daq	"Salomlashish doirasi": O'quvchilar doira bo'lib turib, bir-biriga ism-sharif bilan salom berib, bugungi kayfiyatlarini aytadilar.	O'zaro aloqa o'rnatish va nutqni faollashtirish.
Asosiy qism: Mashq 1	10 daq	"Muxbir" o'yini: Guruhlarga bo'linib, har bir o'quvchi "mikrofon" ushlab, mavzuga oid (masalan, "Mening sevimli do'stim") fikrini qisqa bayon etadi, boshqalar tinglaydi.	Fikr bildirish va faol tinglash ko'nikmalarini shakllantirish
Asosiy qism: Mashq 2	15 daq	"Savol-javob zanjiri": O'quvchilar zanjir bo'lib, bir-biriga rasm yoki hikoyaga oid savollar berib, javoblarini	Subat va hozirjavoblikni rivojlantirish

Mustahkamlash	10 daq	"Rollik o'yin": "Do'koncha" – o'quvchilar sotuvchi va xaridor rollarini o'ynab, savdolashadilar va minnatdorchilik bildiradilar.	Empatiya va xushommalalikni o'rgatish
Yakun	5daq	"Haftaning ijobiy so'zi": Har bir o'quvchi bugungi darsdagi eng yaxshi fikrni aytadi va do'stlarini maqtaydi.	Motivatsiya va ijobiy muloqotni mustahkamlash

masalan, "kitob"dan "bolalar"ga o'tib, fikr almashadilar va nutq boyligini kengaytiradilar. "Mehmondorchilik" o'yini orqali bolalar rollarni taqsimlab, xushmuomalalik va suhbat qoidalarini bo'yicha muloqot qilishni o'rganadilar. Viktorinalar va "Savol-javob" mashqlari:

O'quvchilar guruhlariga bo'linib, mavzuga oid savollarga javob beradilar, bu ularning hozirjavobliligi va fikr ifodasini rivojlantiradi. "Do'koncha" o'yini savdolashuv va muzokara ko'nikmalarini shakllantirish uchun ishlatiladi.

Harakatli va rolli o'yinlar

"To'rtinchi ortiqcha" yoki "Guruhlariga bo'ling": O'quvchilar ob'ektlarni guruhlab, sabablarini muhokama qiladilar va muloqot orqali fikrlash qobiliyatini oshiradilar. Rollilik o'yinlarda, masalan, tarixiy voqealarni sahnalashtirish orqali bolalar empatiya va hamkorlikni o'rganadilar.

Ishtirokchilarning faolligi va o'yin jarayonida qatnashish darajasi. Har bir o'quvchi o'z fikrini ifodalashi, boshqalarni tinglashi va o'yin qoidalariga rioya qilishi baholanadi. Shu bilan birga, rollar teng taqsimlangan bo'lishi

muhim. O'yin maqsadiga erishish darajasi: o'quvchilar o'yin mavzusini to'g'ri anglab, topshiriqlarni bajarishi, muloqotda mavzuga mos ifodalar ishlatishi hisobga olinadi. Muloqot madaniyati va ijtimoiy ko'nikmalar: hurmat bilan muomala qilish, fikr almashish, guruhdagi hamkorlik va empatiya ko'rsatishi baholanadi. Nutq va fikr bildirish sifatining baholanishi: ifodaning aniqligi, so'z boyligi, grammatik to'g'riligi va nutq madaniyati mezonlari bo'yicha tahlil qilinadi. Rag'batlantirish va motivatsiya: o'yin oxirida kichik sovg'alar, baholar yoki ijobiy sharhlar orqali o'quvchilar faol ishtirokga undaladi, bu ham baholash mezoniga kiradi.

Didaktik o'yinlarda o'quvchilarga rolli o'yinlar, nutqiy mashqlar, viktorinalar va muammoli vaziyatlarni yechish kabilarni joriy qilish mumkin. O'quvchilarning muloqot madaniyatini shakllantirish uchun ular orasida ochiq va faol suhbatlar, jamoaviy ishlash mashg'ulotlari tashkil etish zarur. O'yin jarayonida o'quvchilarning fikrlari tinglanib, har birining qatnashuviga imkon yaratish muhim. "Tez javob ber" o'yini. O'qituvchi

qator oralab yurib, o'quvchilardan birini turg'izadi va biror- bir nomni aytadi. O'quvchi shu turga kiruvchi javob topib ay- tishi lozim. Javob uchgacha sanalguncha aytilishi kerak. Javob bera olmagan o'quvchi o'yindan chiqadi. Masalan, 2- sinfda Jismmi yoki modda? bo'yicha bu o'yinni quyidagicha qo'llash mumkin. O'qituvchi biror o'quvchining oldiga borib, temir deydi, shu o'quvchi modda deb javob berishi kerak. Agar boshqa o'quv- chining oldiga borib, daftar desa, o'quvchi jism deb javob berishi lozim. Bunday didaktik o'yinlarni Atrofimizdagi olam va Tabiatshunoslik darslarida qo'llash natijasida o'quvchilarda hozirjavoblik, mustaqil fikrlash malakalari rivojlanadi, ular atrof- muhitni sinchkovlik bilan kuzatishga o'rganadilar, atrof- dagi sodir bo'la digan hodisalarga qiziqishlari ortadi.

"Noto'g'ri jumla". Bu o'yin suratlar asosida o'tkaziladi. O'quvchini suratni tasvirlab berishi asnosida suratlariga tegishli bo'lmagan jumalarni topishlari lozim. O'quvchilardan bu o'yin davomida ziyraklik, sinchkovlik, kuzatuvchanlik va diqqat talab qilinadi. Ular suratni sinchkovlik bilan kuzatib turib o'qituvchining hikoyasini ham diqqat bilan tinglab turadilar. Har bir noto'g'ri jumlani topa bilish ularning o'ziga bo'lgan ishonchini va darsga qiziqishini orttiradi. Bu o'yindan faqat ona tili darslarida emas, darsdan tashqari mashg'ulotlarda ham foydalanish mum- kin. Topag'on o'qituvchi biror belgi asosida savol beradi. O'quvchilar shu belgini o'ziga jam qilgan predmetlar nomlarini yozadilar, eng ko'p to'g'ri javob topgan o'quv- chilar g'olib sanaladi.

O'quvchilarda o'qishga ishtiyoqni oshirish uchun ularni ta'limga qiziqtirish lozim. Quyida shunday o'yin turlari bilan tanishasiz: Aql charxil didaktik o'yini vositasida o'quvchilar mustaqil tafakkur yu- ritishga o'rganadilar, ularning intellectual qobiliyatlari rivojlanib, ravon nutqlari shakllanadi. O'yin o'quvchilarni ikki yoki uch o'quvchidan iborat guruhlariga bo'lish orqali amalga oshiriladi. Guruh tarkibidagi bir o'quvchi mavzuga oid so'zdan birini aytadi,

ikkinchi o'quvchi birinchi o'quvchi aytgan so'zni takrorlab, yana bir so'z qo'shadi. Shu tariqa uch o'quvchi tomonidan 324 ta so'z aytilgach, navbat yana birinchi o'quvchiga keladi. O'yin shu tariqa davom etadi. Biror o'quvchi adashib ketsa yoki aytilgan so'zni qaytarib aytsa, guruh o'yindan chiqadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Yan Amos Komenskiyning "Buyuk didaktika" asarida deyiladiki: "Didaktikaning ta'lim nazariyasini to'g'ri yo'lga qo'yish:

1. Ota-onalar uchun zarur, chunki ota-onalarning ko'pchiligi xanuzgacha o'z bolalarini nima uchun va qanday tarbiyalashdan xabardor emas edilar. Ota-onalar o'qituvchilar yollab, ularga yalinib-yolvoradilar, unchamuncha foyda ko'rib yoki ko'rmay ularni xatto tez-tez almashtirib xam turadilar. Lekin tarbiya metodi mukammal ishlab chiqilsa, takomillashtirilsa, inshoollo, natija unga xamma vaqt ishonaverilmasa xam chiqmay qolmaydi.

2. O'qituvchilar uchun zarur, chunki o'qituvchilarning ko'pchiligi didaktikani mutlaqo bilmas edi, natijada o'z burchlarini bajarmoq uchun o'zlarini qiynar, mehnatsevarlik, xarakatchanlik qilaman deb o'zini charchatar; u ma'lum bir usul bilan muvaffaqiyat qozonishga intilib, ortiqcha vaqt va mehnat sarflab, metodni o'zgartirar edilar.

3. O'quvchilar uchun kerak, chunki o'quvchilarni qiynamay, zeriktirmay, do'q-po'pisa qilmay va urmay, balki, aksincha, o'ynashib va xazillashib, ularni fan cho'qqilariga boshlab chiqish lozim.

4. Maktablar uchun kerak, chunki metodlar to'g'ri qo'llanilsa, maktablarni yashnagan xolatda saqlashgina emas, balki ularni kun sayin ko'paytirish xam mumkin bo'ladi. Axir u vaqtda maktablar xaqiqatdan xam bolalar quvnab yayraydigan, zavq oladigan, mamnun bo'ladigan joyga aylanadi-da. Shunday qilgan taqdirda xar qanday o'quvchi xam ma'lum darajada olim bo'lib yetishmaydi. Maktablarning yaxshi boshliqlariga nisbatan xech qachon tanqislik sezilmaydi, o'quv

mashg'ulotlari xamma vaqt ravnaq topadi".

Bundan tushunamizki didaktika nafaqat o'qituvchilar va o'quvchilar uchun, balki, ota-onalar uchun ham muhimdir. Demak biz bo'lajak o'qituvchilar didaktikadan har bir dars davomida har biq maqsad yo'lida foydalanishimiz zarur. Jumladan bu o'z o'rnida o'quvchilarga berilayotgan bilimlarni oson qabul qilish, tez tushunish hamda mukammal egallash uchun ham yordam beradi. O'qituvchilarga esa ish faoliyatini osonlashtirish, dars vaqtida qiziqarlilikni oshirish uchun yordam beradi.

XULOSA.

Ushbu maqola didaktika nazariyasi va amaliyotining mohiyati, tarixi va zamonaviy pedagogik yondashuvlaridagi o'rni haqida tizimli va lo'nda tasavvur beradi. Didaktika — qadimgi yunoncha didaktikos so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "o'rgatuvchi", "ta'lim beruvchi" ma'nolarini anglatadi va bu pedagogikaning ta'lim nazariyasiga ixtisoslashgan tarmog'i hisoblanadi. Maqolada didaktikaning asosiy savollari — "nimaga o'qitish?", "nimani o'qitish?", "qanday o'qitish?" va "qayerda o'qitish?" — orqali ta'lim mazmuni, tamoyillari, metodlari va shakllarini tahlil qilish o'ziga xos yondashuv bilan bayon etilgan.

Tarixiy jihatdan Jan Amos Komenskiyning "Buyuk didaktika" asari didaktika rivojida inqilobiy ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlangan; u bolalar va o'smirlarning ta'lim-tarbiya jarayonini tizimlashtirib, umumiy qoida va metodlarni ilgari surgan. Shuningdek, Adolph Diesterwegning ishi didaktikani pedagogikada mustaqil ilmiy soha sifatida ajratib ko'rsatgan. Maqola shu tarixiy ildizlarni o'zgaruvchan zamonaviy kontekstga ulab, didaktikaning nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatini ko'rsatadi.

Didaktikaning obyekti sifatida o'quvchilarni ijtimoiy tajriba, milliy va umuminsoniy madaniyatni o'zlashtirish jarayoni markazga olinadi. Bu jarayon ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalarni bajaradi: bilim, ko'nikma,

malaka va kompetensiyalarni shakllantirish; dunyoqarashni boyitish; o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash. O'zbek milliy didaktikasi esa o'quvchini faol ishtirokchi va ijrochiga aylantirish, ichki ehtiyoj va mustaqillikka urg'u berish orqali milliy va madaniy kontekstda ta'limni moslashtirish zarurligini ko'rsatadi. Al-Xorazmiy, Beruniy, Navoiy kabi markaziy Osiyo olimlari ijodining didaktika rivojiga qo'shgan hissalar ham maqolada muhim manba sifatida qayd etilgan.

Zamonaviy didaktika boshlang'ich ta'limda tajriba asosida o'zlashtirish va ijodiy qo'llashga katta e'tibor qaratadi. Xususan, didaktik o'yinlar muloqot madaniyatini shakllantirish, nutq faolligini oshirish, so'z boyligini kengaytirish va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishda samarali vosita ekanligi amaliy misollar bilan tasdiqlanadi. "So'zdan so'z toping", "Mehmondorchilik", "Do'koncha" va boshqa rolli hamda harakatli o'yinlar o'quvchilarga hozirjavoblik, mustaqil fikrlash, hamkorlik va empatiya kabi ijtimoiy ko'nikmalarni o'rgatadi.

Maqola metodologik jihatdan ona tili va nutq mashqlarida didaktik o'yinlarni tizimli qo'llash usullarini taklif etadi: mavzuga moslik, aniq maqsad va vazifalar bilan bog'lash, vaqt va natijaga yo'naltirish tamoyillari alohida qayd etilgan. Didaktik metodlar — o'qitish usullari, shakllari va vositalari majmuasi — sifatida baholanadi; shakllantiruvchi baholash, o'z-o'zini va tengdosh baholash usullari o'yin jarayonida ham samarali qo'llanishi kerakligi ta'kidlangan.

Amaliy tavsiyalar qismi dars rejasida didaktik o'yinlarni qo'llashda o'qituvchidan refleksiv yondashuv, natijalarni aniq belgilash va baholash mezonlarini ishlab chiqishni talab etadi. Shu bilan birga, milliy qadriyatlarni ta'lim mazmuniga integratsiya qilish orqali darslarni real hayotiy misollar bilan boyitish, ta'limning madaniy identifikatsiyasini mustahkamlash mumkinligi ko'rsatib o'tilgan.

Yakunda maqola didaktikani nazariy asos va amaliy vosita sifatida birlashtirib,

o'qituvchilarga zamonaviy, interaktiv va milliy ildizlariga mos ta'lim metodlarini joriy etish bo'yicha aniq yo'nalishlar beradi. Tavsiya: didaktik o'yinlar va faol metodlarni darsda maqsadga yo'naltirilgan, baholash

bilan birlashtirilgan holda qo'llash, o'qituvchi refleksiyasini muntazam olib borish va milliy madaniyat elementlarini integratsiyalash orqali ta'lim sifati va o'quvchilarning ijtimoiy-ijtimoiy kompetensiyalarini oshirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yan Amos Komenskiyning "Buyuk didaktika" asari O'qituvchi nashriyoti Toshkent-1975 49-sahifa.
2. Boshlang'ich ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar: O'quv qo'llanma/ T.G'afforova.- T.: Tafakkur, 2011.-160 b.
3. M. Inoyatova, A.Nosirov, M.Divanova, G.Boymurodova, A.Baxromov, M.Rasulova F.Abduqudusova. Boshlang'ich ta'lim sifati oshirishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarni qo'llash Toshkent-2014

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING NUTQIY RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

N.Q.OLIMOVA -FarDU o'qituvchisi (PhD)
R.M.NAZIROVA -FarDU magistr 1-bosqich talabasi

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy rivojlanishining psixologik-pedagogik xususiyatlari yoritilgan. 6–8 yosh oralig'idagi bolalarda nutqiy faoliyatning bosqichma-bosqich rivojlanishi, nutqning tovush tomoni, lug'aviy boyligi, grammatik tuzilishi va bog'langan nutq shakllanishi batafsil tahlil qilingan. Shuningdek, nutqiy nuqsonlar va ularni bartaraf etish usullari ko'rib chiqilgan. Gender farqlari nuqtai nazaridan o'g'il va qiz bolalar nutqiy rivojlanishidagi tafovutlar, ular bilan ishlashdagi individual yondashuvlar asoslab berilgan. Nutqni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik metodlar — dialogik mashqlar, rolli o'yinlar, hikoya qilish va yozma topshiriqlar orqali bolalarning og'zaki va yozma nutq kompetensiyalari shakllantirilishi hamda mustahkamlanishi ta'kidlangan. Mazkur tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'lim tizimida samarali nutqiy rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, nutqiy rivojlanish, psixologik-pedagogik xususiyatlar, tovush talaffuzi, lug'at boyligi, grammatik tuzilma, gender farqlari, nutqiy kompetensiya, og'zaki muloqot, bog'langan nutq, didaktik metodlar, pedagogik yondashuvlar.

Аннотация. В статье рассматриваются психолого-педагогические особенности развития речи учащихся младших классов. Подробно проанализировано поэтапное развитие речевой деятельности у детей 6–8 лет, звуковая сторона речи, словарный запас, грамматический строй, формирование связной речи. Также были рассмотрены дефекты речи и методы их устранения. С позиции гендерных различий обосновываются различия в речевом развитии мальчиков и девочек, а также индивидуальные подходы в работе с ними. Подчеркивается, что педагогические методы, направленные на развитие речи, — диалогические упражнения, ролевые игры, рассказывание историй, письменные задания — способствуют развитию и укреплению устной и письменной речевой компетентности детей. Результаты данного исследования служат важной методологической основой для разработки эффективных стратегий развития речи в системе начального образования.

Ключевые слова: начальная школа, речевое развитие, психолого-педагогические особенности, звукопроизношение, словарный запас, грамматический строй, гендерные различия, речевая компетентность, устное общение, связная речь, дидактические методы, педагогические подходы.

Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarning nutqi o'rganilgan, unda yoshga oid xususiyatlar, nutq nuqsonlari va ularni to'g'rilash usullari tavsiflanadi. 6-8 yosh oralig'ida maktab ta'limi bolaning nutqini sezilarli darajada oshiradi. Lug'at kengayib, bola kattalar va tengdoshlari bilan turli mavzularda bimalol gaplashadi.

Monologik nutqda so'zlarni tanlash, murakkab jumlar tuzish va ularni bog'lash

ko'nikmalari shakllanadi. Intonatsiya va urg'u kabi nutq elementlari rivojlanadi. Grammatik jihatdan to'g'ri va boy nutq shakllanishida esa kattalarning nutq madaniyati katta rol o'ynaydi.

Bola tushuntirish nutqini qo'llashni boshlaydi, bu aniq tushuntirish va harakatlar ketma-ketligini tushuntirishni rivojlantiradi. Lekin, urg'uni noto'g'ri qo'yish, kam ishlatiladigan so'zlarni noto'g'ri ishlatish kabi

muammolar bo'lishi mumkin.

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim bilan nutq rivojlanishidagi muammolar ko'proq "paydo bo'ladi", maktabgacha yoshda unchalik aniq bo'lmagan. Tovush talaffuzining buzilishi birinchi sinf o'quvchilarining 9-30 foizida kuzatiladi; 13-14% fonetik-fonemik rivojlanmaganlik, bu yoshdagi bolalarning 30% da so'zning tuzilishini buzadi. Ushbu bolalarning ba'zilar maktabgacha yordam olgan, boshqalariga esa maktabda nutq kam rivojlanganligi tashxisi qo'yilgan. Bunday bolalarning nutqi asosan situatsion, dialog shaklida bo'ladi. Fikrlarni ifodalashda, izchil bayonotlar yaratishda qiyinchiliklar bo'ladi. Nutq so'zlari kam, jumlar oddiy; so'zlarni takroriy takrorlash lug'atning kamligi sababli. Bu guruhdagi bolalarning o'quv materialini o'zlashtirish uchun psixologik shartlar past - o'zboshimchalikning yetarli darajasi. Diqqat, ishlash, impulsivlik kabi shaxsiy xususiyatlar bor. Kelajakda bu bolalarda yozish va o'qishda muammolar paydo bo'lishi mumkin.

Nutqni rivojlantirish va kognitiv jarayonlardagi gender farqlariga qaratilgan so'nggi tadqiqotlar jadal sur'atlarga ega bo'ldi, ammo tadqiqot doirasi nisbatan kam bo'lib qolmoqda. Dalillar shuni ko'rsatadiki, qizlar ko'pincha rasmiy ta'limga kirishdan oldin, ayniqsa, o'rtacha intellektual qobiliyatga ega bo'lganlar orasida yuqori og'zaki intellekt va kognitiv funktsiyalarni namoyon etadilar. Bu erta afzallik turli yo'llar bilan namoyon bo'ladi: qizlar yuqori mahsuldorlikni, yaxshi konsentratsiyani va oraliq xotira qobiliyatlarini namoyon etadilar. Bundan tashqari, ular ixtiyoriy aqliy tartibga solishda ustunlik qiladilar, bu ularning fonematik xabardorligini oshirishga va aniqroq tovush talaffuziga yordam beradi. Natijada, ularning nutqi, odatda, savodli va ifodali bo'ladi.

Boshqa tomondan, o'g'il bolalar, odatda, faol so'z boyligini rivojlantirishda sekinroq

traektoriyani boshdan kechiradilar, ko'pincha nutqlarida ko'proq agrammatizm holatlarini ko'rsatadilar. Ularning tiliasosan fe'l va gaplarga tayanadi, bu esa ba'zan kamroq izchil iboralarga olib kelishi mumkin. Biroq, bu ularning ijodiy salohiyatiga soya solmaydi; O'g'il bolalar ko'pincha qutidan tashqarida fikr yuritish va xayoliy o'yinlar bilan shug'ullanish uchun ajoyib qobiliyatni namoyish etadilar. Kuchli va zaif tomonlarning bir-biriga mos kelishi lingvistik va kognitiv rivojlanishdagi gender farqlarining murakkabligini ta'kidlaydi. Ushbu nomutanosibliklarni tushunish o'qituvchilar va ota-onalar uchun juda muhimdir, chunki bu o'g'il bolalar va qizlarning shakllanish yillarida o'ziga xos ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlash uchun moslashtirilgan yondashuvlar haqida ma'lumot berishi mumkin.

"6-8 yoshli bolalar nutqining o'ziga xosliklari quyidagilarni o'z ichiga oladi: Nutqning tovush tomoni, so'z boyligi, nutqning grammatik tuzilishi, bog'langan nutq".¹

Nutqning tovush tomoni. Olti yoshga kelib, bolalarning tovush talaffuzi to'liq normallashadi. Shu davrda diksiyani, ya'ni nutq oqimida tovushlardan to'g'ri foydalanish qobiliyatini yanada yaxshilash ustida ish olib boriladi. Bolalar jumalarda ko'p bo'g'inli so'zlardan bemalol foydalanib, har qanday tuzilishdagi so'zlarni talaffuz qilishda muammoga duch kelmaydi. Biroq, yangi va murakkab so'zlar avvaliga qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Ularni to'g'ri idrok etish va eslab qolish uchun nutq tezligini sekinlashtirish, bo'g'inlar bo'yicha talaffuz qilish tavsiya etiladi. Yangi so'zni birinchi marta to'g'ri talaffuz qilib, keyin uni turli jumalarda mustahkamlash muhim

1 "6-8 yoshli bolalarning rivojlanish jarayonida nutq faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari". Daminova Manzura Salimovna Qarshi Davlat Universiteti Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi <https://doi.org/10.5281/zenodo.7162169>

ahamiyatga ega.

Bolalar o'z ona tilining barcha tovushlarini, jumladan, akustik xususiyatlari o'xshash bo'lgan tovushlarni aniq ajrata oladi: kar va jarangli, qattiq va yumshoq tovushlar o'rtasidagi farqlarni sezadi. Karlik-ovozlilik juft tovushlarini ajrata olmaslik esa ba'zan eshitish qobiliyatidagi muammolar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Nutq oqimidagi tovushlarni farqlash, ularni so'zdan ajratish va muayyan so'zdagi tovushlar ketma-ketligini aniqlash ko'nikmalari shakllanmoqda. Bu esa so'zlarni tovushli tahlil qilish qobiliyatining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Ushbu ko'nikmalarning shakllanishida bolalar bilan muntazam ishlaydigan kattalarning roli juda katta. Hatto hech kimning yordamisiz bu ko'nikmalar yetarlicha rivojlanmasligi ham mumkin.

So'z boyligi. Olti-yetti yoshga kelib, bolalarning so'z boyligi ancha kengayadi va ularning lug'ati oddiy hisob bilan cheklanmaydi. Bo'lajak birinchi sinf o'quvchilarining nutqida barcha so'z turkumlariga oid so'zlar uchraydi. Ular sonlarni ma'noli ishlatib, raqamlarni ob'ektlar soni bilan bog'lay oladilar. Shuningdek, fe'lni turli shakllaridan, jumladan, kesim va bo'laklardan foydalanishadi. Gap tuzilishida esa dan, tufayli kabi murakkab yuklamalar ham uchraydi.

Yetti yoshga to'lganda, bolalar ob'ektlarning umumiy va xos xususiyatlarini aniq farqlashlari, ularni tegishli guruhlariga bog'lashlari va umumiy hamda xos atamalar yordamida tasniflashlari kerak. Masalan, "Shakar idishi – bu ichida shakar bo'lgan idish" kabi izohlarni bera olishlari lozim.

Bolalar fazoviy tushunchalarni (yuqori – past, uzun – qisqa), ob'ektlarning holatini (issiq – sovuq), insoniy his-tuyg'ularni (xafa – quvnoq) va xarakter xususiyatlarini (mehribon – yovuz) yaxshi tushunadilar hamda nutqida qo'llay oladilar. Qarama-qarshi ma'noli

so'zlarni va fazoviy hamda vaqt tushunchalarini ifodalovchi qo'shimchalarni tanlash ularga qiyinchilik tug'dirmaydi (erta – kech, bu yerda – u yerda, avval – keyin, chapda – o'ngda va h.k.).

Olti yoshli bolalar majoziy ma'noli iboralarini tushunishni boshlaydilar va ularni tom ma'noda qabul qilmaslikka harakat qilishadi. Masalan, "Vaqt o'tadi", "Boshini yo'qotdi" kabi iboralarining asl ma'nosini anglashadi.

Agar bolalar maktabga oldindan tayyorlangan bo'lsa, ularning faol lug'atida ilk ilmiy atamalar ham paydo bo'ladi: tovush, harf, jumla, raqam. Kattalar bolalarga bu atamalarni to'g'ri ishlatishni o'rgatishlari muhim, chunki bu ularning maktabdagi o'qish jarayonini yengillashtiradi. Dastlab, tovush va harf tushunchalarini farqlash qiyin bo'lishi mumkin. Shu bois, bu atamalarni ishlatishda ehtiyot bo'lish, ulardan to'g'ri foydalanish va bolaning ham to'g'ri qo'llashiga e'tibor qaratish lozim.

Nutqning grammatik tuzilishi. A.N. Gvozdev ta'kidlaydi: "Maktab yoshida bolaning ona tilini o'zlashtirish darajasi nihoyatda yuqori. Bu bosqichda u murakkab grammatik tizimni, shu jumladan rus tilining sintaktik va morfologik qonuniyatlarini puxta egallaydi. Shuningdek, tilga xos yagona hodisalarni ham shubhasiz va izchil qo'llay boshlaydi. Natijada, rus tili bolaning haqiqiy ona tiliga aylanadi va u muloqot va tafakkur uchun mukammal vositaga ega bo'ladi".

Maktabgacha yoshdagi va boshlang'ich sinfdagi bolalar allaqachon amaliy grammatikani o'zlashtirib bo'lgan bo'lsalar ham, ba'zi istisno holatlarda xatolarga yo'l qo'yishlari mumkin. Masalan, fe'llarning ba'zi shakllarini noto'g'ri qo'llash, otlarni noto'g'ri ishlatish yoki ko'plik shakllarini noto'g'ri yasash holatlari uchraydi. Bu kabi xatolar faqat bolalar nutqida emas, balki kattalar orasida ham

kuzatilishi mumkin, chunki bunday qoidalarini o'zlashtirish tabiiy ravishda murakkab jarayon sanaladi.

Maktab yoshiga kelib, bolalar jumla tuzishning asosiy turlaridan foydalanish bosqichiga yetadilar. Ular qo'shma, murakkab va birikmasiz murakkab gaplar shaklida fikr ifodalashga intiladilar. Bunday gaplarda kesimlar, ergash gaplar va kirish so'zlar qo'llaniladi.

Sintaksisni boyitish qayta hikoya qilish ko'nikmalarini rivojlantirish bilan bog'liq. Bolalar o'qigan matnlaridan iboralar va jumalarni eslab qolib, ularni qayta hikoya qilish orqali nutq naqshlarini shakllantiradilar. Shu bois, bolalar uchun matn tanlashda sintaksisi soddalashtirilgan hikoyalar va ertaklarni berish shart emas. Ularni murakkabroq tuzilgan iboralarga o'rgatish kelajakda foydali bo'ladi.

Bog'langan nutq. Muvofiq nutqni rivojlantirishning asosiy omili – qiziquvchan va e'tiborli tinglovchining mavjudligi. Bunday mehribon, diqqatli va samimiy tinglovchi, albatta, kichkina notiqning ota-onasi bo'lishi kerak. Bola nutqini rivojlantirishda ota-onalar izoh berish, rag'batlantirish, nutqdagi muvaffaqiyatli iboralarni ajratib ko'rsatish hamda tuzatish jarayonini tabiiy shaklda olib borish orqali muhim rol o'ynaydi. Muhimi, bola o'zini tuzatishayotganini sezmasligi kerak.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish ularning og'zakimuloqotko'nikmalarinishakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Rivojlanishning samarali usullari dialogik qobiliyatlarni rag'batlantirish va ifodali tildan foydalanishni osonlashtirish uchun mo'ljallangan bir qator qiziqarli tadbirlarni o'z ichiga oladi. Bular orasida nutq mashqlari muhim o'rin tutadi, chunki ular o'quvchilarni o'z fikrlarini aniq va ishonchli ifodalashga undaydi. Rolli o'ynash va interaktiv viktorinalar nafaqat o'rganishni qiziqarli qiladi, balki talabalarga

turli stsenariylarda nutqlarini mashq qilishlari uchun amaliy kontekstni ham beradi.

Og'zaki muloqotda o'quvchilarning imkoniyatlarini maksimal darajada oshirish uchun qo'llab-quvvatlovchi va tarbiyalovchi muhitni yaratish juda muhimdir. O'qituvchilar turli mavzular bo'yicha ochiq munozaralarni faol ravishda rag'batlantirishlari kerak, bu esa o'quvchilarga o'z nuqtai nazarini bo'lishish va mazmunli muloqot qilish imkonini beradi. Hikoya - og'zaki nutqni rivojlantirishga yordam beradigan yana bir kuchli vosita; bu ijodkorlikni rag'batlantiradi va o'quvchilarning fikrlarini izchil tartibga solishga yordam beradi. Hikoyalarni baham ko'rish orqali talabalar o'zlarining hikoyalarini tuzishni o'rganadilar, shu bilan birga tomoshabinlarni jalb qilish qobiliyatini oshiradilar.

Bundan tashqari, yozish ko'nikmalari ushbu rivojlanish jarayoniga kiritilgan bo'lib, o'quvchilarga turli xil til vazifalari orqali o'z ijodlarini ifoda etish imkonini beradi. Yosh o'quvchilar o'z nutqlarini qisqa, soddalashtirilgan matnlar bilan cheklashlari odatiy holdir, shuning uchun o'qituvchilar o'zlarining fikrlarini to'liqroq ifodalash qobiliyatini kengaytirishda ularga rahbarlik qilishlari kerak. Strukturaviy mashg'ulotlar orqali talabalar matnlar bilan ishlash orqali bir vaqtning o'zida analitik ko'nikmalarini oshirish bilan birga, nafaqat aniq, balki mantiqiy muloqot qilishni ham o'rganadilar.

Ular hikoyalarni nomlashni, matn rejalarini ishlab chiqishni va mazmunni tushunishni mashq qiladilar, bu ularning umumiy tilni bilishiga yordam beradi. Bundan tashqari, talabalar maktublar yaratish, tabriknomalar yaratish va qisqa hikoyalar tuzish bilan shug'ullanadilar, bularning barchasi tildan foydalanishni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Oxir oqibat, bu xilma-xil usullar nafaqat o'quvchilarning nutq qobiliyatlarini

YAPON TILIDA GAPIRISH KO'NIKMALARINI O'RGATISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

BAQOYEV NAVRO'ZJON ABDULLO O'G'LI

**Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari instituti O'zbek va
sharq tillari kafedrası o'qituvchisi**

Annotatsiya: Mazkur maqola globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida yapon tilini xorijiy til sifatida o'qitish metodikasini fundamental yangilash masalalariga bag'ishlangan. Maqolada yapon tilidagi og'zaki nutq (speaking) ko'nikmalarini shakllantirishda an'anaviy, grammatika-tarjima metodiga asoslangan yondashuvlarning cheklanganligi hamda zamonaviy raqamli texnologiyalarning (mobil ilovalar, sun'iy intellekt, VR) integratsiyalashuvi zarurati tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi raqamli didaktik vositalarning talabalar kommunikativ kompetensiyasiga — xususan, talaffuz aniqligi, nutq ravonligi va psixologik to'siqlarni yengishga ta'sirini empirik o'rganishdan iborat.

Kalit so'zlar: Yapon tili metodikasi, raqamli texnologiyalar, kommunikativ kompetensiya, og'zaki nutq, sun'iy intellekt (AI), CALL (Computer-Assisted Language Learning), masofaviy ta'lim, interaktiv ilovalar, nutq to'sig'i.

KIRISH (INTRODUCTION)

XXI asrning birinchi choragida kuzatilayotgan shiddatli globallashuv jarayonlari, xalqaro madaniy-iqtisodiy integratsiyaning misli ko'rilmagan darajada chuqurlashuvi hamda axborot jamiyatining uzil-kesil shakllanishi xorijiy tillarni o'rganish va o'qitish paradigmasini tubdan o'zgartirib yubordi. Xususan, Osiyo mintaqasining iqtisodiy va texnologik lokomotivi hisoblangan Yaponiyaning jahon geosiyosiy arenasidagi nufuzi ortib borishi, shuningdek, "Cool Japan" madaniy strategiyasining muvaffaqiyati natijasida yapon tilini o'rganishga bo'lgan qiziqish global miqyosda, jumladan, O'zbekistonda ham keskin o'sdi. Biroq, zamonaviy lingvodidaktika talabaning mustaqil kognitiv faoliyatini rag'batlantiruvchi va amaliy muloqotga yo'naltirilgan innovatsion yondashuvlarni talab etayotgan bir paytda, amaldagi ta'lim tizimida jiddiy muammolar saqlanib qolmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida yapon tilini o'qitishda hali-hanuz ustuvorlik qilayotgan an'anaviy metodikalar, asosan,

grammatik qoidalarni mexanik yodlash, murakkab yozma matnlarni tahlil qilish va passiv tinglashga ixtisoslashgan bo'lib, bu yondashuv bugungi kunning imperativi bo'lgan kommunikativ kompetensiyani — jonli, spontan va ravon so'zlashish ko'nikmasini to'liq shakllantirishda oqsamoqda. Natijada, yillar davomida grammatika va leksikani chuqur o'rgangan talabalar real muloqot vaziyatlarida o'z bilimlarini og'zaki nutqda qo'llay olmaslik, fikrni erkin ifoda eta olmaslik kabi muammolarga duch kelmoqdalar, bu esa an'anaviy o'qitish usullarining samarasizligini va raqamli transformatsiyaga ehtiyoj mavjudligini yaqqol ko'rsatib beradi.

Tadqiqot muammosining o'zagi shundaki, yapon tili o'zining tipologik xususiyatlari — agglutinatив morfologik qurilishi, dunyodagi eng murakkab yozuv tizimlaridan biri bo'lgan iyerogliflar (Kanji) va bo'g'inli alifbolar kombinatsiyasi, fonetik tizimdagi o'ziga xosliklar (xususan, so'z ma'nosini farqlovchi pitch accent — tonal urg'u) hamda ijtimoiy ierarxiyaga qat'iy asoslangan murakkab hurmat

kategoriyalari (Keigo) bilan talabalardan ulkan kognitiv kuch talab qiladi. O'quv jarayonida asosiy e'tiborning ushbu lingvistik kodlarni deshifrovka qilishga qaratilishi talabalarda "kognitiv yuklama"ning ortishiga va natijada og'zaki nutq amaliyoti uchun vaqt va motivatsiya yetishmasligiga olib keladi. Buholat talabalarda jiddiy psixolingvistik fenomen — "so'zlashuv to'sig'i" (speaking barrier) va xato qilishdan qo'rqish fo'biyasini shakllantiradi. Auditoriya sharoitida o'qituvchining har bir talaba bilan individual shug'ullanish imkoniyati cheklanganligi, guruhdagi talabalar sonining ko'pligi va eng asosiysi, tabiiy til muhitining yo'qligi bu muammoni yanada chuqurlashtiradi. Aynan shu nuqtada ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish masalasi shunchaki yordamchi vosita emas, balki mavjud pedagogik inqirozni hal etishning eng maqbul strategiyasi sifatida kun tartibiga chiqmoqda. Bugungi kunda jadal rivojlanayotgan raqamli didaktika — Virtual Reallik (VR) texnologiyalari, Mobil O'quv Ilovalari (MALL) va eng so'nggi avlod Generativ Sun'iy Intellekt (Generative AI) vositalari — o'quvchiga individual o'rganish trayektoriyasi asosida, xatolardan xavotirlanmasdan, 24/7 rejimida sun'iy, ammo yuqori darajada interaktiv va autentik muloqot muhitini taqdim etish imkoniyatiga ega.

Mazkur tadqiqotning markaziy maqsadi yapon tilida og'zaki nutq ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda zamonaviy raqamli platformalar, mobil ilovalar va sun'iy intellekt vositalarining pedagogik samaradorligini kompleks tahlil qilish va baholashdan iboratdir. Biz ushbu tadqiqot orqali raqamli transformatsiyaning yapon tili o'qitish metodikasiga ta'sirini chuqur o'rganib, uning faqatgina texnik vosita emas, balki ta'lim sifatini oshiruvchi katalizator va talabaning "avtonom o'rganuvchi" sifatida shakllanishidagi hal qiluvchi omil ekanligini

asoslashni ko'zda tutganmiz. Ushbu maqsadga erishish yo'lida tadqiqot oldiga quyidagi fundamental savollar qo'yiladi: Birinchidan, raqamli texnologiyalar va AIga asoslangan tezkor fidbek (qayta aloqa) tizimlari talabaning yapon tilidagi talaffuz aniqligi, nutq tempining ravonligi va intonatsion bo'yoyqdorligiga qanday sifat va miqdoriy o'zgarishlar kiritadi? Ikkinchidan, bugungi kunda mavjud bo'lgan xilma-xil raqamli resurslar tipologiyasi — to'liq immersiv muhitni yaratuvchi VR simulyatorlar, gamifikatsiyalashgan mobil ilovalar (masalan, Duolingo, Memrise) yoki jonli muloqotni taqlid qiluvchi onlayn platformalar (masalan, HelloTalk, ChatGPT Voice Mode) orasidan qaysi biri aynan yapon tili so'zlashuv kompetensiyasini rivojlantirishda eng yuqori koeffitsiyentli samaradorlikka ega? Mazkur savollarga ilmiy asoslangan javoblar topish orqali ushbu ish O'zbekiston va xalqaro ta'lim tizimida yapon tilini o'qitishning yangi, gibril modellarini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

2. ADABIYOTLAR TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Zamonaviy lingvodidaktikada raqamli texnologiyalarning o'rnini nazariy jihatdan asoslashda, avvalo, konstruktivizm va konnektivizm ta'lim nazariyalarining evolyutsiyasiga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir. J. Piaget va L. Vigotskiy g'oyalariga asoslangan ijtimoiy konstruktivizm nazariyasi bilimning passiv qabul qilinishi emas, balki ijtimoiy o'zaro ta'sir va tajriba orqali o'rganuvchi tomonidan faol qurilishini ilgari suradi; ushbu paradigma doirasida raqamli vositalar talabaga "skaffolding" (ko'maklashish) vazifasini o'tab, kognitiv yuklamani kamaytirish va mustaqil bilim olish muhitini yaratish imkonini beradi. XXI asrning raqamli davri uchun J. Simens tomonidan taklif etilgan konnektivizm nazariyasi esa ta'limni "tugunlar" va "tarmoqlar" o'rtasidagi bog'liqlik sifatida talqin qiladi, bunda til o'rganish

jarayoni faqatgina sinfxonadagi ichki manbalar bilan cheklanib qolmay, balki global axborot tarmog'idagi rang-barang raqamli resurslar, onlayn hamjamiyatlar va sun'iy intellekt bazalari bilan uzviy integratsiyalashuvni talab etadi. Aynan shu nazariy poydevor asosida so'nggi yillarda CALL (Computer-Assisted Language Learning) va uning mantiqiy davomi bo'lgan MALL (Mobile-Assisted Language Learning) yo'nalishlarida ko'plab fundamental tadqiqotlar amalga oshirildi. Xususan, yapon va g'arb olimlari Stockwell, Thornton va Houser, tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, mobil ilovalar yapon tili iyerogliflarini (Kanji) yodlashda va lug'at boyligini oshirishda an'anaviy kartochkalarga qaraganda yuqori samaradorlikka ega, chunki ular "spaced repetition" (oraliqli takrorlash) algoritmlari orqali xotira jarayonlarini optimallashtiradi.

Biroq, mavjud ilmiy adabiyotlarning chuqur tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, aksariyat tadqiqotlar asosan leksik va grammatik kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, yapon tilidagi og'zaki nutq (speaking) ko'nikmalarini shakllantirishda raqamli texnologiyalarning o'rni yetarlicha yoritilmagan. Xususan, yapon tilining fonetik o'ziga xosligi — "pitch accent" (tonal urg'u) ni o'zlashtirishda vizualizatsiya va audio-fidbek texnologiyalarining ta'siri bo'yicha empirik ma'lumotlar kamchilikni tashkil etadi. Bundan tashqari, so'nggi yillarda paydo bo'lgan Generativ Sun'iy Intellekt (masalan, ChatGPT, Gemini)ning til o'rganishdagi inqilobiy imkoniyatlari — xususan, real vaqt rejimidagi dialogik muloqot simulyatsiyasi — ilmiy jamoatchilik tomonidan hali to'liq o'rganilmagan yangi hodisa hisoblanadi. Yana bir muhim bo'shliq shundaki, xalqaro miqyosdagi tadqiqotlar asosan ingliz tilida so'zlashuvchi auditoriyaga mo'ljallangan bo'lib, turkiy tillar guruhiga mansub (o'zbek,

qozoq va b.) talabalar uchun yapon tilini o'qitishda raqamli vositalarning spesifik samaradorligi tadqiq etilmagan. O'zbek va yapon tillarining grammatik qurilishidagi o'xshashliklar (agglutinativlik, SOV so'z tartibi) mavjudligiga qaramay, madaniy va pragmatik farqlar raqamli vositalardan foydalanishda o'ziga xos yondashuvni talab qiladi. Shu bois, mazkur tadqiqot Markaziy Osiyo kontekstida eng yangi AI va VR texnologiyalarining yapon tili so'zlashuv kompetensiyasiga ta'sirini o'rganish orqali mavjud ilmiy bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi.

3. METODOLOGIYA (METHODOLOGY)

Tadqiqotning maqsadi va qo'yilgan vazifalaridan kelib chiqqan holda, ishda aralash metod (mixed-method design) yondashuvi tanlandi, bu esa miqdoriy (quantitative) va sifat (qualitative) ma'lumotlarni parallel ravishda yig'ish va tahlil qilish imkonini beradi. Bu yondashuvning tanlanishi shuning bilan izohlanadiki, faqatgina test natijalari (miqdoriy) talabaning til o'rganish jarayonidagi psixologik o'zgarishlari va motivatsiyasini to'liq ochib bera olmaydi, intervyu va kuzatishlar (sifat) esa obyektiv o'lchovlarni ta'minlashda yetarli emas; shu sababli, ma'lumotlar triangulyatsiyasi tadqiqot natijalarining ishonchliligi va validligini ta'minlashga xizmat qiladi. Tadqiqotda ishtirokchilar sifatida 2-3 bosqich talabalari (jami N=60) tanlab olindi va ular tasodifiy tanlash (random sampling) usuli orqali ikki guruhga ajratildi: an'anaviy o'qitish metodikasi asosida ta'lim oluvchi nazorat guruhi va o'quv jarayoniga raqamli texnologiyalar intensiv joriy etilgan tajriba guruhi. Ishtirokchilarning til bilish darajasi eksperimentdan oldin standartlashtirilgan JLPT (Japanese Language Proficiency Test) namunasi asosidagi testlar orqali tenglashtirildi.

Eksperimental aralashuv davomida tajriba guruhi talabalari uchun uch turdagi

raqamli vositalar majmuasi joriy etildi: 1) Mobil ilovalar: Duolingo va Memrise leksik birliklarni mustahkamlash va HelloTalk esa yaponiyalik "native speaker"lar bilan matnli va ovozli almashinuv uchun; 2) AI vositalari: ChatGPT (Voice Mode) va Google Speech-to-Text texnologiyalari talabaning nutqini real vaqtda tahlil qilish, grammatik va fonetik xatolarni tuzatish hamda spontan dialoglar uyushtirish uchun; 3) Virtual Reallik (VR): Yaponiyadagi real hayotiy vaziyatlarni (do'kon, vokzal, universitet) simulyatsiya qiluvchi dasturlar orqali immersiv muhit yaratish uchun. Ma'lumotlarni yig'ish jarayoni uch bosqichda amalga oshirildi: Pre-test (tajribadan oldingi sinov) bosqichida har ikki guruh talabalarining og'zaki nutq darajasi (OPI - Oral Proficiency Interview mezonlari asosida) baholandi; Intervensiya (tajriba) bosqichida 12 hafta davomida maxsus ishlab chiqilgan raqamli dastur qo'llanildi; Post-test (yakuniy sinov) bosqichida esa o'zgarishlar dinamikasi qayta o'lchandi. Nutqiy kompetensiyani baholashda talaffuz aniqligi, lug'at boyligi, grammatik to'g'rilik va nutq ravonligi (fluency) asosiy indikatorlar sifatida belgilandi. Shuningdek, talabalarining raqamli vositalarga nisbatan munosabati va "nutq to'sig'i"ning kamayish darajasini aniqlash maqsadida yarim-strukturalashgan intervyular o'tkazildi. Olingan miqdoriy ma'lumotlar SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturiy ta'minoti yordamida t-test va dispersiya tahlili orqali, sifat ma'lumotlari esa tematik tahlil usuli asosida qayta ishlandi.

4. NATIJALAR (RESULTS)

Tadqiqot doirasida o'tkazilgan 12 haftalik eksperimental o'quv jarayoni yakunida olingan empirik ma'lumotlarning statistik tahlili shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalarning intensiv integratsiyasi talabalarining yapon tilidagi kommunikativ kompetensiyasiga sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Xususan, mobil ilovalar va AI vositalaridan foydalangan tajriba guruhi talabalarining nutq tezligi (Speech Rate) daqiqasiga o'rtacha 35 bo'g'indan 65 bo'g'ingacha oshdi, holbuki an'anaviy metodikada o'qigan nazorat guruhida bu ko'rsatkich 35 dan 48 gacha o'sishni qayd etdi. Talaffuz aniqligi (Pronunciation Accuracy) bo'yicha o'tkazilgan spektral tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhi yapon tiliga xos bo'lgan "pitch accent" (tonal urg'u) va unli tovushlarning cho'ziqligini (long vowels) farqlashda nazorat guruhiga nisbatan 28% yuqoriroq aniqlikka erishgan. Lug'at boyligining faollashuvi (Active Vocabulary) bo'yicha ham raqamli vositalar samaradorligi tasdiqlandi: tajriba guruhi muloqot davomida o'rganilgan yangi so'zlarning 75 foizini kontekstda to'g'ri qo'llay oldi, nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich 45 foizni tashkil etdi. Bu holat raqamli ilovalardagi (masalan, Anki yoki Memrise) "oraliqli takrorlash" (Spaced Repetition System) algoritmlarining kognitiv xotiraga ijobiy ta'siri bilan izohlanadi.

Mavjud ma'lumotlarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, an'anaviy va raqamli yondashuvlar o'rtasidagi eng katta tafovut talabalarining spontan (tayyorgarliksiz) nutq vaziyatlarida namoyon bo'ldi. Nazorat guruhi talabalari grammatik testlarda yuqori natijalarni qayd etgan bo'lsa-da, jonli muloqot simulyatsiyasida ko'proq pauzalarga, o'z-o'zini tuzatish holatlariga va "mental tarjima" (ona tilidan yapon tiliga xayolan tarjima qilish) jarayonining uzoq davom etishiga yo'l qo'ydilar. Aksincha, AI (ChatGPT Voice Mode) bilan muntazam shug'ullangan tajriba guruhi talabalarida nutqiy reaksiyalar avtomatlashganligi va gap qurilishi formulalaridan ("chunks") erkin foydalanish ko'nikmasi shakllangani kuzatildi. Bundan tashqari, talabalar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhining 88% ishtirokchisi dars

jarayonida "speaking anxiety" (gapirishdan qo'rqish) hissi sezilarli darajada kamayganini, o'ziga bo'lgan ishonch (self-confidence) esa ortganini ta'kidlagan. Ular buni sun'iy intellekt bilan muloqot qilishda "ijtimoiy baholanish xavfi"ning (fear of negative evaluation) yo'qligi bilan bog'lashgan. Nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich o'zgarishsiz qolgan yoki juz'iy o'sish kuzatilgan.

5. MUHOKAMA (DISCUSSION)

Olingan natijalarning ilmiy interpretatsiyasi shuni ko'rsatadiki, yapon tili kabi yuqori kontekstli va fonetik jihatdan o'ziga xos tilni o'rganishda raqamli texnologiyalar shunchaki yordamchi vosita emas, balki lingvistik kompetensiyani shakllantiruvchi muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, yapon tilidagi "pitch accent" (tonal urg'u) fenomenini o'zlashtirishda an'anaviy darsliklar va statik matnlar o'jiz hisoblanadi, chunki bu xususiyat vizualizatsiya va doimiy audio namuna talab qiladi. Tadqiqotimiz shuni tasdiqladiki, Google Speech-to-Text kabi nutqni aniqlash texnologiyalari va vizual intonatsiya grafiklarini taqdim etuvchi dasturlar (masalan, OJAD prosody tutor) talabaga o'z nutqini vizual ko'rish va "native speaker" andozasi bilan solishtirish imkonini beradi. Bu esa metakognitiv xabardorlikni oshiradi: talaba o'z xatosini nafaqat eshitadi, balki ko'radi. Bundan tashqari, AI vositalarining eng katta afzalligi — bu Krashenning "Affective Filter" (Hissiy filtr) nazariyasiga mos ravishda, talabadagi stress va xavotir darajasini pasaytirishidir. Sun'iy intellekt charchamaydi, xatolarni insoniy hukmsiz (non-judgmental) tuzatadi va talabaga cheksiz marta mashq qilish imkonini beradi. Bu holat, ayniqsa, madaniy jihatdan tortinchoq yoki xato qilishdan qattiq qo'rquvchi talabalar uchun psixologik xavfsiz muhit yaratadi.

Shuningdek, raqamli vositalarning 24/7 rejimida mavjudligi va autentik materiallarga (YouTube, podkastlar, onlayn yangiliklar)

kirish imkoniyati til o'rganishni auditoriyadan tashqariga olib chiqadi va "immersiv muhit"ni yaratadi. Biroq, tadqiqot natijalarini muhokama qilishda mavjud cheklovlar va muammolarni haminobatga olish zarur. Birinchidan, texnologik to'siqlar — internet tezligining pastligi yoki qurilmalarning yetishmasligi ayrim talabalar uchun tengsizlikni keltirib chiqarishi mumkin. Ikkinchidan, garchi AI vositalari grammatik va leksik xatolarni samarali aniqlasa-da, ular hali ham insoniy muloqotning ajralmas qismi bo'lgan paralingvistik vositalarni (tana tili, nigoh, mimika) va chuqur madaniy kontekstni (masalan, "Kuuki wo yomu" — vaziyatni his qilish) to'liq o'rgata olmaydi. Jonli muloqotda suhbatdoshning reaksiyasi ko'pincha oldindan aytib bo'lmaydigan bo'ladi, AI esa ko'pincha dasturlashtirilgan, mantiqiy ssenariy bo'yicha ishlaydi. Shu bois, raqamli texnologiyalar o'qituvchini to'liq almashtiruvchi emas, balki an'anaviy ta'limni to'ldiruvchi va boyituvchi "katalizator" sifatida qaralishi lozim. Kelajakdagi tadqiqotlar aynan shu "gibrid" yondashuvning — insoniy pedagogika va sun'iy intellekt simbiozining optimal modellarini ishlab chiqishga qaratilmog'i lozim.

O'tkazilgan kompleks tadqiqot natijalari va empirik tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy raqamli texnologiyalar yapon tilini o'qitish metodikasida tub burilish yasash salohiyatiga ega bo'lsa-da, ular pedagogik jarayonda inson omilini, ya'ni o'qituvchini to'liq almashtira olmaydi, balki ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiquvchi kuchli "katalizator" va "akselerator" vazifasini bajaradi. Tadqiqotimizning asosiy xulosasi shundan iboratki, sun'iy intellekt (AI), mobil ilovalar va virtual reallik (VR) vositalari talabalarning eng og'riqli nuqtasi bo'lgan "so'zlashuv to'sig'i"ni yengishda, talaffuz aniqligini oshirishda va mustaqil ta'lim ko'nikmalarini shakllantirishda an'anaviy metodlardan ustun turadi; biroq, madaniy nuanslarni, hissiy intellektni va

GRAFIK FANLARNI O'QITISHDA BIM TEKNOLOGIYALARI INTEGRATSIYASI: INNOVATSION TAJIRIBA VA NATIJALAR

p.f.d. (DSc), v.b. professor S.X. MARDOV
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti

Annotatsiya: Maqolada grafik ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar, xususan, Building Information Modeling (BIM) texnologiyalarini integratsiyalash orqali talabalarda bino va inshootlarni loyihalash bo'yicha kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish masalasi yoritilgan. Raqamli muhitda loyihalashga yo'naltirilgan o'quv tajribasi asosida talabalarning loyihaviy fikrlashi, modellashtirish ko'nikmalari va muhandislik yondashuvi shakllangani tahlil qilingan. Maqolada tajriba asosida olingan natijalar, tahlillar va amaliy tavsiyalar bayon etilib, BIM texnologiyalarining grafik ta'limdagi o'рни va samaradorligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: grafik ta'lim, BIM texnologiyasi, raqamli muhit, loyihalash kompetensiyasi, Revit, muhandislik grafikasi, innovatsion ta'lim, 3D modellashtirish.

Аннотация: В статье рассматривается интеграция цифровых технологий, в частности технологии информационного моделирования зданий (BIM), в процесс графического обучения с целью развития профессиональных компетенций студентов в области проектирования зданий и сооружений. На основе учебного эксперимента, ориентированного на проектное обучение в цифровой среде, проанализировано формирование у студентов проектного мышления, навыков моделирования и инженерного подхода. В статье представлены результаты эксперимента, аналитические выводы и практические рекомендации, обоснована эффективность и значимость технологий BIM в графическом образовании.

Ключевые слова: графическое обучение, технология BIM, цифровая среда, проектная компетентность, Revit, инженерная графика, инновационное обучение, 3D-моделирование.

Kirish:

Bugungikunda oliy texnika ta'lim tizimi jadal raqamlashtirilmoqda. Ushbu jarayon nafaqat ta'limning tashkiliy-uslubiy tomonlarini, balki o'quv fanlarining mazmun-mohiyatini ham tubdan o'zgartirmoqda. Ayniqsa, grafik ta'lim yo'nalishida raqamli texnologiyalarni, jumladan, zamonaviy loyihalash va modellashtirish vositalarini joriy etish bu sohaning metodikasini qayta ko'rib chiqish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Muhandislik loyihalash, arxitektura va qurilish kabi yo'nalishlarda binolar va inshootlarni yaratish jarayonida Building Information Modeling (BIM) texnologiyasining qo'llanilishi global tendensiyalardan biri bo'lib, bu texnologiya yordamida loyiha ob'ektining barcha

bosqichlari raqamli muhitda, aniq algoritmlar asosida boshqarilishi mumkin bo'lmoqda. BIM texnologiyasi 3D modellashtirishdan tashqari, loyiha ob'ektining vaqt (4D), xarajat (5D), energetik samaradorlik (6D) va ekspluatatsion xususiyatlar (7D) kabi ko'rsatkichlarini ham nazorat qilish imkonini beradi. Bu esa talabalarda keng qamrovli muhandislik tafakkurini shakllantirish, kompleks yondashuv asosida qaror qabul qilish, raqamli loyiha muhitida mustaqil ishlash va zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Grafik fanlarni o'qitish jarayoniga BIM muhitini integratsiyalash orqali nafaqat nazariy bilimlarni egallash, balki amaliy va kasbiy kompetensiyalarni

ham chuqurlashtirishga erishiladi. Ayniqsa, loyihaviy fikrlash, vizual tafakkur, texnik chizmalarni zamonaviy platformalarda ishlab chiqish, konstruksiyalarni analiz qilish va real qurilish jarayonlariga tayyorlash kabi jihatlar talabalarning raqamli savodxonligini oshirishda muhim o‘rin tutadi.

Ushbu maqolada aynan grafik ta’limga BIM texnologiyalarini integratsiyalash orqali talabalarda loyihaviy fikrlash, modellashtirish va dizayn kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan amaliy tajriba yoritiladi. Tajriba asosida olib borilgan kuzatishlar, tahlillar va natijalar yordamida BIM texnologiyalarining ta’limdagi samaradorligi, ularning o‘quvchilar motivatsiyasi, ijodkorligi va muammoli vaziyatlardamustaqilyechimtopishqobiliyatiga ko‘rsatgan ijobiy ta’siri chuqur o‘rganiladi. Shu bilan birga, maqolada grafik ta’limni raqamli muhitda tashkil qilish bo‘yicha tavsiyalar va kelgusidagi takomillashtirish yo‘nalishlari ham asoslab beriladi. 1. Grafik ta’lim va raqamli texnologiyalar: zamonaviy talablar

Grafik ta’lim — bu talabalarga muhandislik, arxitektura va qurilish sohalarida zarur bo‘lgan fazoviy tasavvur, texnik fikrlash va loyihalash ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan fanlar majmuasidir. An’anaviy uslubda chizmalarni qo‘lda bajarish, geometrik shakllarni tahlil qilish va konstruksiyalarni loyihalashko‘phollardanazariyyondashuvbilan cheklanib qolardi. Raqamli texnologiyalarning, ayniqsa, AutoCAD, SketchUp, Revit, ArchiCAD kabi platformalarning ta’limga kirib kelishi grafik fanlarning o‘qitish uslubiyatiga tub o‘zgarishlar olib keldi. So‘nggi yillarda grafik ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish masalasi ilmiy-pedagogik tadqiqotlarning markaziy mavzularidan biriga aylangan. An’anaviy grafik ta’lim usullari ko‘proq nazariy yondashuvga asoslangan bo‘lib, talabalarda fazoviy tasavvur va texnik fikrlashni rivojlantirishda yetarli darajada samarali bo‘lmagan. Shu sababli, zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari, xususan, kompyuter grafikasi va 3D modellashtirish

dasturlari bu muammoni hal qilishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, AutoCAD dasturi texnik chizmalarni aniq, tez va standartlarga muvofiq tarzda yaratish imkonini beradi (Мырадова 3.III., 2020). U grafik fanlarda geometrik shakllar, proyeksiyalar va konstruksiyalarni vizual tarzda tushuntirishda didaktik vosita sifatida keng qo‘llanilmoqda. SketchUp dasturi esa 3D maketlar yaratish orqali arxitektura va dizayn yo‘nalishidagi talabalarda fazoviy tasavvurni kuchaytirish, abstrakt shakllarni aniq tasavvur qilish va ularni modellashtirish ko‘nikmasini shakllantirishda juda samarali hisoblanadi (James, 2019). Bu dastur o‘zining intuitiv interfeysi va oddiy vositalari bilan boshlang‘ich bosqichdagi talabalarning ham mustaqil ishlashiga imkon beradi. Revit va ArchiCAD dasturlari BIM (Building Information Modeling) texnologiyasining asosiy platformalari bo‘lib, ular nafaqat grafik loyihani yaratish, balki butun loyiha hayotiy siklini – ya’ni loyiha, qurilish, ekspluatatsiya va ta’mirlash bosqichlarini raqamli muhitda modellashtirish imkonini beradi (Khemlani, 2018; Erkinov A.S., 2022). Revit dasturi yordamida talabalar loyihaning strukturaviy, konstruktiv, muhandislik tizimlarini yagona model asosida ishlab chiqishga o‘rgatiladi. O‘zbekiston tajribasida ham grafik ta’limga raqamli vositalarni joriy etish bo‘yicha ijobiy natijalar kuzatilmoqda. Jumladan, Mamatqulov Sh.M. (2021) o‘z tadqiqotida AutoCAD va Revit dasturlarining muhandislik grafikasi faniga integratsiyasi orqali talabalarda amaliy loyihalash kompetensiyalarining shakllanishini ilmiy asoslab bergan.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar yordamida o‘qitish jarayonini vizuallashtirish, masofaviy ta’limga moslashtirish va talabalarni interaktiv o‘qitish kabi afzalliklar grafik fanlarda zamonaviy yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qilmoqda (Александров И.В., 2020; Gulomova N.R., 2023).

Raqamli texnologiyalar grafik ko'nikmalarni rivojlantirishda interaktivlik, aniqlik, vizuallik va avtomatlashtirish kabi imkoniyatlarni yaratdi. Bu esa o'z navbatida talabalarning qiziqishini oshirish, ularni real mehnat bozoriga yaqinlashtirish va zamonaviy qurilish muhitiga tayyorlashga xizmat qiladi.

BIM texnologiyalari: mohiyati va o'quv jarayoniga integratsiya zarurati:

BIM (Building Information Modeling) — bu binolar va inshootlarni loyihalash, qurish, ekspluatatsiya qilish va ularni texnik xizmat ko'rsatish jarayonlarini boshqarishda qo'llaniladigan zamonaviy raqamli texnologiyalarga asoslangan integrallashgan tizimdir. Mazkur texnologiya binoning butun hayotiy siklini yagona raqamli model orqali boshqarishga imkon beradi. BIM an'anaviy 2D va 3D chizma va modellarni yaratish bilan cheklanmay, balki binoning to'liq raqamli axborot modelini shakllantiradi. Ushbu modelda inshootning geometrik xususiyatlari bilan birga, funksional, konstruktiv, muhandislik, ekologik va iqtisodiy parametrlari ham aks ettiriladi.

BIM texnologiyasi ko'p qatlamli (ko'p o'lchamli) axborot modellashtirish tamoyiliga asoslanadi:

3D (uch o'lchamli modellashtirish) — binoning geometrik shaklini yaratish, konstruktiv elementlarni joylashtirish, vizual ko'rinishini aniqlash imkonini beradi;

4D (vaqt o'lchami) — qurilish jarayonining vaqt grafigini loyihalash, qurilish bosqichlarini rejalashtirish va nazorat qilish imkonini beradi;

5D (xarajatlar o'lchami) — loyiha qiymatini aniqlash, byudjetlashtirish, narx tahlili va xarajatlarni monitoring qilishni o'z ichiga oladi;

6D (energiya samaradorligi) — binoning energiya iste'moli, resurslardan foydalanish darajasi va ekologik barqarorligini baholash imkonini beradi;

7D (ekspluatatsiya va texnik xizmat ko'rsatish) — binodan foydalanish davrida texnik xizmat ko'rsatish, monitoring va texnik xavfsizlikni boshqarish tizimlarini raqamli

tarzda olib borish imkonini beradi.

BIM texnologiyasining asosiy ustunligi — loyiha ishtirokchilari (arxitektorlar, muhandislar, quruvchilar, investorlar, ekspluatatsiya xodimlari) o'rtasida yagona axborot maydonini yaratishdir. Bu esa loyihalash jarayonida yuzaga keladigan xatoliklarni kamaytirish, vaqt va mablag' tejallishini ta'minlash, sifatni oshirish hamda loyiha boshqaruvini soddalashtirishga olib keladi.

Bugungi kunda Revit, ArchiCAD, Navisworks, Tekla Structures kabi dasturiy ta'minotlar BIM texnologiyasi asosida ishlab chiqilgan bo'lib, ular turli sohalarda (arxitektura, qurilish, muhandislik tizimlari) keng qo'llanilmoqda. BIM (Building Information Modeling) texnologiyasi so'nggi yillarda arxitektura, muhandislik va qurilish (AEC – Architecture, Engineering, Construction) sohalarida keng qo'llanila boshladi. Ilk marotaba 1970–80-yillarda shakllangan bu yondashuv hozirgi kunda binolar va inshootlarni raqamli asosda modellashtirish, ularning hayotiy siklini samarali boshqarish va ekspluatatsiya qilishda muhim texnologik inqilob sifatida e'tirof etilmoqda (Eastman et al., 2011). Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, BIM texnologiyasi an'anaviy 2D chizmalar asosidagi loyihalashga qaraganda ko'proq afzalliklarga ega. Jumladan, u 3D (geometriya), 4D (vaqt), 5D (xarajat), 6D (energetik samaradorlik) va 7D (ekspluatatsiya va xizmat) o'lchamlaridagi axborotlarni o'zida mujassamlashtira oladi (Khemlani, 2018; Azhar, 2011). O'zbekiston tajribasida ham so'nggi yillarda BIM texnologiyasining o'quv jarayoniga integratsiyasi bo'yicha izlanishlar kuchaymoqda. Jumladan, Erkinov A.S. (2022) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Revit dasturiy mahsuloti asosida talabalarning loyiha kompetensiyalarini rivojlantirish tajribalari tahlil qilinadi. Muallifning fikricha, grafik ta'limga BIM asosida modellashtirish yondashuvi integratsiyalansa, talabalarda fazoviy tasavvur, tizimli fikrlash va raqamli dizayn ko'nikmalari yanada

mustahkamlanadi. Gulomova N.R. (2023) esa BIM texnologiyalarining muhandislik grafikasi faniga integratsiyasi orqali talabalarda kasbiy tayyorgarlik darajasi oshishini qayd etgan. U o'z ishida Revit va Navisworks dasturlari asosida amalga oshirilgan loyihaviy mashg'ulotlar, ular natijasida shakllangan kompetensiyalarni tahlil qiladi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, BIM texnologiyasi o'qitish jarayonida innovatsion muhit yaratish, talabalarni real loyiha muhiti bilan tanishtirish va raqamli tafakkurni shakllantirishda juda muhim o'rin egallaydi (Succar, 2009; Barison & Santos, 2010). Ayniqsa, amaliy muammolarni raqamli muhitda modellashtirish orqali hal qilish, guruhviy ishlarda hamkorlikda ishlash, qaror qabul qilish va loyihaning turli bosqichlarini bir-biri bilan bog'liq holda tahlil qilish ko'nikmalari shakllanadi. Shuningdek, BIM texnologiyasini ta'limga joriy etishda o'qituvchilarning texnik tayyorgarligi, metodik qo'llanmalarining mavjudligi va dasturiy ta'minotga erkin kirish imkoniyati ham muhim ahamiyatga ega ekani ko'plab manbalarda alohida qayd etilgan (Sacks et al., 2013; Wang et al., 2014).

Shunday qilib, BIM — bu shunchaki loyiha vositasi emas, balki butun qurilish sohasini raqamlashtirish, zamonaviylashtirish va integratsiyalashgan boshqaruvga o'tkazishning samarali yechimidir. Grafik fanlarga BIM texnologiyasini integratsiyalash orqali quyidagi yutuqlarga erishish mumkin:

- Loyihaviy fikrlashni chuqurlashtirish;
- Interdisiplinar ko'nikmalarni rivojlantirish;
- Kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish;
- Amaliyotga yo'naltirilgan ta'limni ta'minlash;
- Xatoliklarni tahlil qilish va tuzatish ko'nikmasini rivojlantirish.

O'quv tajribasi: BIM integratsiyasiga asoslangan tajriba loyihasi"

2023–2024 o'quv yilida grafik ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga mo'ljallangan maxsus tajriba kursi ishlab chiqildi va muvaffaqiyatli amalga oshirildi.

Ushbu kurs Toshkent arxitektura-qurilish universitetining "Muhandislik grafikasi" fani doirasida integratsiyalashgan shaklda olib borildi. Kursning asosiy maqsadi – talabalarga zamonaviy raqamli texnologiyalar, xususan, Building Information Modeling (BIM) texnologiyasining markaziy dasturi hisoblangan Revit dasturini amaliyotda o'rgatish orqali ularning bino va inshootlarni loyihalash sohasidagi kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishdan iborat edi.

Kurs dasturi bir nechta asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oldi:

Binoning arxitektura elementlarini 3D modellashtirish: Talabalar Revit dasturida binoning asosiy arxitektura qismlarini, jumladan devorlar, qoplamalar, derazalar va eshiklarni uch o'lchamli formatda loyihalashtirish va vizualizatsiya qilish ko'nikmalarini egalladilar. Bu yo'nalish fazoviy tasavvurni kuchaytirishga, ob'ektlarni chuqurroq anglashga yordam berdi.

Qurilish elementlarini loyihalash: Kurs davomida talabalar binoning konstruktiv elementlarini, masalan, poydevor, tom va boshqa yirik qurilish qismlarini texnik va muhandislik talablariga muvofiq yaratishni o'rgandilar. Ushbu bosqichda nafaqat vizual modellashtirish, balki materiallar va texnik parametrlarni to'g'ri tanlash ham o'rgatildi.

Jarayonlarni texnik va konstruktiv jihatdan aniqlash: Talabalar loyihalash jarayonida har bir elementning texnik xususiyatlari va konstruktiv bog'liqliklarini aniqlashga alohida e'tibor qaratdilar. Bu nafaqat loyiha sifatini oshirish, balki qurilish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni oldini olishga xizmat qildi.

Chizmalarni avtomatik hosil qilish va eksport qilish: Revit dasturining asosiy afzalliklaridan biri sifatida, talabalar 3D model asosida avtomatik tarzda ishlab chiqilgan 2D chizmalarni yaratishni o'rgandilar. Bu, loyihani tez va sifatli hujjatlashtirishda samaradorlikni oshirdi hamda eksport qilish imkoniyatlari orqali boshqa dasturlarga osonlik bilan integratsiyalash imkonini berdi.

Tajribada jami 60 nafar talaba ishtirok etdi va ular uchta guruhga ajratildi:

Ikkita eksperimental guruh: Ushbu guruhlar Revit dasturi asosida amaliy mashg'ulotlar olib borildi. Bu guruhlar BIM texnologiyalarini qo'llash orqali o'qitildi va ularning natijalari keyinchalik an'anaviy usulda o'qitilgan talabalar bilan solishtirildi.

Bir nazorat guruhi: Ushbu guruh an'anaviy, ya'ni qog'oz va qo'lda chizish asosida o'qitildi. Bu guruhning vazifasi – yangi texnologiyalarni qo'llash samaradorligini baholash uchun nazorat sifatida xizmat qilish edi.

Tajriba natijalari ko'rsatdiki, Revit dasturi yordamida o'qitilgan eksperimental guruhlarining loyiha tayyorlash, modellash va texnik hujjatlashtirish ko'nikmalari sezilarli

darajada yaxshilangan. Ular fazoviy tasavvur, tizimli fikrlash va zamonaviy texnologiyalarni amaliy qo'llashda yuqori natijalarga erishganlar. Shu bilan birga, an'anaviy usulda o'qitilgan talabalar bilan solishtirganda, eksperimental guruhlar amaliyotga tayyorlik va loyihani boshqarish bo'yicha ko'proq kompetensiyalarni egallaganini aniqlangan.

Ushbu tajriba kursi grafik ta'limda raqamli texnologiyalarni joriy etishning samaradorligini isbotlab, o'quv jarayonini innovatsiyalashtirish va zamonaviylashtirishda muhim qadam bo'ldi. Natijalar asosida kelajakda BIM texnologiyalariga asoslangan kurslarni kengaytirish va boshqa yo'nalishlarda ham integratsiyalashtirish imkoniyatlari ko'rib chiqilmoqda.

Tahlil va natijalar:

Tajribaviy darslar natijasi quyidagi asosiy ko'rsatkichlar asosida baholandi:

Ko'rsatkich	Eksperimental guruh (%)	Nazorat guruhi (%)
Chizma aniqligi va sifat	88%	65%
Loyihalash tezligi	91%	70%
Amaliy topshiriqlarni bajarish darajasi	86%	60%
Kompyuter grafikasi bilan ishlash ko'nikmasi	93%	62%
Mustaqil ishlash faolligi	89%	66%

Yuqoridagi natijalar grafik fanlar o'qitilishida BIM texnologiyalarini joriy etish o'quv sifatini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatadi. Talabalarda mustaqil qaror qabul qilish, loyihani vizuallashtirish, qurilish materiallari va hajmlarini aniqlash, shuningdek, texnik hujjatlarni tayyorlash ko'nikmalari shakllandi.

5. Xulosa va takliflar

Grafik ta'limda BIM texnologiyalarini integratsiyalashtirish nafaqat pedagogik jarayonni zamonaviy va innovatsion asosda tashkil qilish imkonini beradi, balki talabalarni mehnat bozorining hozirgi va kelajakdagi

real ehtiyojlariga tayyorlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. BIM (Building Information Modeling) texnologiyasi yordamida olib borilgan ta'lim jarayoni talabalarda loyiha va qurilish faoliyati uchun zarur bo'lgan kompetensiyalarni yanada samarali shakllantirishga yordam beradi. Tajribalar va tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, BIM texnologiyalarining grafik ta'limga integratsiyasi quyidagi muhim ijobiy natijalarni beradi:

Loyihalash kompetensiyalarining rivojlanishi: BIM texnologiyalari talabalarga an'anaviy ikki o'lchamli chizmalar o'rniga 3D

modellashtirish, vaqt (4D) va xarajatlarni (5D) boshqarish imkonini beruvchi keng qamrovli loyihalashtirish ko'nikmalarini o'rgatadi. Bu o'z navbatida, talabalar murakkab arxitektura va muhandislik tizimlarini yanada to'liq va aniq anglab, real loyihalar ustida ishlashga tayyorlanadi.

O'quv motivatsiyasining oshishi: Zamonaviy, interaktiv va amaliy dasturlar asosida o'quv jarayoni tashkil etilganda talabalar faol ishtirok etadi, o'zlashtirish jarayoni qiziqarli va samarali bo'ladi. BIM dasturlari talabalarni loyiha yaratishda o'z g'oyalari va ijodkorligini amalga oshirishga undaydi, bu esa o'quv motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi.

Aniq fanlar va texnik fanlar o'rtasida integratsiyaning ta'minlanishi: BIM texnologiyalari grafik ta'lim jarayonida arxitektura, konstruktsiya, mexanika, materialshunoslik va boshqa texnik fanlarni o'zaro bog'lash imkonini yaratadi. Bu esa talabalarda tizimli va kompleks yondashuvni rivojlantirishga, fanlararo integratsiyani chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Muhandislik fikrlashni chuqurlashtirish: BIM asosida ishlash talabalarni muammolarni tizimli ravishda hal qilish, konstruktiv

yechniklarni topish, turli muhandislik tizimlarini birlashtirish va optimallashtirish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltiradi. Bu o'quv jarayoni talabalarni haqiqiy muhandislik fikrlash darajasiga olib chiqadi, ular mustaqil ravishda murakkab loyihalar ustida ishlashga tayyorlanadi.

Shunday qilib, BIM texnologiyalarini grafik ta'limga joriy etish nafaqat ta'lim jarayonining sifatini oshiradi, balki talabalarni zamonaviy qurilish sohasining talablariga mos ravishda tayyorlaydi. Bu esa o'z navbatida, oliy ta'lim muassasalarining ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishga, talabalar uchun kasbiy raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi.

Takliflar:

1. Grafik fanlar dasturiga BIM asosidagi modullarni kiritish.
2. Revit, ArchiCAD, Navisworks kabi dasturlar bo'yicha o'quv-uslubiy qo'llanmalarni ishlab chiqish.
3. BIM texnologiyalari asosida loyiha ishlarini tashkil etish orqali yakuniy baholash tizimini takomillashtirish.
4. O'qituvchilar uchun BIM dasturlarida ishlash bo'yicha malaka oshirish kurslarini joriy etish.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

Foydalanilgan adabiyotlar:

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

1. Mardov, S. X. (2021, November). Modern Electronic Methods of Controlling Students' Knowledge in the Field of Construction Drawing. In "ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM (pp. 18-26).
2. Xudoykulovich, M. S., & Saidaxatovna, R. F. (2021). Xasanboy o'g'li NA Evristic teaching technology and its practical application which in theaching of draftsmanship. Middle European Scientific Bulletin, 12, 458-462.
3. Khudoykulovich, M. S. kizi, FZX. (2021). Content of the Science of Architecture Construction and Its Current Status of Teaching. International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology, 1(7), 106-114.
4. Xudoykulovich, M. S., & Qizi, F. Z. H. (2021). Methods of using graphic programs in the field of construction drawing. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(10), 1297-1306.
5. Xudoykulovich, M. S. (2021, October). The status of teaching the subject "construction drawing" in higher education institutions. In Archive of Conferences (pp. 105-108).
6. Mardov, S. K., Khasanova, M. N., & Absalomov, E. (2022). Pedagogical and psychological basis of teaching architecture drawing in types of education. In Euro-Asia Conferences (pp. 32-35).
7. Xudoykulovich, M. S. (2021). THE STATUS OF TEACHING THE SUBJECT. In CONSTRUCTION DRAWING" IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS." Archive of Conferences.
8. Mardov, S. K., & kizi Farxatova, Z. X. (2022, February). The practical significance of design and its types. In Euro-Asia Conferences (pp. 54-57).
9. Мардов, С. (2022). Qurilish chizmachiligi fanini o'qitishda grafik dasturlardan foydalanishda talabalarining fazoviy tasavvurini rivojlantirishning bugungi holati va muammolari. Общество и инновации, 3(1), 155-163.
10. Mardov, S. X. (2021). The practical importance of graphic programs and their descriptions in the development of student space imagination in teaching the subject of construction drawing. ISJ Theoretical & Applied Science, 12(104), 680-684.
11. Mardov, S. K., & kizi Farxatova, Z. X. (2022, March). Design and art. In Euro-Asia Conferences (pp. 58-61).
12. Mardov, S. K. (2022). kizi Farxatova, Zilolaxon Xikmat. Methodology of Development on the basis of Graphic Programs in Increasing Student Space Imagination and Graphic Literacy in Teaching Construction Drawing. European journal of innovation in nonformal education, 2(2), 312-319.
13. Xudoykulovich, M. S. (2022). CURRENT STATUS AND PROBLEMS OF STUDENTS' SPATIAL IMAGINATION DEVELOPMENT WHEN USING GRAPHIC PROGRAMS IN TEACHING THE SCIENCE OF CONSTRUCTION DRAWING. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities, 2(1.5 Pedagogical sciences).

GEOGRAFIYA TA'LIMI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA DIDAKTIK TA'MINOTNING AHAMIYATI

ISMATOV JAXONGIR ATAVULLAYEVICH

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Geografiya kafedrası dots. v.b.,
geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Maqolada geografiya ta'limida didaktik ta'minotning nazariy asoslari va amaliy ahamiyati yoritilib, darsliklar, mashq daftarlari, ko'rgazmali qurollar hamda raqamli va elektron resurslarning o'quvchilarda geografik bilim, ko'nikma va kompetensiyalarni shakllantirishdagi o'rni tahlil qilingan hamda xorijiy tajribalar va zamonaviy axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish orqali geografiya ta'limi samaradorligini oshirish imkoniyatlari asoslangan.

Kalit so'zlar: geografiya ta'limi, didaktik ta'minot, darslik, mashq daftari, ko'rgazmali vositalar, raqamli texnologiyalar, geografik axborot tizimlari.

Аннотация: В статье освещаются теоретические основы и практическая значимость дидактического обеспечения географического образования, анализируется роль учебников, рабочих тетрадей, наглядных пособий, а также цифровых и электронных ресурсов в формировании у учащихся географических знаний, умений и компетенций, а также обосновываются возможности повышения эффективности географического образования посредством интеграции зарубежного опыта и современных информационных технологий в образовательный процесс.

Ключевые слова: географическое образование, дидактическое обеспечение, учебник, рабочая тетрадь, наглядные средства, цифровые технологии, географические информационные системы.

Kirish. O'zbekiston ta'lim tizimida so'nggi yillarda umumta'lim fanlarining didaktik ta'minotini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, Milliy o'quv dasturi asosida zamonaviy darsliklar bilan birga yangi turdagi mashq daftarlari joriy etilmoqda. Bu kabi tashabbuslar geografiya fanini o'qitishda o'quv materiallarini boyitib, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Shuni alohida qayd etish kerakki, didaktik ta'minotni rivojlantirish masalasi nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham dolzarbdir. Binobarin, dunyoning ilg'or mamlakatlarida geografiya ta'limi metodikasi va o'quv resurslari muntazam takomillashtirib borilib, ta'lim jarayoniga yangi texnologiyalar jadal kirib kelmoqda.

Ushbu maqolada geografiya ta'limida didaktik ta'minotning nazariy mazmuni va ahamiyati, didaktik vositalarning turlari va funksiyalari, xorijiy mamlakatlar tajribasi,

O'zbekistonda bu boradagi mavjud vaziyat, raqamli texnologiyalarning roli singari masalalar ilmiy manbalar asosida yoritiladi hamda olingan xulosalarga tayangan holda, geografiya ta'limining didaktik ta'minotini yaxshilash bo'yicha tavsiyalar ilgari suriladi.

Asosiy qism. Pedagogik nuqtai nazardan, har qanday fanni muvaffaqiyatli o'qitish uchun uni didaktik ta'minlash muhimdir. Didaktik ta'minotning nazariy asoslari umumiy didaktika prinsiplari va ta'lim jarayonining tarkibiy qismlariga tayanadi. Didaktik ta'minot tushunchasi, o'quv jarayonini ta'minlovchi barcha vositalar majmuasini anglatadi. Bularga ta'lim mazmunini ifodalovchi darsliklar va dasturlar, metodik qo'llanmalar, o'qitish usullari va shakllari, nazorat va baholash materiallari hamda texnologik vositalar kiradi.

Geografiya ta'limida didaktik ta'minotning o'ziga xos jihati mazkur fanning fazoviy va kartografik xususiyatlari bilan bog'liqdir.

Geografiya darslarida nafaqat matnli axborot, balki xaritalar, diagrammalar, tasvirlar singari ko'rgazmali materiallar muhim o'rin tutadi. Shu bois, mazkur fan bo'yicha didaktik ta'minot tarkibida kartografik vositalar va fazoviy tafakkurni rivojlantiruvchi resurslar alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, geografik atlaslar, xaritalar, globus va boshqa modellar geografiya darslarining ajralmas qismi bo'lib kelgan. Bugungi kunda esa ularga qo'shimcha ravishda elektron xaritalar, geografik axborot tizimlari, masofaviy zondlash tasvirlari kabi zamonaviy raqamli manbalar ham kirib kelmoqda.

Didaktik ta'minot nazariy jihatdan, o'quvchilarda geografik savodxonlikni shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qilishi kerak. Xalqaro geografik ta'lim standartlariga ko'ra, geografiya ta'limi o'quvchilarga fazoviy tafakkur, xaritadan foydalana bilish, hududlararo bog'liqliklarni tushunish, tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish kabi ko'nikmalarni berishi lozim. Bu kompetensiyalarni shakllantirishda didaktik materiallar muhim vositadir. Ta'lim jarayonining samaradorligi ko'p jihatdan darslik va qo'shimcha materiallarning sifatiga, ularning didaktik jihatdan to'g'ri tuzilganligiga bog'liq.

Geografiya ta'limida qo'llaniladigan didaktik vositalar xilma-xil bo'lib, har biri o'quvchilarning ma'lum bilim va ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Quyida asosiy didaktik vositalar turlari va ularning funksional ahamiyati ko'rib chiqamiz.

Darslik ta'lim mazmunining asosiy tashuvchisi bo'lib, unda geografiya fanining tegishli kursi bo'yicha nazariy bilimlar va tushunchalar tizimli bayon etiladi. Darslik o'quv dasturi talablariga mos ravishda tuziladi va unda mavzular izchil ketma-ketlikda yoritiladi. Geografiya darsliklarida matn bilan birga xarita, jadval, diagramma, suratlar singari ko'rgazmali elementlar beriladi, chunki bu fan tabiiy va ijtimoiy jarayonlarni fazoviy nuqtai nazardan o'rganadi. Darslikning funksional

ahamiyati o'quvchilarga bazaviy bilimlarni yetkazish, ularning mustaqil o'qib-o'rganishiga yo'naltiruvchi manba bo'lish va o'qituvchi uchun dars mazmunini rejalashtirishda asos vazifasini o'tashidir.

O'quv qo'llanmalar va metodik qo'llanmalar esa darslikka qo'shimcha material sifatida xizmat qiladi. Masalan, muayyan mavzuni chuqurroq o'rganish uchun qo'shimcha adabiyot yoki tajribaviy ishlarni bajarish uchun metodik ko'rsatmalar bo'lishi mumkin. Bular darslikda topilmagan kengroq yoki yangilangan ma'lumotlarni taqdim etadi, o'qituvchiga darsni boyitishga yordam beradi. Zamonaviy didaktikada darslik kontenti qat'iy emas, turli xil manbalar bilan boyitib borish an'anasi mavjud. Shu bois, darslik bilan birga elektron ilovalar yoki veb-resurslardan foydalanish ham kengaymoqda.

Mashq daftari – bu har bir mavzu bo'yicha turli topshiriqlar, savol-javoblar, testlar, xarita bilan ishlashga oid vazifalar jamlangan didaktik majmua. Uning afzalligi shundaki, u o'quvchini faollikka chorlaydi, nazariy bilimlarni amaliy mustahkamlashga xizmat qiladi. Masalan, oddiy daftar faqat konspekt va yozuvlar uchun ishlatilsa, maxsus mashq daftari esa rang-barang dizaynga ega, har bir topshiriqni individual tarzda bajarishga mo'ljallangan bo'lib, xarita bilan ishlash, statistik ma'lumotlarni tahlil qilish kabi amaliy mashqlarni bajarish uchun muhim didaktik manba bo'ladi.

Mashq daftarining funksional ahamiyati o'quvchining dars jarayonidagi ishtirokini oshirish, mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish va reflektiv ta'limni ta'minlashdir. O'quvchilar mashq daftaridagi topshiriqlarni bajarar ekan, mavzuni qayta ko'rib chiqadilar, o'zlari topqirlik qilishga intiladilar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, geografiya darslarida mashq daftaridan foydalanish o'quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi, fikrni jamlash va xotirada saqlashni osonlashtiradi, ijodiy qobiliyat hamda mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Demak, mashq daftari darslikning amaliy davomi bo'lib,

nazariy bilimlarni mustahkamlash va ularni qo'llashga mo'ljallangan.

Geografiya darslarida xaritalar, atlaslar, globuslar, geografik jadvallar, rasmlar singari ko'rgazmali qurollar alohida o'rin tutadi. "Ko'rgazmalilik" didaktikaning asosiy tamoyillaridan biri ekanini inobatga olsak, geografiyada bu tamoyil ayniqsa kuchli namoyon bo'ladi. Masalan, jahon mamlakatlarining siyosiy xaritasi yordamida o'quvchilar davlatlarning geografik o'rni, chegaralari va hududiy nisbati haqida aniq tasavvurga ega bo'ladi. Atlaslar esa turli mavzudagi xaritalar to'plami sifatida umumiy geografik ma'lumotlarni tizimlashtiradi. Globus yer sharining modelini ko'rsatib, geografik koordinatalar, kecha-kunduz, fasllar almashinuvi kabi tushunchalarni tushuntirishga xizmat qiladi.

Ko'rgazmali vositalarning funksional vazifasi abstrakt tushunchalarni jonli va tasavvurli qilib ko'rsatishdir. Geografik qonuniyat yoki hodisa matnda ta'riflanganda o'quvchi uni to'liq anglashi qiyin bo'lishi mumkin, lekin xarita yoki diagramma orqali ko'rsatilganda tushuncha tezroq va aniqroq yetib boradi. Bundan tashqari, vizual materiallar o'quvchilarning eslab qolish qobiliyatini oshiradi. Ko'rgan tasvir uzoq vaqt xotirada saqlanishi mumkin, bu esa ta'lim samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, ko'rgazmali qurollar qatoriga modellar (masalan, Yer modeli, vulqon modeli), tabiiy obyektlar kolleksiyalari (mineral va tosh namunalari, tuproq namunalari) va boshqalar kiradi. Bular geografiyaning tabiiy geografiya bo'limini o'rganishda qo'l keladi. O'quvchida qiziqish uyg'otish hamda mavzuni "his qilish" imkonini berish vizual didaktik vositalarning muhim xususiyatidir.

Elektron resurslar va raqamli vositalar. Axborot texnologiyalari rivojlanishi ta'limga ham yangicha vositalarni olib kirdi. Geografiya darslarida hozirda turli elektron o'quv resurslaridan foydalanish tendensiyasi ortmoqda. Bular qatoriga geografiyaga oid

ta'limiy dasturlar, multimedia vositalari, onlayn xaritalar, videodarslar va interaktiv platformalar kiradi. Xususan, Google Earth kabi virtual globus dasturi orqali o'quvchilar Yer sirtini istalgan nuqtaga yaqinlashtirib ko'rishlari, turli geografik obyektlarni 3D shaklda o'rganishlari mumkin. Bu nafaqat qiziqarli, balki an'anaviy xaritada ko'rinmaydigan tafsilotlarni ham ko'rsatadi. Turli tadqiqotlarda sun'iy yo'ldosh suratlari va Google Earth tasvirlaridan foydalanish geografiya o'qitishda samarali resurs ekani qayd etilgan.

Geografik axborot tizimlari (GIS) ham maktab geografiya ta'limiga kirib kelmoqda. GIS texnologiyasi turli geografik ma'lumotlarni qatlamlar shaklida tasvirlab, ularni tahlil qilishga imkon beradi. Masalan, aholi zichligi xaritasiga relyef xaritasini qiyosiy o'rnatib, tog'li hududlarda aholi zichligining kamligi singari xulosalarni chiqarish mumkin. Bu tizim o'quvchilarning mantiqiy fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini oshiradi. Tadqiqotlar ko'rsatmoqdaki, GIS va sun'iy intellekt elementlarini o'quv jarayoniga integratsiya qilish o'quvchilarning murakkab fazoviy jarayonlarni tushunishini yengillashtiradi va darslarni interaktiv hamda individual tarzda olib borish imkonini beradi.

Audiovizual texnologiyalar. Geografiya darslarida videofilmlar, animatsiyalar, slaydshoular kabi audiovizual materiallar ham keng qo'llaniladi. Masalan, vulqon otilishi jarayonini yoki sunami kelib chiqishini animatsion video orqali tomosha qilish o'quvchilarga bu hodisaning dinamikasini yaxshiroq anglashga yordam beradi. Shuningdek, geografiya va tarixni o'zaro bog'lab, hujjatli filmlar orqali turli mamlakatlar tabiati, madaniyati, joy nomlari bilan tanishtirish mumkin. Audiovizual vositalarning afzalligi shundaki, ular darsga ko'rgazmalilik bilan birga emotsional ta'sirni ham olib kiradi, o'quvchilarning e'tiborini tortadi va diqqatni jamlab turadi.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha didaktik vositalar geografik bilimlarni o'zlashtirishni osonlashtirish va chuqurlashtirishga xizmat

qiladi hamda ular bir-birini to'ldiradi. Masalan, darslik nazariy asos sifatida xizmat qilsa, mashq daftari shu nazariyani amalda mustahkamlashga yordam beradi; xarita umumiy ma'lumotni ko'rsatsa, GIS u ma'lumotni chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Bunda o'qituvchi ushbu vositalardan o'z o'rnida va integrativ tarzda foydalana bilishi asosiy jihat sanaladi. Binobarin, didaktik ta'minot elementlari birgalikda ishlatilgandagina maksimal pedagogik samaraga erishish mumkin.

Xulosa. Geografiya ta'limida didaktik ta'minotning ahamiyati beqiyosdir. Ushbu maqolada keltirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, geografiya fanini puxta o'zlashtirish ta'lim jarayonining o'quv materiallari bilan to'liq va sifatli ta'minlanganligiga chambarchas bog'liq. Didaktik ta'minot tushunchasi nafaqat darslikni, balki mashq daftari,

qo'llanmalar, ko'rgazmali qurollar, elektron resurslar kabi keng qamrovli vositalarni o'z ichiga oladi. Didaktik ta'minotning nazariy asoslari o'quvchilarning yosh xususiyatlari, qobiliyatlari, fan mazmunining o'ziga xosligidan kelib chiqadigan tamoyillar bilan mustahkamlanadi.

Xulosa oʻrnida aytish mumkinki, didaktik taʼminot – bu taʼlim sifati kafolati. Geografiya singari dunyoqarash va tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiluvchi fan uchun didaktik taʼminotning boy va zamonaviy boʻlishi oʻquvchilarning nafaqat fan doirasida, balki kundalik hayotdagi bilimdonligini ham oshiradi. Raqamli texnologiyalar asrida esa didaktik taʼminotning doirasi yanada kengayib, virtual olamni ham qamrab oldi. Mazkur imkoniyatlardan oqilona foydalanib, milliy taʼlimimizni rivojlantirish ustuvor vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мусаев П., Курбонниёзов Р. Ўқувчиларнинг географиядан билим малакаларини аниқлашнинг шакл ва усуллари. Методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – 87 б.
2. Мусаев Ф., Курбонниёзов Р. Географик ўйинлар. – Т.: Ўқитувчи. 1990. – 155 б.
3. Мўминов О. География ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1986. – 164 б.
4. Курбонниёзов Р. География ўқитиш методикаси. Урганч, УрДУ, 2001. – 222 б.
5. Курбонниёзов Р. Ўзбекистон географияси: қизиқарли машқ ва масалалар. Умумтаълим мактаблари ўқувчилари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – 208 б.
6. Abdimurotov O.U. Geografiyadan masala va mashqlar. O'quv qo'llanma. – T., MALIK PRINT CO, 2021. – 200 b.
7. Andrade A.F., Medina, S.S. (2007). The Use of Satellite Images from Google Earth as a Teaching Resource for Teaching Covers Projections. Curitiba: Graphica.
8. Francischett M.N. (2011). The Map in the Teaching and Learning of Geography (A cartografia no ensino-aprendizagem da geografia). <http://www.bocc.ubi.pt/pag/francischett-mafalda-representacoes-cartograficas.pdf>.
9. Harden M., Hopkins D., Newton S. (2019). A curriculum for teacher educators: Geography and teacher education. Journal of Geography, 118(4), – P. 171–181.
10. Vaxobov X., Alimkulov N.R., Sultonova N.B. Geografiya o'qitish metodikasi. – T.: “Nodirabegim” 2021. – 242 b.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA MATEMATIK TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISHDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISHNING ILMIY-ASOSIY TAMOIYILLARI

UMAROVA GÖZALXON BOTIRJONONOVNA

Qo'qon davlat universiteti, pedagogika fanlari bōyicha falsafa doktori(PhD)

AKBAROVA DIYORAXON UMMATALI QIZI

Qo'qon davlat universiteti, magistrant

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematik tushunchalarni shakllantirish jarayonida interfaol usullardan foydalanishning nazariy va metodik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda matematik tafakkurni rivojlantirishda o'quvchi faolligini oshiruvchi interfaol texnologiyalar — "Aqliy hujum", "Klaster", "Venn diagrammasi", "Insert", "Sinkveyn", "Loyihalash" metodlarining ta'siri o'rganilgan. Shuningdek, o'quvchilarning mantiqiy tafakkuri, hisoblash malakalari va muammoli vaziyatlarda mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar aniqlangan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, interfaol metodlar matematik tushunchalarni ongli o'zlashtirish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish hamda o'quvchilar motivatsiyasini kuchaytirishda muhim omil hisoblanadi.

Kalit so'zlar: matematika, interfaol metod, mantiqiy tafakkur, didaktik o'yin, klaster, muammoli ta'lim, kompetensiya.

Barchamizga ma'lumki, matematika — inson tafakkurining eng mantiqiy shakllaridan biri bo'lib, boshlang'ich ta'lim bosqichida u nafaqat hisoblash malakalarini, balki tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish va sababiy bog'liqlikni tushunish qobiliyatini rivojlantiradi. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning matematik tushunchalarni tayyor shaklda emas, balki mustaqil izlanish, kashf qilish va interfaol o'zaro muloqot orqali o'zlashtirishiga e'tibor qaratilmoqda.

Menimcha, Bu borada interfaol metodlardan foydalanish, o'quvchi faoliyatini markazga qo'yish, muammoli vaziyatlar yaratish va guruhviy ishlarda hamkorlikni ta'minlash — ta'lim samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardandir.

Maqolaning maqsadi — boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematik tushunchalarni shakllantirishda interfaol metodlarning samaradorligini nazariy va amaliy jihatdan asoslab berish. Interfaol ta'lim konsepsiyasi konstruktivizm, faoliyatga asoslangan yondashuv hamda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim nazariyalariga tayanadi. Ushbu yondashuvga

ko'ra, bilim tayyor holda berilmaydi, balki o'quvchi tomonidan faol muloqot va hamkorlik jarayonida qayta kashf etiladi.

Boshlang'ich ta'lim bosqichida interfaol metodlar: bilimlarning subyektiv tajriba asosida shakllanishini; o'quvchilarning refleksiv faoliyatini rivojlantirishni; ta'lim jarayonining dialogik xarakterini ta'minlaydi.

Tashkiliy muammolar Interfaol metodlarni samarali qo'llash ma'lum tashkiliy shart-sharoitlarni talab etadi. Amaliyotda esa: sinflarda o'quvchilar sonining ko'pligi; dars vaqtining cheklanganligi; auditoriya (sinf)larning interfaol ishlashga moslashtirilmaganligi kabi muammolar interfaol metodlardan to'liq foydalanishga to'sqinlik qiladi

Interfaol metodlar zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim va ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, ular o'quv jarayonini an'anaviy bilim berish modelidan shaxsga yo'naltirilgan, faol va hamkorlikka asoslangan ta'lim

modeliga o'tkazishni ta'minlaydi. Ushbu metodlar o'quvchini passiv tinglovchi emas, balki ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida

shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotlar va pedagogik amaliyot tahlili shuni ko'rsatadiki, interfaol metodlardan tizimli va maqsadli foydalanish o'quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish, o'z fikrini erkin va asosli ifodalash, jamoada ishlash kabi muhim kompetensiyalarni rivojlantiradi. Ayniqsa boshlang'ich ta'lim bosqichida interfaol metodlarning qo'llanilishi o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, bilimlarning ongli va barqaror o'zlashtirilishiga zamin yaratadi.

Shu bilan birga, interfaol metodlar o'quvchilarning kognitiv jarayonlariga — idrok, xotira, tafakkur va nutq faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, bilimlarni faqat eslab qolish emas, balki ularni tahlil qilish, taqqoslash va amaliyotda qo'llash imkonini beradi. Shu bilan birga, ushbu metodlar orqali o'quvchilarda metakognitiv ko'nikmalar, ya'ni o'z o'rganish faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash malakalari shakllanadi.

Yana shuningdek quyidagi metodlarni darsda qo'llash dars samaradorligining oshishiga yordam beradi:

"Modellashtirish" Geometriya / Kasrlar Qog'oz qirg'ish yoki plastilin yordamida shakllarni yasash va bo'laklarga bo'lish.

"Matematik estafeta" Hisoblash amallari Guruhlarga bo'linib, misollarni tezkor va aniq yechish musobaqasi.

"Muammoli vaziyat" Mantiqiy masalalar O'quvchiga hayotiy muammo beriladi (masalan, do'kon xaridi) va u hisob-kitobni o'zi kashf qilishi kerak.

"Aqliy hujum" Sonlar tarkibi Berilgan sonni hosil qilishning turli usullarini (qo'shish, ayirish orqali) topish..

Interfaol usullar bir qancha afzalliklarga ega. Masalan:

Motivatsiya ortishi: O'quvchi darsda passiv tinglovchidan "kichik tadqiqotchi"ga

aylanadi.

Xotirada mustahkamlanish: Amaliy harakat bilan bajarilgan amal (masalan, pul bilan hisob-kitob qilish) nazariy qoidaga qaraganda 3 barobar yaxshi esda qoladi.

Matematik nutqning rivojlanishi: O'quvchi "nima uchun bunday yechimga keldim?" degan savolga javob berish orqali mantiqiy gapirishni o'rganadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Matematik tushunchalarni shakllantirish jarayoni haqida ko'plab ilmiy tadqiqotlar mavjud. L. S. Vygotskiy, J. Piaget, D. Bruner kabi olimlar o'quv faoliyati orqali kognitiv rivojlanishning bosqichma-bosqich kechishini asoslab berganlar. Ularning nazariyasiga ko'ra, o'quvchi yangi bilimni faqat faol ishtirok orqali o'zlashtiradi.

J. Bruner "Konstruktivizm nazariyasi"da bilim o'qituvchidan tayyor holda berilmasligi, balki o'quvchi tomonidan mustaqil qurilishi zarurligini ta'kidlaydi. Bu jarayonda interfaol metodlar aynan o'quvchi fikrlash faoliyatini faollashtiradi.

O'zbekiston olimlari — N. Xo'jayev, G. Qodirova, D. Maxmudova, R. Yusupova asarlarida interfaol metodlar orqali matematik bilimlarni shakllantirishda muammoli yondashuv, didaktik o'yinlar va ko'rgazmali vositalarning ahamiyati ilmiy asosda yoritilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, interfaol metodlar nafaqat o'quvchini faol sub'ektga aylantiradi, balki bilimlarni ongli, tushunchali va barqaror o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Matematik tushuncha — bu o'quvchining predmet haqidagi umumlashtirilgan, aniq va mantiqan izchil bilimidir. Uni shakllantirish uchun o'qituvchi:

1. Tushunchaning mazmunini aniq va vizual ifodalashi;
2. O'quvchining mavjud bilimlariga

tayangan holda yangi ma'lumotni bog'lashi;

3. Interfaol mashqlar orqali yangi tushunchani amaliyotda qo'llatishi kerak.

Tadqiqotda quyidagi interfaol metodlar o'rganildi:

"Aqliy hujum" — tezkor fikrlash va ijodiy g'oyalarni shakllantirish;

"Klaster" — tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishni aniqlash;

"Venn diagrammasi" — taqqoslash va umumlashtirish malakasini rivojlantirish;

"Insert" — o'quvchining o'z bilimini tahlil etish ko'nikmasini mustahkamlash;

"Sinkveyn" — matematik atamalarni qisqa, obrazli shaklda ifodalash.

Metodologik asos sifatida muammoli ta'lim, konstruktivistik yondashuv, kommunikativ ta'lim modeli tanlandi.

Tadqiqot metodlari:

Nazariy-tahliliy — ilmiy manbalarni o'rganish;

Eksperimental — 3–4-sinf darslarida metodlarni joriy etish;

Sotsiologik — o'qituvchilarning tajriba almashuvi bo'yicha anketa;

Statistik — natijalarni raqamli tahlil qilish.

Keling shularning natijalari bilan tanishamiz:

Eksperimental sinovlar Toshkent shahridagi 17-maktabning 3-"B" sinfida o'tkazildi. 24 nafar o'quvchi ikki guruhga bo'lindi: nazorat guruhi (an'anaviy usul) va tajriba guruhi (interfaol metodlar asosida).

Zamonaviy metodlar: 2025-yilda jahon ta'lim tizimida, xususan, boshlang'ich sinf matematika darslarida o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini oshirish va bilimlarni amaliyotga tatbiq etish (PISA talablari) uchun quyidagi metodlar eng yuqori talabga ega:

1. Singapur matematika metodi: Bu metod hozirda dunyoda eng samarali deb tan olingan. Uning asosi CPA (Concrete-Pictorial-Abstract) tamoyilidir:

Aniq: Dastlab bola tushunchani real narsalar (mevalar, tayoqchalar, o'yinchoqlar) bilan ushlab ko'rib o'rganadi.

Tasviriy: Keyin ushbu narsalarning rasmi yoki sxemasini (Bar modeling — chiziqli modellashtirish) chizadi.

Mavhum: Eng oxirida raqamlar va formulalar bilan ishlaydi.

Natija: Bola "ko'paytirish" nimaligini yodlamaydi, uning mohiyatini tushunadi.

2. Gamification. O'qitishni o'yin shakliga o'tkazish. Bu faqat kompyuter o'yinlari emas, balki darsda ballar, reytinglar, "level"lar (darajalar) va "yutuqlar" tizimini joriy qilishdir.

Misol: "Matematik missiya" — o'quvchilar misollarni yechish orqali qahramonni qutqaradi yoki virtual shahar quradi.

Vositlar: Prodigy, Khan Academy Kids kabi platformalar darsga integratsiya qilinadi.

3. Flipped Classroom. An'anaviy ta'limda mavzu sinfda tushuntirilib, uyuq vazifa beriladi. "To'ntarilgan sinf"da esa:

O'quvchi uyda mavzuni qisqa video yoki interfaol material orqali mustaqil ko'rib chiqadi.

Sinfda esa faqat masalalar yechiladi, muhokama qilinadi va amaliy mashqlar bajariladi.

Bu o'qituvchiga har bir bola bilan alohida ishlash uchun 80% ko'proq vaqt beradi.

4. STEM va Loyihaviy ta'lim. Matematikani fanlararo bog'liqlikda o'rganish.

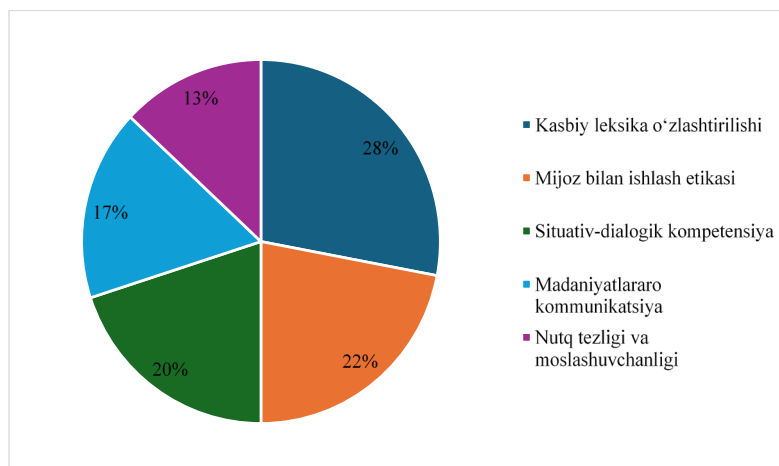
Misol: "Mening bog'im" loyihasi. O'quvchilar bog'ning yuzini o'lchaydi (geometriya), ko'chatlar narxini hisoblaydi (arifmetika) va o'simlik o'sishini grafikda belgilaydi (statistika).

5. "Mental Models" va "Number Sense". O'quvchilarda "sonni his qilish" ko'nikmasini shakllantirish. Bu usulda bolaga " $10 + 7$ "ni shunchaki yechish emas, balki "17 soni qaysi ikki songa yaqin?", "Uni qanday qismlarga bo'lish mumkin?" kabi savollar orqali sonlar

1-jadval.

Asosiy kompetensiyalar bo'yicha o'sish %

Kompetensiya turi	Boshlang'ich (%)	Yakuniy (%)	O'sish (%)
Kasbiy leksika	41	78	37
Muloqot strategiyalari	39	74	35
Xizmat etikasi	46	81	35
Madaniyatlararo kompetensiya	38	70	32
Har xil vaziyatlarda nutq tezligi	40	73	33

Rasm. Integrativ modelning asosiy ta'sir yo'nalishlari

ustida erkin "o'ynash" o'rgatiladi. Asosiy natijalar:

1. Tajriba guruhida o'quvchilarning matematik tushunchalarni izchil ifodalash qobiliyati oshishi

2. "Venn diagrammasi"dan foydalanish o'quvchilarda taqqoslash va umumlashtirish malakasini mustahkamladi.

3. "Klaster" metodi o'quvchilarni murakkab matematik tushunchalarni tarmoqlab tushunishga o'rgatdi.

4. "Aqliy hujum" mashg'ulotlari o'quvchilarning mustaqil fikrlash va mantiqiy xulosa chiqarish tezligini 1,7 baravar oshirdi.

5. Matematik o'yinlar (masalan, "Toping", "Matematik poyga") o'quvchilarda fanga qiziqishni oshirib, o'zaro raqobat muhiti yaratdi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, interfaol metodlar matematik bilimni quruq hisoblash

faoliyatidan tahliliy tafakkurga o'tish imkonini beradi.

Shuningdek muhokama qiladigan bo'lsak, tahlillar shuni ko'rsatadiki, interfaol metodlar orqali o'quvchi: fikrlash jarayonining faol sub'ektiga aylanadi; o'z bilimini refleksiya qilishni o'rganadi; muammoni hal qilishda ijodiy yondashadi.

An'anaviy yondashuvda matematika "abstrakt" fan sifatida qiyin qabul qilinadi. Ammo interfaol metodlar yordamida u ko'rgazmali, muloqotga asoslangan, hayotiy tajriba bilan bog'liq fanga aylanadi.

Shuningdek, interfaol metodlar Bloom taksonomiyasining yuqori bosqichlarini (tahlil, sintez, baholash) amalga oshirishga imkon beradi.

Xalqaro tajriba (Finlyandiya, Janubiy Koreya, Yaponiya) shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf matematikasida interfaol

metodlardan foydalanish o'quvchilarning kognitiv rivojlanish sur'atini sezilarli oshiradi.

Yuqoridagilardan bir nechta xulosalarni keltirib chiqarishimiz mumkin:

Boshlang'ich ta'limda interfaol metodlar o'quvchilarda matematik tushunchalarni shakllantirishning eng samarali vositasidir.

1. Ular orqali o'quvchilar o'z fikrini dalillash, muammoli vaziyatni tahlil qilish, matematik atamalarni to'g'ri qo'llashni o'rganadilar.

2. Interfaol metodlar o'quvchilarni ijodkor, faol, mustaqil va mantiqan fikrlovchi shaxs sifatida shakllantiradi.

3. O'qituvchi uchun asosiy vazifa — har bir interfaol metodni o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga moslashtirishdir.

4. Matematik tushunchalarni shakllantirishda muammoli ta'lim, o'yin va tahliliy metodlarni uyg'unlashtirish yuqori natija beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. R.X. Jo'rayev – pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlar bo'yicha tadqiqotlar – 1995–2010-yillar
2. B.P. Xodjayev – zamonaviy va interfaol ta'lim metodlari – 2000–2015-yillar
3. M. Ochilov – pedagogik texnologiya va interfaol ta'lim asoslari – 1990–2005-yillar
4. Q. Tolipov – interfaol dars metodikasi va ta'lim va texnologiyalari – 2000–2018-yillar
5. U. Begimqulov – axborot texnologiyalari va interfaol ta'lim – 2003–2020-yillar.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA VR VA SIMULYATSIYA TEKNOLOGIYALARINING PEDAGOGIK MOHIYATI

ATAJANOV OTAJON YULDOSHEVICH – Buxoro davlat texnika universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli ta'lim muhitida virtual reallik (VR) va simulyatsiya texnologiyalarining pedagogik mohiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. VR va simulyatsiya texnologiyalarining ta'lim jarayonidagi didaktik imkoniyatlari, ularning o'quvchilarning bilish faolligi, analitik tahlil, muammoli fikrlash va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi o'rni ochib beriladi. Shuningdek, mazkur texnologiyalarni laboratoriya mashg'ulotlariga integratsiyalashning pedagogik shart-sharoitlari va metodik asoslari asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim muhiti, virtual reallik, simulyatsiya texnologiyalari, immersiv ta'lim, pedagogik texnologiyalar, analitik tahlil, kompetensiyaviy yondashuv.

Аннотация. В данной статье с научно-теоретических позиций анализируется педагогическая сущность технологий виртуальной реальности (VR) и симуляции в условиях цифровой образовательной среды. Раскрываются дидактические возможности VR и симуляционных технологий в образовательном процессе, а также их роль в развитии познавательной активности обучающихся, аналитического мышления, проблемного мышления и профессиональных компетенций. Кроме того, обосновываются педагогические условия и методические основы интеграции данных технологий в лабораторные занятия.

Ключевые слова: цифровая образовательная среда, виртуальная реальность, симуляционные технологии, иммерсивное обучение, педагогические технологии, аналитический анализ, компетентностный подход.

Kirish. Zamonaviy jamiyatning raqamli transformatsiyasi ta'lim tizimi oldiga mutlaqo yangi talablarni qo'yimoqda. Axborotlashgan va texnologik jihatdan tez rivojlanayotgan muhitda an'anaviy o'qitish usullari o'quvchilarning kognitiv ehtiyojlarini to'liq qondira olmayapti. Shu bois ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar asosida modernizatsiya qilish, o'quvchilarni real kasbiy faoliyatga yaqinlashtirilgan sharoitlarda tayyorlash muhim pedagogik vazifaga aylanmoqda.

Ayniqsa, virtualreallik (VR) va simulyatsiya texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi raqamli ta'lim muhitining sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qilmoqda. Ushbu texnologiyalar yordamida o'quvchilar real hayotda murakkab, xavfli yoki qimmat bo'lgan jarayonlarni virtual muhitda

modellashtirish orqali o'rganish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar. Natijada, ta'lim jarayonida nazariy bilimlar bilan amaliy faoliyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik kuchaymoqda [1].

Metodologiya. Raqamli ta'lim muhiti – bu axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida tashkil etilgan, ta'lim subyektlari o'rtasida interfaol hamkorlikni ta'minlovchi, o'quv jarayonining barcha komponentlarini integratsiyalovchi ochiq tizimdir. Mazkur muhit o'quv kontenti, o'qitish metodlari, baholash mexanizmlari va teskari aloqani yagona platformada mujassamlashtiradi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, raqamli ta'lim muhiti quyidagi funksiyalarni bajaradi (1-rasm):

– o'quvchilarning mustaqil va individual ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi;

- o‘qitish jarayonini moslashuvchan va shaxsga yo‘naltirilgan qiladi;
- ta‘lim jarayonida tahliliy va reflektiv faoliyatni kuchaytiradi;
- nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiyalash imkonini yaratadi.

1-rasm. Raqamli ta‘lim muhitining asosiy funksiyalari

Aynan shu muhitda VR va simulyatsiya texnologiyalari o‘quvchilarning bilish faoliyatini chuqurlashtiruvchi kuchli pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi [3].

Virtual reallik texnologiyasi – bu foydalanuvchini sun‘iy yaratilgan uch o‘lchamli muhitga to‘liq yoki qisman “sho‘ng‘dirish” orqali real hayotga yaqin tajribani taqdim etuvchi texnologiyadir. Ta‘lim jarayonida VR texnologiyalari o‘quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi.

Pedagogik jihatdan VR texnologiyalarining mohiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- immersivlik (chuqur kirish): o‘quvchi virtual muhitda hodisalarni bevosita boshdan kechiradi;
- vizuallashtirish: murakkab jarayon va obyektlar aniq va tushunarli shaklda tasvirlanadi;
- tajribaviy o‘rganish: xatolarga yo‘l qo‘yish orqali o‘rganish imkoniyati yaratiladi;
- refleksiya va tahlil: bajarilgan harakatlar natijalari ustida tahliliy fikrlash rivojlanadi.

Shu sababli VR texnologiyalari analitik tahlil, sabab-oqibat munosabatlarini anglash va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirishda yuqori pedagogik samaradorlikka ega [2].

Natijalar. Tadqiqot natijalari

konstruktivistik ta‘lim nazariyasi, faoliyatga asoslangan yondashuv hamda kompetensiyaga yo‘naltirilgan ta‘lim konsepsiyalarining asosiy qoidalarini tasdiqlaydi. Xususan, VR va simulyatsiya asosida tashkil etilgan laboratoriya mashg‘ulotlari talabalarning analitik tahlil, muammoni modellashtirish va qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilgani aniqlandi. Bu holat Dewey, Kolb va Vygotskiy tomonidan ilgari surilgan tajribaviy o‘rganish (experiential learning) va yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyalari bilan metodologik jihatdan mos keladi [6, 7].

Olingan empirik natijalar xorijiy tadqiqotchilar tomonidan VR texnologiyalarining kognitiv faollik va yuqori darajadagi fikrlash ko‘nikmalariga ijobiy ta’siri borasida bildirilgan xulosalar bilan uyg‘unlikda ekanini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, mazkur tadqiqotda VR asosidagi laboratoriya mashg‘ulotlari nafaqat vizualizatsiya vositasi, balki analitik tahlilni faollashtiruvchi didaktik mexanizm sifatida ko‘rib chiqilgani bilan farqlanadi. Bu jihat tadqiqotning ilmiy yangiligini kuchaytiradi.

Simulyatsiya texnologiyalari real jarayonlarning matematik, grafik yoki algoritmik modellarini yaratish orqali ularni o‘quv jarayonida tadqiq etishga imkon beradi.

Simulyatsiyalar VR texnologiyalariga nisbatan ko'proq analitik va mantiqiy faoliyatga yo'naltirilgan bo'lib, o'quvchilarning tahliliy tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Simulyatsiya texnologiyalarining pedagogik mohiyati quyidagilarda ifodalanadi:

- modellashtirish asosida o'rganish;
- muammoli vaziyatlarni sun'iy yaratish;
- qaror qabul qilish jarayonini mashq qilish;
- o'rganilayotgan jarayonlarni optimallashtirish ko'nikmalarini shakllantirish.

Simulyatsiyalar yordamida laboratoriya mashg'ulotlari faqat tajriba o'tkazish bilan cheklanmay, balki ilmiy tahlil va prognozlash faoliyatiga aylanadi [5].

Raqamli ta'lim muhitida VR va simulyatsiya texnologiyalarini integratsiyalash o'quv jarayonining sifat jihatidan yangi bosqichini ta'minlaydi. VR vizual va tajribaviy o'rganishni ta'minlash, simulyatsiya texnologiyalari analitik tahlil va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi.

Mazkur integratsiya natijasida:

- o'quvchilarning kompleks kompetensiyalari shakllanadi;
- nazariya va amaliyot o'rtasidagi tafovut qisqaradi;
- laboratoriya mashg'ulotlari innovatsion mazmun kasb etadi;
- o'quvchilarning kasbiy tayyorgarlik darajasi oshadi.

Muhokama. Laboratoriya mashg'ulotlari an'anaviy ta'limda ko'pincha tayyor yo'riqnoma asosida bajariladigan mexanik faoliyat sifatida namoyon bo'ladi. VR va simulyatsiya texnologiyalari esa laboratoriya mashg'ulotlarini muammoli, izlanishga asoslangan va tahliliy faoliyatga aylantiradi [8].

Virtual laboratoriyalar o'quvchilarga real sharoitda imkonsiz bo'lgan tajribalarni bajarish, xavfsiz muhitda murakkab jarayonlarni

o'rganish, tajribalarni takror-takror sinab ko'rish, natijalarni tahlil qilish va solishtirish imkonini beradi.

Tadqiqot boshida ilgari surilgan gipoteza – VR va simulyatsiya asosidagi laboratoriya mashg'ulotlari talabalarning analitik tahlil ko'nikmalarini an'anaviy laboratoriya mashg'ulotlariga nisbatan samaraliroq rivojlantiradi – empirik ma'lumotlar bilan to'liq tasdiqlandi. Buning asosiy sababi sifatida:

- interfaol muhitda tajriba o'tkazish imkoniyati;
- real ishlab chiqarish jarayonlarini xavfsiz sharoitda modellashtirish;
- xatolarni tahlil qilish va qayta urinish mexanizmining mavjudligi;
- refleksiv fikrlashni rag'batlantiruvchi topshiriqlarni keltirish mumkin.

Muhokama natijalari VR va simulyatsiya texnologiyalarini oliy texnik ta'limda laboratoriya mashg'ulotlarini loyihalashning innovatsion modeli sifatida joriy etish zarurligini ko'rsatadi. Xususan:

- o'quv jarayonida analitik fikrlashni tizimli rivojlantirish;
- murakkab texnologik jarayonlarni vizual va dinamik tushuntirish;
- talabalarning mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish;
- ta'lim jarayonining xavfsizligi va resurs tejamkorligini ta'minlash imkoniyatlari kengayadi.

Mazkur tadqiqot ayrim cheklovlarga ega. Jumladan, tajriba-sinov ishlarining ma'lum bir oliy ta'lim muassasasi doirasida olib borilgani natijalarning umumlashtirilishini cheklashi mumkin. Shuningdek, VR texnologiyalaridan foydalanishda texnik infratuzilma va pedagoglarning raqamli kompetensiyalari darajasi muhim omil sifatida namoyon bo'ldi. Kelgusidagi tadqiqotlarda tanlanma hajmini kengaytirish, fanlararo integratsiyalashgan VR-modellarni ishlab chiqish, uzoq muddatli ta'sir

(longitudinal study)ni o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xulosa. Umuman olganda, tadqiqot natijalari VR va simulyatsiya texnologiyalarini ta'lim jarayoniga integratsiyalash talabalarining analitik tahlil ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Muhokama bo'limida keltirilgan tahlillar tadqiqot natijalarining ishonchliligi, ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyatini mustahkamlab, mazkur yo'nalishda olib boriladigan keyingi tadqiqotlar uchun metodologik poydevor yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta'lim muhitida VR va simulyatsiya texnologiyalari zamonaviy pedagogik texnologiyalar sifatida ta'lim jarayonining mazmuni, shakli va natijalarini tubdan o'zgartirmoqda. Ular o'quvchilarning bilish faolligini oshirish, analitik tahlil va muammoli fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim didaktik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur texnologiyalarni ilmiy asoslangan metodika asosida joriy etish oliy ta'lim tizimida sifatli kadrlar tayyorlashga xizmat qilishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Беспалко В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: Педагогика, 2018.
2. Загвязинский В.И. Теория обучения: современная интерпретация. – М.: Академия, 2019.
3. Солдатов Г.Т. Цифровая социализация личности. – М.: Просвещение, 2020.
4. Radianti J., Majchrzak T. Virtual Reality in Education: A Systematic Review. – Computers & Education, 2020.
5. Makransky G., Petersen G. Immersive Virtual Reality and Learning. – Educational Psychology Review, 2019.
6. Dewey J. Experience and Education. — New York: Kappa Delta Pi, 1938. — 116 p.
7. Kolb D.A. Experiential Learning Theory: Previous Research and New Directions // Perspectives on Thinking, Learning, and Cognitive Styles. — Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2005. — P. 227–247.
8. Xurvaliyeva T.L Ways of introducing pre-school children with environments. British view. Universal impact factor 8.528. Anthropologie, Applied Linguistics, Intelligence. ISSN 2041-3963 2022 №7. 124-130 b.

TEXNIKUM O'QUVCHILARINI IQTISODIY TA'LIMGA YO'NALTIRISHNING DIDAKTIK ASOSLARI

PARDABOYEVA DILSHODA NE'MATULLA QIZI
Jizzax politexnika instituti doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada natijaga yo'naltirilgan professional ta'limda yoshlar daromadlarini oshirish kabi jamiyat va iqtisodiyot talablari asosida o'quvchilarning iqtisodiy ta'limdagi didaktik mexanizmining ayrim jihatlarini bayon etilgan. Iqtisodiyot asosida qanday daromad qilish ko'nikmalarini belgilash, daromad qilish ko'nikmalarini shakllantirishda kasbiy ta'lim tashkilotlarining o'qituvchi, ishlab chiqarish ta'limi ustalari va o'quvchilarning pedagogik-didaktik munosabatlarini rivojlantirish uchun pedagogik shart-sharoitlar tashkil etish imkoniyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Texnikum, natijaga yo'naltirilgan kasbiy ta'lim, iqtisodiy va ijtimoiy kompetentlik, iqtisodiy ta'lim, iqtisodiy tarbiya, daromad qilish ko'nikmalari, bozor iqtisodiyoti, tadbirkorlik, moliyaviy savodxonlik, iqtisodiy o'yinlar.

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые аспекты дидактического механизма экономического воспитания студентов профессионального образования, ориентированного на результат, исходя из требований общества и экономики, таких как повышение доходов молодёжи. Раскрываются возможности создания педагогических условий для развития педагогико-дидактических отношений между преподавателями, мастерами производственного обучения и студентами организаций профессионального образования при определении профессиональных навыков, приобретаемых на основе экономических дисциплин, и формировании навыков, позволяющих зарабатывать.

Ключевые слова: Техникум, профессиональное образование, ориентированное на результат, экономическая и социальная компетентность, экономическое образование, экономическое воспитание, навыки получения дохода, рыночная экономика, предпринимательство, финансовая грамотность, экономические игры.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda iqtisodiy tafakkurga ega, bozor munosabatlarini chuqur anglaydigan, moliyaviy savodli yoshlarni tayyorlash davlat siyosatining muhim yo'nalishiga aylangan. Texnikum o'quvchilari kelajakda turli sohalarida mutaxassis bo'lishadi, shuning uchun ularning iqtisodiy bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish — amaliy ahamiyatga ega. Hozirgi davrda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning muvaffaqiyati, eng avvalo, iqtisodiy bilimli, tashabbuskor, mas'uliyatli yosh avlodni tarbiyalash bilan chambarchas bog'liq.

Texnikumlarda o'qiyotgan o'quvchilar kelgusida ishlab chiqarish, texnologiya, xizmat ko'rsatish sohalarida faoliyat yuritadilar. Shu boisdan, ularning iqtisodiy dunyoqarashini shakllantirish, iqtisodiy tafakkurini rivojlantirish, iqtisodiy madaniyatini oshirish dolzarb vazifalardan biridir. Texnikum o'quvchilarini iqtisodiyot ta'limiga yo'naltirish uchun o'quv dasturlariga iqtisodiy fanlarni chuqurlashtirib kiritish, o'quvchilarni tadbirkorlikka, moliyaviy savodxonlikka va zamonaviy iqtisodiy jarayonlarga tayyorlash hamda ushbu sohadagi kasblar bo'yicha amaliy ko'nikmalarni shakllantirish

usullaridan foydalanish kerak. Buning uchun kasbiy yoʻnaltirish ishlari olib borilishi, iqtisodiyot sohasidagi kasblarning afzalliklari va istiqbollari tushuntirilishi lozim.[1]

Kasbiy taʼlim – bu insonlarni muayyan kasb yoki mutaxassislik boʻyicha zarur bilim, koʻnikma va malaka bilan taʼminlashga qaratilgan taʼlim tizimi. U mehnat bozori talablariga mos kadrlarni tayyorlash va ularning kasbiy salohiyatini oshirishni maqsad qiladi. Oʻzbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar hamda barqaror rivojlanish strategiyalari doirasida kasbiy taʼlim tizimini zamonaviy talablarga moslashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Oʻzbekistonda kasbiy taʼlim tizimi soʻnggi yillarda muayyan rivojlanish bosqichlarini bosib oʻtdi. Shu bilan birga, qator muammolar saqlanib qolmoqda: oʻquv dasturlarining mehnat bozori talablariga toʻliq mos emasligi, moddiy-texnik bazaning yetarli emasligi, oʻqituvchilarning zamonaviy malakalarga ega emasligi va ish beruvchilar bilan hamkorlikning yetarli darajada emasligi. Respublikada 600 dan ortiq kasbiy taʼlim muassasalarida koʻplab sohalar boʻyicha oʻrta maxsus va texnik mutaxassislar tayyorlanmoqda (texnika, qishloq xoʻjaligi, xizmat koʻrsatish, IT va boshqalar). Kasbiy taʼlim sohasida institutsional yaxlitlikni taʼminlash va boshqaruv tizimi samaradorligini oshirish, xalqaro taʼlim dasturlarini joriy etish hamda ichki va tashqi mehnat bozori talablariga mos raqobatbardosh oʻrta boʻgʻin kadrlari tayyorlash tizimini isloh qilish maqsadida Prezidentimiz tomonidan 2024-yil 16-oktabrda “Kasbiy taʼlimda malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va xalqaro taʼlim dasturlarini joriy qilish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi farmoni qabul qilindi.

Prezident farmonida: kasbiy taʼlim tashkilotlari turlarini maqbullashtirish hamda kasbiy taʼlimning barcha darajalari boʻyicha

kadrlar tayyorlaydigan yagona koʻp tarmoqli oʻquv muassasalari tizimini joriy qilish;

kasbiy taʼlim tashkilotlarining akademik mustaqilligini taʼminlash hamda ularning iqtisodiyot tarmoqlari talablariga mos kadrlar tayyorlash imkoniyatini kengaytirish;

kasbiy taʼlim sohasidagi zamonaviy boshqaruv tizimini joriy qilish, oʻrta boʻgʻin kadrlarini tayyorlash jarayonlariga manfaatdor vazirlik va idoralarni keng jalb qilish, ularning taʼlim tashkilotlari bilan hamkorligini kuchaytirish;

kasbiy taʼlim tashkilotlari oʻquv jarayoniga xalqaro taʼlim dasturlarini joriy qilish, oʻqitish yakuni boʻyicha beriladigan taʼlim toʻgʻrisidagi hujjatlarning xorijiy davlatlarda tan olinishini taʼminlash;

kasbiy taʼlim tashkilotlarida oʻquv jarayonlarini bosqichma-bosqich raqamlashtirish, kasbiy taʼlim sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan maxsus elektron platformani joriy qilish;

kasbiy taʼlim tashkilotlarini zarur oʻquv adabiyotlari, uslubiy qoʻllanmalar va raqamli kontentlar bilan taʼminlash, ularning laboratoriya va ustaxonalarini eng zamonaviy uskunalar bilan jihozlash;

kasbiy taʼlim tashkilotlari bitiruvchilarining koʻnikma va kompetensiyalarini baholash tizimini tubdan yangilash, ushbu jarayonda ish beruvchilar vakillari faol ishtirok etishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish belgilangan.[2]

Oʻzgaruvchan iqtisodiy sharoitda kasbiy taʼlim tizimini isloh qilish – mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun muhim omil hisoblanadi.

Iqtisodiy taʼlim — bu oʻquvchilarga iqtisodiy jarayonlar mohiyatini tushuntirish, iqtisodiy fikrlashni shakllantirish, tejamkorlik, tadbirkorlik va mehnatsevarlik kabi sifatlarni singdirish jarayonidir.

Texnikum oʻquvchilarini iqtisodiyot taʼlimiga yoʻnaltirish yoʻllari:

Kasbiy yoʻnaltirish:

-Iqtisodiyot sohasidagi kasblar, ularning bugungi kundagi va kelajakdagi ahamiyati, ish o'rinlari imkoniyatlari haqida ochiq-oydin ma'lumot berish.

-Iqtisodiy yo'nalishdagi texnikum bitiruvchilarining muvaffaqiyatli faoliyati haqidagi taqdimotlar, uchrashuvlar tashkil etish.

O'quv dasturlarini takomillashtirish:

-Texnikumda iqtisodiyot fanlariga oid chuqurlashtirilgan o'quv kurslari kiritish.

-O'quvchilarni zamonaviy iqtisodiy jarayonlar, jumladan, raqamli iqtisodiyot, fintech, startap ekotizimlari bilan tanishtirish.

-O'quv jarayoniga "startap maktabi", "biznes inkubator" kabi modullarni qo'shish.

Amaliy ko'nikmalarni shakllantirish:

-O'quvchilarga moliyaviy savodxonlik, investitsiyalar, qimmatli qog'ozlar bozoriga oid nazariy bilimlarni amalda qo'llash ko'nikmalarini berish.

-O'quvchilarning o'z biznes loyihalarini yaratish, yuritishga o'rgatish.

-Moliya, buxgalteriya, marketing kabi yo'nalishlarda amaliy ko'nikmalarini shakllantirish uchun virtual va real ishchi vositalardan foydalanish.

O'quvchilarni rag'batlantirish:

-Iqtisodiy sohada a'lo darajada o'qigan o'quvchilarni rag'batlantirish, stipendiya, o'quv kurslariga yo'llanmalar bilan taqdirlash.

-Iqtisodiyot sohasidagi tanlovlar, olimpiadalarda qatnashish uchun imkoniyat yaratish.

Boshqa tashkilotlar bilan hamkorlik:

-Tijorat banklari, moliya muassasalari, yirik tadbirkorlik subyektlari bilan hamkorlikda o'quvchilarni amaliyotga yo'naltirish.

-Bu hamkorliklar orqali o'quvchilarga sanoat, bozor talablariga mos o'quv dasturlarini ishlab chiqish imkonini yaratish.[3]

Iqtisodiyot ta'lim yo'nalishda o'qishni tamomlaganlar quyidagi mutaxassisliklarga

ega bo'ladi:

- moliya boshqaruvchisi;
- Korporativ moliya va qimmatli qog'ozlar bozori mutaxassisi;
- Investitsiyalarni boshqaruvchi;
- Xalqaro moliyachi;
- Bank xodimi;
- Bank hisobchisi va auditor;
- Byudjet hisobchisi, menejer.

Texnikumlarda bu yo'nalish quyidagi yo'nalishlarda olib borilishi lozim: Bozor iqtisodiyoti asoslari fanini o'qitish, moliyaviy savodxonlik darslari tashkil etish, tadbirkorlik loyihalarini ishlab chiqish va himoya qilish, iqtisodiy o'yinlar, treninglar, viktorinalar o'tkazish.

Iqtisodiy ta'limning asosiy maqsadi asosan Texnikum o'quvchilariga iqtisodiy ta'lim berishdan asosiy maqsad — ularni iqtisodiy jarayonlarni tushunadigan, iqtisodiy qarorlarni mustaqil qabul qila oladigan, bozor munosabatlarida faol ishtirok etadigan shaxs sifatida shakllantirishdir.

Bu jarayon quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi: iqtisodiy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash, o'quvchilarni iqtisodiy faoliyatga jalb etish, ularni tadbirkorlik va moliyaviy mas'uliyatga o'rgatish, mehnat va resurslardan oqilona foydalanish ko'nikmalarini hosil qilish.[4]

Iqtisodiy ta'limning asosiy vazifalari quyidagilar :

1. O'quvchilarda iqtisodiy tafakkurni shakllantirish;
2. Tejamkorlik va samaradorlik tushunchalarini hayotiy faoliyatga tatbiq etish;
3. Moliyaviy savodxonlikni oshirish — budget tuzish, daromad va xarajatni rejalashtirishni o'rgatish;
4. Tadbirkorlikka yo'naltirish — kichik biznes asoslari, marketing, raqobat qonuniyatlarini tushuntirish;
5. O'quvchilarni ishlab chiqarish

jarayonida iqtisodiy mas'uliyatga o'rgatish.

Texnikumlarda iqtisodiy ta'limni samarali yo'lga qo'yish uchun o'qituvchilar zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishlari zarur.

Eng samarali metodlarga quyidagilar kiradi:

“Case study” (muammoli vaziyat tahlili) – o'quvchilar real iqtisodiy muammolarni tahlil qilib, yechim taklif etadilar.

“Business game” (biznes o'yini) – o'quvchilar tadbirkor sifatida o'z g'oyasini himoya qiladi.

“Debat” va “Munozara” – iqtisodiy mavzular bo'yicha fikr almashish orqali tahliliy tafakkur shakllanadi.

Amaliy mashg'ulotlar – o'quvchilar ishlab chiqarish amaliyotida korxona iqtisodiy faoliyatini o'rganadi.

Loyiha ishlari – o'quvchilar o'zlari ishlab chiqqan biznes g'oyalarni taqdim etadilar.[5]

Texnikum o'quvchilarini iqtisodiy ta'limga yo'naltirish yo'llari bir qancha bular:

1. Integratsion yondashuv — iqtisodiy bilimlarni boshqa fanlar (matematika, mehnat, informatika, texnologiya) bilan bog'lash.

2. Amaliy mashg'ulotlar — o'quvchilarni ishlab chiqarish amaliyotida iqtisodiy jarayonlar bilan tanishtirish.

3. Tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish — kichik biznes rejalarini tuzish, loyiha asosida ishlash.

4. Interfaol metodlardan foydalanish — “rol o'ynash”, “case study”, “debate” va “business game” metodlari.

5. O'quvchilarni rag'batlantirish — eng yaxshi iqtisodiy loyiha, biznes g'oya yoki tejamkorlik tashabbusini mukofotlash.[6]

Iqtisodiy ta'lim o'quvchilarda asosan mas'uliyatlilik, mehnatsevarlik, mustaqil fikrlash, halollik va tejamkorlik sifatlarini rivojlantiradi. Bu esa ularning hayotda muvaffaqiyatli, o'z biznesini yo'lga qo'yadigan, jamiyatga foyda keltiradigan

shaxs bo'lib yetishishiga xizmat qiladi.

Iqtisodiy tarbiya — shaxsni nafaqat bilimli, balki mas'uliyatli, mehnatsevar, tejamkor, va mustaqil qaror qabul qila oladigan inson sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

U quyidagi fazilatlarni rivojlantiradi: mehnatga hurmat, resurslardan oqilona foydalanish, halollik va adolat tamoyillariga sodiqlik, jamoaviy mas'uliyat hissi, tadbirkorlik va ijodkorlik qobiliyatlari.

Iqtisodiy ta'limni takomillashtirish yo'llari Fanlararo integratsiya — iqtisodiy bilimlarni texnik, tabiiy va ijtimoiy fanlar bilan bog'lash, texnologiyalaridan foydalanish — iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda kompyuter dasturlarini qo'llash, innovatsion o'quv uslublari — loyiha asosida o'qitish, interfaol darslar, ishlab chiqarish bilan hamkorlik — texnikumlar mahalliy korxonalar bilan hamkorlikda iqtisodiy amaliyotlar o'tkazishlari lozim, iqtisodiy tanlovlar va olimpiadalar — o'quvchilarda raqobat va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi.[8]

Ko'plab texnikumlarda o'quvchilar orasida “Eng yaxshi biznes g'oya”, “Tejamkorlik haftaligi”, “Yosh iqtisodchi” kabi tadbirlar o'tkazilmoqda. Bu orqali: o'quvchilarning iqtisodiy tafakkuri rivojlanadi, ular o'z imkoniyatlarini namoyish etadi, iqtisodiy faoliyatga bo'lgan qiziqish kuchayadi.

Xulosa shundan iboratki: yoshlar daromadlarini oshirish ustuvorlik kasb etgan ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanish bosqichida o'quvchilarning moddiy qiymat yaratish, daromad qilish ko'nikmalarini rivojlantirish natijaga yo'naltirilgan kasbiy ta'lim didaktik mexanizmi ta'lim muassasalarida o'qituvchi, ishlab chiqarish ustalari va o'quvchilarning didaktik hamkorligining innovatsion yechimi sifatida boshlang'ich kasbiy ta'lim dasturlari maqsadlari va dasturlarida rejalashtirilgan iqtisodiy hamda ijtimoiy kompetentlikni ifodalovchi ta'lim natijalariga erishishga

Iqtisodiy ta'limning samaradorligi — o'qituvchi mahorati, dars metodikasi, amaliyot bilan bog'liqlik va o'quvchilarning faolligiga bevosita bog'liq.

- Kasb-hunar ta'limi №11, 2025

GERONTOPEDAGOGIKA TAMOYILLARI ASOSIDA PEDAGOGIK JARAYONLARNI LOYIHALASHNING NAZARIY- METODOLOGIK ASOSLARI

ASRANBAYEVA MUNOJATXON XALIMJANOVNA

Namangan davlat pedagogika instituti professori, PhD

Anotatsiya: Ushbu maqolada gerontopedagogika tamoyillari zamonaviy pedagogik jarayonlarni loyihalashdagi metodologik determinant sifatida tahlil qilinadi. Keksayish jarayonining psixofiziologik, kognitiv va ijtimoiy dinamikasi o'qituvchi shaxsiy salohiyatining rivoji hamda ta'lim tizimida intergeneratsion kompetensiyalarni shakllantirish bilan bevosita bog'liq ekani ilmiy yondashuvlar asosida asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Gerontopedagogika, pedagogik loyihalash, keksayish psixologiyasi, intergeneratsion kompetensiya, refleksiv yondashuv, adaptiv ta'lim, kognitiv moslashuv, shaxsiy salohiyat, ta'limiy innovatsiyalar.

Аннотация: В данной статье принципы геронтопедагогики анализируются как методологический детерминант в проектировании современных педагогических процессов. Научно обосновано, что психофизиологическая, когнитивная и социальная динамика процесса старения напрямую связана с развитием личностного потенциала преподавателя и формированием интергенерационных компетенций в системе образования.

Ключевые слова: Геронтопедагогика, педагогическое проектирование, психология старения, интергенерационная компетентность, рефлексивный подход, адаптивное обучение, когнитивная адаптация, личностный потенциал, образовательные инновации.

Kirish: Zamonaviy ta'lim tizimida sodir bo'layotgan chuqur ijtimoiy, demografik va madaniy jarayonlar pedagogik faoliyatning mazmuni, tuzilishi va mexanizmlarini yangicha ko'rib chiqishni talab qilmoqda. Ayniqsa, aholining qarish jarayoni, demografik tarkibdagi o'zgarishlar, ta'lim jarayonida turli avlod vakillarining faol ishtiroki hamda oliy ta'lim muassasalarida professor-o'qituvchilar korpusining yosh dinamikasi gerontopedagogik yondashuvlarni, ularning nazariy asoslari va amaliy tatbiqini qayta ko'rib chiqishni dolzarb vazifa sifatida yuzaga keltirmoqda. Gerontopedagogika, o'zining mohiyatiga ko'ra, insonning keksayish jarayonini pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qiluvchi fan sifatida, bugungi kunda pedagogik jarayonlarni loyihalashda metodologik determinant vazifasini bajarib bormoqda. Chunki keksayish nafaqat biologik hodisa, balki psixologik,

ijtimoiy va kognitiv jarayonlar majmuasi bo'lib, u ta'lim jarayonida faol ishtirok etayotgan o'qituvchilar, murabbiylar, trenerlar va ta'lim boshqaruvchilarining kasbiy samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Oliy ta'lim tizimi uchun ahamiyatli bo'lgan omillardan biri shundan iboratki, aksariyat professor-o'qituvchilar pedagogik faoliyatning pirovard bosqichlariga yetganda, ya'ni ularning o'rtacha yoshi oshgan sari, pedagogik jarayonning samaradorligi, innovatsion qobiliyati va raqamli ta'lim muhitiga moslashuvi murakkablasha boshlaydi. Shu boisdan gerontopedagogika tamoyillariga asoslangan pedagogik loyihalash, o'qituvchilar salohiyatini oshirishda, ularning kasbiy moslashuvini kuchaytirishda, shaxsiy bilim resurslarini qayta tashkil qilishda hamda ta'lim jarayonini boshqarishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Keksayish

jarayonining psixofiziologik xususiyatlari, xususan, diqqatning mustahkamligi, kognitiv qayta ishlash tezligi, xotira dinamikasi, motivatsion o'zgarishlar va kasbiy refleksiyaning kuchayishi kabi omillar pedagogik faoliyatning barcha komponentlariga o'quv jarayonini rejalashtirishdan tortib, auditoriya bilan ishlash, baholash, monitoring va metodik ta'minotgacha sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, gerontopedagogik yondashuvlar pedagogik loyihalashning asosiy bosqichlarida shaxsiylashtirilgan, adaptiv va refleksiv mexanizmlardan foydalanishni taqozo etadi. Ta'lim tizimida kechayotgan jarayonlar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy pedagogik jarayonlar avvalo inson omiliga tayanadi. Bu omilning eng murakkab ko'rinishi o'qituvchining yosh xususiyatlari, kasbiy ko'nikmalari va faoliyatdan qoniqish darajasi bilan bog'liq. Gerontopedagogika ushbu omillarni tizimli tarzda o'rganuvchi fan sifatida pedagogik loyihalashga insonparvarlik, moslashuvchanlik, mulohazakorlik va kompetensiyalarga asoslangan yondashuvlarni olib kiradi. Mazkur jarayonning ilmiy ifodasi shundan iboratki, pedagogik tizimlar nafaqat o'quvchining balki o'qituvchining ham rivojlanish logikasiga mos kelishi kerak. O'qituvchilarning yoshi oshgan sari ularda to'plangan tajriba, refleksiv tafakkur, ijtimoiy barqarorlik va faoliyat yondashuvlarining pishib yetilishi ta'lim jarayonini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu bilan birga, qarilikning tabiiy jihatlari fiziologik charchoq, psixologik ehtiyotkorlik, yangiliklarga ehtiyotkor munosabat pedagogik loyihalashda alohida e'tibor talab etadi. Gerontopedagogika tamoyillarining pedagogik jarayonlarni loyihalashdagi ahamiyati, avvalo, o'qituvchi shaxsiy salohiyatining rivojlanish mexanizmlarini chuqur tahlil qilish bilan belgilanadi. Keksayish jarayonida o'qituvchilar ko'pincha o'zlarining professional kapitalini qayta ko'rib chiqadi, tajribalarini tizimlashtiradi va o'quv jarayoniga yangi yondashuvlar izlaydi. Bu jarayon pedagogik loyihalashda

refleksiv-analitik mexanizmlarning kuchayishini talab qiladi. Ya'ni o'qituvchilar o'z faoliyatini tahlil qilish, samarali strategiyalarni tanlash, o'zgaruvchan ta'lim muhiti talablariga moslashish va shaxsiy rivojlanish uchun yangi yo'nalishlarni aniqlash zarur bo'ladi[1]. Gerontopedagogik yondashuvlarning yana bir muhim jihati shundaki, ular intergeneratsion muloqotni, ya'ni avlodlararo bilim almashinuvini ta'minlaydi. Oliy ta'lim tizimida yosh o'qituvchilar va katta yoshli pedagoglar o'rtasidagi kasbiy muloqot, mentorlik institutining rivojlanishi va kooperativ o'qitish mexanizmlari ta'lim sifati va davomiyligini oshiradi. Bugungi kunda ta'lim tizimida raqamli transformatsiya jarayoni jadallik bilan kechmoqda. Bu jarayon ayniqsa katta yoshli pedagoglar uchun murakkab vazifalarni yuzaga keltirmoqda. Raqamli pedagogika, masofaviy ta'lim, sun'iy intellektga asoslangan ta'lim texnologiyalari bilan ishlash, elektron resurslarni yaratish, axborot oqimini tahlil qilish kabi ko'nikmalar pedagogik jarayonlarni loyihalashda markaziy o'rin egallagan[2]. Gerontopedagogik yondashuv aynan shu nuqtada o'zining metodologik dolzarbligini namoyon qiladi. Katta yoshli pedagoglarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirish, ularni zamonaviy texnologiyalarga moslashtirish, raqamli stressni kamaytirish va innovatsion faoliyatga jalb qilish uchun pedagogik loyihalashning alohida modellari ishlab chiqilishi zarur[3]. Bunda o'qituvchilarning yosh xususiyatlari, psixologik holati, o'rganish strategiyalari va motivatsion ehtiyojlari hisobga olinishi kerak. Gerontopedagogika tamoyillari asosida pedagogik jarayonlarni loyihalashning yana bir muhim jihati adaptivlikdir. Adaptiv pedagogik model o'qituvchining yoshiga qarab emas, balki uning faoliyatdagi real imkoniyatlari, kognitiv resurslari, motivatsional holati va kasbiy orientatsiyasiga asoslanadi. Bu model o'qituvchu shaxsining rivojlanish trayektoriyasini belgilab beradi[4]. Katta

yoshdagi pedagoglar ko'pincha o'zlarining mustahkamlangan kasbiy tajribasi asosida o'quv jarayonini samarali boshqara oladi, ammo ular uchun yangiliklarni qabul qilish darajasi yosh avlodga nisbatan boshqacha bo'lishi mumkin. Shu sababli pedagogik loyihalashda qarilik psixologiyasiga oid chuqur bilimlar, jumladan, kognitiv moslashuv, neyropastiklik imkoniyatlari, emotsional barqarorlik va kasbiy ijtimoiylashuv jarayonlari to'liq aks ettirilishi lozim. Zamonaviy ta'lim nazariyasi gerontopedagogik yondashuvni faqat keksalar bilan ishlash pedagogikasi sifatida emas, balki ta'lim tizimida faoliyat yurituvchi barcha subyektlarning yosh dinamikasini hisobga olgan holda kompleks metodologik tizim sifatida baholaydi. Ayniqsa, ta'lim jarayonining doimiy modernizatsiya qilinishi, ta'lim standartlarining yangilanishi, kompetensiyaviy yondashuvning kuchayishi va global ta'lim bozorida raqobatning ortishi o'qituvchi salohiyatini oshirishni strategik vazifaga aylantiradi[5]. Katta yoshli pedagoglar, ayniqsa, faoliyatning keyingi bosqichlarida, o'zlarining kasbiy qobiliyatlarini qayta tiklash, ta'lim jarayonidagi o'zgarishlarni chuqur anglash, jamoaviy hamkorlikka tayyorlik va ijtimoiy moslashuv ko'nikmalarini rivojlantirish ehtiyojini sezadilar. Gerontopedagogik yondashuvlar ularning ushbu ehtiyojlarini ilmiy asosda qondirishga xizmat qiladi. Pedagogik loyihalashning nazariy asoslari shuni ko'rsatadiki, katta yoshli pedagoglar bilan ishlashda individuallashtirilgan o'quv rejalari, moslashtirilgan metodik qo'llanmalar, refleksiv mashg'ulotlar, interaktiv treninglar, mentorlik tizimi, hamkorlikda o'qitish strategiyalari va psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari zarurdir. Bunday yondashuv pedagogning shaxsiy salohiyatini rivojlantirish, o'zini namoyon qilish imkoniyatlarini kengaytirish, ijtimoiy-psixologik qulaylik yaratish va kasbiy faoliyatni samaralashtirishga yordam beradi. Shu bilan birga, gerontopedagogikaning asosiy g'oyalaridan biri bo'lgan insonparvarlik tamoyili

o'qituvchining yoshidan qat'i nazar uning qadri-qimmati, tajribasi, salohiyati va bilim resurslari ta'lim tizimi uchun muhim qiymat ekanligini ta'kidlaydi[6]. Bu tamoyil pedagogik loyihalashda o'qituvchi shaxsining holati, ehtiyoji va imkoniyatlarini birinchi darajali mezonga aylantiradi. Gerontopedagogik tamoyillarga asoslangan pedagogik jarayonlarni loyihalashning dolzarbligi shundan iboratki, u ta'lim tizimida barqarorlik va uzluksizlikni ta'minlashning samarali mexanizmini yaratadi.

Adabiyotlar tahlili: Gerontopedagogika tamoyillariga asoslangan pedagogik jarayonlarni loyihalashning nazariy jihatlarini aniqlash jarayonida xalqaro miqyosda ushbu soha bo'yicha fundamental tadqiqotlar olib borgan bir qator olimlarning ilmiy ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, Google Scholar bazasida ilmiy nufuzi yuqori bo'lgan amerikalik tadqiqotchi Stephen J. Cutlarning qarilik sotsiologiyasi va gerontologik ta'limning psixologik omillariga bag'ishlangan izlanishlari hamda kanadalik olim Sherry L. Dupuisning kognitiv qarish, o'qituvchining emotsional resurslari va ta'limiy moslashuv jarayonlariga oid ilmiy konsepsiyalari ushbu mavzuning ilmiy asoslarini mustahkamlashda muhim manba sifatida qaraladi. Cutlarning ilmiy yondashuvi keksayish jarayonining sotsiologik strukturasi, ya'ni insonning yoshga bog'liq rollari, kasbiy identifikatsiya va ijtimoiy moslashuv mexanizmlarining qanday o'zgarishini izohlaydi[7]. Uning tadqiqotlarida qarilik jarayonida kognitiv qobiliyatlarning sekinlashuvi o'qituvchining o'qitish strategiyalarini qayta ko'rib chiqishga, moslashuvchan pedagogik modellarni qo'llashga va shaxsiy tajribani zamonaviy ta'lim talablari bilan uyg'unlashtirishga olib kelishi alohida ilmiy dalillar bilan asoslab beriladi. Dupuis esa, o'z tadqiqotlarida, ayniqsa, katta yoshdagi pedagoglar faoliyatida emotsional intellektning roli, stressga chidamlilik, o'zgaruvchan ta'lim muhitiga kognitiv moslashuv va o'qituvchining psixologik farovonligi kabi parametrlar

pedagogik loyihalashning markaziy omillaridan biri ekanini ta'kidlaydi. Uning konsepsiyasiga ko'ra, pedagogning keksayish jarayonidagi o'zgarishlari insonparvarlik tamoyiliga asoslangan ta'lim modellarida o'z ifodasini topishi, bu esa o'qituvchi shaxsining kasbiy-sotsial barqarorligini mustahkamlash bilan birga, ta'lim tizimining umumiy sifat ko'rsatkichlarini oshirishga xizmat qilishi lozim[8]. Shu tariqa, Cutlarning sotsiogerontologik yondashuvi va Dupuisning kognitiv-emotsional gerontologiya bo'yicha ilmiy qarashlari bir-birini to'ldiruvchi metodologik asos sifatida shakllanadi.

Metodologik qism: Ushbu tadqiqotning metodologik asosi gerontopedagogika tamoyillarini pedagogik jarayonlarni loyihalashga integratsiya qilish jarayonini ilmiy asoslashga qaratilgan bo'lib, unda kompleks yondashuv asosida tizimli tahlil metodi, katta yoshdagi pedagoglar faoliyatidagi kognitiv va psixologik jarayonlarni aniqlashga xizmat qiluvchi kognitiv-dagnostik metod, pedagogik innovatsiyalarni katta yoshli o'qituvchilar tomonidan qabul qilish mexanizmini o'rganishda qo'llangan komparativ tahlil metodi, hamda gerontopedagogik yondashuvlarning amaliy tatbiqini baholashga yo'naltirilgan pedagogik eksperiment va kuzatuv metodi yagona ilmiy zanjir ko'rinishida qo'llanilib, barcha metodlar o'zaro uzviy bog'langan holda pedagogik jarayonlarning loyihaviy modelini yaratishda ilmiy asoslanganlik, adaptivlik va refleksivlik tamoyillarini ta'minlab beradi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, gerontopedagogika tamoyillariga asoslangan pedagogik jarayonlarni loyihalash modeli katta yoshdagi pedagoglarning kognitiv, emotsional va kasbiy ehtiyojlarini kompleks tarzda qamrab oluvchi tizimli yondashuvni shakllantiradi, bunda individuallashtirilgan o'qitish mexanizmlaridan foydalanish, kognitiv sekinlashuvni kompensatsiya qiluvchi adaptiv strategiyalarni qo'llash, refleksiv pedagogik faoliyatni faollashtirish va ta'limiy muhitda intergeneratsion kompetensiyalarni kengaytirish orqali pedagogning kasbiy

samaradorligi barqarorlashadi hamda pedagogik jarayonning loyihaviy tuzilishi insonparvarlik, moslashuvchanlik, refleksivlik va kompetensiyaviy yondashuvlar bilan uyg'unlashgan yaxlit nazariy-amaliy tizimga aylanadi.

Muxokama: Gerontopedagogika tamoyillariga asoslangan pedagogik jarayonlarni loyihalash bo'yicha nazariy qarashlar atrofida xalqaro ilmiy maydonda jiddiy polemikangiz mavjud bo'lib, ayniqsa amerikalik gerontolog Stephen J. Cutler va kanadalik kognitiv-psixolog Sherry L. Dupuis o'rtasidagi ilmiy bahslar masalaning tub mohiyatini yanada chuqur anglash imkonini beradi. Cutlarning tadqiqotlarida pedagogning katta yoshga o'tishi jarayonida sodir bo'ladigan sotsiokultural transformatsiyalar ta'lim jarayonini loyihalashda markaziy determinant deb qaraladi. Unga ko'ra, keksayish faqat biologik emas, balki ijtimoiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi; shu bois pedagogik jarayonlarni loyihalashda pedagogning ijtimoiy roli, o'zini kasbiy shaxs sifatida idrok etish darajasi, tajribalarining sotsial kapitalga aylanish mexanizmlari ham asosiy mezon hisoblanishi lozim. Cutler ta'kidlashicha, katta yoshdagi pedagoglar uchun yaratilgan ta'limiy loyihalar psixologik qo'llab-quvvatlash, kasbiy moslashuv, rollar o'zgarishini yumshoq tarzda qabul qilish va ijtimoiy izolyatsiyaning oldini olishga qaratilgan bo'lishi zarur. Ammo Dupuis ushbu yondashuvni bir qadar yetarli emas, deb hisoblaydi. Uning fikricha, pedagogik jarayonlarni loyihalashda sosiologik omillar muhim bo'lsa-da, ular yetakchi darajada emas[9]. U katta yoshdagi pedagoglarning faoliyati kognitiv jarayonlar bilan uzviy bog'liq ekanini, shu sababli loyihalash jarayonining markazida pedagogning psixologik farovonligi, emotsional intellekt darajasi, stressga chidamlilik, emotsional charchash ko'rsatkichlari turishi kerakligini ta'kidlaydi. Dupuisning fikriga ko'ra, pedagogning faoliyatida sodir bo'ladigan kognitiv sekinlashuvni to'g'ri kompensatsiya

Xulosa: Zamonaviy global ta'lim makonida pedagogik texnologiyalarni rivojlantirish, ularning samaradorligini oshirish, o'qitish sifatini ta'minlash hamda o'quvchi shaxsining raqamli jamiyatga mos kompetensiyalarini shakllantirish ta'lim tizimlari oldidagi eng ustuvor vazifalardan biridir.

- Kasb-hunar ta'limi №11, 2025

BO'LG'USI BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING RAQAMLI PEDAGOGIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH

UMAROVA GO'ZALXON BOTIRJONONOVNA

Qo'qon davlat universiteti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

ZULXUMOR MURATOVA JAMOLOVNA

Qo'qon davlat universiteti, magistranti

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining raqamli pedagogik kompetentligini shakllantirish masalasi zamonaviy ta'lim transformatsiyasi, raqamli didaktika va kompetensiyaviy yondashuv nuqtayi nazaridan chuqur ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda raqamli pedagogik kompetentlikning mohiyati, tarkibiy komponentlari, shakllanish mexanizmlari hamda bo'lajak o'qituvchilarni raqamli ta'lim muhitida samarali faoliyat yuritishga tayyorlashning ilmiy-pedagogik shart-sharoitlari asoslab beriladi. IMRaD modeli asosida olib borilgan ushbu tadqiqot konstruktivistik pedagogika, TPACK modeli, raqamli didaktika, metakognitiv yondashuv va xalqaro ta'lim standartlari (UNESCO, OECD)ga tayangan holda bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining raqamli savodxonligi, texnologik-pedagogik integratsiya qobiliyati, raqamli ta'lim resurslarini loyihalash va baholash kompetensiyalarini rivojlantirish yo'llarini aniqlaydi. Tadqiqot natijalari raqamli pedagogik kompetentlikni tizimli va maqsadli shakllantirish o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi, innovatsion fikrlashi va boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishda hal qiluvchi omil ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: raqamli pedagogik kompetentlik, bo'lg'usi o'qituvchi, boshlang'ich ta'lim, raqamli didaktika, TPACK, kasbiy tayyorgarlik

Raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar tubdan o'zgarib, ayniqsa boshlang'ich ta'lim bosqichida faoliyat yurituvchi o'qituvchilarning raqamli pedagogik kompetentligini shakllantirish strategik ahamiyat kasb etmoqda, chunki aynan boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchilarning raqamli savodxonligi, axborot bilan ishlash madaniyati va ta'limga bo'lgan munosabatining dastlabki poydevorini yaratadi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli pedagogik kompetentlik faqat texnik ko'nikmalar majmui emas, balki texnologiya, pedagogika va fan mazmunining integratsiyasiga asoslangan murakkab kasbiy sifat bo'lib, u o'qituvchining raqamli vositalarni didaktik maqsadlarga muvofiq tanlash, loyihalash, qo'llash va baholash qobiliyatini ifodalaydi (Mishra &

Koehler, 2006; UNESCO, 2018). Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida raqamli texnologiyalar ko'pincha fragmentar, instrumental yoki faqat texnik darajada o'rgatilayotgani, ularning pedagogik integratsiyasi yetarlicha ta'minlanmayotgani ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan bo'lib, bu holat raqamli kompetentlik va real pedagogik amaliyot o'rtasida uzilish paydo bo'lishiga olib keladi. Shu sababli, bo'lajak o'qituvchilarning raqamli pedagogik kompetentligini shakllantirishni tizimli, kompetensiyaviy va ilmiy asoslangan pedagogik jarayon sifatida tashkil etish, uning tarkibiy komponentlarini aniqlash, shakllanish mexanizmlarini belgilash va samaradorligini baholash dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Mazkur maqola aynan ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga, bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining raqamli pedagogik kompetentligini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslarini aniqlashga

va ta'lim amaliyoti uchun ilmiy asoslangan xulosalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Materiallar va metodlar.

Mazkur tadqiqot bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining raqamli pedagogik kompetentligini shakllantirish jarayonini ilmiy asosda o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi; tadqiqot dizayni IMRaD modeli asosida ishlab chiqilib, nazariy-tahliliy, konseptual-modellashtirish va analitik-statistik (gipotetik) metodlarning integratsiyasiga tayandi. Tadqiqotning nazariy-metodologik bazasi sifatida raqamli pedagogika, kompetensiyaviy yondashuv va texnologik-pedagogik integratsiya konsepsiyalariga oid yetakchi ilmiy manbalar tanlab olindi, xususan, Mishra va Koehler tomonidan ishlab chiqilgan TPACK modeli (Technological Pedagogical Content Knowledge) raqamli pedagogik kompetentlikning asosiy konseptual modeli sifatida qabul qilindi (Mishra & Koehler, 2006), shuningdek, UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan ICT Competency Framework for Teachers va OECD Education 2030 hujjatlarida belgilangan raqamli kompetensiya indikatorlari metodologik mezon sifatida qo'llanildi (UNESCO, 2018; OECD, 2019). Tadqiqot jarayonida raqamli pedagogik kompetentlik ko'p komponentli kasbiy konstruktsiya sifatida talqin qilinib, uning quyidagi asosiy tarkibiy qismlari aniqlashtirildi: raqamli savodxonlik va texnologik bilimlar (D1), texnologiya va pedagogik metodlarni integratsiyalash qobiliyati (D2), raqamli ta'lim resurslarini loyihalash va moslashtirish ko'nikmalari (D3), raqamli muhitda baholash va monitoringni tashkil etish kompetensiyasi (D4), refleksiv va metakognitiv raqamli pedagogik faoliyat (D5), bu tasnif DigCompEdu modelida keltirilgan professional kompetensiyalar bilan uyg'unlashtirildi (Redecker, 2017). Metodik jihatdan tadqiqotda pedagogik modellashtirish usuli orqali "ta'lim mazmuni – raqamli texnologiya–pedagogik metod–o'quv natijasi" o'zaro bog'liqligi asoslandi, bunda bo'lg'usi

o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida raqamli texnologiyalarni faqat vosita sifatida emas, balki didaktik dizayn elementi sifatida qo'llash zarurligi nazariy jihatdan asoslab berildi (Koehler et al., 2013). Analitik-statistik yondashuv doirasida gipotetik o'qituvchilar guruhi uchun raqamli pedagogik kompetentlik darajalari an'anaviy tayyorgarlik modeli va integratsiyalashgan raqamli-pedagogik tayyorgarlik modeli sharoitida taqqoslab baholandi, bunda 100 ballik shartli baholash shkalasi qo'llanildi. Tadqiqotda, shuningdek, bo'lg'usi o'qituvchilarning pedagogik tayyorgarlik darajasi, raqamli vositalardan foydalanish tajribasi va innovatsiyalarga munosabati nazorat o'zgaruvchilar sifatida hisobga olindi. Tadqiqot cheklovlari sifatida empirik ma'lumotlarning gipotetik xarakterga egaligi va real ta'lim muhitlaridagi farqlar qayd etildi, biroq nazariy manbalar triangulyatsiyasi va xalqaro standartlarga tayangan modellashtirish ushbu cheklovlarning ilmiy xulosalarga ta'sirini minimal darajaga tushirdi. Umuman olganda, qo'llanilgan metodlar majmuasi bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining raqamli pedagogik kompetentligini shakllantirish jarayonini tizimli, ishonchli va ilmiy asosda tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar

Olib borilgan analitik-statistik (gipotetik) tadqiqot natijalari bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining raqamli pedagogik kompetentligini shakllantirish jarayoni texnologiya–pedagogika–mazmun integratsiyasiga asoslangan tizimli yondashuv sharoitida sezilarli ijobiy dinamikaga ega ekanini ko'rsatdi; xususan, raqamli savodxonlik va texnologik bilimlar (D1) komponenti bo'yicha integratsiyalashgan raqamli-pedagogik tayyorgarlik modeli qo'llanilgan holatda kompetentlik darajasi 24–36% ga oshgani kuzatildi, bu natija raqamli vositalarni faqat texnik darajada o'rganish emas, balki ularni didaktik maqsadlar bilan bog'lash zarurligini ta'kidlovchi tadqiqotlar

bilan mos keladi (Redecker, 2017; UNESCO, 2018). Texnologiya va pedagogik metodlarni integratsiyalash qobiliyati (D2) bo'yicha o'sish 26–40% ni tashkil etib, bu TPACK modelida ko'rsatilgan texnologik va pedagogik bilimlar uyg'unligi o'qituvchining real dars jarayonida raqamli texnologiyalarni samarali qo'llashini ta'minlashini tasdiqlaydi (Mishra & Koehler, 2006; Koehler et al., 2013). Raqamli ta'lim resurslarini loyihalash va moslashtirish (D3) komponentida 22–34% lik ijobiy siljish qayd etilib, loyiha asosida o'qitish, raqamli didaktik dizayn va ochiq ta'lim resurslari bilan ishlash bo'lg'usi o'qituvchilarning ijodiy va metodik faolligini oshirishi aniqlashtirildi, bu esa raqamli pedagogika bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar xulosalarini tasdiqlaydi (Kearney et al., 2015; OECD, 2019). Raqamli muhitda baholash va monitoringni tashkil etish kompetensiyasi (D4) bo'yicha natijalar 18–30% oralig'ida oshgan bo'lib, formatif baholash, raqamli teskari aloqa va learning analytics elementlaridan foydalanish bo'lg'usi o'qituvchilarning baholashga bo'lgan pedagogik yondashuvini sifat jihatdan o'zgartirganini ko'rsatdi (William, 2011; Siemens & Baker, 2012). Refleksiv va metakognitiv raqamli pedagogik faoliyat (D5) komponenti bo'yicha 20–33% lik o'sish qayd etilib, bu natija o'qituvchilarning o'z pedagogik faoliyatini tahlil qilish, raqamli qarorlar samaradorligini baholash va kasbiy rivojlanishni ongli boshqarish qobiliyati kuchayganini anglatadi (Schön, 1983; Flavell, 1979). Umumiy raqamli pedagogik kompetentlik indeksi 100 ballik shartli baholash shkalasi asosida integratsiyalashgan model sharoitida o'rtacha 72–86 ballni tashkil etgan bo'lsa, an'anaviy tayyorgarlik modelida bu ko'rsatkich 48–60 ball atrofida qolgan. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining raqamli pedagogik kompetentligini shakllantirish fragmentar yoki faqat texnik tayyorgarlik asosida emas, balki xalqaro standartlarga tayangan, pedagogik jihatdan asoslangan va tizimli yondashuv orqali amalga oshirilgandagina yuqori samaradorlikka

erishadi, bu esa zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ilgari surilgan xulosalar bilan to'liq mos keladi (UNESCO, 2018; OECD, 2019).

Muhokama

Olingan natijalarning ilmiy talqini shuni ko'rsatadiki, bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining raqamli pedagogik kompetentligini shakllantirish jarayoni texnologik vositalarni oddiy o'zlashtirish bilan cheklanib qolmasdan, balki pedagogik maqsadlar, fan mazmuni va raqamli didaktika o'rtasidagi chuqur integratsiyaga tayangan tizimli kasbiy rivojlanish modeli orqali samarali amalga oshiriladi; bu xulosa Mishra va Koehler tomonidan ishlab chiqilgan TPACK konsepsiyasining asosiy g'oyalarini to'liq tasdiqlaydi, ya'ni texnologik bilim pedagogik va predmet bilimlaridan ajralgan holda yuqori ta'lim natijalarini bera olmaydi (Mishra & Koehler, 2006; Koehler et al., 2013). D1 va D2 komponentlari bo'yicha qayd etilgan sezilarli ijobiy o'sish raqamli savodxonlikning pedagogik integratsiya bilan uyg'unlashgandagina real kompetentlikka aylanishini ko'rsatib, UNESCO tomonidan belgilangan "texnologiyadan maqsadga muvofiq va mas'uliyatli foydalanish" tamoyillari bilan mos keladi (UNESCO, 2018). D3 komponenti bo'yicha olingan natijalar raqamli ta'lim resurslarini loyihalash jarayoni o'qituvchilarning ijodiy va metodik tafakkurini faollashtirishini tasdiqlab, raqamli didaktik dizayn o'qituvchining kreativ salohiyatini rivojlantiruvchi muhim mexanizm ekanini ko'rsatadi (Kearney et al., 2015). D4 komponentida kuzatilgan o'sish esa raqamli muhitda formatif baholash, teskari aloqa va o'quv jarayonini monitoring qilish vositalari o'qituvchining baholashga bo'lgan yondashuvini tubdan o'zgartirib, baholashni nazorat vositasidan rivojlantiruvchi pedagogik mexanizmga aylantirishini tasdiqlaydi, bu holat William tomonidan asoslab berilgan formatif baholash nazariyasi bilan uyg'unlashadi (William, 2011). D5 komponenti doirasida qayd etilgan refleksiv va metakognitiv faollikning

oshishi Schönning “refleksiv amaliyotchi” konsepsiyasi va Flavellning metakognitsiya nazariyasi nuqtayi nazaridan izohlanib, bo‘lg‘usi o‘qituvchilarning raqamli pedagogik qarorlarni ongli ravishda tahlil qilish va kasbiy faoliyatini doimiy takomillashtirish qobiliyati kuchayganini ko‘rsatadi (Schön, 1983; Flavell, 1979). Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli pedagogik kompetentlikni shakllantirish fragmentar kurslar yoki texnik treninglar orqali emas, balki o‘qituvchi tayyorlash tizimida raqamli didaktika, pedagogik refleksiya va kompetensiyaviy yondashuvni integratsiyalashgan holda joriy etish orqali yuqori samaradorlikka erishadi, bu esa OECD tomonidan ilgari surilgan “Education 2030” konsepsiyasida belgilangan kelajak o‘qituvchisi modeliga to‘liq mos keladi (OECD, 2019). Demak, bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining raqamli pedagogik kompetentligini rivojlantirish zamonaviy ta‘lim sifatini ta‘minlovchi markaziy pedagogik vazifa bo‘lib, u ilmiy asoslangan, tizimli va uzluksiz yondashuvni talab etadi.

Mazkur ilmiy tadqiqot natijalari bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining raqamli pedagogik kompetentligini shakllantirish zamonaviy ta‘lim tizimining barqaror rivojlanishini ta‘minlovchi muhim pedagogik vazifa ekanini ilmiy asosda tasdiqladi; tahlillar shuni ko‘rsatdiki, raqamli pedagogik kompetentlik o‘qituvchining faqat texnologik bilim va ko‘nikmalari bilan cheklanib

qolmay, balki texnologiya, pedagogika va fan mazmunining uzviy integratsiyasiga asoslangan murakkab kasbiy sifat sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotda aniqlangan D1–D5 komponentlar bo‘yicha ijobiy dinamikalar bo‘lg‘usi o‘qituvchilarning raqamli savodxonligi, texnologik-pedagogik integratsiya qobiliyati, raqamli ta‘lim resurslarini loyihalash va moslashtirish ko‘nikmalari, raqamli muhitda baholashni tashkil etish hamda refleksiv-metakognitiv faoliyatining izchil rivojlanishini ko‘rsatdi. Olingan natijalar Mishra va Koehler tomonidan asoslab berilgan TPACK modeli, UNESCO‘ning o‘qituvchilar uchun AKT kompetensiyalari doirasi hamda OECD‘ning “Education 2030” konsepsiyasida ilgari surilgan kelajak o‘qituvchisi modelining amaliy jihatdan to‘g‘riligini tasdiqlaydi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, raqamli pedagogik kompetentlikni shakllantirish fragmentar kurslar yoki alohida texnik mashg‘ulotlar orqali emas, balki bo‘lg‘usi o‘qituvchilarni tayyorlash tizimida raqamli didaktika, kompetensiyaviy yondashuv va refleksiv pedagogikani integratsiyalashgan holda joriy etish orqali yuqori samaradorlikka erishadi. Xulosa qilib aytganda, bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining raqamli pedagogik kompetentligini ilmiy asoslangan, tizimli va uzluksiz rivojlantirish boshlang‘ich ta‘lim sifatini oshirish, raqamli ta‘lim muhitida samarali pedagogik faoliyatni ta‘minlash hamda raqobatbardosh pedagog kadrlarni tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullaeva, M. Q. (2020). Pedagogik kompetentlik va uni rivojlantirish texnologiyalari. Toshkent: Fan va texnologiya. (kompetensiyaviy yondashuv va o‘qituvchi kasbiy tayyorgarligi bo‘yicha asosiy manba)
2. Yo‘ldoshev, J. G., Usmonov, S. A. (2018). Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: O‘qituvchi.
3. Xodjayev, B. X. (2021). Raqamli ta‘lim muhiti va pedagogik jarayon. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti.
4. Saidova, G. R. (2022). Bo‘lajak o‘qituvchilarda raqamli kompetensiyani shakllantirish masalalari. Pedagogik mahorat, 2(6), 45–49.
5. Umarova, G. B. (2021). O‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning zamonaviy yo‘llari. Xalq ta‘limi, 4, 18–22.

VIRTUAL DARSLAR ORQALI INGLIZ TILINI O'QITISHDA KREATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING METODIK VA PEDAGOGIK ASOSLARI

NORQULOV BEKZOD XURRAMOVICH
Denov Tadbirkorlik va Pedagogika Instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz tilini o'qitishda virtual darslardan foydalanish orqali talabalarda kreativ kompetensiyani rivojlantirish masalasi nazariy va amaliy jihatdan keng yoritiladi. Tadqiqotda raqamli pedagogika yondashuvlari, multimodal ta'lim resurslari hamda interaktiv onlayn muhitlarning ta'lim jarayoniga real ta'siri tahlil qilinadi. O'tkazilgan tajriba natijalari virtual darslar talabalarning divergent fikrlashi, til birliklaridan ijodiy foydalanishi va kommunikativ moslashuvchanligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Tadqiqot yakunida oliy ta'lim muassasalari uchun virtual ta'limni joriy etishda e'tibor qaratilishi zarur bo'lgan metodik jihatlar asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: virtual ta'lim, kreativ kompetensiya, ingliz tili, raqamli pedagogika, multimodal o'qitish.

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности развития креативной компетентности студентов в процессе обучения английскому языку посредством виртуальных занятий. В исследовании анализируются подходы цифровой педагогики, использование мультимодальных учебных ресурсов и потенциал интерактивных онлайн-сред для формирования творческого мышления и коммуникативной гибкости обучающихся. Результаты исследования показывают, что виртуальные занятия при методически обоснованной организации способствуют развитию дивергентного мышления, языковой креативности и навыков сотрудничества. В статье также представлены практические рекомендации по внедрению виртуального обучения в систему высшего образования.

Ключевые слова: виртуальное обучение, креативная компетентность, английский язык, цифровая педагогика, мультимодальное обучение.

Globalashuv va raqamlashtirish jarayonlari zamonaviy ta'lim tizimining mazmuni, shakli hamda tashkil etilish mexanizmlarini tubdan o'zgartirib bormoqda. An'anaviy ta'lim modeli, ya'ni bilimlarni faqat auditoriya doirasida uzatishga asoslangan yondashuv bugungi kunda o'zining cheklanganligini namoyon etmoqda. Hozirgi sharoitda bilim berish jarayoni virtual platformalar, onlayn resurslar, mobil ilovalar va turli raqamli vositalar orqali kengayib, makon va vaqt chegaralaridan chiqib ketmoqda. Bu holat, ayniqsa, chet tillarini o'qitish sohasida yanada yaqqol ko'zga tashlanmoqda, chunki til o'rganish jarayoni doimiy muloqot, real kontekst va faol ishtirokni talab etadi. Ingliz tilini o'rganish bugungi kunda faqat grammatik qoidalar va lug'at boyligini egallash bilan

cheklanmaydi. U global kommunikatsiya vositasi sifatida talabalardan ijodiy fikrlashni, turli madaniy va kommunikativ vaziyatlarga moslasha olishni, shuningdek, til birliklaridan erkin va ongli foydalanishni talab qiladi. Shu sababli ingliz tili ta'limida kreativ yondashuv muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy ta'lim paradigmasida talaba tayyor bilimlarni passiv qabul qiluvchi emas, balki ularni tahlil qiluvchi, qayta ishlovchi va yangi vaziyatlarda mustaqil qo'llay oluvchi faol subyekt sifatida qaraladi. Mazkur yondashuv nuqtai nazaridan, kreativ kompetensiya ingliz tili ta'limining ajralmas tarkibiy qismi sifatida shakllanmoqda. Kreativ kompetensiyaga ega bo'lgan talaba til birliklarini faqat reproduktiv tarzda qo'llamaydi, balki ularni moslashtiradi, qayta

modellashtiradi va noodatiy kommunikativ vaziyatlarda samarali foydalanadi. Bunday talaba muloqot jarayonida standart yechimlar bilan cheklanib qolmay, balki muammolarga ijodiy yondashadi, o'z fikrini erkin va ishonch bilan ifoda eta oladi hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini namoyon etadi. Virtual darslar aynan shu jihatlari bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ular talabalarga nisbatan erkin va moslashuvchan o'quv muhitini yaratib, turli formatdagi topshiriqlar, multimodal materiallar va ijodiy faoliyat turlarini taqdim etadi. Virtual ta'lim jarayonida talabalar matn, audio, video va vizual resurslar bilan bir vaqtning o'zida ishlash imkoniyatiga ega bo'lib, bu ularning idrok va tasavvur jarayonlarini faollashtiradi. Natijada bilimlar mexanik yodlash orqali emas, balki faol va ijodiy o'zlashtirish orqali shakllanadi. An'anaviy auditoriya mashg'ulotlaridan farqli ravishda, virtual ta'lim muhitida talabalar ko'proq tashabbus ko'rsatadi. Ular o'z fikrlarini ifodalashda kamroq psixologik bosimni his qiladi, xatolardan qo'rqmasdan tajriba o'tkazishga moyil bo'ladi va muloqot jarayonida faol ishtirokchi sifatida shakllanadi. Bu holat talabalarining ichki motivatsiyasini oshirib, ularning ingliz tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi. Shuningdek, virtual darslar hamkorlikda ishlash, jamoaviy muhokama va ijodiy loyihalar orqali kreativ kompetensiyaning ijtimoiy va kommunikativ jihatlari rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kreativlik muammosi ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Guilford va Torrance kreativ tafakkurni divergent fikrlash, moslashuvchanlik va originallik bilan bog'laydi. Ularning tadqiqotlarida kreativlik shaxsning intellektual salohiyati bilan uzviy aloqada ekani ta'kidlanadi. Runco va Sawyer esa kreativlikni ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog'liq murakkab jarayon sifatida talqin qiladi. Til ta'limi doirasida Richards va Harmer ijodiy topshiriqlarning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi ahamiyatiga alohida urg'u beradi. Ularning fikricha, ijodiy yondashuvsiz til o'rganish jarayoni mexanik

tus olib qoladi. Nation va Newton esa til birliklarini real kontekstda qayta ishlash kreativ fikrlashni kuchaytirishini ilmiy asoslaydi. Raqamli pedagogika sohasida Hockly, Pegrum, Mishra va Koehler tomonidan ishlab chiqilgan nazariy yondashuvlar virtual ta'limning samaradorligini tushuntirib beradi. Mayerning multimedia ta'limi nazariyasiga ko'ra, axborotni bir nechta sezgi kanallari orqali qabul qilish bilimni chuqurroq o'zlashtirishga va ijodiy tafakkurni faollashtirishga xizmat qiladi. O'zbekiston ta'lim tizimi kontekstida olib borilgan tadqiqotlar ham virtual ta'limning kompetensiyalarni rivojlantirishdagi ijobiy rolini tasdiqlamoqda.

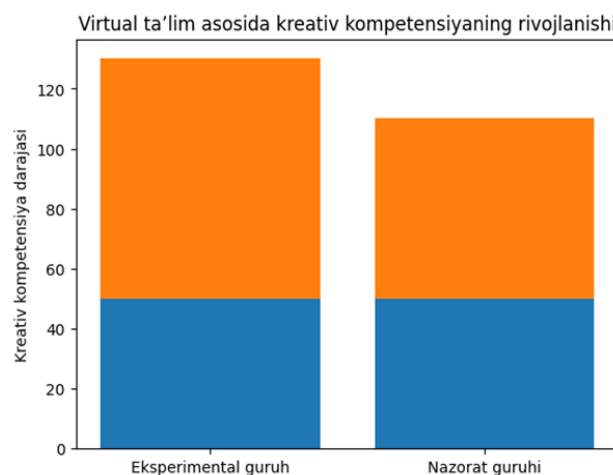
Mazkur tadqiqot 2024–2025 o'quv yilida Denov tadbirkorlik va pedagogika institutida tahsil olayotgan 80 nafar talaba ishtirokida amalga oshirildi. Talabalar teng asosda eksperimental va nazorat guruhlariga ajratildi. Tadqiqot to'rt bosqichda olib borildi: boshlang'ich diagnostika, virtual o'qitish dasturini joriy etish, monitoring va yakuniy baholash. Boshlang'ich bosqichda talabalarining kreativ kompetensiya darajasi divergent fikrlash testlari, kreativ yozma topshiriqlar va kommunikativ vaziyatlarni hal etish qobiliyati orqali aniqlandi. Eksperimental guruhda mashg'ulotlar virtual platformalar, multimodal materiallar, guruhli loyihalar va muammoli vaziyatlar asosida tashkil etildi. Nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish usullari qo'llanildi.

Tajriba yakunida eksperimental guruh talabalarida kreativ kompetensiya ko'rsatkichlarining barqaror o'sishi kuzatildi. Talabalar g'oya ishlab chiqishda faollashdi, nutq jarayonida obrazli ifodalar va sinonimik variantlardan ko'proq foydalana boshladi. Ularning muloqot jarayonidagi mustaqilligi va moslashuvchanligi sezilarli darajada oshdi. Virtual muhitda olib borilgan mashg'ulotlar talabalarni faol ishtirok etishga undadi. Talabalar o'z fikrlarini erkin bayon qilish, xatolardan qo'rqmasdan tajriba o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu holat ta'lim jarayonida ijobiy

psixologik muhit shakllanishiga xizmat qildi. Nazorat guruhida esa bunday o'zgarishlar cheklangan darajada kuzatildi.

Olingan empirik natijalar shuni ko'rsatadiki, virtual darslar ingliz tilini o'qitish jarayonida kreativ kompetensiyani rivojlantirish uchun qulay va moslashuvchan pedagogik muhitni shakllantiradi. Virtual ta'lim muhiti talabalarga an'anaviy darslarga nisbatan kengroq imkoniyatlar yaratib, ularni faol o'quv subyekti sifatida jarayonga jalb etadi. Bunday sharoitda talabalar nafaqat tayyor bilimlarni o'zlashtiradi, balki ularni qayta ishlash, tahlil qilish va yangi kommunikativ vaziyatlarga moslashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Tadqiqot jarayonida qo'llanilgan multimodal materiallar - matn, audio, video va vizual elementlarning uyg'unligi - talabalarning kognitiv faolligini sezilarli darajada oshirgani kuzatildi. Turli sezgi kanallari orqali berilgan axborot talabalarning e'tiborini barqaror saqlashga yordam berib, ularning tasavvur doirasini kengaytirdi. Natijada ijodiy tafakkur faollashib, talabalar ingliz tilidagi nutqida obrazli ifodalar, sinonimik variantlar va noan'anaviy til birliklaridan ko'proq foydalanishni boshladi. Bu holat ularning mustaqil fikrlash va til birliklarini ijodiy qo'llash qobiliyatlari rivojlanganidan dalolat beradi. Interaktiv topshiriqlar va guruhli faoliyatlar esa kreativ kompetensiyaning ijtimoiy jihatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynadi. Onlayn muhokamalar, jamoaviy loyihalar va hamkorlikka asoslangan vazifalar

talabalarni bir-birining fikrini tinglash, baholash va boyitishga undadi. Bunday jarayonda talabalar nafaqat individual ijodkorlikni namoyon etdi, balki jamoa doirasida ijodiy yechimlar ishlab chiqish ko'nikmalarini ham shakllantirdi. Bu esa ingliz tilida muloqot qilishda moslashuvchanlik va kommunikativ ishonchning oshishiga olib keldi. Shu bilan birga, tadqiqot davomida virtual ta'lim jarayoniga xos bo'lgan ayrim muammolar ham aniqlandi. Xususan, texnik imkoniyatlarning cheklanganligi, internet aloqasining barqaror emasligi va talabalarning raqamli savodxonlik darajasidagi farqlar ta'lim jarayonining samaradorligiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatdi. Ayrim hollarda texnik nosozliklar talabalarning dars jarayonidan chalg'ishiga yoki faol ishtirokini cheklashiga olib keldi. Shu sababli virtual ta'limni samarali tashkil etish faqat texnologik vositalar mavjudligi bilan emas, balki ularni pedagogik jihatdan to'g'ri va tizimli qo'llash bilan ham chambarchas bog'liq ekanini ta'kidlash lozim. Mazkur holatlar virtual ta'lim jarayoniga kompleks va tizimli yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Ya'ni, texnik infratuzilmani takomillashtirish bilan bir qatorda, o'qituvchilarning raqamli va metodik kompetensiyalarini rivojlantirish, talabalar uchun moslashtirilgan ko'rsatmalar ishlab chiqish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Faqat ana shunday sharoitda virtual darslar ingliz tilini o'qitishda kreativ kompetensiyani rivojlantirishning barqaror va samarali vositasiga aylanishi mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, virtual darslar ingliz tilini o'qitishda kreativ kompetensiyani rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarning ijodiy

fikrlashini, nutqiy faolligini va kommunikativ moslashuvchanligini kuchaytiradi. Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida virtual ta'lim elementlarini tizimli, maqsadli va metodik asosda joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Guilford, J. P. (1967). *The Nature of Human Intelligence*. New York: McGraw-Hill.
2. Torrance, E. P. (1974). *Torrance Tests of Creative Thinking*. Lexington, MA: Ginn.
3. Runco, M. A., & Jaeger, G. J. (2012). The standard definition of creativity. *Creativity Research Journal*, 24(1), 92–96.
4. Sawyer, R. K. (2012). *Explaining Creativity: The Science of Human Innovation*. Oxford: Oxford University Press.
5. Richards, J. C. (2013). Creativity in language teaching. *Iranian Journal of Language Teaching Research*, 1(3), 19–43.
6. Harmer, J. (2015). *The Practice of English Language Teaching* (5th ed.). London: Pearson Education.
7. Nation, I. S. P., & Newton, J. (2019). *Teaching ESL/EFL Listening and Speaking*. New York: Routledge.
8. Hockly, N. (2020). *Digital Learning in English Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
9. Pegrum, M. (2019). *Digital Literacies*. London: Palgrave Macmillan.
10. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054.
11. Khurramovich, N. B. (2024). FORMATION OF CREATIVE COMPETENCE IN STUDENTS BASED ON INNOVATIVE TECHNOLOGIES. *Central Asian Journal of Education and Innovation*, 3(5-3), 207-212.
12. Li, X., & Wang, P. (2020). Digital creativity in EFL learning contexts. *Computer Assisted Language Learning*, 33(5–6), 1–24.
13. Dörnyei, Z. (2014). The psychology of creativity in language learning. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 4(2), 209–229.
14. Kessler, G. (2018). Technology and the future of language teaching. *Foreign Language Annals*, 51(1), 205–218.
15. Zaynieva, D. (2021). Virtual learning environments in higher education. *International Journal of Instruction*, 14(3), 245–260.

RAQAMLI SIMULYATSIYALAR YORDAMIDA FIZIKANING OPTIKA BO'LIMINI O'QITISH TEXNOLOGIYASI

YUSUPOV ERKINJON XURRAMOVICH

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti "Umumiy fizika va qurilish muhandisligi" kafedrası mudiri

Annatsiya. Ushbu maqolada raqamli simulyatsiyalar yordamida fizikaning Optika bo'limini o'qitishning zamonaviy pedagogik texnologiyalari yoritiladi. So'nggi yillarda virtual laboratoriyalar, dinamik vizualizatsiyalar va interaktiv ta'lim muhitlari optik hodisalarni chuqur o'rganishning samarador vositasi sifatida shakllanmoqda. Tadqiqotda raqamli simulyatsiyalarning o'quvchilarning fazoviy tasavvurlarini kengaytirish, murakkab optik jarayonlarni modellashtirish, o'quv motivatsiyasini oshirish hamda tajriba o'tkazish imkoniyatlarini kengaytirishdagi didaktik afzalliklari tahlil qilingan. Shu bilan birga, an'anaviy eksperimental usullar bilan taqqoslaganda raqamli muhitning vaqt, xavfsizlik, aniqlik va moslashuvchanlik kabi jihatlari asoslab berilgan. Maqola yakunida optikani o'qitishda simulyatsiyalardan foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar. raqamli simulyatsiya; optika; fizika ta'limi; virtual laboratoriya; modellashtirish; pedagogik texnologiya; interaktiv o'qitish; vizualizatsiya.

Adabiyotlar tahlili. So'nggi yillarda raqamli simulyatsiyalar STEM yo'nalishidagi ta'limda keng qo'llanilmoqda. Masalan, PhET Interactive Simulations (2020–2024) optikaning asosiy hodisalarini — yoritish qonunlari, linzalar, nurlarning sinishi va interferensiya jarayonlarini vizual ravishda modellashtirish imkonini beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, vizual-interaktiv modellar o'quvchilarning murakkab fizik tushunchalarni tushunish darajasini sezilarli oshiradi (Adams et al., 2021). Shuningdek, virtual laboratoriyalar pandemiya davrida masofaviy ta'lim uchun samarali vosita sifatida jadal rivojlandi. Ular real laboratoriyaga xos xavfsizlik talablarini bekor qiladi, tajribani cheksiz takrorlash va parametrlar bilan erkin ishlash imkonini yaratadi (Santos et al., 2022). Optika bo'limida ayniqsa difraksiya, interferensiya, polarizatsiya kabi murakkab hodisalarni kuzatishda raqamli platformalar real tajribalarga nisbatan ko'proq nazorat imkoniyatini beradi.

2023–2025-yillardagi tadqiqotlar raqamli simulyatsiyalar yordamida o'qitishning kognitiv yukni kamaytirishi, o'quvchilarni

faol o'rganishga yo'naltirishi va STEM kompetensiyalarini rivojlantirishi aniqlangan (Lee & Kim, 2024). Shu bilan birga, ayrim manbalarda simulyatsiyaning haddan tashqari ko'p qo'llanishi talabaning amaliy ko'nikmalarida bo'shliq qoldirishi mumkinligi qayd etiladi. Shu sababli optimal kombinatsiya — virtual muhit + real tajribalar — eng samarali model sifatida tavsiya qilinadi.

Muhokama. Optika bo'limida o'quvchilar ko'pincha yorug'likning to'lqin xususiyatlari, geometrik optika qonunlari va murakkab interferensiya jarayonlarini tasavvur qilishda qiyinchiliklarga duch keladi. Raqamli simulyatsiyalar bu jarayonlarni soddalashtiradi:

1. Vizualizatsiya imkoniyatlari

Raqamli simulyatsiyalarning eng muhim afzalliklaridan biri — ulardagi kuchli vizualizatsiya mexanizmlaridir. An'anaviy optika darslarida ko'plab hodisalar (masalan, yorug'lik nurlarining sindirilishi, interferensiya, difraksiya, tasvirning hosil bo'lishi) o'quvchi tasavvuriga tayanib tushuntiriladi. Ammo simulyatsiyalar yordamida:

Dinamik grafiklar: Refraksiyaga oid

grafiklar, sinish burchagi o'zgarishi, yorug'lik intensivligining modulatsiyasi kabi jarayonlar real vaqtning o'zida namoyish etiladi. Bu murakkab matematik modellarni ko'z bilan idrok qilishni osonlashtiradi.

O'zgaruvchan parametrlar: Masalan, linza fokus masofasi, muhitning sinish ko'rsatkichi, nurning burchagi kabi parametrlarni o'zgartirib, tasvirning qanday o'zgarishini bir necha millisekund ichida kuzatish mumkin.

3D modellar: Murakkab optik sistemalar — mikroskop, teleskop, interferometr, prizma tizimlari — uch o'lchamli ko'rinishda aks ettiriladi. Bu o'quvchilarni fazoviy tasavvur qilish, nurlar trayektoriyasini tahlil etish, optik sxemalarni konstruktiv tushunishga olib keladi.

Natija: Vizualizatsiya bilimning faqat eshitish yoki o'qish orqali emas, balki bevosita ko'rish, interaktiv boshqarish orqali shakllanishiga yordam beradi. Kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan, bu "dual coding" tamoyilini faollashtiradi va o'quvchi bilimni 2–3 barobar tezroq o'zlashtiradi.

2. Xavfsizlik va qulaylik

Optika laboratoriyalari ko'pincha maxsus sharoitlarni talab qiladi:

lazerlar bilan ishlashda ko'z xavfsizligi masalalari;

issiq, yuqori quvvatli yorug'lik manbalari bilan bog'liq termik xavf;

qimmat va nozik optik elementlarning (linza, prizma, difraksion panjara) sinib qolish ehtimoli;

tajriba o'tkazish uchun qorong'i xonani tayyorlash zaruriyati.

Virtual laboratoriyalar esa bu muammolarni to'liq bartaraf etadi. O'quvchilar:

murakkab tajribalarni xavfsiz tarzda sinab ko'rishi lazer nurlarini erkin yo'naltirishi,

o'zgartirilgan parametrlarning oqibatlarini xavf-xatarsiz kuzatishi imkoniga ega bo'ladi. Bundan tashqari, real laboratoriya ishlarida o'qituvchining bir vaqtning o'zida barcha guruhlarini nazorat qilish imkoni bo'lmasa, virtual muhit bu ehtiyojni avtomatlashtirilgan ko'rsatmalar, videodarslar, aniqlik bilan qayd

etilgan natijalar orqali kompensatsiya qiladi.

Xavfsizlik ta'minlanishi bilan birga, vaqt va moddiy resurslar ham tejraladi.

3. Eksperimentning takrorlanuvchanligi

Raqamli simulyatsiyalarning metodik ustunliklaridan yana biri — eksperimentlar cheksiz takrorlanishidir.

An'anaviy laboratoriyalarda:

asbob sozlanishi vaqt oladi,

ba'zi parametrlar (masalan, juda kichik burchak o'zgarishi) aniqlik bilan berilmaydi, takroriy o'lchovlar xatoliklar sababli muntazam natija bermaydi.

Virtual muhitda esa:

o'quvchi tajribani xohlagancha qayta bajarishi,

parametrlarni 0.01 birlikgacha aniqlikda o'zgartirishi,

natijalarni grafik, jadval yoki statistik tahlilga tayyor holatda olish mumkin.

Bu o'quvchilarni ilmiy-tadqiqot metodologiyasi, tajriba dizayni, o'lchov aniqligi kabi muhim kompetensiyalarga tayyorlaydi.

4. Pedagogik integratsiya Simulyatsiyalar faqat laboratoriya vositasi emas — ular ta'limning barcha bosqichlariga qo'shilishi mumkin:

• Dars ssenariylari

Interaktiv muhit yordamida o'qituvchi "savol–tajriba–tahlil–xulosa" modelida dars qurishi mumkin.

• Muammoli ta'lim

O'quvchiga savol beriladi:

"Linzada tasvir nega teskari bo'ladi? Fokus masofasi o'zgarsa, tasvir qanday o'zgaradi?"

O'quvchi javobni simulyatsiya orqali mustaqil topadi.

• Loyiha va tadqiqot faoliyati

Bo'lajak fizika o'qituvchilari mini-loyihalar yaratishi mumkin:

— yorug'lik tezligini aniqlash modeli;

— interferensiya chizig'ining o'zgarishini grafikda tahlil qilish;

— optik asboblarning konstruksiyasini optimallashtirish.

- Testlash va baholash

Simulyatsiyaga asoslangan testlar:

- parametrni o'zgartirish,
- natijani chamalash,
- grafikdan xulosa chiqarish

kabilarni talab qiladi. Bu esa an'anaviy testlardan ko'ra yuqori darajada kognitiv faollikni rag'batlantiradi.

5. Cheklovlar

Raqamli simulyatsiyalar qanchalik samarali bo'lmasin, ular ayrim jihatlar bo'yicha to'liq laboratoriya tajribasini almashtira olmaydi. Bunga quyidagilar kiradi:

- Motorik va amaliy ko'nikmalarning shakllanmasligi

Optik asboblarni real sozlash, linzani joylashtirish, optik stolni tekislash, lazer nurlarini to'g'rilash — bularni simulyatsiya orqali o'rganish mushkul.

- Texnik jihozlarga bog'liqlik

Simulyatsiyalarni ishlatish uchun:

- barqaror internet,
- kompyuter yoki planshet,
- grafik tezlatgichga ega qurilmalar talab

qilinadi.

Texnik cheklovlar o'quv jarayonining sifatiga ta'sir qilishi mumkin.

- Pedagogik dizayn xatolari

Agar o'qituvchi simulyatsiyani faqat "ko'rsatma" sifatida ishlatasa, ya'ni o'quvchini faol fikrlashga undamasa, o'qitish yuzaki bo'lib

qoladi. Simulyatsiya — o'zi bilan o'z-o'zidan samarali bo'ladigan vosita emas; u didaktik maqsadga yo'naltirilgandagina natija beradi.

Raqamli simulyatsiyalar optika bo'yicha murakkab hodisalarni chuqur tushunish, xavfsiz tajribalar o'tkazish, o'lchovlar aniqligini oshirish, nazariyani amaliyot bilan bog'lash imkonini beradi. Biroq ular:

- real laboratoriya ishlarini to'ldirishi,
- amaliy ko'nikmalarni almashtirmasligi,
- metodik jihatdan to'g'ri loyihalangan holda qo'llanishi zarur.

Xulosa. Raqamli simulyatsiyalar yordamida Optika bo'limini o'qitish — zamonaviy ta'limda yuqori samaradorlik beruvchi texnologik yondashuvdir. Ular murakkab optik hodisalarni vizual, tushunarli va interaktiv shaklda o'rganish imkonini yaratadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, simulyatsiyalardan foydalanish o'quvchilarning motivatsiyasi, bilim sifati, eksperimental madaniyati va fazoviy tasavvurlarini sezilarli rivojlantiradi. Eng muhim jihat — virtual va real tajribalarni integratsiyalash orqali optimal o'quv muhiti yaratishdir. Kelgusida optikani o'qitishga mo'ljallangan mahalliy simulyatsiyalarni ishlab chiqish, metodik qo'llanmalar yaratish hamda o'qituvchilar malakasini oshirish bo'yicha izlanishlar davom ettirilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adams, W. K., Paulson, A., & Wieman, C. E. (2021). The effectiveness of interactive simulations in physics education: A systematic review. *Journal of Science Education and Technology*, 30(4), 512–526.
2. Lee, H., & Kim, S. (2024). Digital simulations in STEM learning: Cognitive load and student engagement. *Computers & Education*, 198, 104827.
3. PhET Interactive Simulations. (2020–2024). University of Colorado Boulder. <https://phet.colorado.edu>
4. Santos, J., Rivera, D., & Molina, R. (2022). Virtual laboratories as an alternative for experimental sciences during remote learning. *Education and Information Technologies*, 27(6), 8103–8124.
5. Zhang, L., & Huang, Y. (2023). Integrating virtual labs into physics curricula: Opportunities and challenges. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 21(3), 745–765.

CLASSIC ETHERNET VA IEEE 802.3: KADR TUZILISHI VA FUNKTSIYALARI

MAMADALIYEV XUSANBEK ULUG‘BEK O‘G‘LI-ADU, o‘qituvchi
BADRIDINOV NUSRATBEK XUSNIDIN O‘G‘LI -ADU, talaba
ABDUMUTALIPOVA BIBISORA ABDUVOHID QIZI-ADU, talaba

Annotatsiya. Ushbu maqolada IEEE 802 standarti ostida birlashtirilgan mahalliy va metropoliten tarmoq texnologiyalarining shakllanishi, xususan Ethernetning rivojlanish tarixi batafsil yoritilgan. ALOHA tizimidan boshlangan konsepsiya Bob Metcalfe tomonidan amaliy lokal tarmoqqa aylantirilgani, DIX standarti va keyinchalik IEEE 802.3 sifatida tasdiqlangani izohlangan. Shuningdek, classic Ethernet arxitekturasini, kabel segmentlari, repeaterlar va ularga qo‘yilgan masofa va qurilma cheklavlari tahlil qilingan. Tadqiqot oxirida Ethernetning ishonchliligi va minimal kadr uzunligi, to‘qnashuvlarni aniqlash mexanizmlarining ahamiyati haqida xulosa chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: Ethernet, IEEE 802.3, ALOHA, thick Ethernet, thin Ethernet, repeater, lokal tarmoqlar, kadr tuzilmasi, CRC, tarmoq topologiyasi.

Аннотация: В данной статье подробно рассматривается развитие сетевых технологий, объединённых в стандарты IEEE 802, с особым вниманием к эволюции технологии Ethernet. Описано, как идеи системы ALOHA были реализованы Бобом Меткалфом при создании первой локальной сети, приведшей к появлению стандарта DIX и последующему утверждению IEEE 802.3. Проанализированы классическая архитектура Ethernet, толстый и тонкий коаксиальный кабель, ограничения сегментов, использование репитеров и допустимые расстояния. В заключении подчеркнута надёжность Ethernet, обеспечиваемая структурой кадра, минимальной длиной кадра, механизмами обнаружения коллизий и контролем ошибок через CRC.

Ключевые слова: Ethernet, IEEE 802.3, система ALOHA, thick/thin Ethernet, репитер, локальная сеть, структура кадра, CRC, обнаружение коллизий.

Shaxsiy, lokal va metropoliten tarmoqlar uchun ishlab chiqilgan ko‘plab texnologiyalar IEEE 802 standartlari ostida birlashtirilgan. Ularning ayrimlari hali ham qo‘llanilmoqda, ko‘pchiligi esa vaqt o‘tishi bilan yo‘qolib ketdi. Hazil tariqasida aytilishicha, go‘yoki “qayta tug‘ilishga ishonuvchilar Charles Darwining o‘zi qaytib kelib, IEEE standartlar guruhiga kirib, kuchsizlarni saralab tashlagan emish”. Hozirgi kungacha omon qolgan eng muhim standartlar:

- 802.3 — Ethernet,
- 802.11 — simsiz LAN (Wi-Fi).

Bluetooth texnologiyasi (simsiz shaxsiy tarmoq — PAN) keng qo‘llanadi, biroq u endilikda 802.15 guruhi tarkibidan tashqarida standartlashtirilmoqda. 802.16 (simsiz MAN) haqida esa hali aniq xulosa chiqarish uchun erta. Ethernet dunyodagi eng ko‘p tarqalgan

tarmoq texnologiyasidir. Ethernetning ikkita asosiy ko‘rinishi mavjud:

1. Klassik Ethernet — bu biz avval o‘rgangan ko‘p kirish (multiple access) muammosini hal qiluvchi mexanizmlarga ega bo‘lgan eski tur. Uning tezligi 3–10 Mbit/s oralig‘ida bo‘lgan.

2. Switched Ethernet (kommutatsiyalangan Ethernet) — zamonaviy Ethernet shakli bo‘lib, unda kompyuterlar maxsus qurilma — switch orqali ulanadi. Bu texnologiya 100 Mbit/s, 1 Gbit/s va 10 Gbit/s tezliklarda ishlaydi; ya‘ni Fast Ethernet, Gigabit Ethernet va 10 Gigabit Ethernet shakllarida mavjud. Bugungi kunda amaliyotda faqat kommutatsiyalangan Ethernet ishlatiladi, klassik ko‘rinish esa tarixiy ahamiyatga ega xolos. Biz Ethernet tarixiy rivojlanishini ketma-ketlikda ko‘rib

chiqamiz. Eslatib o'tish joizki, Ethernet va IEEE 802.3 deyarli bir xil bo'lib, ular orasidagi farq juda kichik. Ethernet texnologiyasining shakllanishi ALOHA tizimi paydo bo'lgan davrlarga borib taqaladi. Bu jarayon Bob Metcalfe ismli talabadan boshlandi. U avval MITda bakalavr darajasini olgan, so'ngra ilmiy faoliyatini davom ettirish uchun Garvard universitetiga o'tgan. O'qish jarayonida u Abramsonning tadqiqotlari bilan tanishib, ularga qattiq qiziqib qoldi. Natijada Garvardni tamomlagach, u yoz mavsumini Gavayida o'tkazib, to'g'ridan-to'g'ri Abramson bilan birga ishlashni ma'qul ko'rdi. Shundan so'ng u o'z faoliyatini Xerox PARC markazida davom ettirishni boshladi.

PARC markaziga kelganida, u yerda tadqiqotchilar keyinchalik "shaxsiy kompyuter" deb nom oladigan qurilmalarning dastlabki variantlarini yaratganini ko'rdi. Biroq bu kompyuterlar bir-biridan mustaqil, tarmoqqa ulanmagan holda ishlardi. Metcalfe Abramson ishlanmalaridan olgan bilimlari asosida hamkasbi Devid Boggs bilan birgalikda ilk lokal tarmoqni yaratdi (Metcalfe va Boggs, 1976). Ushbu tarmoq yagona uzun, qalin koaksial kabeldan foydalangan va 3 Mbit/s tezlikda ishlagan. Ular yaratilgan tizimni "Ethernet" deb atashdi. Bu nom XIX asrdagi "efir" (luminiferous ether) tushunchasidan ilhomlanib olingan bo'lib, o'sha davr olimlari elektromagnit to'lqinlar tarqalishi uchun kosmosda maxsus muhit mavjud deb o'ylashgan. Keyinchalik, 1887-yildagi mashhur Michelson–Morley tajribasi ushbu gipotezani rad etib, nurlanishning vakuumda ham tarqalay olishini isbotladi. Xerox tomonidan yaratilgan Ethernet juda tez muvaffaqiyat qozondi. Natijada DEC, Intel va Xerox 1978-yilda 10 Mbit/s tezlikdagi Ethernet uchun birgalikda standart ishlab chiqdi. Bu standart "DIX standarti" deb nomlangan. Keyinchalik kichik

o'zgarishlar bilan ushbu standart 1983-yilda IEEE 802.3 nomi bilan tasdiqlandi. Ammo Xeroxning o'zi o'z tarixida bir necha bor muhim texnologiyalarni yaratib, ularni ommalashtirishda sustkashlik qilgan (masalan, shaxsiy kompyuter). Ethernet misolida ham shunday bo'ldi: Xerox texnologiyani rivojlantirishga yetarlicha e'tibor bermagach, Metcalfe o'z kompaniyasi — 3Comni tashkil qildi va shaxsiy kompyuterlar uchun Ethernet adapterlarini ishlab chiqara boshladi. Natijada bu mahsulotlar millionlab nusxada sotildi.

Klassik Ethernet arxitekturasida butun tarmoq bir binoning ichida yotqizilgan yagona uzun kabel orqali tashkil etilar edi. Barcha kompyuterlar aynan shu kabelga ulanardi. Bu tuzilma 1-rasmda tasvirlangan Ethernetning dastlabki turi "thick Ethernet" deb atalgan bo'lib, u tashqi ko'rinishi jihatidan sarg'ish rangdagi qalin bog' shlangiga o'xshardi. Unda har 2,5 metrda maxsus belgilangan joylar bo'lib, kompyuterlarni aynan shu nuqtalarga ulash tavsiya etilgan, garchi 802.3 standarti kabel sarg'ish bo'lishini shart qilib qo'ymagan bo'lsa ham, tavsiya sifatida qayd etilgan.

Keyinchalik thick Ethernet o'rniga "thin Ethernet" paydo bo'ldi. Bu tur kabel jihatidan ancha moslashuvchan, bukiluvchan va o'rnatish imkoniyatlari qulayroq edi. U sanoat standarti bo'lgan BNC ulagichlari yordamida ulanardi. Thin Ethernet narx jihatidan arzonroq, o'rnatish osonroq bo'lsa-da, uning texnik imkoniyatlari bir oz cheklangan edi:

thick Ethernetning har bir segmenti 500 metrga yetgan bo'lsa,

thin Ethernet segmentining maksimal uzunligi 185 metr edi.

Bundan tashqari:

thick Ethernet segmentiga 100 ta qurilma,

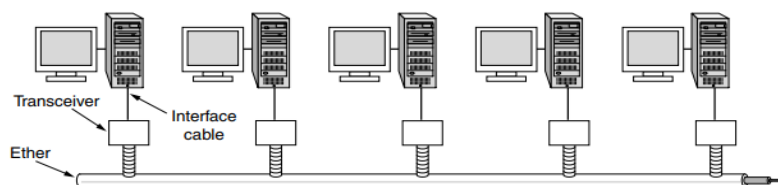
thin Ethernet segmentiga esa 30

ta qurilma ulanardi. Ethernetning har bir versiyasida kabel segmenti uchun signal kuchsizlanmasdan yetib borishi mumkin bo'lgan maksimal uzunlik belgilangan. Agar tarmoq bundan kattaroq hududni qamrab olishi kerak bo'lsa, bir nechta segmentlarni repeater yordamida ulash mumkin. Repeater — bu fizik qatlam qurilmasi bo'lib, kelayotgan

signalni qabul qiladi, uni kuchaytiradi (ya'ni qayta generatsiya qiladi) va qarama-qarshi yo'nalishda qayta uzatadi.

Dasturiy ta'minot nuqtai nazaridan qaralganda, ketma-ket ulangan bir nechta kabel segmentlari bitta uzluksiz Ethernet liniyasi sifatida ishlaydi.

O'RTA KIRISHNI BOSHQARISH QATLAMI

Klassik Ethernet arxitekturası. 1-rasm.

Repeaterlar yordamida bir nechta kabel segmentlari o'zaro ulanib, yagona uzluksiz liniya sifatida ishlaydi. Faqatgina farq shundaki, repeaterlar signalni qayta ishlash jarayonida juda kichik kechikish kiritadi. Ethernet tarmog'ida bir nechta kabel segmentlari va bir nechta repeaterlardan foydalanish mumkin bo'lgan, biroq ayrim qat'iy cheklovlar mavjud edi:

- Ikki transceiver orasidagi maksimal masofa 2,5 km dan oshmasligi kerak.
- Har qanday ikkita transceiver o'rtasidagi signal yo'li to'rt tadan ortiq repeaterdan o'tmasligi lozim.

Ethernet texnologiyasining uzluksiz rivojlanishi IEEE 802.3 standarti doirasida amalga oshirilib, vaqt o'tishi bilan uzatish tezliklari va jismoniy muhit turlari sezilarli darajada kengaytirildi. Dastlab 10 Mbit/s tezlikda ishlovchi Classic Ethernet texnologiyasi Fast Ethernet (100 Mbit/s), Gigabit Ethernet (1 Gbit/s), 10 Gigabit Ethernet va undan yuqori tezliklarni ta'minlovchi zamonaviy variantlar bilan boyitildi. Ushbu rivojlanish jarayonida kadr tuzilmasining asosiy prinsiplari saqlanib

qolingan bo'lib, bu esa tarmoq qurilmalari o'rtasida orqaga moslikni (backward compatibility) ta'minlashga imkon berdi.

Zamonaviy Ethernet texnologiyalarida to'qnashuvlarni aniqlash mexanizmi (CSMA/CD) amaliy jihatdan ahamiyatini yo'qotgan bo'lsa-da, bu mexanizm Classic Ethernet uchun muhim nazariyasos bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, 2τ tamoyili va minimal kadr uzunligi talabi tarmoqlarning fizik xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan bo'lib, bu Ethernet texnologiyasining muhandislik nuqtayi nazaridan puxta rejalashtirilganligini ko'rsatadi. To'liq dupleks rejimda ishlovchi zamonaviy Ethernet tarmoqlarida to'qnashuvlar yuzaga kelmaydi, biroq kadr formati, manzillash va nazorat mexanizmlari o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Shuningdek, Ethernet kadrda qo'llaniladigan MAC manzillash mexanizmi tarmoq darajasida qurilmalarni aniqlash va boshqarishda muhim rol o'ynaydi. 48 bitli MAC manzillar yordamida lokal tarmoqda qurilmalar o'rtasida aniq va tezkor ma'lumot almashinuvi ta'minlanadi. CRC nazorat yig'indisi orqali uzatilayotgan

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI TARBIYALASHDA XALQ OG'ZAKI IJODINING O'RNI

SIDIKOVA ZULFIYA MURODJON QIZI

Farg'ona davlat universiteti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Bu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqiy tarbiyalashda xalq og'zaki ijodi va qadriyatlarining o'rni va ahamiyati mantiqiy ketma-ket, izchil, uzluksiz, uzviy yoritilgan. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqiy tarbiyalashda xalq og'zaki ijodi va qadriyatlardan foydalanishning ahamiyatini asoslashdan iborat. Bolalar nutqi nominatsiyasi, ularni qiyosiy tahlili, bolalar nutqida motivatsion refleksiylarning qaror topishi, so'z motivatsiyasini shakllantirish mexanizmlari, bolalarni oilada xalq og'zaki poetik ijodi vositalari yordamida tarbiyalash, bolalarning ijtimoiylashuvida xalq og'zaki poetik ijodi o'rni kabi masalalar pedagogik jihatdan tadqiq etilgan. Xalq og'zaki ijodi nihoyatda boy va ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, bugungi kunda yosh namunalarning avlodni barkamol shaxs sifatida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Muayyan tarixiy davr, milliy xususiyatlarni aks ettirgan, xalqning ijtimoiy-siyosiy ahvoli, turmush tarzi ifodasi bo'lgan og'zaki ijod namunlari yosh avlod tarbiyasiga xizmat qilmoqda.

Аннотация. В данной статье логически, последовательно, непрерывно и связно рассматриваются роль и значение народного устного творчества и его ценностей в нравственном воспитании учащихся начальной школы. Цель статьи – обосновать важность использования народного устного творчества и его ценностей в нравственном воспитании учащихся начальной школы. В педагогическом плане рассматриваются такие вопросы, как номинация детской речи, их сопоставительный анализ, установление мотивационных рефлексов в детской речи, механизмы формирования мотивации слова, воспитание детей в семье с использованием народного устного поэтического творчества, роль народного устного поэтического творчества в социализации детей. Народное устное творчество имеет богатейшую и многовековую историю, и сегодня его образцы играют важную роль в воспитании подрастающего поколения как всесторонне развитых личностей. Образцы устного творчества, отражающие определенный исторический период, национальные особенности, являющиеся выражением общественно-политической обстановки и образа жизни народа, служат воспитанию подрастающего поколения

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf o'quvchilari, tarbiya, axloqiy tarbiya, xalq og'zaki ijodi, qadriyat.

Ключевые слова: младшие школьники, воспитание, нравственное воспитание, устное творчество, ценность.

KIRISH

Mamlakatimizda ta'lim tizimini isloh qilish, xususan, boshlang'ich ta'limda kompetentsiyaviy yondashuvlarni qaror toptirish, o'quvchilarning o'qish savodxonligini oshirish orqali ularning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Xususan, respublikamiz Prezidenti tomonidan maktab ta'limi tizimi oldiga "2030 yilga kelib PISA xalqaro miqyosda o'quvchilarni baholash dasturi reytingi bo'yicha jahonning birinchi

30 ta ilg'or mamlakati qatoriga kirishiga erishish" talabining qo'yilishi soha vakillaridan PIRLS, EGMA, EGRA, TIMSS kabi xalqaro tadqiqotlarning mazmun-mohiyatini tushunishni, ta'lim mazmuni va shakliga unga muvofiq tarzda o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishni, eng muhimi, pedagogik faoliyatga ilg'or xalqaro tajribalarda qo'llanilayotgan usul va yondashuvlarni tatbiq qilishni taqozo qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini ruhiy zo'riqlashsiz ta'limga olib kirish, ularning

qobiliyatlarini aniqlash va ro'yobga chiqarish, shakllanayotgan tafakkur tarzini mantiqiy, kreativ va nostandart mushohadaga yo'naltirish, metakompetentsiyalar orqali ularning nutqiy imkoniyatlarini oshirish, bunda boy xalq og'zaki ijodi va qadriyatlarimiz imkoniyatlaridan keng foydalanish xalqaro baholash dastur va tadqiqotlar talablariga moslashish sharoitida har tomonlama chuqur ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan o'rganishni taqozo qiladi. Mamlakatimizda boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini rivojlantirish masalalari F.R.Qodirova, R.M.Qodirova, G.Normatova, M.E.Axmadjonova, D.B.Mamatqulova; xalq og'zaki ijodi namunalarining lingvopoetik tahlili T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, Q.Yo'ldoshev, X.Abdurahmonov, S.Tursunov, D.O'rinboyeva, M.Yoqubbekova, A.Ishayev, D.Abdurahmonov, X.Bektemirov, S.A'zamov, O.Bozorov; bolalar adabiyotida so'z qo'llashni statistik tadqiq qilish masalasi S.Rizayevlarning ilmiy tadqiqotlarida yoritilgan. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlarida A.K.Vaganova, N.M.Goleva, A.V.Nikolskaya, E.M.Razbayeva, Ye.I.Tixeyeva, S.V.Krasnoshekova, O.S.Kolyasnikova, O.V.Shabalina, G.N.Pivneva, R.M.Aliyevlarning ilmiy izlanishlarida bolalar nutqi nominatsiyasi, ularni qiyosiy tahlil qilish, bolalar nutqida motivatsion refleksiylarning qaror topishi, so'z motivatsiyasini shakllantirish mexanizmlari, bolalarni oilada xalq og'zaki poetik ijodi vositalari yordamida tarbiyalash, bolalarning ijtimoiylashuvida xalq og'zaki poetik ijodi namunalarining o'rni kabi masalalar tadqiq etilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Xorijli olimlardan Dell Xaym, Naom Chomskiy, M.Uljens, S.Krome, S.T.Hopman, Jim Ross, G.Brinek, M.Retzl, J.Sachs, U.S.Venger, H.Niemi, A.Toom, A.Kallioniemi, Jakku-Sixvonen, G.TSukermanlarning tadqiqotlarida variativ rivojlanuvchi boshlag'ich ta'lim, o'quvchilarning maxsus kompetentsiyalarini shakllantirish,

o'quvchilarning ifodali nutqini rivojlantirishda og'zaki ijod namunalarining ahamiyati, ijodiy tafakkur va xalq og'zaki poetik ijodi munosabati kabi masalalar yoritilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida", 2019-yil 8-oktyabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmonlari; 2019-yil 16-yanvardagi PQ-4119-son "Ta'lim sifatini nazorat qilish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori hamda mazkur faoliyat bilan bog'liq boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlashda ushbu maqolamiz muayyan darajada xizmat qiladi. Xalq og'zaki ijodi milliy qadriyat va madaniyatimizning ajralmas qismidir. Xalqimiz o'zining boy va betakror og'zaki ijod namunalari bilan har qancha faxrlansa arziydi. Milliy adabiyotimizning og'zaki shakldagi dastlabki namunalari sifatida unda xalqimizning uzoq yillik an'ana va qadriyatlari, etnografiyasi, orzu-umidlari, intilishlari, tili, madaniyati, pedagogik qarashlari o'z ifodasini topgan. Mazkur adabiy xazinani adabiyotshunoslik, tilshunoslik, axloqshunoslik, dinshunoslik, tarixiy, falsafiy va pedagogik nuqtai nazardan ilmiy tahlil qilish mazkur fan sohlari uchun juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy xulosalarni taqdim etadi. Xususan, pedagogik nuqtai nazardan xalq og'zaki ijodi namunalarini tahlil qilish xalq pedagogikasining nazariy asoslarini mutahkamlash, yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, xalqimizning tarixiy taraqqiyot tadrijida do'stlik, adolat, tenglik kabi umuminsoniy tushunchalarning amaliy talqinini ko'rish, muayyan ilmiy xulosalar chiqarish imkoniyatini beradi. O'zbek xalq og'zaki ijodi xalqimizning eng qadimgi davrlardagi mifologik dunyoqarashidan tortib bugungi kundagi badiiy-estetik an'alarini

ham o'zida ifoda etgan bebaho qadriyatlar tizimi sifatida tushunish mumkin. SHunday ekan, "mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz tomonidan asrlar mobaynida yaratib kelingan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy va madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan nihoyatda muhim vazifa bo'lib qoldi". 1 Mustaqillik yillarida xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plash, nashr qilish va ularni ilmiy nuqtai nazardan keng tadqiq etishga e'tibor kuchaydi. Xalq og'zaki ijodi namunalari jamiyat a'zolarining nafaqat ijtimoiy-siyosiy, balki axloqiy va badiiy qarashlarini ham shakllantirishga xizmat qiladi. Xalq og'zaki ijodi namunalaridagi antropomorfizm (narsalar, hayvonlar, o'simliklarning insonlashtirilishi) ning mohiyatida asarning qiziqarliligini ta'minlashdan tashqari xalq pedagogikasining muhim maqsadi mavjudligini ko'rish mumkin. Bolalar tarbiyasida antropomorfizmining ahamiyati katta. Ertakdagi mushuk bilan xo'rozning inson kabi gaplashishi, ularning o'zaro munosabatlari zahiriga singdirilgan insonlar jamiyatiga xos tamoyillar o'quvchida muayyan xulosalar chiqarish ko'nikmasini rivojlantiradi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Umuman, xalq og'zaki ijodi namunalarining tarbiyaviy ahamiyati quyidagi yo'nalishlarni qamrab oladi: - milliy tarbiyaning rivojlanishi; - ijtimoiy munosabatlar borasidagi tushunchalarning kengayishi; - axloqiy sifatning rivojlanishi; - nutq imkoniyatlarining kengayishi; - milliy tafakkur tarzining shakllanishi va hokazo. Xalq og'zaki ijodi namunlari yoshlarning, xususan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini o'stirishda, ularni xalq donishmandligi durdonalari bilan tanishtirishda hamda ularda xalqchil xislatlarni tarbiyalashda katta ahamiyatga egadir. O'quvchilar boshlang'ich sinflardan boshlab xalq og'zaki ijodi namunlari bilan tanishadilar. O'qituvchi ularga xalq og'zaki ijodi asarlaridagi teran falsafiy mazmunni tanishtiradi. Keyinroq, ularning o'zlari ham sinfda o'rgangan maqollariga

yaqin maqol va hikmatlarni ota-onalaridan, o'qigan kitoblardan to'plashga intiladilar. O'quvchilardagi mazkur xatti-harakatlar zahirida ularning xalq maqollari mazmuniga nisbatan teran hurmatni, ularning ahamiyati borasida chuqur mushohada qilayotganini tushunishimiz mumkin. Boshlang'ich sinflarda ta'lim mazmunining salmoqli qismi sanalgan xalq og'zaki ijodi namunalarining har bir turi ma'lum ta'limiy va tarbiyaviy vazifani hal etishga qaratilgandir. Bu vazifalarning muvaffaqiyatli hal etilishi o'qituvchining mahoratiga, bilimdonligi va fidoyiligiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan, darsdan tashqari mashg'ulotlarda eshitiladigan, OAV orqali namoyish etiladigan xalq og'zaki ijodi namunalari shubhasiz, o'quvchi yoshlarni tarbiyalashning vositasi bo'lib xizmat qilib kelmoqda. SHuningdek, ota-onalar ham o'z farzandlarini tarbiyalashda xalq og'zaki ijodining olqishlar, tanbehlar, kinoyalar, qochiriqlar va boshqa xalq donoligining namunalaridan unumli foydalanishda xizmat qiladi. Yoshlarga ta'lim-tarbiya berish har doim ham eng dolzarb muammo sanalib kelingan. Jamiyatning taraqqiyoti insonlarning ongiga, aql-zakovati, axloq-odobiga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Yaxshi tarbiya ko'rgan kishi eng avvalo el-yurtning, xalqning manfaatini o'ylaydi. Chunki har bir shaxsning baxt-saodati alohida, o'z holicha amalga oshmaydi. Atrofdagilar baxtli va farovon turmush kechirganlarida huzur-halovat hammaga tatiydi. Bu qoida qadim zamonlardan mavjud bo'lib, unga turli davrlarda turlicha amal qilib kelingan. Insoniyat boshidan kechirgan turli jamiyatlarda mafkura, g'oya, siyosiy va ijtimoiy qonun-qoidalar bir-biridan farq qilgan. Ta'lim va tarbiya ishlari ijtimoiy buyurtma sifatida mavjud jamiyatning ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilgan. Shu asnoda xilma-xil ta'lim-tarbiya tizimlari tarkib topgan. Yangicha qarashlar, ta'minotlar, nazariya va amaliy tajriba namunalari paydo bo'lgan. Hali insoniyat yozish-o'qishni bilmagan paytlarda yoshlarga ta'lim-tarbiya berish haqidagi

qarashlar xalq og'zaki ijodi namunalarida aks etgan. Uzoq davrlar tajribada sinalib, sayqallanib borgan. Kuchli tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish darajasiga etgan. Yozish-o'qish paydo bo'lgandan keyin ham xalq og'zaki ijodi o'z mavqeini yo'qotmagan, aksincha, yozma adabiyotlar mazmuniga singgan holda ta'sirchanligi yanada ortib borgan. Xalq og'zaki ijodi namunalarining yoshlarga ta'lim va tarbiya berishga qaratilganlarini fanda xalq pedagogikasi deb yuritiladi. Xalq ommasining turmush kechirish jarayonida to'plangan ta'lim-tarbiya borasidagi tajribalar va bilimlar yig'indisi xalq pedagogikasining mazmunini ifodalaydi. Xalq pedagogikasi - mehnatkash xalq va donishmandlarning yoshlarni kutilgan maqsadga muvofiq barkamol kishilar qilib etishtirishda tarbiyaning maqsad va vazifalariga bo'lgan qarashlari hamda xalq ommasi tomonidan ta'limtarbiya ishlarini amalga oshirish borasida qo'llanib kelingan usul, vosita, ko'nikma va malakalar birligi, tajribalar asosida to'plangan bilim va ma'lumotlar yig'indisidir. Ulardan ta'lim jarayonida foydalanish o'quvchilarni milliy o'zligini anglashga, mustaqil O'zbekistonning munosib farzandlari bo'lishiga katta hissa qo'shadi. Shu tufayli ham boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan fanlarning mazmuniga xalq og'zaki ijodi namunalaridan kiritilib kelinadi. Xalq dostonlari, maqollar, matallar, topishmoqlar, hikmatli so'zlar, afsona va rivoyatlar yoshlarning dunyoqarashini shakllantiradi, oliyjanob insoniy fazilatlarni tarkib toptiradi. Bola ular orqali o'z xalqining o'timishini, mehnat faoliyatini, orzu-havas va intilishlarini bilib oladi. Xalq og'zaki ijodi namunalari o'quvchilarni bilim olishga qiziqtiradi, ongli va faol o'zlashtirishga imkoniyat yaratadi. Xalq og'zaki ijodi namunalari asrlar davomida tajribada sinalgan, hayotda takror-takror qo'llangan, shubhasiz yaxshi natijalar bergan tushunchalarni aks ettiradi. Bu tushunchalar xalq aql-zakovati va ijodiy mulohazalari bilan sayqallangan, yuksak badiiy qiymat kasb etadigan darajaga yetkaziladi. Qadim zamonlarda insonlar tabiat

kuchlarini oldida o'jiz edilar, uni anglash va o'ziga bo'ysundirishni orzu qilganlar. Ana shunday orzu-umidlari natijasida esa ertak maydonga kelgan. Har bir ertak o'z xalqiga ega. Har bir xalq esa o'zining ertaklariga ega. Ertaklarda sehr, g'ayrioddiy holatlar, g'ayritabiiy qahramonlar va ajoyib-g'aroyib hodisalar asosiy mezon sanaladi. Ertak atamasi birinchi marotaba M.Koshg'ariyning "Devon-u lug'otit turk" asarida uchraydi. Asarda "ertak" atamasi "etuk" atamasida qo'llaniladi. Ertak Samarqand va Surxondaryoda "matal", Buxoroda "ushuk", Toshkentda "cho'pchak" deb nomlanadi. Hozirgi paytda boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar nutqini rivojlantirishga yanada yuqori talablar qo'yilmoqda. Bu talablarga javob berish nutqni rivojlantirishga oid yangi izlanishlarni taqozo etadi. Shunday qilib, pedagogika ilmining hozirgi bosqichida boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar nutqini rivojlantirishga nisbatan qo'yiladigan talablar bilan ushbu talablar ijrosi o'rtasida ziddiyatlar namoyon bo'lmoqda. Ma'lumki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqlaridagi nuqsonlarni bartaraf etish o'quvchilar va logopedlar zimmasiga yuklanadi. Talaffuzdagi kamchiliklarni aniqlashda bolaning nutqini tekshirib ko'rish, nutq buzulish sabablarini o'rganish lozim. Buning uchun har bir bola nutqini tekshirish varaqasi to'ldirilib, qaysi tovushlarni to'g'ri yoki noto'g'ri talaffuz qilayotgani belgilab boriladi. Nutq o'stirish ongli o'qishni, so'zlash va yozishga o'rgatishni, til haqida o'quvchilarning yoshi va tushunchasiga mos bo'lgan bilim berishni, ularning lug'at boyligini oshirishni, boshqalarning nutqiga e'tibor va qiziqishni o'stirish, kitob o'qishga muhabbat uyg'otishni ko'zda tutadi. Ba'zi bolalar tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilibgina qolmay, ularni birbiridan farqlay ham olmaydilar. Nutqdagi bunday kamchiliklar darslarni o'zlashtirishda bolalar uchun sezilarli qiyinchiliklarni tug'diradi. Bunday hollarda logoped mashg'ulotlar yordamiga muxtoj bo'ladilar.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'quvchilarining ma'naviy-axloqiy jihatdan shakllanishi maktabning, oila va jamoatchilikning ta'siri ostida amalga oshib boradi. Bola kamolotining bu yo'nalishi uni kelajakda qanday inson, mutaxassis, o'zi va jamiyat uchun zarur hamda foydali bo'lishini belgilab beradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini tarbiyalashda hech narsani e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Bola tarbiyasida "kichik", "arzimas", "mayda-chuyda", degan narsalar bo'lmasligi kerak. Ana shu arzimas narsalardan keyinchalik "ulkan" muammolar kelib chiqishini doim esda saqlash zarur. Maktabdan tashqarida, bola televizor va kompyuterdan charchaganida xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanilsa ham aqliy, ham axloqiy, ham sihat-salomatlik uchun ulkan hissa qo'shish mumkin ekanligi aniqlandi. Bugungi kunda barkamol shaxsni tarbiyalash tizimi, shakl va mazmunini xalq og'zaki ijodi namunalarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Qadim ajdodlarimiz tomonidan ulug'langan axloqiy fazilatlar: bilimlilik, adolat, xushxulqlik, sadoqat va insoniylik kishilarda o'z-o'zidan shakllanmaydi. Bu fazilatlarga ega bo'lishning zarurati bo'lgani kabi, ularni qaror toptirish, avvalo, tizimli tarbiya jarayonini yo'lga qo'yishni taqozo qiladi. Farzandlarimizni barkamol inson qilib tarbiyalash bugungi kunimizning eng muhim va dolzarb vazifalaridan biridir. Chunki jamiyat a'zolarining tarbiyasi, yaxshi axloqli, halol va pok bo'lishini orzu qilamiz, ammo shu jamiyatning kelajagi bo'lmish bolalarimiz tarbiyasi haqida

qayg'urmasak, maqsadimiz, orzu-niyatlarimiz amalga oshmasdan sarobligicha qolaveradi. Til fikrni shakllantirish va insho qilish, taassurot, his, kechinmalarni ifodalashda muhim o'rin tutadi. Til jamiyat a'zolarining bir-biri bilan o'zaro aloqasi uchun xizmat qiladigan vositadir. Bu vosita qanchalik takomillashsa, fikr shunchalik aniq, ta'sirchan ifodalanadi. Maktabda ona tilini chuqur o'rganish zarurati tilning mana shu asosiy vazifalaridan kelab chiqadi. Savod o'rgatish darslari o'qish samaradorligini ijobiy tomonga ta'sir qilishning eng qulay usulidir. Sinfda va sinfdan tashqari o'qish darslari boshlang'ich sinflarda o'tiladigan barcha predmet dasturlarining bo'limlari bilan bevosita bog'liq. O'qish darslarida o'tilgan mavzular asosida badiiy kitoblar axtarish, asar qahramonlarining nomlarini yozish, ularni tasvirlab berish, ijodiy rasm ishlash, fikrni yakunlash uchun mos maqollar yod olish ko'nikmalarini shakllantirish dolzarb metodik manba ekanligini aniqlash, ularning didaktik asosini belgilash ham mashg'ulotning predmeti hisoblanadi. Aytish joizki maktab o'quvchilarni nutqini va talaffuzini o'stirishda xalq og'zaki ijodi na'munalaridan foydalanish kata ahamiyat kasb etadi. Xalq og'zaki ijodi - insoniyatga tengdosh eng qadimiy san'at. O'zbek xalqi ming yillar davomida yaratgan milliy xazinamizning nodir merosi bo'lgan og'zaki badiiy ijodi hamisha inson kamoloti, yurt farovonligi, jamiyat yetukligi borasida ma'naviy ozuqa bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Ismoilov Z. "Tarbiyaviy ish metodikasi" Toshkent.: "Istiqlol" 2003
2. Mirtursunov Z. «Xalq pedagogikasi». T.1994 yil.
3. Mo'yidinov va boshqalar. Ma'naviy meros va yoshlar tarbiyasi. - T.: Fan nashriyoti, 2006.
4. Raxmatova X.A. Pedagogik diagnostika va korreksiya darslik. Toshkent, 2022, 229 b.
5. Qambarov M.M. Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kompetentlik komponentlarini shakllantirish//NamDU Ilmiy axborotnomasi -Namangan, 2021-y. №11. B.681-686.6.
6. No'monov T. va boshqalar. Maqol va hikmatlar. "Ona tilimiz duru javohiridir". – Namangan, 2013.
7. Xoshimov K., Safo Ochil. «O'zbek pedagogikasi antologiyasi». «O'qituvchi» nashriyoti. T. 2000 yil.
8. Ruzikulovna, S. D. (2021). The Importance of Personal Value Approach Methodology in Primary School Literacy Classes. JournalNX, 7(11), 78-82.
9. Akramova F.A. Bola shaxsi shakllanishiga boshlang'ich. Ta'lim o'qituvchisining psixologik ta'siri. zamonaviy ta'lim / sovremennoe obrazovanie 2015
10. Sultanova, T., & Tursunova, S. (2023). BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARINING OG'ZAKI NUTQINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. Interpretation and researches, 2(1).

OILA–MAHALLA–MAKTAB HAMKORLIGIDA “YAXSHI XULQ–ODOB” TARBIYASINING INNOVATSION USULLARI

I.V.XOLDAROVA – FarDU boshlang‘ich ta‘lim uslubiyoti kafedrası professori
(PhD)

R.XOMIDOVA – FarDU magistarnti

Annotatsiya. Ushbu maqolada oila, mahalla va maktab o‘rtasidagi hamkorlik asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida “yaxshi xulq-odob”ni shakllantirishning samarali va innovatsion pedagogik mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy tarbiya jarayonida uch subyektning o‘zaro integratsiyasi, ularning ma‘naviy-axloqiy tarbiyani uyg‘un tashkil etishdagi roli va mas‘uliyati ilmiy asosda yoritiladi. Maqolada raqamli pedagogika, oila-maktab kommunikatsiyasi, mahalla instituti bilan ijtimoiy hamkorlik, interfaol tarbiya metodlari, rol o‘yinlari, loyiha asosida o‘qitish, hamkorlikda kuzatuv va baholash kabi innovatsion yondashuvlarning tarbiyaviy samaradorligi ochib beriladi. Shuningdek, o‘quvchilarda axloqiy qarashlar, ijobiy xatti-harakatlar, ijtimoiy mas‘uliyat, o‘zini boshqarish, tengdoshlar bilan muloqot madaniyati kabi kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida oila-mahalla-maktab hamkorligining kompleks modelidan foydalanishning afzalliklari ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi.

Kalit so‘zlar: oila, mahalla, maktab hamkorligi, tarbiya, yaxshi xulq-odob, innovatsion metodlar, pedagogik yondashuv, axloqiy tarbiya, ijtimoiy hamkorlik, tarbiyaviy muhit, integratsiya, kommunikativ samaradorlik, ma‘naviy rivojlanish, tarbiyaviy texnologiyalar, shaxs kamoloti.

KIRISH

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida ta‘lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish, yosh avlodning ma‘naviy-axloqiy kamolotini yuksaltirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev o‘z nutqlarida “ta‘lim-tarbiya tizimini isloh qilmasdan turib, farzandlarimizning kelajagi, jamiyatimizning ertangi kuni haqida qayg‘urib bo‘lmaydi” deb ta‘kidlab kelmoqda¹. Bu yondashuv mamlakatda tarbiya masalasining nafaqat maktab, balki oila va mahalla bilan uzviy bog‘liq holda amalga oshirilishi zarurligini ko‘rsatadi.

Yoshlarni ma‘naviy jihatdan barkamol qilib tarbiyalashga qaratilgan qator hujjatlar – “Yoshlarni qo‘llab-quvvatlash va ularning ijtimoiy faolligini oshirish strategiyasi”, “Oila

va mahalla institutini qo‘llab-quvvatlash konsepsiyasi”, shuningdek, “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonunning yangi tahriri mazkur sohada tizimli yondashuvni mustahkamladi². Ushbu me‘yoriy-huquqiy asoslar oila-mahalla-maktab hamkorligining yangi, innovatsion modelini yaratish uchun ilmiy-amaliy zamin bo‘lib xizmat qilmoqda.

Bugungi kunda globallashuv, axborot oqimining keskin ortishi, virtual muhitning kuchayishi yoshlar ongiga turli ijtimoiy va psixologik ta’sirlarni kuchaytirayotgani sababli, ularni yaxshi xulq-odob, axloqiy ong, mas‘uliyat, ijtimoiy madaniyat ruhida tarbiyalash dolzarb masalaga aylandi³. Shu nuqtai nazardan, oila, mahalla va maktabning

1 Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Murojaatnomasi. – Toshkent, 2023.

2 “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonun (yangi tahriri). Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 2020.

3 “Oila va mahalla institutini rivojlantirish konsepsiyasi”, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 2023.

integratsiyalashgan tarbiyaviy faoliyati bolada xulq-atvor normalarini shakllantirish, ijtimoiy moslashuvchanlikni rivojlantirish hamda axloqiy qadriyatlarni ongli ravishda egallashda muhim o‘rin egallaydi.

Mazkur maqolada oila-mahalla-maktab hamkorligi asosida “yaxshi xulq-odob” tarbiyasini rivojlantirishning innovatsion, samaradorlikka yo‘naltirilgan metodlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash va amaliy takliflar ishlab chiqishga qaratilgan.

Asosiy qism

Oila mahalla maktab hamkorligi – bolani tarbiyalashda oilaning, mahalla hamjamiyatining va maktab ta’lim muassasasining uzviy, integratsiyalashgan ishini nazarda tutadi. Bu hamkorlik nafaqat ta’lim-tarbiya jarayonini bir xilda va doimiy ravishda yuritishga, balki jamiyatning tarbiyaviy funksiyasini kengaytirishga xizmat qilishi pedagogik va ijtimoiy jihatdan muhim. So‘nggi yillarda, ayniqsa yosh avlodni ma’naviy-axloqiy jihatdan barkamol, vatanparvar va jamiyatga foydali shaxs sifatida tarbiyalash zarurati ortmoqda, va oila mahalla maktab hamkorligi aynan shunday vazifalarni bajarishda asosiy poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

“Oila” – bolaning birinchi tarbiya muhitidir; unda axloqiy qadriyatlar, odob-axloq, oilaviy odatlar, mehr-oqibat, mas’uliyatlilik kabi fazilatlar shakllanadi.

“Maktab” – bilim berish bilan birga madaniy-axloqiy tarbiya, ijtimoiy normalar, jamoadagi odob-axloq qoidalari, hamda xulq-tarbiya masalalarini mustahkamlash maskanidir. “Mahalla” va keng jamoatchilik – bolaga jamiyatdagi qadriyatlar, urf-odat, odob-axloq me’yorlarini real hayotda namoyish etadigan makon: bolaning maktabdan tashqari ijtimoiy muhitidir. Mazkur hamkorlik jarayonida “uy-maktab-mahalla” uchligi uyg‘unlashganda, xulq-tarbiya jarayoni yagona maqsadga

yo‘naltirilgan, izchil va doimiy bo‘ladi.

Natijada, oila mahalla maktab hamkorligi orqali “yaxshi xulq-odob” tarbiyasida quyidagi afzalliklar yuzaga keladi:

— bolada ijtimoiy mas’uliyat hissi shakllanadi;

— odob-axloqiy qadriyatlar doimiy ravishda mustahkamlanadi;

— oiladagi tarbiya maktab va mahalla hayoti bilan uzviy bog‘lanadi;

— jamiyatning ma’naviy-axloqiy muhitida bolaning xulqi ijobiy ro‘y beradi.

Globalizatsiya, modernizatsiya, ma’naviy-axloqiy qadriyatlardagi o‘zgarishlar, shuningdek, oilaning ijtimoiy va maishiy bosimlar, shahar va mahalla hayot tarzi, oila a’zolarining bandligi – bular bolalarning tarbiyasi va odob-axloqini shakllantirishda muammolar tug‘diradi. Bu holatda maktab va mahalla bilan hamkorlik, keng jamoatchilik ishtiroki orqali tarbiyani izchil va samarali olib borish ehtiyoji ortadi.

Tadqiqotlar ko‘rsatadiki, oila mahalla maktab hamkorligi orqali tarbiya samaradorligini oshirish mumkin.

So‘nggi ilmiy manbalarida oila mahalla maktab hamkorligini metodik rivojlantirish yo‘llari taklif qilinadi: uch tomonlama seminarlar, mahalla pedagogik mentorligi, ota-onalar va mahalla faollari ishtirokida tarbiyaviy chora-tadbirlar, “ota-onalar universiteti” shaklida doimiy ta’lim, jamoadagi ijtimoiy faoliyat – bular bola xulq-tarbiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, pedagogik-psixologik yondashuvlar muhim: bola psixologiyasini hisobga olgan holda, ijtimoiy-emosional muhit, oila va mahalla qo‘llab-quvvatlashi, doimiy pedagogik muloqot va monitoring tizimi – tarbiya jarayonini samarali qilishda muhim omillardir.

Tajribaviy tadqiqotlar va amaliy ishlarda ko‘rsatilishicha, oila mahalla

maktab hamkorligi yo'lga qo'yilgan maktab va mahallalarda o'quvchilarning axloqiy-ijtimoiy odoblari, jamoaga moslashuvchanlik, mas'uliyat, hurmat va hamkorlik ruhiyati mustahkamlanadi. Bundan tashqari, oilaviy va mahalla tarbiyasi bilan maktab tarbiyasining izchil uyg'unligi bola shaxsining barkamollik darajasini oshiradi, uning ijtimoiy faolligini rag'batlantiradi va jamiyatga foydali fuqaroga aylanishiga turtki bo'ladi.

Quyida "Oila-mahalla-maktab hamkorligida "Yaxshi xulq-odob tarbiyasi" mavzusi uchun samarali pedagogik metodlarni tavsiya qilamiz:

1. Ota-onalar, mahalla faollari va o'qituvchilar uchun mo'ljallangan treninglar va seminarlarni ko'plab tashkillash.

2. O'quvchilar, ota-onalar va mahalla jamoasi birgalikda kichik loyihalarni amalga oshirish: obodonlashtirish, yordam aksiyalari, madaniy tadbirlar.

3. Muayyan axloqiy yoki ijtimoiy mavzular bo'yicha bolalar va ota-onalar bilan suhbatlar tashkillash. (Masalan: "Nega hurmat qilish muhim?" yoki "Qanday xulq-atvor jamiyatga foydali?")

4. O'quvchilar xulqini, faoliyatini, ijtimoiy vaziyatlarga munosabatini doimiy monitoring qilish.

5. "Ota-onalar universiteti" shaklida seminarlar orqali axloqiy qadriyatlar va odob axloq ko'nikmalarini mustahkamlash.

6. Axloqiy vaziyatlarni o'quvchilar uchun "kvest" shaklida yaratish.

7. Oila yoki oilaning biror a'zosini rag'batlantirish va mukofotlash tizimini muntazam amalga oshirib boorish.

Oila-mahalla-maktab hamkorligi zamonaviy ta'lim tizimida bolalarni axloqiy, madaniy va ijtimoiy jihatdan barkamol shaxs sifatida tarbiyalashning samarali vositasi hisoblanadi. Tadqiqotlar va pedagogik amaliyotlar shuni ko'rsatadiki, oilaning

tarbiyaviy roli, mahalla hamjamiyatining ijtimoiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlashi, maktabning ta'limiy va tarbiyaviy imkoniyatlari uyg'unlashganda bola shaxsining xulq atvori, odob axloq me'yorlarini qabul qilish va mustahkamlash jarayoni sezilarli darajada samarali bo'ladi. Ushbu uchlikning doimiy va tizimli hamkorligi orqali o'quvchilar mustaqil qaror qabul qilish, tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv, empatiya va mas'uliyatlik kabi ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarni rivojlantiradi.

"Yaxshi xulq-odob" tarbiyasida oila mahalla maktab hamkorligi nafaqat bolaga axloqiy qadriyatlarni o'rgatish, balki uni hayotiy vaziyatlarda amaliy qo'llashga tayyorlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogik va psixologik yondashuvlar, jumladan seminar-treninglar, ijtimoiy loyihalar, dramatizatsiya va rol o'yinlari, tahliliy suhbatlar, vizual metodlar, axloqiy kvestlar va rag'batlantirish tizimlari bolaning axloqiy xulqini mustahkamlash va odob axloq me'yorlarini amalda qo'llashini sezilarli darajada kuchaytiradi. Ushbu metodlar o'quvchilarni faol, ijodiy va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Oila mahalla maktab hamkorligining samaradorligi shundan iboratki, u tarbiyaviy jarayonni bir yo'nalishda, izchil va tizimli olib borishga imkon yaratadi. Oila tarbiyasi bilan maktabdagi ta'limiy va axloqiy faoliyatning uyg'unligi bolalarda ijtimoiy mas'uliyat, hurmat, hamkorlik va mehnatsevarlik kabi fazilatlarni shakllantiradi. Shu bilan birga, mahalla jamoasi bilan birgalikdagi faoliyatlar bolaning jamiyatga moslashuvchanligini oshiradi, ijtimoiy madaniy qadriyatlarni chuqurroq anglashini ta'minlaydi.

Shuni ta'kidlash lozimki, globalizatsiya, zamonaviy texnologiyalar va ijtimoiy muhitning o'zgarishi bola tarbiyasini murakkablashtirmoqda. Shu sababli, oila

mahalla maktab hamkorligi orqali tarbiyani doimiy, tizimli va interaktiv shaklda tashkil etish zarur. Innovatsion pedagogik metodlar, jumladan ijtimoiy loyihalar, dramatik rollar, axloqiy kvestlar, ota-onalar universiteti va vizual tahlil metodlari tarbiya samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Oila mahalla maktab hamkorligi “yaxshi xulq-odob” tarbiyasining poydevorini tashkil etadi va uning samarali metodlarini qo'llash bolalarni barkamol shaxs sifatida tarbiyalash, jamiyatga foydali fuqaroga aylantirish, shuningdek, axloqiy, ijtimoiy va madaniy qadriyatlarni hayotga tatbiq etishda muhim vositadir. Shu bilan birga, bu hamkorlikni izchil

tashkil etish, innovatsion yondashuvlarni tatbiq etish va tarbiyaviy jarayonlarni monitoring qilish orqali tarbiya jarayoni doimiy va natijali bo'ladi.

Oila mahalla maktab hamkorligi va zamonaviy pedagogik metodlarning uyg'unligi bolalarni faollikka, ijodiy fikrlashga, mas'uliyatli va hurmatli xulqqa yo'naltiradi, ularni jamiyatda muvaffaqiyatli va barkamol shaxs sifatida shakllantiradi. Shu nuqtayi nazardan, oila, maktab va mahalla tarbiyaviy hamkorligi har qanday ta'lim tizimining samarali va barqaror rivojlanishi uchun asosiy vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Murojaatnomasi. – Toshkent, 2023.
2. “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun (yangi tahriri). Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 2020.
3. “Oila va mahalla institutini rivojlantirish konsepsiyasi”, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 2023.
4. “Oila, mahalla va maktab jamiyat tayanchi va ma'naviy tarbiya maskanidir.” Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. 2025.
5. “O'quvchilarni tarbiyalashda maktab va oilaning hamkorligi” Образование наука и инновационные идеи в мире. 2025.
6. “Oila, maktab va mahalla tarbiyaviy hamkorligini metodik rivojlantirish yo'llari.” – Zenodo, 2025.

BO'LAJAK KIMYO O'QITUVCHISINING AXBOROT-METODIK KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISH USULLARI

P.F.F.D (PHD) X.M.RAJABOV

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “Kimyo” kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida kimyo fanini o'qitishda zamonaviy ta'lim texnologiyalarini, xususan, raqamli resurslar, interaktiv uskunalar va o'yinlashtirish usullaridan foydalanish orqali bo'lajak kimyo o'qituvchisining axborot-metodik kompetentligini takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. Interaktiv simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar, raqamli darsliklar va masofaviy ta'lim vositalari orqali ta'lim jarayonini takomillashtirish, talabalarda mustaqil fikrlash, o'z-o'zini baholash, hamkorlikda ishlash kabi muhim ko'nikmalarni shakllantirish imkoniyati asoslab berilgan. Tadqiqotlar natijasi sifatida kimyo fanini o'qitishda zamonaviy texnologiyalarni kompleks qo'llash ta'lim sifatini sezilarli darajada oshirishi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim, onlayn platforma, virtual reallik, kengaytirilgan reallik, raqamli ta'lim resurslari, virtual auditoriya, virtual laboratoriya.

Bugungi kunga kelib dunyoning rivojlangan mamlakatlarida turli sohalar, shu jumladan, ta'lim sohasini raqamlashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda ta'limni raqamlashtirish o'quv-metodik jarayonlarni avtomatlashtirish, masofaviy ta'limni kengaytirish, shaxsiy o'quv yo'nalishlarni yaratish va ma'lumotlarni tahlil qilish asosida ta'lim samaradorligini oshirish kabilar bilan chambarchas bog'liq. Ushbu jarayonlar elektron darsliklar, onlayn platformalar, veb-seminarlar, virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalaridan keng foydalanish, sun'iy intellekt (AI) yordamida fan o'qituvchilariga ko'maklashish va Big Data tahlillaridan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Rivojlangan mamlakatlarda ta'limni raqamlashtirishning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Oliy ta'lim muassasalarida o'quv materiallarini elektron format (elektron o'quv-metodik materiallar) ga o'tkazish, onlayn kutubxonalarni yaratish va ta'lim oluvchilarning ushbu kutubxonalarga

masofadan turib kirishi hamda ulardagi barcha resurslardan keng foydalana olish imkoniyatini taqdim etish ustida ish olib borilmoqda. Hozirda minglab talabalar bir vaqtning ozida ishtirok eta oladigan veb-asosidagi, ochiq va keng miqyosdagi onlayn kurslar - MOOCs (Massive Open Online Courses) yaratilgan. Bunday kurslarda talabalar dunyoning istalgan nuqtasidan turib o'qish imkoniyati mavjud. AI asosidagi yordamchi vositalarning qo'llanilishi ham keng rivojlanib bormoqda. Hozirda sun'iy intellektidan talabalar o'quv natijalarini tahlil qilish va undan individual maslahatlar olishda foydalanayotganliklari hech kimga sir emas.

2. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida raqamli platformalar o'quvchilarga individual ehtiyojlariga mos ravishda o'quv materiallarini tanlashga imkon beradi. Masalan, VR texnologiya o'quvchilarga virtual auditoriyalar yoki laboratoriyalarda ishlash imkonini beradi. Bunda VR ko'zoynaklari yordamida o'quvchilar murakkab kimyoviy jarayonlarni 3D ko'rinishda kuzatish orqali o'zlarini haqiqiy kimyo laboratoriyasida ishlayotganday his qiladilar. Real va virtual dunyo ma'lumotlarini

“uzluksiz” birlashtirgan va virtual axborotni kompyuter texnologiyalari orqali real dunyo, real muhit va virtual obyektlarga tatbiq etadigan, bir vaqtning o‘zida bir xil rasm yoki bo‘shliqqa real vaqt rejimida joylashtirishga imkon beruvchi AR texnologiyadan foydalanish o‘quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali bo‘lishini ta‘minlaydi. Masalan, geografiya, astronomiya va biologiya darslarida virtual sayohatlar, kimyo fani bo‘yicha esa murakkab kimyoviy reaksiyalar mexanizmlarini o‘rganishni bunga misol sifatida keltirish mumkin. Raqamli vositalar fan o‘qituvchilariga baholash, nazorat qilish va o‘quv jarayonlarini rejalashtirishda yordam beradi.

3. Hozirda mustaqil ta‘limni yo‘lga qo‘yish maqsadida onlayn platformalar yaratilgan bo‘lib ularning keng foydalanish yo‘lga qo‘yilgan. Jumladan Coursera, edX, Udemiy kabi platformalar har qanday yoshdagi va kasbdagi odamlarga o‘z malakalarini oshirish imkonini beradi. Gamifikatsiya ya‘ni o‘qitish usullariga o‘yin elementlarining kiritilishi ham o‘quvchilarni fanlarga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi.

Bizning respublikamizda ham uzluksiz ta‘lim tizimi, xususan, oliy ta‘limni isloh qilishning tizimli ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma‘naviy-axloqiy fazilatlariga ega bo‘lgan, mustaqil va ijodiy fikrlovchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish, oliy ta‘limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta‘lim texnologiyalari, ayniqsa axborot texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” qabul qilindi. Ushbu konsepsiyasida belgilangan vazifalar ijrosini izchil ta‘minlash, shuningdek, oliy ta‘lim muassasalarining mustaqilligini kengaytirish,

ular faoliyatida davlat ma‘muriy boshqaruvini keskin kamaytirish hamda shu orqali o‘zgaruvchan mehnat bozori talablariga javob bera oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlovchi oliy ta‘lim muassasalarini shakllantirish maqsadida Prezidentning “Davlat oliy ta‘lim muassasalarining akademik va tashkiliy-boshqaruv mustaqilligini ta‘minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” hamda “Davlat oliy ta‘lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarorlari asosida Respublikamizning bir qator oliy ta‘lim muassasalarida ushbu tizim joriy etildi. Bunday tizimni joriy etilishidan asosiy maqsad OTM larda tayyorlanayotgan turli kasb egalari, xususan, kimyo o‘qituvchilariga mehnat bozorida qo‘yiladigan zamonaviy talablarni hisobga olgan holda ularning raqamli ta‘lim muhitida o‘z kasbiy faoliyatini amalga oshirishga qodir bo‘lishga tayyorlashga qaratilgan milliy ta‘lim tizimini modernizatsiya qilish hisoblanadi. Ushbu muammoni hal etish, albatta, professor-o‘qituvchilarning ham kasbiy malakasiga qo‘yiladigan talablarni va ularning o‘quv jarayonini loyihalash hamda uni amalga oshirish uchun raqamli ta‘lim texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha kasbiy kompetentligini rivojlantirishni taqozo etadi. Bu esa o‘z navbatida onlayn tarzda faoliyat olib borish hamda masofaviy ta‘limga ehtiyoj ortib borayotgan ayni paytda kimyo yo‘nalishi mavjud bo‘lgan oliy ta‘lim muassasalarida raqamli ta‘lim muhitida faoliyat yuritayotgan professor-o‘qituvchilar hamda bo‘lajak kimyo o‘qituvchilarining axborot-metodik kompetentligini takomillashtirish zaruriyatini vujudga keltiradi.

Yangi O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi turli xil kasb mutaxassislarini tayyorlashga yangicha yondashish talablarini qo‘yadi va bu yuqori malakali kadrlar tayyorlashda oliy ta‘lim tizimida belgilangan

maqsadlarga erishish uchun o'qitish usullari hamda vositalarini optimallashtirish orqali jahon mehnat bazorining zamonaviy standartlariga mos kadrlarni tayyorlash masalasini dolzarbligini ko'rsatadi.

Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak kimyo o'qituvchisining axborot-metodik kompetentligini takomillashtirish uchun innovatsion texnologiyalarni chuqur o'rganish, raqamli ta'lim resurslarini yaratish va mavjudlarini yanada boyitish, ulardan yanada samarali foydalanish va oliy ta'lim muassasalarida pedagogik faoliyat olib borayotgan professor-o'qituvchilarning tajriba almashishini keng yo'lga qo'yish lozim. Professor-o'qituvchilar kimyo fanlari bo'yicha ma'ruza, laboratoriya, amaliy va seminar mashg'ulotlarida zamonaviy dasturiy ta'minotlar, simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar va onlayn platformalardan foydalanishni kuchaytirishlari hamda fanlar bo'yicha o'quv-metodik materiallarini raqamli formatda tayyorlash va mavjudlarini takomillashtirishlari kerak. Shuningdek, pedagogik texnologiyalar va o'qitish usullarini doimiy ravishda yangilab borish ham muhim hisoblanadi.

Bo'lajak kimyo o'qituvchisining axborot-metodik kompetentlikni takomillashtirishda quyidagi bir qator usullardan foydalanish maqsadga muvofiq.

1. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT) o'zlashtirish. Bu ulardan raqamli o'qitish platformalari, masalan, Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams kabi tizimlar bilan ishlashni o'zlashtirish, interaktiv taqdimotlar, virtual laboratoriyalar, kimyoviy modellashtirish dasturlari va simulyatsiyalarini tayyorlash hamda ulardan foydalanishni o'rganishlari talab etiladi.

2. Raqamli ta'lim resurslaridan yanada samarali foydalanish. Bu fan o'qituvchilaridan kimyo fanining alohida predmetlari bo'yicha

ommaviy ochiq onlayn kurslar (MOOC), vebinarlar va onlayn ilmiy-metodik jurnallardan samarali foydalanishlarini, shuningdek kimyo fanlariga oid ta'limiy videolar, animatsiyalar va raqamli ko'rgazmali qurollarni o'qitish jarayoniga integratsiya qilishlarini taqozo etadi.

3. O'quv-metodik materiallarni raqamlashtirish hamda ularni takomillashtirish. Unga ko'ra professor-o'qituvchilar fanlar bo'yicha o'quv dasturlari, kimyo fanlarining tegishli mavzulariga oid dars ishlanmalari, har bir kimyo faniga oid joriy, oraliq hamda yakuniy nazorat savollari va topshiriqlarini raqamli formatda ishlab chiqishlari, raqamli o'quv materiallarini, jumladan, elektron o'quv qo'llanmalar va darsliklar, o'quv-uslubiy qo'llanmalar, har bir fanga oid testlar banki va amaliy mashg'ulotlar materiallarini yaratishlari lozim.

4. Kimyo fanlari bo'yicha tegishli mashg'ulotlarni olib boruvchi professor-o'qituvchilarning tajriba almashishi va kasbiy rivojlanishini ta'minlash. Buning uchun xorijiy davlatlar va respublikamizning boshqa oliy ta'lim muassasalarida kimyo fanlari bo'yicha mashg'ulotlar olib boruvchi professor-o'qituvchilar bilan tajriba va eng ilg'or amaliyotlarni almashish maqsadida onlayn hamjamiyatlar tashkil etish hamda ularda faol ishtirok etish, raqamli ta'lim va kimyo fanlarini o'qitish bo'yicha o'quv va amaliy seminarlarda muntazam qatnashishni tashkil etish lozim bo'ladi.

5. Pedagogik va axborot texnologiyalarini o'zaro integratsiya qilish. Bunda "aralash ta'lim" (Blended Learning) kabi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni samarali qo'llash, talabalarning kimyo fanlarini o'zlashtirishlarini muntazam monitoring qilib borish yo'llarini aniqlash va talabalarga individual yondashuvni ta'minlash uchun raqamli vositalardan keng foydalanish lozim.

6. O'qituvchining muntazam o'z faoliyatini

 Foydalanilgan adabiyotlar:

- Kasb-hunar ta'limi №11, 2025

TA'LIMNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA KREATIV AXBOROT TA'LIM MUHITINI LOYIHALASH

ALIBOYEV SOBIR XOLBOYEVICH
O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim jarayonini raqamlashtirish sharoitida kreativ axborot ta'lim muhitini loyihalashning nazariy-metodik asoslari tahlil qilingan. Kreativ axborot ta'lim muhiti tushunchasining pedagogik va psixologik mazmuni ochib berilgan, raqamli platformalar asosida talabalar faoliyatini faollashtirish, ijodiy fikrlashni rivojlantiruvchi interaktiv texnologiyalarni qo'llash mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, kreativ axborot muhitini yaratishda didaktik tamoyillar, pedagogik texnologiyalar va raqamli resurslarning integratsiyasi bo'yicha amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Аннотация. В данной статье проанализированы теоретико-методические основы проектирования креативной информационно-образовательной среды в условиях цифровизации образовательного процесса. Раскрыто педагогическое и психологическое содержание понятия креативной информационной образовательной среды, освещены механизмы использования интерактивных технологий, развивающих творческое мышление и активизирующих деятельность студентов на основе цифровых платформ. Также представлены практические рекомендации по интеграции дидактических принципов, педагогических технологий и цифровых ресурсов при создании креативной образовательной среды.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, kreativ axborot ta'lim muhiti, raqamlashtirish, pedagogik texnologiyalar, interaktiv platformalar, ijodiy fikrlash.

Ключевые слова: цифровое образование, креативная информационно-образовательная среда, цифровизация, педагогические технологии, интерактивные платформы, творческое мышление.

Kirish

Zamonaviy raqamli transformatsiya sharoitida oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini samarali tashkil etish uchun kreativ axborot ta'lim muhitini yaratish dolzarb masalalardan biri bo'lib bormoqda. Raqamli ta'lim nafaqat texnik vositalar va dasturiy ta'minotni joriy etishni, balki ta'lim mazmuni, metodlari, shakllari hamda talabalarning kognitiv-hissiy faoliyatini rivojlantirishni ham talab qiladi.

Kreativ axborot ta'lim muhiti — bu raqamli resurslar, interaktiv o'quv platformalari, pedagogik texnologiyalar va ijodiy faoliyat metodlarining bir butun tizimda uyg'unlashgan shakli bo'lib, u talabalar motivatsiyasini oshirish, mustaqil o'rganish, muammoli vaziyatlarda ijodkorlik ko'nikmalarini

rivojlantirishga xizmat qiladi.

1. Kreativ axborot ta'lim muhitining nazariy-pedagogik asoslari

Kreativ axborot ta'lim muhiti tushunchasi ta'lim jarayonidagi quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

Axborot muhitining raqamli asosda tashkil etilishi — o'quv ma'lumotlari, resurslar, topshiriqlar, virtual laboratoriyalar, vizualizatsiya vositalarining yagona tizimga integratsiyasi.

Pedagogik jarayonning interfaolliigi— talabaning faol ishtirokiga asoslangan metodlar (treninglar, virtual simulyatsiyalar, gamifikatsiya, muammoli ta'lim).

Ijodiy kompetensiyalarni rivojlantirish— yangicha g'oya yaratish, tahlil qilish, kreativ yechim topish, muloqot va hamkorlikda ishlash.

Motivatsion-psixologik omillar–talabada o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqish, shaxsiy rivojlanish, o‘zini o‘zi baholash, o‘z-o‘zini boshqarish mexanizmlarini qo‘llab-quvvatlash.

Pedagogik nuqtai nazardan, kreativ muhitni yaratish quyidagi tamoyillarga tayangan holda amalga oshiriladi:

faollik tamoyili-talabning o‘quv jarayonida passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida qatnashishini talab etadi.

Tamoyilning pedagogik jarayonlari: talabalarning mustaqil izlanishiga sharoit yaratish; muammoli vaziyatlar orqali faol fikrlashni rag‘batlantirish; interaktiv topshiriqlar orqali darsni faollashtirish; talabani bilim oluvchi emas, balki bilim yaratuvchi subyekt sifatida shakllantirish. Faollik tamoyili asosida yaratilgan kreativ muhitda talaba axborotni tayyor holatda qabul qilmaydi, balki uni izlaydi, tahlil qiladi, qayta ishlaydi va ijodkorlik orqali yangi g‘oyalarga aylantiradi.

konstruktivlik-bilimning tayyor shaklda berilmasdan, balki talaba tomonidan qayta qurilishi, o‘z tajribasi bilan boyitilishi va yangidan yaratilishini nazarda tutadi. Bu tamoyil quyidagi holatlarni nazarda tutadi: bilimni amaliy faoliyat orqali o‘zlashtirish; loyiha, case-study, simulyatsiya kabi metodlar orqali o‘quv jarayonini “yaratuvchan” shaklga keltirish; talabning shaxsiy tajribasi asosida bilimni qayta qurish imkonini yaratish.

shaxsga yo‘naltirilganlik-kreativ muhitni yaratishda talabning psixologik, individual, intellektual xususiyatlarini hisobga olish muhim. Talabning individual o‘quv trayektoriyasini ishlab chiqish; moslashuvchan ta‘lim resurslari orqali o‘quv materialini individual o‘zlashtirish; har bir talabning qiziqishi, ehtiyoji, bilish darajasiga ko‘ra topshiriqlarni farqlash; emotsional qo‘llab-quvvatlash va motivatsiya berish.

raqamli moslashuvchanlik-raqamli ta‘lim sharoitida har bir o‘quv jarayoni o‘zgaruvchan,

rivojlanayotgan texnologiyalarga moslashgan holda tashkil etilishi zarur. Zamonaviy raqamli vositalarni ta‘lim mazmuni bilan integratsiya qilish; mobil ilovalar, sun‘iy intellekt, AR/VR texnologiyalardan foydalanish; talabning raqamli kompetensiyasini oshirish. Moslashuvchan muhit talabalarga kreativ fikrni texnologiyalar orqali namoyon qilish imkonini beradi.

o‘zaro hamkorlik-kreativ axborot muhitining samaradorligi uchun talabalar o‘rtasidagi hamkorlik muhim omil hisoblanadi. Hamkorlik tamoyili quyidagilarni mustahkamlaydi: guruh va jamoaviy loyihalar; onlayn muhokamalar va forumlar; birgalikda ijod qilish: infografika, video, animatsiyalar yaratish; o‘zaro o‘qitish (peer-to-peer learning). Hamkorlik orqali talabalar kommunikativ kompetensiyani, kreativ yechim yaratish ko‘nikmasini va jamoada ishlash madaniyatini rivojlantiradi.

refleksiya-talabning o‘z bilim faoliyatini tahlil qilishi, baholashi va rivojlantirish strategiyasini belgilashi demakdir. Talaba o‘z ijodiy ishining natijasini baholashi; kamchiliklarni aniqlashi va yangicha yondashuv ishlab chiqishi; o‘z-o‘zini rivojlantirish motivatsiyasini oshirishi; yozma bloglar, elektron portfoliolar, o‘zini baholash jurnallari orqali amalga oshiriladi. Refleksiya jarayonida talaba o‘quv faoliyatining mazmunini chuqur anglaydi va kreativlik darajasi oshadi.

Ta‘limni raqamlashtirish sharoitida kreativ axborot ta‘lim muhitini shakllantirish omillari

Raqamli ta‘lim muhiti quyidagi vositalar orqali shakllanadi: elektron ta‘lim platformalari (Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams), sun‘iy intellekt vositalari, mobil ilovalar, virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari, interaktiv e-darsliklar va raqamli kontent. Ushbu platformalar o‘quv materiallarini ko‘p formatda taqdim etish, teskari aloqa, avtomatik baholash va talabalar faoliyatini

monitoring qilish imkoniyatini yaratadi. Kreativ axborot muhitini shakllantirishda quyidagi metodlar samarali hisoblanadi: gamifikatsiya (o'yinlashtirish) elementlari, loyiha asosida o'qitish, case-study metodlari, raqamli hikoyalash (digital storytelling), simulyatsiya va interaktiv laboratoriyalar, ijodiy topshiriqlar (infografika, video, multimedia loyihalari). Psixologik jihatlar, kreativ muhitni loyihalashda talabaning motivatsiyasi, tashabbuskorligi, kreativ fikrlashi, emotsional intellekti, kommunikativ kompetensiyasi ko'zda tutilishi zarur. Raqamli platformalar bu jarayonni qo'llab-quvvatlash imkoniga ega.

Kreativ axborot ta'lim muhitini loyihalash bosqichlari

1-bosqich. Diagnostika: Talabalar raqamli kompetensiyasi darajasini aniqlash.

Kreativ axborot ta'lim muhitini loyihalashning birinchi bosqichi — bu talabalarning mavjud raqamli savodxonligi va raqamli kompetensiya darajasini diagnostika qilishdan iborat. Mazkur bosqich ta'lim jarayonining keyingi texnologik va metodik yo'nalishlarini aniq belgilash, o'quv resurslarini moslashtirish hamda individual o'quv trayektoriyalarini yaratish uchun asosiy tayanch vazifasini bajaradi. Talabalar raqamli kompetensiyasi darajasini aniqlash – talabalar tomonidan raqamli texnologiyalarni qo'llash, axborotni izlash, qayta ishlash, yaratish va raqamli xavfsizlik qoidalariga rioya qilish bo'yicha mavjud bilim, ko'nikma va malakalarni maxsus diagnostik testlar, kuzatuv va so'rovnomalar orqali baholash. O'quv jarayonida uchraydigan real muammolar, raqamli resurslardan foydalanishdagi cheklovlar va ehtiyojlarni tahlil qilish. Diagnostika natijalariga asoslanib talabalar uchun individual va guruhviy raqamli rivojlanish yo'llarini belgilash. Mazkur bosqich keyingi didaktik modelni aniq maqsadlarga yo'naltirish va kreativ ta'lim muhitini samarali tashkil etish

uchun asos yaratadi.

2-bosqich. Didaktik model yaratish-maqсад va vazifalarni aniqlash, kreativlikni rivojlantiruvchi metodlarni tanlash, raqamli kontentni loyihalash, o'quv jarayonining interaktiv strukturasi. Kreativ axborot ta'lim muhitini loyihalashning nazariy-metodik bosqichi bo'lib, o'qitish jarayonining konseptual asoslarini belgilashni o'z ichiga oladi. Ushbu bosqich quyidagi tarkibiy vazifalar bilan tavsiflanadi:

Maqsad va vazifalarni aniqlash–kreativ axborot ta'lim muhitining pedagogik maqsadini, raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan o'quv natijalarini aniq belgilash.

Kreativlikni rivojlantiruvchi metodlarni tanlash–muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, gamifikatsiya, interaktiv muloqot, dizayn-o'ylash (design thinking), reflektiv tahlil kabi kreativ pedagogik texnologiyalarni tanlash va asoslash. Raqamli kontentni loyihalash–vizual, multimedia, simulyatsiya, virtual laboratoriyalar va interaktiv topshiriqlarni o'z ichiga olgan didaktik resurslarni yaratish va ularning pedagogik talablarga mosligini ta'minlash. O'quv jarayonining interaktiv strukturasi – talaba faolligining asoslangan raqamli o'qitish modeli (flipped learning, blended learning, adaptiv o'qitish) asosida darsning bosqichlari, o'zaro aloqa shakllari va dinamik muloqot mexanizmlarini ishlab chiqish. Mazkur bosqich kreativ axborot ta'lim muhitining metodik asosini shakllantirib, o'quv jarayonini innovatsion, kompetensiyaga yo'naltirilgan shaklda tashkil etish uchun konseptual poydevor yaratadi.

3-bosqich. Axborot tizimini tashkil etish-platformani tanlash, kontentni yuklash, avtomatik baholash tizimlari integratsiyasi.

Axborot tizimini tashkil etish-kreativ axborot ta'lim muhitini amaliyotga joriy etishning texnologik bosqichi bo'lib, u quyidagi ilmiy-texnologik jarayonlarni o'z ichiga

oladi: Platformani tanlash–ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan raqamli muhitning funksional imkoniyatlari, xavfsizlik darajasi va integratsiya potentsialini tahlil qilish asosida mos LMS yoki CMS tizimini belgilash. Raqamli kontentni yuklash–o‘quv materiallarini interaktiv formatlarda (video, simulyatsiya, test, vizual modellar) platformaga joylashtirish va ularning metodik talablarga muvofiqligini ta’minlash. Avtomatik baholash tizimini integratsiyalash–talabalar faoliyatini real vaqt rejimida monitoring qilish, kompetensiyalarni raqamli mezonlar asosida baholash, adaptiv o‘quv yo‘llarini shakllantirish imkonini beruvchi analitik modullarni joriy etish. Mazkur bosqich o‘quv jarayonining uzluksizligi, shaffofligi va samaradorligini ta’minlaydigan yagona raqamli infratuzilmani yaratishga xizmat qiladi.

4-bosqich. Jarayonni joriy etish-interaktiv darslar, kreativ topshiriqlar, hamkorlikda loyihalar, onlayn baholash va teskari aloqa.

Ushbu bosqich quyidagi tarkibiy elementlarni o‘z ichiga oladi:

Interaktiv darslar–raqamli platforma imkoniyatlaridan foydalanib, tinglovchilarni faol ishtirokga yo‘naltiruvchi muhokama, simulyatsiya, real vaqtdagi vizualizatsiya va virtual tajribalar orqali o‘qitish. Kreativ topshiriqlar–talabalarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va muammoni noodatiy yechish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi ochiq dizaynli, tadqiqotga yo‘naltirilgan topshiriqlarni qo‘llash. Hamkorlikda loyihalar–guruhlararo muloqotni kuchaytiruvchi, raqamli hamkorlik vositalari yordamida amalga oshiriladigan jamoaviy loyiha faoliyatini tashkil etish. Onlayn baholash va teskari aloqa–avtomatlashtirilgan baholash tizimlari orqali talabalar yutuqlarini o‘z vaqtida baholash, shaxsiylashtirilgan teskari aloqa va o‘quv strategiyasini takomillashtirish. Ushbu bosqich ta’lim jarayonining samaradorligini oshirib, talabalarning ijodiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydigan raqamli-pedagogik ekotizimni

shakllantiradi.

5-bosqich. Monitoring va tahlil-talabalar faoliyati statistikasi, kompetensiyalar rivojlanishi, o‘quv jarayonining samaradorligi.

Monitoring va tahlil — kreativ axborot ta’lim muhitining samaradorligini baholashga qaratilgan yakuniy bosqich bo‘lib, o‘quv jarayonini doimiy takomillashtirish uchun zarur bo‘lgan analitik ma’lumotlarni yig‘ish va qayta ishlashni o‘z ichiga oladi. Ushbu bosqich quyidagi tarkibiy yo‘nalishlar bilan ifodalanadi: Talabalar faoliyati statistikasi – platformadagi faollik, topshiriqlarni bajarish dinamikasi, o‘quv materiallaridan foydalanish chastotasi kabi ko‘rsatkichlarni raqamli analitika tizimlari orqali muntazam monitoring qilish. Kompetensiyalar rivojlanishini baholash – diagnostika natijalari bilan solishtirgan holda talabalar raqamli, kommunikativ va kreativ kompetensiyalarining o‘sish darajasini aniqlash, baholash mezonlari asosida reyting va individual yutuqlarni tahlil qilish. O‘quv jarayonining samaradorligi – interaktiv metodlar, kreativ topshiriqlar, raqamli kontent va avtomatlashtirilgan baholash tizimlarining natijadorligini baholash, kamchiliklarni aniqlash va takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish.

Mazkur bosqich pedagogik jarayonning uzluksiz rivojlanishi, ta’lim sifati monitoringi va kreativ axborot ta’lim muhitining barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari

Olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki:

- kreativ axborot ta’lim muhiti raqamli platformalar integratsiyasi orqali talabalarning ijodiy fikrlashi va mustaqil izlanish motivatsiyasini sezilarli oshiradi;

- interaktiv va multimodal kontent talabalarning bilimni qabul qilishini soddalashtiradi;

- gamifikatsiya, simulyatsiya va digital

storytelling kabi vositalar ta'lim jarayoniga yuqori darajada jalb etadi;

- samarali kreativ muhitda talabalar kommunikativ, ijodiy, axborot va raqamli kompetensiyalarni kompleks rivojlantiradi.

Xulosa Ta'limni raqamlashtirish sharoitida kreativ axborot ta'lim muhitini loyihalash — zamonaviy ta'limning sifat ko'rsatkichlarini oshiruvchi innovatsion jarayondir. Bunday muhit

ta'limning interfaolligi, vizual boyligi, ijodiy yondashuvlar, shaxsga yo'naltirilgan metodlar va raqamli texnologiyalarni uyg'unlashtirish orqali talabalar kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv o'quv jarayonining samaradorligini oshirib, raqamli iqtisodiyot talablariga javob beradigan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash imkonini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Adabiyotlar

1. M.P. Атабаева Raqamli pedagogika: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
2. A.B. Хуторской Современная дидактика. – Москва: Академия, 2020.
3. Jonassen, D. H. Creating Constructivist Learning Environments. – New York: Routledge, 2019.
4. U. Tashkenbaeva Raqamli transformatsiya sharoitida oliy ta'limning innovatsion rivoji. – Toshkent: Innovatsiya markazi, 2023.
5. A. Qodirov Ta'lim tizimida sun'iy intellektdan foydalanishning metodik asoslari. – Toshkent: Istiqolol-nashr, 2022.
6. S.X. Alibayev ENHANCING LEARNING CONTENT IN E-LEARNING: STRATEGIES AND INNOVATIONS. International Journal of Advance Scientific Research (ISSN – 2750-1396) VOLUME 03 ISSUE 09 Pages: 164-169.
7. S.X. Alibayev Interaktiv elektron ta'lim trenajyorining o'quv jarayonidagi o'rni va roli. K A S B - HUNAR TA'LIMI Ilmiy-uslubiy, amaliy, ma'rifiy jurnal 2023-yil, 4-son.
8. S.X. Alibayev Elektron ta'lim trenajyori o'qitish sifatini oshirishning zamonaviy dasturiy vositasi sifatida. Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollor mavzusidagi Respublika miqyosidagi ilmiy-texnik anjuman materiallari to'plami (2022-yil 13-14-may)
9. S.X. Alibayev python dasturlash tili va sun'iy intellekt. Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari mavzusidagi Xalqaro miqyosidagi ilmiy-texnik anjuman materiallari to'plami (2022-yil 14-15 oktyabr) 1-QISM.

AKSIOLOGIK YONDASHUVNING TALABALARDA MEDIAFALSAFIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDAGI METODOLOGIK AHAMIYATI

MIRABDULLAYEV IZZATILLO ISROILJON O'G'LI

**University of economics and pedagogy NOTM iqtisodiyot fakulteti Iqtisodiyot
kafedrası katta o'qituvchisi**

Annotatsiya. Maqolada raqamli jamiyat sharoitida talabalarda mediafalsafiy kompetensiyalarni shakllantirishning aksiologik asoslari yoritilgan. Media makonining axloqiy, estetik va ijtimoiy ta'sirlari tahlil qilinib, media kontentni qadriyatlar mezonida baholashning ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot mediafalsafiy kompetensiyaning tarkibiy qismlari va ularni rivojlantirishning samarali metodlarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar. Aksiologiya, mediafalsafa, mediafalsafiy kompetensiya, qadriyatga yo'naltirilgan ta'lim, media madaniyat, media axloq, tanqidiy fikrlash, media manipulyatsiya, raqamli jamiyat, talaba media ongi

Kirish. Zamonaviy globallashtirish va raqamli transformatsiya jarayonlari talabalarning dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy faolligiga bevosita ta'sir qilmoqda. Axborot texnologiyalarining keskin rivojlanishi natijasida media maydon talaba ongining shakllanishida asosiy omilga aylandi. Bu sharoitda shaxs sifatida kamol topish, axloqiy-estetik qarashlarning mustahkamlanishi hamda ma'naviy immunitetning rivoji ta'lim tizimi uchun muhim vazifalardan biri bo'lib bormoqda. Talabalarda mediafalsafiy kompetensiyalarni shakllantirish aynan shu jarayonlarning markazida turadi. Chunki bu kompetensiya media kontentni tanqidiy baholash, uning ortidagi qadriyat va mafkuraviy yo'nalishlarni anglash, axloqiy jihatdan to'g'ri xulosa chiqarish kabi ko'nikmalarni talab etadi. Aksiologik yondashuv esa talabaning axborot oqimiga nisbatan qadriy mezonlar asosida ongli munosabat bildirishini ta'minlaydi.

Hozirgi kunda yoshlar media makonida feyk axborotlar, manipulyativ kontent va iste'molchilik ruhidagi targ'ibotlarga tez-tez duch kelmoqda. Bunday axborot muhiti talabalarning axloqiy va estetik qarashlarida noaniqliklar yuzaga keltirishi mumkin. Shu bois

mediafalsafiy kompetensiyalarni aksiologik asosda rivojlantirish ularning mas'uliyatli, ongli va tanqidiy fikrlaydigan media sub'yekt sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Raqamli axborot makonida talabaning axloqiy-estetik qarashlari turli omillar ta'sirida vujudga keladi. Ijtimoiy tarmoqlardagi ommabop tasviriy va matnli kontent ko'pincha yuzaki qadriyatlarni targ'ib etib, estetik did va hayotiy mezonlarga ta'sir ko'rsatadi. Axborot manbalarining ishonchlilik darajasi turlicha bo'lgani uchun talaba haqiqat va manipulyatsiyani farqlashda qiynalishi mumkin. Oila va ta'lim muassasasining media madaniyatga bo'lgan munosabati ham talaba ongining shakllanishida katta rol o'ynaydi: ochiq muloqot mavjud bo'lgan muhitda media mas'uliyati yuqoriroq bo'ladi. Global va mahalliy madaniyatlarning to'qnashuvi esa milliy qadriyatlarning nisbiylashishiga olib kelishi mumkin, bu esa aksiologik yondashuvni yanada zarur qiladi.

Asosiy qism. Talabaning media ongiga ta'sir qiluvchi omillar murakkab tizimni tashkil etadi. Bu tizimni ilmiy o'rganish va unga aksiologik yondashuvni tatbiq etish talabalarda barqaror mediafalsafiy kompetensiyalarni

shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Aksiologik yondashuv inson faoliyati va ongini qadriyatlar mezonida tahlil qilishni nazarda tutadi. Bu yondashuv shaxsning axloqiy, estetik va ma'naviy rivojlanishini tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Raqamli axborot makoni kengayib borayotgan sharoitda qadriyatlarning o'rni va ularni anglash jarayoni yanada dolzarb tus olgan ¹.

Aksiologiya – qadriyatlar haqidagi falsafiy ta'limot bo'lib, insonning ma'naviy tajribasi, axloqiy mezonlari va madaniy qarashlarini o'rganadi. U dastlab klassik falsafada umumiy ma'naviy me'yorlar sifatida talqin qilingan, keyinchalik neoklassik bosqichda qadriyatlarning ijtimoiy sharoitga bog'liqligi e'tirof etildi. Zamonaviy aksiologiya esa qadriyatlarning dinamik xarakterga ega ekanini, raqamli jamiyatda ularning tez o'zgarishini tahlil qiladi.

Qadriyatlar shaxsning dunyoqarashi, xulq-atvori va hayotiy pozitsiyasini shakllantiradi. Ezgulik, adolat, mas'uliyat, estetik did kabi qadriyatlar insonning ma'naviy o'sishiga asos bo'ladi. Shaxsning kamolotga intilishi, maqsad qo'yishi, atrof-muhitga ongli munosabat bildirishida aynan qadriyatlar hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida aksiologik yondashuv quyidagi metodologik vazifalarni bajaradi:

- ta'limning ma'naviy-axloqiy mazmunini mustahkamlaydi;
- talabaning tanqidiy fikrlashini qadriy mezonlar asosida shakllantiradi;
- ilmiy, madaniy va axloqiy komponentlarni integratsiyalaydi;
- media makonida mas'uliyatli xulq-

atvorni yo'naltiradi.

Bu yondashuv ta'limni faqat bilim berishga emas, balki shaxsning ma'naviy barkamolligini rivojlantirishga qaratadi.

Raqamli jamiyatda qadriyatlar dinamik tarzda o'zgarib bormoqda. Ijtimoiy tarmoqlarning kengayishi, global madaniyatning ta'siri, axborotning haddan ziyod ko'pligi an'anaviy axloqiy me'yorlarga yangicha baho berilishiga sabab bo'lmoqda. Yuzaki estetik qarashlar, individualizm, iste'molchilik kayfiyati kabi tendensiyalar yoshlar ongida qadriyatlarning nisbiylashuviga olib kelishi mumkin. Shu bois raqamli makonda qadriyatlar transformatsiyasini ilmiy asosda tahlil qilish va talabalarda barqaror qadriy pozitsiyani shakllantirish muhim vazifadir.

Mediafalsafa zamonaviy axborot makonida media hodisalarini falsafiy nuqtai nazardan tahlil qiladigan yo'nalish bo'lib, media vositalarining inson ongiga, jamiyat taraqqiyotiga va axloqiy-madaniy qadriyatlarga ta'sirini o'rganadi. Uning predmeti – media jarayonning ontologik, gnoseologik, aksiologik va ijtimoiy aspektlarini falsafiy tahlil qilishdir. Mediafalsafa media texnologiyalarining inson hayotidagi o'rnini, ularning ma'naviy-axloqiy oqibatlarini va jamiyatning axborotga munosabatini keng kontekstda o'rganadi.

Mediafalsafa media fenomenlarini faqat texnik vosita sifatida emas, balki o'ziga xos ijtimoiy-madaniy mavjudlik shakli sifatida talqin qiladi. Media-ontologiya media makonning mavjudligi, uning real hayot bilan o'zaro munosabatini o'rganadi. Media-gnoseologiya esa axborotning media orqali qanday qabul qilinishi, talqin qilinishi va anglanishini tahlil qiladi.

Bu ikki yo'nalish bir-birini to'ldiradi: media-ontologiya media makonning qanday "borligini", media-gnoseologiya esa inson uni qanday "bilishini" tushuntiradi. Natijada mediafalsafa axborotning haqiqiylik darajasi,

¹ Karimov M.A. Aksiologik yondashuv va ta'limda uning roli // Taraqqiyot pedagogikasi va psixologiyasi jurnali. – 2021. – № 2. – B. 45-53.

uning mazmuniy manipulyatsiyasi, virtual reallikning inson hayotiga kirib kelishi kabi muammolarni falsafiy darajada yoritadi.

Media madaniyat – media vositalaridan foydalanish, axborotni qabul qilish va uni qayta ishlash jarayonida shakllanadigan madaniy me'yorlar majmuasi . Bu tushuncha estetik qarashlar, kommunikativ kompetensiyalar va media iste'moli madaniyatini o'z ichiga oladi.

Media axloq – media kontentni yaratish va iste'mol qilish jarayonidagi axloqiy mezonlar tizimi. Unda haqiqatga hurmat, shaxs sha'ni va daxlsizligini himoya qilish, axborot manipulyatsiyasidan voz kechish kabi tamoyillar asosiy o'rin egallaydi.

Media tafakkur esa media vositalari orqali shakllangan fikrlash uslubi bo'lib, axborotni tezkor qabul qilish, tahlil qilish, tanqidiy baholash va saralash ko'nikmalarini anglatadi. Falsafiy jihatdan media tafakkur insonning bilim olish jarayonini o'zgartiradi, uning dunyoni idrok etish shakliga ta'sir ko'rsatadi.

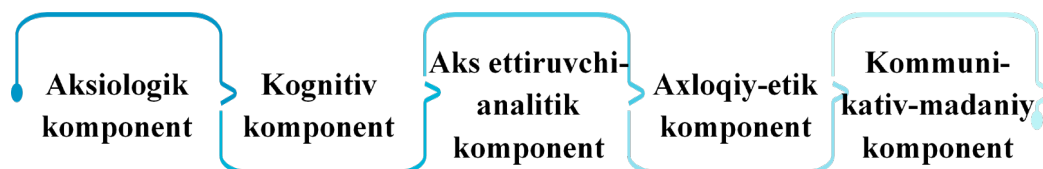
Media vositalari yoshlarning dunyoqarashi, qadriyatlari va xulq-atvoriga kuchli psixologik va madaniy ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy tarmoqlar, video kontent, mobil ilovalar va onlayn axborot platformalari orqali tarqalayotgan ma'lumotlar yoshlar ongida foydalanish odatlari, estetik qarashlar, ma'naviy me'yorlar va kommunikatsiya usullarini shakllantiradi.

Media yoshlarning ijtimoiy identifikatsiyasiga ham ta'sir qiladi: ular o'zini

qadrlash, jamiyatda o'rnini topish va muayyan stereotiplarni qabul qilishni ko'p hollarda virtual muhit orqali amalga oshiradi . Shu bilan birga, manipulyativ axborot, reklama, feyk yangiliklar va agressiv kontent yoshlar ongida noto'g'ri tasavvurlar shakllanishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli mediafalsafiy yondashuv yoshlarning media ta'siriga nisbatan ongli, tanqidiy va ma'naviy barqaror pozitsiyasini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mediafalsafiy kompetensiya talabanning media makonida axborotni nafaqat qabul qilish va tahlil qilish, balki uni falsafiy-aksiologik mezonlar asosida baholash, media jarayonlarning mohiyatini anglash va ularga ongli munosabat bildirish qobiliyatidir. Bu kompetensiya shaxsning media iste'molidagi mas'uliyatini, tanqidiy fikrlashini va ma'naviy pozitsiyasini mustahkamlovchi murakkab ko'nikmalar tizimini o'z ichiga oladi.

Mediafalsafiy kompetensiya axborot texnologiyalaridan foydalanishni falsafiy tafakkur, qadriyatli munosabat va tanqidiy tahlil bilan uyg'unlashtiruvchi integrativ tushunchadir. U media kontentning mazmuniy, axloqiy va ijtimoiy oqibatlarini anglay olish, uning jamiyat va shaxs hayotiga ta'sirini baholay olish bilan belgilanadi. Bu kompetensiya talabanning media makonida passiv iste'molchi emas, balki faol, mas'ul va ongli sub'yekt sifatida shakllanishiga imkon beradi.

1-rasm. Mediafalsafiy kompetensiyaning asosiy komponentlari.

Aksiologik komponent (qadriyatga yo'naltirilganlik). Media kontentni baholashda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni mezon sifatida qo'llash, axborotning ma'naviy ahamiyatini anglay olish, zararli kontentni qadriy jihatdan farqlay olish.

Kognitiv komponent (media jarayonlarni tushunish). Media tizimining ishlash mexanizmlarini, axborot shakllanishini, media texnologiyalarning jamiyatga ta'sirini tushunish; axborotning manbai, ishonchlilik darajasi va mazmunini tahlil qilish.

Aks ettiruvchi-analitik component. Media orqali berilgan fikr, tasvir va g'oyalarni tahlil qilish, ularning maqsadi va oqibatlarini anglash, manipulyativ xususiyatlarni aniqlay olish; o'z fikrini asosli, tanqidiy va mantiqiy tarzda shakllantirish.

Axloqiy-etik komponent (media mas'uliyat). Axborot almashinuvida axloqiy me'yorlarga amal qilish; shaxs sha'ni, huquqi va axborot xavfsizligini hurmat qilish; media vositalaridan mas'uliyatli foydalanish.

Kommunikativ-madaniy component. Media muloqotida madaniyat, tolerantlik va hurmatni saqlash; o'z fikrini madaniy uslubda ifodalash; turli madaniy kontekstlarda media materiallarini to'g'ri talqin qilish.

Media savodxonlik – axborotni qabul qilish, tahlil qilish va undan samarali foydalanish qobiliyati bo'lsa, mediafalsafiy kompetensiya bundan kengroq tushuncha bo'lib, media hodisalarning falsafiy, aksialogik va ijtimoiy mazmunini anglashni qamrab oladi.

Media savodxonlik ko'proq texnik va tahliliy ko'nikmalarni nazarda tutadi, mediafalsafiy kompetensiya esa axloqiy mas'uliyat, qadriyatli yondashuv va tanqidiy-refleksiv fikrlash bilan boyitiladi. Shunday qilib, media savodxonlik mediafalsafiy kompetensiyaning boshlang'ich bosqichi sifatida qaraladi.

Oliy ta'lim tizimida mediafalsafiy

kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida bir qator muammolar kuzatiladi. Ular quydagilar:

- ta'lim dasturlarining yetarlicha takomillashmaganligi: media falsafasi, media axloqi va media madaniyatga oid kurslar kam;
- pedagoglarning media savodxonligi yetarli emas: o'qituvchilar tomonidan zamonaviy media vositalarini chuqur bilish va ularga aksiologik yondashish darajasi past bo'lishi mumkin;

- talabalarda refleksiv fikrlashning sustligi: axborotni tez iste'mol qilish odati tanqidiy tahlil ko'nikmalarining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi;

- media makonning nazoratsizligi: feyk ma'lumotlar, manipulyativ kontent va zararli axborotlarning ko'pligi tarbiyaviy jarayonni murakkablashtiradi;

- amaliy mashg'ulotlarning yetishmasligi: talabalarda media axloqi va media tafakkurni real misollar asosida mustahkamlash imkoniyatlari kam.

Bu muammolarni bartaraf etish uchun ta'lim jarayoniga integrativ yondashuv, zamonaviy media texnologiyalaridan foydalanish, aksialogik treninglar va tanqidiy fikrlash mashg'ulotlarini joriy etish zarur.

Aksiologik yondashuv mediafalsafiy kompetensiyalarni shakllantirishda asosiy metodologik tamoyil sifatida namoyon bo'ladi. Bu yondashuv media makonidagi axborotni faqat texnik yoki informatsion jihatdan emas, balki qadriyatlar mezonida anglash va baholashni taqozo etadi. Natijada talabaning media tajribasi ma'naviy-axloqiy, estetik va ijtimoiy jihatdan mazmunli shakllanadi. Aksiologik asos media kompetensiyaning mustahkamlanishiga, talabaning mas'uliyatli media sub'yekt sifatida kamol topishiga xizmat qiladi.

Qadriyatga yo'naltirilgan ta'lim media kompetensiyaning shakllanishini chuqurlashtiradi, chunki u axborotning

mazmunini baholashda ma'naviy va axloqiy mezonlarni markazga qo'yadi. Bunday ta'lim jarayonida talaba media vositalaridan foydalanishda o'zining ichki qoidalari, tamoyillari va mas'uliyatini shakllantiradi. Qadriyatlar asosida qurilgan media kompetensiya shaxsning axborotga nisbatan ongli munosabatini kuchaytirib, tanqidiy fikrlashni qo'llab-quvvatlaydi.

Aksiologik yondashuv talabaning ma'naviy o'sishiga bevosita ta'sir qiladi. Axloqiy mas'uliyat – axborotning haqqoniyligini baholash, shaxs sha'ni va jamiyat manfaatlarini hurmat qilishni o'z ichiga oladi. Estetik mas'uliyat media kontentning badiiy darajasini farqlash, ma'naviy qiymati yuqori materiallarga nisbatan qiziqishni kuchaytiradi. Ijtimoiy mas'uliyat esa media makonidagi fikr almashinuvida bag'rikenglik, hurmat va konstruktiv muloqotni talab qiladi. Shu tariqa aksiologik yondashuv talabaning shaxsiy va ijtimoiy ongini uyg'un rivojlantiradi.

Aksiologik yondashuv media kontentni tahlil qilishda quyidagi mexanizmlarni shakllantiradi:

- axborotning maqsadi va qadriy yo'nalishini aniqlash;
- media materiali kimning manfaatiga xizmat qilayotganini tushunish;
- estetik va axloqiy mezonlar asosida kontentni saralash;
- fakt va talqin o'rtasidagi farqni anglash;
- media xabarlarining jamiyat va shaxs ongiga ta'sirini baholash.

Bu mexanizmlar talabaning media tafakkurini chuqurlashtirib, axborotni mustaqil va asosli tahlil qilish qobiliyatini kuchaytiradi.

Raqamli axborot makonida manipulyativ xabarlar, feyk axborotlar va psixologik ta'sir vositalari kuchayib bormoqda. Aksiologik yondashuv manipulyatsiyani aniqlashda muhim metodologik vosita bo'lib xizmat qiladi. Qadriy mezonlar asosida kontentni

tahlil qilish talabaning media ustidan nazorat va ongli qaror qabul qilish qobiliyatini oshiradi. Shuning natijasida talaba media bosimiga berilmaydigan, axborotni tanqidiy qayta ishlay oladigan ma'naviy "immunitet"ga ega bo'ladi.

Aksiologik yondashuvni ta'lim jarayoniga tatbiq etishda quyidagi usullar samarali hisoblanadi:

– case-study: real media vaziyatlarini tahlil qilish orqali talabaning axloqiy va analitik fikrlashini rivojlantiradi;

– dialogik metod: talabalarda media hodisalariga nisbatan turli nuqtai nazarlarni qadriy mezonda baholash ko'nikmasini shakllantiradi;

– aks ettiruvchi tahlil: media iste'moli jarayonini o'z-o'zini tahlil qilish, media odatlarini baholash, o'zini anglashni rivojlantiradi;

– media interpretatsiya mashqlari: matn, tasvir yoki videoni mazmuniy, axloqiy va estetik jihatdan sharhlash orqali talabaning media tafakkuri chuqurlashadi.

Bu texnologiyalar mediafalsafiy kompetensiyani amaliy jihatdan mustahkamlaydi va talabaning media makonidagi mas'uliyatini oshiradi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy raqamli jamiyat sharoitida talabalarda mediafalsafiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoni nafaqat kommunikativ yoki texnik ko'nikmalar bilan, balki chuqur aksiologik asoslar bilan uzviy bog'liqdir. Media makonining shiddat bilan kengayishi, axborot oqimlarining haddan tashqari ko'pligi va manipulyativ xarakteri talabaning media borasidagi mas'uliyatini, qadriyatli fikrlashini va ongli munosabatini shakllantirishni dolzarb vazifaga aylantirmoqda.

Tadqiqotdan ma'lum bo'ldiki, raqamli axborot muhiti talaba ongining axloqiy-estetik qiyofasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Media

Aksiologik yondashuv talabalarda mediafalsafiy kompetensiyalarni shakllantirishning konseptual asosini tashkil etib, media makonida barqaror, mas’uliyatli va qadriy pozitsiyaga ega bo‘lgan shaxsni tarbiyalashda muhim metodologik ahamiyatga ega. Ushbu yondashuvni ta’lim tizimiga izchil integratsiya qilish zamonaviy jamiyatda axborot bilan ishlay oladigan, tanqidiy fikrlovchi va ma’naviy jihatdan yetuk avlodni shakllantirishning muhim omillaridan biridir.

KEPLER, KAVALERIY VA FERMAT ISHLARIDA INTEGRALLASH G'OYALARINING SHAKLLANISHI

XAYDAROV SHAMSIDDIN ABDIJALILOVICH

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, "Matematika" kafedrası dotsenti

BOZAROV DILMUROD URALOVICH

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, "Matematika" kafedrası v.b.dotsenti

Annotatsiya. Maqolada quyida keltirilgan adabiyotlardan olingan integrallash g'oyalarining shakllanishi tarixiy-matematik tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor Iogann Keplerning sharob bochkalari hajmini aniqlashga bag'ishlangan "Stereometriya bochkalar" asaridagi usullariga, Kavaleriyning "indivizibllar metodi", Grigoriy (Gregory) va Pyer Fermatning egri chiziqli ostidagi yuzalarni topish bo'yicha ishlari hamda ularning Nyuton va Leybnits integral hisobini yaratishiga tayyorlagan zaminiga qaratiladi. Manba sahifalaridagi chizmalar (planetalar harakati sektorlari, bochkalar modeli, parabola segmentlari va boshqalar) asosida ko'rsatib beriladiki, mazkur olimlar geometrik tasavvurlarni "cheksiz kichik bo'laklar yig'indisi" sifatida talqin qilish orqali integral tushunchasiga yaqinlashganlar. Tadqiqotda tarixiy-manbashunoslik, taqqoslash va matematik rekonstruktsiya metodlari qo'llanadi. Natijada integrallashga doir dastlabki yondashuvlar bir tizimga solinib, ularning umumiy xususiyatlari: limitga intilish, cheksiz ketma-ketliklar va kvadraturalar bilan ishlash, geometrik va analitik yondashuvlarning uyg'unlashuvi yoritiladi.

Kalit so'zlar: integral hisob, Kepler, Kavaleri, Fermat, indivizibllar metodi, kvadratura, matematik analiz tarixi, cheksiz kichiklar.

1. Kirish

XVI–XVII asrlar matematikasi yangi davr boshlanishi, klassik matematikaning shakllanish bosqichi hisoblanadi. Aynan shu davrda algebraik usullar rivojlanib, analitik geometriya vujudga keladi, fizika va astronomiyadagi muammolar esa hisoblashning yangi, yanada nozik vositalarini talab qila boshlaydi. Planetalar harakatini aniqlik bilan tasvirlash, sayyoralar orbitasidagi sektorlar maydonini topish, murakkab geometrik jismlar hajmini aniqlash yoki parabola va boshqa egri chiziqlar ostidagi yuzalarni hisoblash kabi masalalar klassik Evklid geometriyasi doirasidan tashqariga chiqib ketdi.

Bu jarayonlarning o'rganilishi uchun G.G. Tseytinning "История математики в XVI и XVII веках" asari muhim manbalardan biridir. Mazkur kitobda Kepler, Kavaleri, Grigoriy va Fermatning integrallashga oid g'oyalari batafsil

tahlil qilinadi.

Ushbu maqolada aynan shu sahifalardagi materiallar asosida, qo'shimcha zamonaviy tarixiy adabiyotlar bilan taqqoslagan holda, integral hisobning shakllanishiga olib kelgan metodlar tizimli yoritiladi.

Integrallash g'oyalarining uyg'onishi faqat matematik qiziqish natijasi emas edi. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar, xususan, vinochilik, savdo, dengizchilik, navigatsiya, artilleriya va mashinasozlik kabi sohalarida aniqlikni oshirish zarurati ham yangi matematik vositalarni talab qildi. Keplerning bochka hajmlari bilan bog'liq tajribalari yoki astronomiyadagi kvadratura muammolari buning yorqin misolidir.

Maqolaning maqsadi – Kepler, Kavaleri, Grigoriy va Fermatning ishlari misolida integral hisobning tug'ilishidan avvalgi integrallash usullarini tarixiy va matematik jihatdan rekonstruktsiya qilish, ularning o'zaro

bog'liqligini ko'rsatish va Nyuton hamda Leybnits tomonidan yaratilgan diferensial-integral hisobning konseptual ildizlarini aniqlashdan iborat.

2. Materiallar va metodlar

2.1. Asosiy manbalar

Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida G.G. Tseytinning “История математики в XVI и XVII веках” asari tanlandi.

Bu sahifalarda:

- Keplerning sharob bochkalari hajmini aniqlash usullari;
- planetalar harakati uchun “maydonlar qonuni”ni matematik shakllantirishi;
- Kavaleriyning indivizibllar metodi va uning qat'iyashtirilishi;
- Grigoriy tomonidan koordinatalar usuli asosida curvilinear shakllar hajmini topish;
- Fermatning kvadratura usullari va differensial-integral hisobga yaqin yondashuvlari bayon etilgan.

Qo'shimcha ikkilamchi manbalar sifatida matematik analiz tarixi bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar, masalan, A. Koyre, K. Boyer, M. Klayn va boshqalarning asarlari tahlil qilindi (bu adabiyotlar maqola oxiridagi ro'yxatda keltiriladi).

2.2. Tarixiy-manbashunoslik metodi

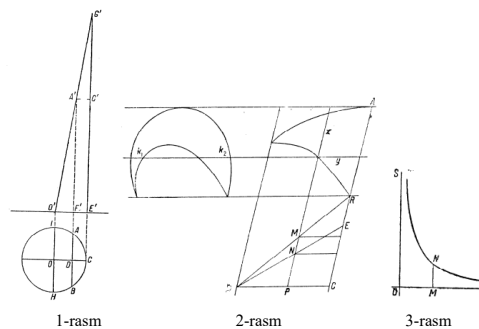
Matnda bayon qilingan g'oyalarni to'g'ri tushunish uchun tarixiy-manbashunoslik yondashuvi qo'llanildi: matematiklar tomonidan ishlatilgan terminlar, o'sha davrga xos geometrik tasavvurlar, “cheksiz kichik” tushunchasining formal bo'lmagan ifodalari kontekstda sharhlanadi. Kepler va Kavaleriyning asarlariga yozilgan izohlar, o'sha davrda ularga qilingan tanqidlar ham hisobga olindi.

2.3. Matematik rekonstruktsiya

Manbalarda ko'pincha so'z bilan ta'riflangan g'oyalar bugungi tildagi integral tushunchasi yordamida qayta yozildi. Masalan, Keplerning bochka segmentlarini “juft kesimlar”ga ajratish g'oyasi Riman yig'indilari

bilan, Kavaleriyning individibllari esa integral ichidagi kesimlar yuzalari bilan talqin qilindi. Shu orqali o'quvchi uchun tarixiy matnlarning mazmuni zamonaviy matematik tilga yaqinlashtirildi.

2.4. Diagrammalar tahlili

Tseytin kitobida keltirilgan chizmalar tadqiqotning muhim qismi hisoblanadi. 1-rasmda Kepler bochka shaklidagi idish hajmini silindr va shpindel kesimlari bilan taqqoslaydi; 2-rasmda Kavaleriyning parallellar bo'ylab bo'lish usuli tasvirlanadi; 3-rasmda esa egri chiziqli ostidagi maydonni to'g'ri to'rtburchaklar orqali taxminlash g'oyasi ko'rsatiladi. Bu chizmalar integral tushunchasini geometrik ko'rinishda namoyon etadi va maqolada ularning mazmuni batafsil sharhlanadi.

3. Natijalar

3.1. Kepler: geometrik kvadraturadan astronomiyaga

3.1.1. Sharob bochkalari hajmini aniqlash muammosi

Keplerning “Stereometria doliorum vinariorum” (“Sharob bochkalari stereometriyasi”, 1615) asari tarixda ko'pincha integrallash g'oyalarining amaliy manbalaridan biri sifatida tilga olinadi. Tseytin keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, Kepler vino savdosi bilan shug'ullanuvchi shaxslarga yordam berish, bochkalarga quyilgan sharob miqdorini aniqroq baholash maqsadida ushbu asar ustida ishlagan.

Bochkaning shakli, odatda, silindr emas, balki o'rtasi bo'rtib chiqqan ovalsimon jism bo'lganligi tufayli uning hajmini oddiy formulalar bilan topish mumkin emas edi.

Kepler bochkani ko'ndalang kesimlar bo'yicha juda ko'p yupqa "disklar"ga bo'ladi va har bir diskning yuzasini aylana deb qabul qilib, bochka hajmini ularning yig'indisi sifatida tasavvur qiladi. Bu yondashuv zamonaviy integralda uchraydigan

$$V \approx \sum_{i=1}^n S(x_i) \Delta x$$

tushunchasiga juda yaqin turadi.

Kitobdagi 1-rasmda bochkaning vertikal kesimi, uning bo'limlarga ajratilishi va bochka bilan unga mos silindr yoki konus orasidagi farqlar ko'rsatiladi. Kepler geometrik fikrlash orqali tajribaga yaqinlashadi: bochkaning ayrim tipik shakllari uchun formulalar chiqarib, savdogarlarga jadval ko'rinishida tavsiyalar beradi.

3.1.2. Planetalar harakati va "maydonlar qonuni"

Keplerning integrallash g'oyalari faqat vino bochkalari bilan chegaralanmaydi. Tseytin sahifalarida ta'kidlanishicha, Kepler planetaning elliptik orbitadagi harakatini tasvirlash uchun quyidagicha mulohaza yuritadi: sayyora Quyoshga olib boruvchi radius-vektor bir xil vaqt oralig'ida deyarli teng maydonlarni supuradi. Bu "maydonlar qonuni" (ikkinchi Kepler qonuni) keyinchalik Nyuton mexanikasida burchak impulsining saqlanishi sifatida talqin qilinadi.

Kepler orbitani kichik sektorlarga bo'lib, har bir sektor yuzasini uchburchak bilan taxmin qiladi. Vaqt birligiga to'g'ri keladigan maydonlar yig'indisini chegaraga olib borish orqali u orbitadagi harakatni "yuzalar yig'indisi" orqali ifodalaydi. Bu yondashuv ham integrallash g'oyasiga yaqin bo'lib, orbital harakatni

$$S(t) = \int_{t_0}^t \frac{1}{2} r^2(t) d\theta$$

ko'rinishida tasavvur qilish mumkinligini ko'rsatadi (bunday analitik yozuv, albatta, keyingi davr matematiklariniki, ammo Kepler g'oyasini ifodalaydi).

3.2. Kavalieri: indivizibllar metodi

3.2.1. Indivizibllar tushunchasi

Bonaventura Kavalieri (1598–1647) integrallash tarixida "indivizibllar metodi" bilan mashhur. U tekis figuralarni cheksiz ko'p parallel chiziqlardan, jismlarni esa cheksiz ko'p parallel tekisliklardan iborat deb tasavvur qiladi. Agar ikkita figura har bir balandlikdagi kesimlarining uzunliklari doimo bir xil nisbatda bo'lsa, u holda ularning yuzalari yoki hajmlari ham shu nisbatda bo'ladi, deb da'vo qiladi.

Tseytin tasvirlaganidek, 2-rasmda Kavalieri ikki egri kontur orasidagi maydonni bir xil ko'ndalang bo'limlar bilan taqqoslaydi. Har bir bo'limning "indivizibllari" – uzunliklar yig'indisi – ularning umumiy yuzasini tashkil etadi.

Bu yondashuv zamonaviy tilda quyidagi mulohazaga teng:

Agar har bir x uchun

$$\frac{f(x)}{g(x)} = c = \text{const}$$

bo'lsa, u holda

$$\frac{\int_a^b f(x) dx}{\int_a^b g(x) dx} = c.$$

Bu teorema bugungi integral hisobda ham ishlatiladi va Kavalieri g'oyasining qat'iy ifodasi hisoblanadi.

3.2.2. Parabola segmenti va boshqa misollar

Kavalieri usulining kuchi, ayniqsa, parabola segmentlari va "spiral" shakldagi figuralar yuzalarini hisoblashda namoyon bo'ladi. Tseytinning ma'lumotiga ko'ra, Kavalieri parabola ostidagi maydonni uchburchak maydoniga nisbatan 4:3 nisbatda ekanini ko'rsatadi; bu natija keyinchalik Nyuton va Leybnits integral formulalari bilan ham tasdiqlanadi.

Matematik rekonstruktsiya tarzida bu natijani quyidagicha yozish mumkin. Parabola tenglamasi $y = kx^2$ bo'lsin, undagi $[0, a]$ oraliqdagi maydon:

$$\int_0^a kx^2 dx = k \frac{a^3}{3}.$$

Shunga mos uchburchak maydoni

$$S_{\square} = \frac{1}{2} a \cdot ka^2 = \frac{ka^3}{2}$$

bo'ladi. Ularning nisbatini olsak,

$$\frac{\int_0^a kx^2 dx}{S_{\square}} = \frac{\frac{ka^3}{3}}{\frac{ka^3}{2}} = \frac{2}{3},$$

ya'ni parabola segmenti uchburchak yuzasining $\frac{2}{3}$ qismiga teng. Kavalieri usuli aynan shunga ekvivalent natijani geometrik til bilan beradi.

3.3. Grigoriy: analitik geometriya va koordinatalar orqali integrallash

Tseytin kitobida Grigoriy nomi tilga olinadi; u analitik geometriya yutuqlarini indivizibllar metodiga qo'llaydi.

U tekislikda koordinatalar o'qi x va y ni kiritib, sirtning har bir nuqtasini (x, y, z) koordinatalar bilan belgilaydi va hajmni qatlamlar bo'yicha yig'indilar shaklida qaraydi.

Masalan, u sirt ostidagi hajmni taxminan quyidagicha tasavvur qiladi:

$$V \approx \sum_{i,j} f(x_i, y_j) \Delta x \Delta y,$$

bu esa zamonaviy ikki martalik integral tushunchasiga mos keladi:

$$V = \iint_D f(x, y) dx dy.$$

Grigoriy integrallashni koordinatalar orqali ifodalash orqali indivizibllar metodini analitik shaklga keltiradi. Bu bosqich Nyuton va Leybnits integral hisobining to'liq analitik ko'rinishiga juda yaqin turadi.

3.4. Fermat: kvadraturalar va differensiallashga yaqin usul

3.4.1. Egri chiziq ostidagi maydonni topish

Pyer Fermat (1607–1665) ko'proq ehtimollar nazariyasi va sonlar nazariyasidagi ishlari bilan mashhur bo'lsa-da, Tseytin qayd etganidek, u integral hisobga ham jiddiy hissa qo'shgan. Tseytinning “История математики в XVI и XVII веках” asarida Fermatning kvadratura usuli tahlil qilinadi.

Fermatning asosiy g'oyasi shundan iboratki, u $[0, a]$ oraliqni geometrik progressiya bo'yicha bo'ladi: $x_0 = 0, x_1 = aq, x_2 = aq^2, \dots, x_n = aq^n = a$, bu yerda $q < 1$. Har bir kichik segment uchun egri chiziq ostidagi maydonni to'g'ri to'rtburchak bilan taxmin qilib, so'ngra $q \rightarrow 1^-$ limitini qaraydi. Natijada u

$$\int_0^a x^n dx = \frac{a^{n+1}}{n+1}$$

ko'rinishidagi formulalarga ekvivalent natijalarga keladi.

Fermat o'z davrida integral belgilaridan foydalanmagan, ammo uning hosil qilgan formulalari hozirgi integral hisobdagi klassik natijalarning aynan o'zi bo'lib, faqat boshqa tilda ifodalangan.

3.4.2. Differensiallash bilan bog'liqligi

Fermat kvadraturalar bilan bir qatorda maksimal va minimal qiymatlarni topish usulini ham ishlab chiqqan. U funksiyaning o'zgarishi ε va ε qo'shilganda qanday natija berishini tahlil qilib, deyarli derivativ tushunchasiga keladi. Bu usul keyinchalik Nyuton va Leybnits hosila tushunchasining formalizatsiyasiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Shunday qilib, Fermat ishlarida differensiallash va integrallash g'oyalari ichki uyg'unlikda namoyon bo'ladi.

4. Muhokama

4.1. Geometrik tasavvurlardan cheksiz kichiklarga

Tseytin keltirgan ma'lumotlar ko'rsatadiki, Kepler, Kavalieri, Grigoriy va Fermat integrallash masalalarini avvalo geometrik nuqtai nazardan ko'rganlar. Ular figuraning maydoni yoki jism hajmini ko'plab "qatlamlar", "disklar", "indivizibllar" yig'indisi sifatida tasavvur qiladilar. Bu yondashuv Arximedning "bo'lib-bo'lib solishtirish" usuliga tayanadi, biroq cheksiz ko'p elementlar bilan ishlash zarurati paydo bo'ladi.

Cheksiz kichiklar tushunchasi hali qat'iy ta'rifga ega bo'lmaganda, amaliy hisoblashlarda aniq natijalar berayotgan edi. Masalan, Kepler bochka hajmlari uchun, Kavalieri esa parabola segmentlari uchun juda aniq formulalar taklif qilgan. Bu natijalar keyinchalik integral hisob vositalari bilan qayta hisoblanganda ham to'g'ri ekanini tasdiqlanadi.

4.2. Analitik geometriya va koordinatalar roli

Dekart va Fermat tomonidan yaratilgan analitik geometriya integrallash g'oyalarini yangi bosqichga olib chiqdi. Grigoriy koordinatalar sistemasi orqali egri chiziqlarning

analitik tenglamalari bilan ishlashni taklif qilar ekan, integrallashni ham koordinatalar bo'yicha qatlamlarga bo'lish bilan bog'laydi. Bu yondashuv Nyuton va Leybnitsning integralni limit sifatida ta'riflashiga yaqinlashadi.

Fermatning $\int x^p dx$ ko'rinishidagi formulalari esa differensial va integral hisob o'rtasidagi bog'lanishning dastlabki misolidir. U kvadraturani topish uchun alohida algebraik manipulyatsiyalarni, limitga yaqin jarayonlarni qo'llaydi. Bularning barchasi integralni faqat geometrik emas, balki analitik ob'ekt sifatida ham tushunishga olib keldi.

4.3. Nyuton va Leybnitsga olib borgan yo'l

Kepler, Kavalieri, Grigoriy va Fermat ishlarining umumiy jihati – ularning barchasi kvadratura muammolariga, ya'ni egri chiziqlar ostidagi maydonni yoki murakkab jismlar hajmini topishga qaratilganidir. Nyuton va Leybnits esa bu tajribalarni umumlashtirib, differensial va integral hisobning umumiy nazariyasini yaratdilar. Ular:

hosilani limit sifatida aniqlab, integralni esa mos ravishda anti-derivativ yoki Riman yig'indisi limitiga teng ob'ekt sifatida ta'rifladilar;

differensiallash va integrallash o'rtasidagi teskari bog'lanishni (Nyuton–Leybnits formulasi) isbotladilar.

Shu ma'noda, mazkur maqolada tahlil etilgan davr "integral hisobdan oldingi integrallash" davri bo'lib, u bo'lmaganda, klassik analizning paydo bo'lishi tasavvur etib bo'lmay edi.

4.4. Tarixiy xulosalar va didaktik ahamiyat

Tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, integral tushunchasi birdaniga paydo bo'lib qolmagan, balki:

1. amaliy ehtiyojlardan (hajm, maydon, massa, orbital harakat);

2. Arximed an'anasi bo'lgan "bo'lib-bo'lib solishtirish" metodidan;

3. cheksiz kichiklar va cheksiz ketma-ketliklar bilan ishlash tajribasidan;

bosqichma-bosqich rivojlangan.

5. Xulosa

1. Kepler integrallash g'oyalari
liiy masalalardan – sharob bochkalari
nini aniqlash va planetalar orbitasidagi
orlar yuzasini hisoblashdan kelib chiqib
jlantirgan. Uning bochka modeliga oid
malari va maydonlar qonuni integral
unchasining dastlabki geometrik
unasidir.

2. Kavaleri indivizibllar metodi orqali figuralarni cheksiz ko'p chiziq va tekisliklardan iborat deb tasavvur qiladi. U kesimlar

3. Grigoriy koordinatalar tizimini qo‘llash orqali indivizibllar metodini analitik shaklga keltirgan, ikki martalik integrallash g‘oyasiga olib kelgan.

4. Fermat kvadratura masalalarini hal etish uchun limitga yaqin bo'lgan algebraik manipulyatsiyalarni qo'llab, $\int x^p dx$ tipidagi formulalarga keladi; maksimal-minimal masalalar esa differensiallashning dastlabki ko'rinishidir.

5. Ushbu olimlarning ishlari Nyuton va Leybnits tomonidan yaratilgan differensial-integral hisob uchun konseptual va texnik zamin yaratdi. Integral tushunchasi Arximed an'anasidan boshlab, geometriya, analitik geometriya va algebra o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sir natijasida shakllandi.

6. Tarixiy-matematik yondashuv integral hisobni o'qitishda kuchli didaktik vosita bo'lib xizmat qiladi: talaba integralni faqat formulalar to'plami emas, balki bir necha asr davomida shakllangan g'oya sifatida qabul qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Цейтен Г.Г. История математики в XVI и XVII веках. – М.: Гос. изд-во техн.-теор. лит., 1933.
2. Boyer C.B. The History of the Calculus and Its Conceptual Development. – New York: Dover, 1959.
3. Клайн М. Математика. Потеря определенности? – М.: Мир, 1984.
4. Койре А. От замкнутого мира к бесконечной Вселенной. – М.: Наука, 1985.
5. Edwards C.H. The Historical Development of the Calculus. – New York: Springer, 1979.
6. Grattan-Guinness I. The Development of the Foundations of Mathematical Analysis from Euler to Riemann. – MIT Press, 1970.
7. Bozarov, D. (2023). Methods of developing economic competence on the basis of interdisciplinary relationship. *Modern Science and Research*, 2(12), 131-137.
8. Bozarov, D. (2022). Problems of systems of linear algebraic equations. *Science and Innovation*, 1(2), 163-171.
9. Bozarov, D. (2023). Bo'lajak iqtisodchi talabalarning iqtisodiy kompetensiyasini rivojlantirishning matematik tahlili. *Академические исследования в современной науке*, 2(27), 84-90.
10. Bozarov, D. (2022). CHIZIQLI VA KVADRATIK MODELLASHTIRISH MAVZUSINI MUSTAQIL O'RGANISHGA DOIR MISOLLAR. *Евразийский журнал математической теории и компьютерных наук*, 2(6), 24-28.
11. Bozarov, D. (2025). BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QUVCHILARINING MATEMATIK TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH USULLARI. *Журнал академических исследований нового Узбекистана*, 2(6), 166-171.
12. Uralovich, B. D. (2022). CHIZIQLI ALGEBRAIK TENGLAMALAR SISTEMALARIGA OID MASALALAR. *Science and innovation*, 1(A2), 163-171.

MASOFAVIY TA'LIMDA TALABALAR O'ZLASHTIRISHINI KUNDALIK PEDAGOGIK MONITORING QILISHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARI

ABDULATIPOV MUHAMMADTEMUR

Andijon davlat universiteti Kompyuter injiniringi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada masofaviy ta'lim sharoitida talabalarning o'zlashtirish darajasini kundalik pedagogik monitoring qilishning nazariy va metodik asoslari tahlil qilingan. Unda masofaviy ta'limning o'ziga xos xususiyatlari, pedagogik monitoringning mazmuni, vazifalari va tamoyillari yoritilib, kundalik monitoringning ta'lim sifati va samaradorligini oshirishdagi ahamiyati asoslab berilgan. Shuningdek, raqamli ta'lim platformalari va zamonaviy baholash yondashuvlaridan foydalanish orqali talabalarning o'quv faoliyatini real vaqt rejimida kuzatish, o'zlashtirishdagi muammolarni erta aniqlash hamda o'qitish jarayonini moslashtirish imkoniyatlari ko'rsatib o'tilgan. Maqola natijalari masofaviy ta'limda pedagogik monitoringni takomillashtirish va uni amaliyotga samarali joriy etishda ilmiy-metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar. masofaviy ta'lim, pedagogik monitoring, kundalik monitoring, ta'lim sifati, o'zlashtirish darajasi, formatif baholash, raqamli ta'lim texnologiyalari, LMS platformalar, talaba faolligi, teskari aloqa.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi globallashtirish, raqamlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'sirida tubdan o'zgarib bormoqda. Bu jarayon ta'lim shakllari va metodlarini boyitibgina qolmay, o'quv jarayonini tashkil etishda yangi yondashuvlarni talab etmoqda. Xususan, masofaviy ta'limning keng joriy etilishi talabalarning mustaqil faoliyati, o'zlashtirish sur'atlari hamda o'quv motivatsiyasiga ta'sir ko'rsatadigan omillarni chuqur tahlil qilishni zarur qilmoqda. Masofaviy ta'limning samaradorligi ko'p jihatdan o'quv jarayoni qanday nazorat qilinishi va talaba faoliyati qanchalik muntazam kuzatilib borilishiga bog'liqdir.

Bugungi kunda masofaviy ta'lim an'anaviy o'qitish shakliga muqobil emas, balki uni to'ldiruvchi va boyituvchi mustaqil ta'lim formasi sifatida qaralmoqda. Uning imkoniyatlari o'quv jarayonini makon va zamondan qat'i nazar tashkil etish, o'quv resurslariga cheklanmagan kirish imkonini yaratish, talabalarning individual o'quv trajektoriyalarini shakllantirish

kabi afzalliklar bilan belgilanadi. Raqamli ta'lim texnologiyalarining rivojlanishi o'qitish jarayonini interaktivlashtirgan, shaxsga yo'naltirilgan o'qitish tamoyillarini kuchaytirgan. Shunday sharoitda masofaviy ta'lim nafaqat pedagogik jarayonning modern ko'rinishi, balki ta'limning uzluksizligini ta'minlovchi strategik yo'nalish sifatida ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Har qanday ta'lim jarayoni o'zlashtirish darajasini muntazam baholab borishni talab qiladi. Masofaviy ta'limda bu jarayon yanada muhim ahamiyat kasb etadi, chunki o'qituvchi va talaba o'rtasidagi bevosita muloqotning qisqarishi talaba faoliyatining ko'rinmas jihatlarini yuzaga chiqarishni qiyinlashtiradi. Shu bois, talabalarning o'quv topshiriqlarini bajarish jarayoni, ularning faolligi va bilimlarni o'zlashtirish dinamikasini tizimli ravishda kuzatib borish ta'lim sifatining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Monitoringning dolzarbligi shundaki, uning natijalari o'qituvchiga o'quv jarayonini o'z vaqtida to'g'rilash, talaba ehtiyojlarini aniqlash va individual yondashuvlarni takomillashtirish

imkonini beradi.

Asosiy qism. Masofaviy o'qitish jarayonida kundalik pedagogik monitoring o'quv faoliyatining uzluksizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Kundalik kuzatuv o'qituvchiga talabalar bilan bog'liq real vaqt ma'lumotlarini olish, bilimlarni o'zlashtirishdagi bo'shliqlarni erta aniqlash va o'quv jarayonini moslashtirish imkonini yaratadi. Bunday monitoring o'z navbatida talabaning mas'uliyatini oshiradi, muntazam o'qishga rag'batlantiradi va o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarining shakllanishiga yordam beradi. Shu sababli, kundalik monitoring masofaviy ta'limning samarali ishlashi uchun asosiy metodik mexanizmlardan biri sifatida qaraladi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi masofaviy ta'lim sharoitida talaba o'zlashtirishini kundalik pedagogik monitoring qilishning nazariy-metodik asoslarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida monitoringning mazmuni, vazifalari, tamoyillari va masofaviy ta'limdagi o'rnini ilmiy nuqtayi nazardan yoritilib, o'quv jarayonini samarali tashkil etish uchun metodik yondashuvlar tahlil qilinadi. Shuningdek, kundalik monitoringni amalga oshirishga doir mavjud tajribalar, raqamli vositalar va ularning pedagogik imkoniyatlari nazariy asosda ko'rib chiqiladi.

Zamonaviy ta'lim tizimida masofaviy o'qitish shaklining keng joriy etilishi nafaqat texnologik yangilanishni, balki ta'lim jarayonini tashkil etishning yangi metodologiyasini shakllantirishni talab qilmoqda. Bu jarayonda talabaning o'quv faoliyatini muntazam kuzatib borish, o'zlashtirish darajasini baholash hamda jarayonni o'z vaqtida boshqarish imkonini beruvchi pedagogik monitoring muhim o'rin tutadi. Masofaviy sharoit monitoringning nazariy asoslarini qayta ko'rib chiqishni, uni yangi texnologik va psixologik talablar bilan uyg'unlashtirishni zarur qiladi.

Masofaviy ta'lim – o'qituvchi va talaba o'rtasida makon jihatdan masofa mavjud bo'lgan sharoitda o'qitish jarayonini axborot-

kommunikatsiya texnologiyalari orqali tashkil etish shaklidir. Bu ta'lim turi o'quv jarayonini moslashuvchan, individual va erkin shakllantirish imkoniyatini beradi.

Masofaviy ta'limning asosiy xususiyatlari quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- mavjud resurslardan mustaqil foydalanish imkoniyati;
- o'quv jarayonining texnologiyalarga tayanishi;
- talabaning o'zlashtirish sur'atini individuallashtirish;
- interaktiv muloqot va virtual hamkorlikning ustuvorligi.

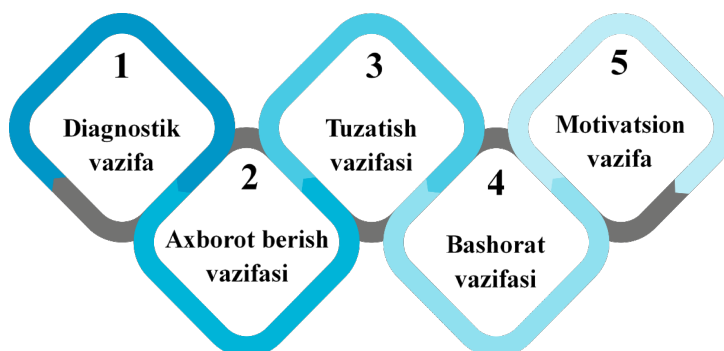
Masofaviy ta'lim turli shakllarda amalga oshiriladi: sinxron (onlayn darslar orqali real vaqt muloqot) va asinxron (ma'ruza, topshiriq va videoresurslardan mustaqil foydalanish) ko'rinishlari keng qo'llaniladi. Shuningdek, aralash (blended learning) yondashuvi ham ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etishda muhim o'rin egallaydi.

Pedagogik monitoring – o'quv jarayonini tizimli kuzatish, o'rganish va tahlil qilishga qaratilgan pedagogik faoliyat bo'lib, talabaning bilim darajasi va rivojlanish dinamikasi haqida uzluksiz ma'lumot berishni ta'minlaydi. Monitoring mazmuni o'quv jarayonini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash jarayonlarini yagona tizimga birlashtiradi (1-rasm).

- diagnostik vazifa – talabaning tayyorgarlik darajasi va o'zlashtirishini aniqlash;
- axborot berish vazifasi – o'qituvchi va talaba uchun zarur pedagogik ma'lumotlarni taqdim etish;
- tuzatish vazifasi – o'quv jarayonida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish;
- bashorat vazifasi – o'zlashtirish sur'atlarini prognoz qilish va kelajakdagi natijalarni oldindan ko'ra olish;
- motivatsion vazifa – talabaning o'quv faoliyatiga rag'batini kuchaytirish.

Pedagogik monitoring quyidagi

Monitoringning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1-rasm. Pedagogik monitoringni asosiy vazifalari.

tamoyillarga tayanadi: tizimlilik, uzluksizlik, shaffoflik, obyektivlik va natijalarni amaliyotga yo'naltirish. Ushbu tamoyillar monitoring jarayonining samaradorligini ta'minlab, o'quv jarayonining boshqaruvchanligini oshiradi.

Masofaviy ta'limda baholash jarayoni an'anaviy ta'limga nisbatan bir qator o'ziga xosliklarga ega. Baholashning nazariy yondashuvlari talaba faoliyatini ko'p tomonlama o'rganishga qaratilgan bo'lib, bilimning faqat yakuniy natijasini emas, balki o'quv jarayonidagi har bir bosqichni hisobga oladi.

Masofaviy ta'limda baholash jarayoni bir nechta asosiy nazariy yondashuvlarga tayangan holda amalga oshiriladi. Konstruktivistik yondashuvda talaba bilimni mustaqil ravishda shakllantiruvchi subyekt sifatida qaralib, baholash uning kognitiv faoliyatiga asoslanadi. Kompetensiyaviy yondashuv esa talabaning nazariy bilimidan ko'ra amaliy ko'nikma va kompetensiyalarining rivojlanishini baholashga yo'naltiriladi. Formatif baholash yondashuvi talabaning o'quv faoliyatini jarayon davomida bosqichma-bosqich kuzatishga asoslanib, masofaviy ta'lim sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli baholash yondashuvi esa testlar, elektron portfoliolar va analitika vositalari orqali baholashning obyektivligi va samaradorligini oshiradi.

Ushbu yondashuvlarning integratsiyasi masofaviy ta'lim jarayonida baholashni ko'proq obyektiv, aniq va talaba faoliyatiga

moslashtirilgan holda amalga oshirish imkonini beradi.

Masofaviy ta'lim sharoitida monitoring samaradorligi bir qator pedagogik va psixologik omillar bilan belgilanadi. Pedagogik omillar orasida o'qituvchining o'qitish strategiyasi, metod tanlovi, ta'lim resurslarining sifati va o'quv jarayonining texnologik tashkil etilishi muhim o'rin tutadi. Monitoring tizimi pedagogik yondashuv bilan uyg'un holda ishlamasa, talabaning o'zlashtirish jarayonini to'g'ri baholash qiyinlashadi.

Psixologik omillar esa talabaning motivatsiyasi, mustaqil ta'limga tayyorgarligi, o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari va virtual muloqotga moslashuv darajasi bilan bog'liq. Masofaviy ta'limda yuzma-yuz muloqotning qisqarishi ba'zan talabalarda o'quv jarayoniga befarqlik yoki diqqatning tez chalg'ishi kabi holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli monitoring tizimi nafaqat o'quv natijalarini, balki talabaning psixologik holatini ham bilvosita aks ettiruvchi mexanizmlarga ega bo'lishi lozim.

Masofaviy ta'lim sharoitida o'quv jarayonining samaradorligini ta'minlashda kundalik pedagogik monitoring alohida o'rin tutadi. Bu monitoring turi o'qituvchi va talaba o'rtasidagi uzluksiz pedagogik aloqani saqlab turishga, talabaning o'quv faoliyatidagi dinamik o'zgarishlarni o'z vaqtida aniqlashga xizmat qiladi. Masofaviy ta'lim muhiti o'quv jarayonini real vaqt ma'lumotlari asosida boshqarishni

talab etgani sababli, kundalik monitoring ta'lim jarayonining shaffofligini va nazoratning uzluksizligini ta'minlaydigan asosiy metodik mexanizmlardan biri sifatida qaraladi. Ushbu jarayon talabalarning o'zlashtirish sur'atlarini, ularning o'quv topshiriqlarini bajarishdagi faolligini hamda bilimlarni egallash darajasini muntazam ravishda kuzatib borish imkonini beradi.

Kundalik pedagogik monitoring deganda o'qituvchining talabaning o'quv faoliyatini har kuni qayd etib borishi, uning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish jarayonini tizimli tahlil qilishi tushuniladi. Monitoringning bunday turi o'quv jarayonining dinamikasini mayda bosqichlar bo'yicha kuzatishga, talabaning o'zlashtirishdagi o'zgarishlarni erta aniqlashga hamda o'qitish strategiyasini o'z vaqtida moslashtirishga xizmat qiladi. Kundalik monitoringning mazmuni nafaqat baholash ko'rsatkichlarini yig'ish, balki talabaning o'quv jarayonidagi ishtiroki, muloqot darajasi, topshiriqlarni o'z vaqtida bajarishi va o'quv motivatsiyasining saqlanishini tahlil qilishni ham o'z ichiga oladi. Shu bois monitoring faqat nazorat vositasi emas, balki o'quv jarayonini boshqarishning ilmiy asoslangan komponenti sifatida ham ahamiyatlidir.

Kundalik monitoringning bosh maqsadi – ta'lim jarayonining uzluksizligini ta'minlash, talabaning rivojlanish jarayonini aniq va tizimli tarzda o'rganishdir. Bu jarayon o'qituvchiga o'quv materialining qay darajada o'zlashtirilayotganini aniqlash, o'quvchi faoliyatidagi qiyinchiliklarni erta bosqichda ko'rish va zarur pedagogik yordamni o'z vaqtida ko'rsatish imkonini beradi.

Masofaviy ta'limning o'ziga xos jihatlaridan biri – o'quv jarayonining katta qismi onlayn platformalar orqali amalga oshirilishi. Shu sababli real vaqt monitoringi ta'lim sifatini oshirishda muhim funksiyani bajaradi. Mazkur nazorat jarayoni o'qituvchiga talabaning faoliyatidagi o'zgarishlarni darhol kuzatish imkonini beradi. Real vaqt rejimidagi monitoring o'qitishni moslashtirishga imkon

berib, ta'lim jarayonining moslashuvchanligini kuchaytiradi.

Monitoring o'quv jarayonida talabalarning faolligini rag'batlantiruvchi pedagogik vosita sifatida alohida ahamiyatga ega. Talabalar o'z faoliyati har kuni qayd etilishini sezgan holda o'qishga mas'uliyat bilan yondashadi, bu esa o'zlashtirish darajasining oshishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Monitoringning mavjudligi talabalarda o'z vaqtini boshqarish, topshiriqlarni muntazam bajarish va o'z ustida ishlash kabi ko'nikmalarning shakllanishiga yordam beradi. Bundan tashqari, teskari aloqa jarayonining samarali yo'lga qo'yilishi talabaning o'z bilimlarini baholash, kamchiliklarini ko'rish va o'quv strategiyasini qayta ko'rib chiqishiga imkon yaratadi.

Monitoringning ta'siri natijasida o'quv jarayoni talaba uchun faol o'zlashtirishga asoslangan tizimga aylanadi. Bu esa masofaviy ta'lim sharoitida talaba mustaqilligini qo'llab-quvvatlaydi va uning o'quv motivatsiyasini barqaror saqlashga xizmat qiladi.

Masofaviy ta'limda kundalik monitoringni samarali tashkil etish o'quv jarayonining puxta rejalashtirilishi, monitoringning aniq metodik tamoyillarga asoslanishi hamda zamonaviy raqamli vositalardan oqilona foydalanishni talab etadi. Monitoringni rejalashtirish jarayonida ta'lim jarayonining bosqichma-bosqich yo'nalishlari, talabaning o'quv faoliyatida erishishi lozim bo'lgan natijalar va ular qanday mezonlar asosida baholanishi belgilab olinadi. Bu bosqichda tizimlilik, uzluksizlik, aniqlik va moslashuvchanlik tamoyillari asosiy o'rinda turadi, chunki masofaviy ta'lim sharoitida monitoring jarayonining qat'iy rejalashtirilishi o'qituvchiga ham, talabalarga ham o'quv jarayonini tartibli va boshqaruvchan holatga keltirish imkonini beradi.

Kundalik monitoringning ishlashida raqamli vositalarning o'rni beqiyosdir. Ayniqsa, LMS (Learning Management System) tizimlari, jumladan Moodle, Google Classroom va Canvas kabi platformalar pedagogik monitoringni avtomatlashtirishga katta yordam

beradi. Bu tizimlar orqali o'quv materiallarini joylashtirish, topshiriqlarni belgilash, testlar o'tkazish, talabalar faolligini qayd qilish va o'zlashtirish jarayonini tahlil qilish bir butun integratsiyalashgan muhitda amalga oshiriladi. Onlayn testlar, elektron nazorat vositalari va mini-dagnostikalar o'qituvchiga talabani bilim holatini qisqa muddatda aniqlash, o'quv materialining qay darajada o'zlashtirilganini baholash va o'quv jarayonini moslashtirish imkonini beradi. Elektron jurnal va reyting tizimlari esa talabani kundalik natijalarini tartibli ravishda qayd qilib boradi va monitoringning shaffofligini oshiradi.

Talabalarning o'quv faoliyatini kundalik qayd etishning turli metodlari mavjud bo'lib, ulardan eng samaralilari analitik kartalar, elektron portfoliolar va raqamli diagnostika tizimlaridir. Analitik kartalar yordamida o'qituvchi talabani faolligi, topshiriqlarning bajarilish sifati, muloqot darajasi va mustaqil ishlash ko'nikmalaridagi o'zgarishlarni muntazam ravishda qayd etadi. Elektron portfoliolar talabani individual ta'lim yo'lini hujjatlashtiruvchi vosita sifatida uning o'quv natijalarini izchil ko'rsatadi, mustaqil faoliyat natijalarini yig'ib boradi va pedagogik baholashning muhim manbai bo'lib xizmat qiladi. Raqamli diagnostika esa talabani bilim holatini real vaqt tahlili asosida baholab, uning o'quv jarayonidagi kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi.

Monitoringning samaradorligi uni muntazam tahlil qilish va talabalarga o'z vaqtida teskari aloqa berish bilan bevosita bog'liqdir. O'quv jarayonida amalga oshiriladigan tahlillar o'qituvchiga o'quv natijalarining dinamikasini ko'rish, metodik yondashuvlarda zarur o'zgarishlar kiritish va o'qitish strategiyasini takomillashtirish imkonini yaratadi. Teskari aloqa tizimi esa talaba uchun yo'naltiruvchi va rag'batlantiruvchi mexanizm sifatida xizmat qiladi. Talaba o'z xatolarini anglab, ularni bartaraf etish yo'llarini o'rganadi, o'z ustida ishlashga intiladi va ta'lim jarayonidagi mas'uliyatni chuqurroq his qiladi. Shu sababli

muntazam tahlil va qayta aloqa monitoringning ajralmas qismi bo'lib, o'quv jarayonining sifatini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Masofaviy ta'limda kundalik monitoringni amalga oshirish jarayonida bir qator murakkabliklar ko'zga tashlanadi. Ushbu muammolar monitoringning texnik, pedagogik, psixologik hamda metodik jihatlariga bevosita taalluqli bo'lib, ularni bartaraf etish ta'lim sifatini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Masofaviy monitoringning samaradorligi ko'p jihatdan texnik infratuzilmaga bog'liq. Internet tezligining pastligi, platformalarning nosoz ishlashi yoki texnik jihozlarning yetarli emasligi o'quv jarayonini izdan chiqarishi mumkin. Bunday holatni kamaytirish uchun texnik xizmat ko'rsatish tizimini mustahkamlash, ta'lim platformalarini muntazam yangilab borish, talabalar va o'qituvchilarni texnik imkoniyatlar bilan ta'minlash zarur. Shuningdek, foydalaniladigan raqamli vositalarning sodda va qulay bo'lishi ham monitoringning uzluksiz ishlashiga yordam beradi.

Pedagogik muammolar ham monitoring samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi va talabani masofaviy ta'lim jarayoniga moslashuv darajasi, ularning faolligi hamda vaqtni boshqarish qobiliyati monitoring sifatini belgilab beradi. Ba'zan talaba topshiriqlarni o'z vaqtida bajarmaydi, o'qituvchi esa barcha talabalar faoliyatini kundalik nazorat qilishga ulgura olmasligi mumkin. Shu bois o'qitish jarayonida aniq jadvalga amal qilish, vaqtni to'g'ri taqsimlash, talabalar bilan muntazam muloqot olib borish va pedagogik jarayonni ratsional tashkil etish monitoringning muvaffaqiyatli kechishini ta'minlaydi. O'qituvchining metodik tayyorgarligi va raqamli vositalardan foydalanish ko'nikmalari ham monitoring samaradorligida muhim o'rin tutadi.

Psixologik muammolar ham masofaviy monitoringga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Masofadan o'qiyotgan talabalar orasida

motivatsiyaning pasayishi, mustaqil ishlashga bo'lgan qiyinchiliklar yoki o'zini nazorat qilishdagi sustliklar kuzatilishi mumkin. Bunday holatlar talabani o'zlashtirish darajasini pasaytiradi va monitoring natijalarini obyektiv baholashni qiyinlashtiradi. Psixologik muammolarni kamaytirish uchun o'qituvchi tomonidan rag'batlantiruvchi yondashuvlar qo'llanishi, talabalar uchun maqsadli yo'naltirilgan teskari aloqa berilishi, o'quv vazifalarining bosqichma-bosqich murakkablashtirilishi hamda talabalarda o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan pedagogik strategiyalar qo'llanilishi muhimdir.

Metodik jihatdan ham bir qator muammolar mavjud. Masofaviy monitoringning samarali ishlashi uchun o'quv jarayoniga mos metodik yondashuvlarni tanlash, kuzatuv jarayonini to'g'ri tashkil etish va talabalarning kundalik natijalarini izchil qayd etish talab qilinadi. Ba'zi hollarda o'qituvchilar tomonidan qo'llanilayotgan metodlar masofaviy ta'limning o'ziga xos xususiyatlariga mos kelmaydi, bu esa monitoringning obyektiv va to'liq amalga oshirilishiga to'sqinlik qiladi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun metodik qo'llanmalar ishlab chiqish, o'qituvchilarni raqamli pedagogika bo'yicha malaka oshirish kurslariga jalb etish, monitoring jarayonining me'yoriy asoslarini aniqlashtirish zarur.

Monitoring jarayonini takomillashtirish uchun innovatsion yondashuvlar ham muhim rol o'ynaydi. Raqamli analitika, sun'iy intellektga asoslangan tahlil vositalari, elektron portfoliolarni avtomatik qayta ishlash tizimlari, adaptiv o'qitish platformalari monitoring jarayonini yanada tezkor, aniq va samarali qilish imkonini beradi. Shuningdek, gibril baholash modellari, o'quv jarayonini gamifikatsiya qilish, modul asosida o'qitish kabi zamonaviy metodlar talabani faolligini oshiradi va monitoringning mazmunini boyitadi. Innovatsion yondashuvlardan oqilona foydalanish o'quv jarayonining sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash, masofaviy

ta'limni talaba uchun qiziqarli va samarali qilishga xizmat qiladi.

Xulosa. Masofaviy ta'lim sharoitida kundalik pedagogik monitoringning ahamiyati o'quv jarayonining uzluksizligini ta'minlash, talabani o'zlashtirish dinamikasini izchil kuzatib borish va o'qitish jarayonini real vaqt ma'lumotlari asosida boshqarish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Ushbu maqolada monitoringning nazariy asoslari, metodik yondashuvlari hamda masofaviy ta'limning o'ziga xos xususiyatlari nuqtayi nazaridan olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, kundalik monitoring nafaqat baholash vositasi, balki ta'lim jarayonini samarali tashkil etuvchi boshqaruv mexanizmi sifatida ham katta ahamiyatga ega. Raqamli ta'lim muhiti monitoringning mazmunini yanada boyitadi, o'qituvchiga talabani o'quv faoliyati haqida batafsil ma'lumotlar taqdim etadi va ta'lim jarayonini moslashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Masofaviy ta'limda kundalik monitoringni yanada mukammallashtirish uchun bir nechta yo'nalishlarga e'tibor qaratish lozim. Avvalo, monitoring jarayonini texnik va metodik jihatdan qo'llab-quvvatlaydigan funksional platformalarni keng joriy etish zarur. O'qituvchilarni raqamli vositalardan foydalanishga oid malakasini oshirish, o'quv jarayonini individuallashtiruvchi metodlar bilan tanishtirish monitoringning samaradorligini o'ttiradi. Shuningdek, talabalarda o'z-o'zini nazorat qilish, vaqtni boshqarish va mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish monitoringning amaliy samaralarini kuchaytiradi. Ta'lim jarayonida teskari aloqaning muntazam yo'lga qo'yilishi, talabalarning psixologik holatini e'tiborga olgan holda rag'batlantirish mexanizmlarini qo'llash monitoringning ta'lim sifatini oshirishdagi imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Kelgusida ushbu mavzu bo'yicha yana chuqurroq tadqiqotlarni amalga oshirish uchun bir qancha istiqbolli yo'nalishlar mavjud. Masalan, turli LMS platformalarida

o'zini-o'zi boshqarish strategiyalari va pedagogik qo'llab-quvvatlash tizimlarining samaradorligini chuqur o'rganish monitoringni yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, masofaviy ta'limda kundalik pedagogik monitoringni ilmiy asosda rivojlantirish ta'lim sifatini oshirishning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

- Kasb-hunar ta'limi №11, 2025

MUSTAQIL TA'LIM JARAYONIDA TALABALARNING FAZOVIIY TASAVVURINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI (CHIZMA GEOMETRIYA VA MUHANDISLIK GRAFIKASI FANI MISOLIDA)

XALIMOV M.K. – Nizomiy nomidagi O'zMPU
dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Maqolada mustaqil ta'lim jarayonida talabalarning fazoviy tasavvurini rivojlantirish metodikasi hamda unga doir metodik tavsiyalar yoritilgan.

Резюме. В статье рассматривается методика развития пространственного воображения учащихся в процессе самостоятельной работы и даются методические рекомендации.

Resume. The article examines the methodology for developing students' spatial imagination in the process of independent work and provides methodological recommendations.

Kalit so'zlari: ta'lim, mustaqil ta'lim, mustaqil ish, tasavvur, tafakkur, fazoviy tasavvur, idrok, vizualizatsiya, tadqiqot, chizma, metodika, tushuncha, savodxonlik.

Ключевые слова: образование, самостоятельное обучение, самостоятельная работа, воображение, мышление, пространственное воображение, восприятие, визуализация, исследование, черчение, методология, понимание, грамотность.

Key words: education, independent learning, independent work, imagination, thinking, spatial imagination, perception, visualization, research, drawing, methodology, understanding, literacy.

Ma'lumki oliy ta'lim muassasalarida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020- yil 31- dekabrda "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish bilan bog'liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 824-son Qarori hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2021- yil 16- iyuldagi "Oliy ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 311-son buyrug'i hamda universitetning "Talabalar mustaqil ta'limini tashkil etish va nazorat qilish" tartibi ishlab chiqilgan. Kredit-modul tizimida ta'lim – tarbiya jarayonining ahamiyatini oshirishda talabalarning mustaqil ta'limi muhim o'rin egallaydi.

Mustaqil ta'lim – auditoriyada olingan bilim, ko'nikma, malakalarni mustaqil o'zlashtirish hamda fanga oid (xususiy) kompetensiyalarini rivojlantirish, qo'shimcha ma'lumot yoki material mustaqil o'rganish maqsadida tashkil etiladigan o'qitish shakli tushuniladi.

Kredit-modul tizimida ta'lim jarayonini tashkil etishda talabaning mustaqil ta'limini

to'g'ri tashkil etmasdan turib sifatli ta'limni ta'minlab bo'lmaydi. Ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari o'quv rejalarida umumiy o'quv yuklamasining 40-46% auditoriya mashg'ulotlariga, 54-60% mustaqil ta'limga ajratilganligi, ya'ni talaba 1 soat mashg'ulotni to'liq o'zlashtirishi uchun qo'shimcha 1,5 soat mustaqil ta'lim olishi zarurligi nuqtai nazaridan mustaqil ta'limni tashkil etish muhim pedagogic-psixologik omil hisoblanadi.

Talaba mustaqil ta'limini to'g'ri tashkil etish mexanizmini yaratishdan keying dolzarb vazifa talabada motivatsiya, ya'ni mustaqil ta'lim olishga ishonch va ichki kuch paydo qilish yo'llari izlanishi kerak.

Mustaqil ta'limning mustaqil bilim olish texnologiyasini yaratishda uzluksiz bilim olishni maqsad qilib qo'yish alohida yondashuv talab etadigan muammo hisoblanadi. Umumiy holda ta'lim olish talaba shaxsini umumiy rivojlanishini ta'minlasa, mustaqil bilim olish esa talabaning kasbiy shakllanishini, aniqrog'i uning kasbiy mahoratini o'sishini ta'minlaydi.

Talabani mustaqil ta'lim olishini ta'minlaydiga sharoit va topshiriqlar uni izlanishga yo'naltiradi. Shunday holatda professor-o'qituvchining talabani kichkina yutug'ini rag'batlantirishi ham Talabani bilim olishga undovchi psixologik sharoitni yuzaga keltiradi.

“Mustaqil ta'lim topshiriqlari berilayotganda quyidagilarga katta e'tibor berish kerak” – deb ta'kidlaydi A.B.Xutorskiy:

- talabani oldiga aniq maqsad qo'yish;
- bajariladigan ishning algoritmini taklif qilish;
- adabiyotlarni tavsiya qilish;
- ishning bajarish shakli va muddatlarini belgilanishi;
- ishni tashkil qilishda belgilangan maslahat;
- muddatlari belgilanishi va baholash mezonlarini aniqlash.

“Muallif tomonidan yuqorida belgilab berilgan jihatlar umumiy xarakterda bo'lib, har bir fanning xususiyatidan kelib chiqib ularga qo'shimchalar kiritish mumkin”.

Talabani mustaqil ta'lim olishini mavzular bo'yicha bajariladigan mustaqil ishlar majmuaidan iborat degan qarashlar ham yo'q emas. Mustaqil ish auditoriyada (o'qituvchi ishtirokida) va auditoriyadan tashqarida (o'qituvchi ishtirokisiz) bajariladi. Shuning uchun mustaqil ishni tashkil etish mustaqil ta'limni tashkil etishga o'xshab ketadi. Mustaqil ta'lim olish va mustaqil ishni bajarishning umumiy hamda xususiy tomonlari mavjud. Talabalarining o'qituvchini bevosita ishtirokisiz yoki bilvosita boshqaruvida, u bergan vazifa, darslik yoki o'quv qo'llanmalar asosida individual bajaradigan ishni mustaqil ish hisoblanadi. Talabalarining mustaqil ishi o'quv jarayonining ajralmas qismidir. Talabaning mustaqil ta'lim olishida uning o'ziga bo'lgan ishonchi motivatsiyasi yuzaga keltiruvchi asosiy omil hisoblanadi. O'ziga ishonchni yo'qligi esa mustaqil bilim olishida to'sqinlik qiladi. Talabada o'ziga bo'lgan ishonchni shakllantirish, u yoki bu fanni mutaxassisning

kelajak faoliyatida tutgan o'rnini anglatish to'g'ri yondashuv hisoblanadi.

Kuzatishlarning ko'rsatishicha, mustaqil ta'limni tashkil etishda quyidagi muammolar ko'proq kuzatiladi:

1. Fanlardan berilgan topshiriq va vazifalarni barcha talabalar tomonidan talab darajasida bajarilmasligi;
2. Mustaqil ta'lim olishda talabalarining o'ziga bo'lgan ishonchni yo'qligi;
3. Talabalarining bo'lajak o'qituvchi sifatida nutq madaniyatini to'liq rivojlanmaganligi;
4. Mustaqil ta'lim bo'yicha talabalar o'zlashtirish darajasini baholashga vaqt limitini yetishmasligi;
5. Mustaqil ta'lim olish uchun oliy ta'lim muassasasi tomonidan sharoitning to'liq yaratilmaganligi: ARMda ta'lim manbalarining to'liq raqamlashtirilmaganligi, kompyuter vositalarining talabalar kontingentidan kelib chiqib ta'minotni amalga oshirilmaganligi, Internet xalqaro tarmog'iga ulangan kompyuterlarda Internet tezligini pastligi va boshqa sabalar;
6. Professor-o'qituvchilarni mustaqil ta'limni tashkil etishda malakalarining yetishmasligi;
7. Talabalar mustaqil ta'limini baholashda yo'riqnoma, tavsiya va uslubiy ko'rsatmalarning kredit-modul tizimi uchun ishlab chiqilmaganligi.

Xorijiy tajribalarning tahlili kredit - modul tizimida auditoriyada talabalarining olgan bilimlari fanni o'zlashtirish uchun yetarli emasligini ko'rsatmoqda. Bunday holatda mustaqil ta'lim to'ldiruvchi va rivojlantiruvchi vazifani bajaradi.

Mustaqil ta'lim – OTM talabalarida pedagog rahbarligi va nazorati ostida o'quv hamda mutaxassislik fanlari bo'yicha ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlarida egallagan BKMni mustahkamlash, boyitish, ular tomonidan yangi BKMni mustaqil o'zlashtirilishini ta'minlash, ularni kasbiy faoliyatni mustaqil tashkil eta olishga tayyorlashga yo'naltirilgan ta'lim.

Bu turdagi ta'lim talabalar tomonidan o'quv, mutaxassislik fanlari asoslarini chuqur egallash, ularda topshiriqlarga ijodiy yondashish, mustaqil fikrlash, o'z bilimlarini izchil oshirib borishga intilish, adabiyotlardan keng, samarali foydalanish borasidagi ko'nikma, malakalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2009- yil 14-avgustdagi 286 – son buyrug'ining 1- ilovasi bilan tasdiqlangan “Talabalar mustaqil ta'limini tashkul etish va nazorat qilish bo'yicha yo'riqnoma” da talabalar mustaqil ishini tashkil etishning barcha jihatlarini e'tiborga olingan. Yo'riqnoma talabalar mustaqil ta'limining asosiy vazifasi qilib mustaqil ravishda ma'lumotlar topish usuli bilan bilim olishni rivojlantirish, o'quv jarayoniga ijobiy yondashishga faol qiziqishni shakllantirish belgilangan.

Yo'riqnoma kelib chiqib mustaqil ta'limning asosiy vazifalari sifatida quyidagilarni keltirish maqsadga muvofiq sanaladi:

- yangi bilim olish usullarini egallash, jarayonlarni mustaqil tahlil qila olish;
- auditoriyadagi mashg'ulotlarda olgan bilimlarini mustahkamlash, chuqurlashtirish, kengaytirish va tartibga solish;
- me'yoriy – huquqiy hujjatlar, ma'lumotlar va maxsus adabiyotlar bilan ishlashni o'rganish;
- o'quv materiallarni mustaqil o'rganish;
- faolligi, bilim orttirishi, tashabbuskorligi, mas'ulligi va ijro intizomini rivojlantirish;
- olingan nazariy bilimlarni amalda qo'llay olish malakasini shakllantirish;
- o'z fikriga ega bo'lish, o'z pozitsiyasini himoya qilish, o'z ustida ishlash, innovatsion takliflar berish va kreativ mushohada qilishni shakllantirish;
- tahlil qilish, tahlil natijalaridan xulosa chiqarish, muammolarni bartaraf etish mexanizmlarini taklif qilish va muammo yechimi bo'yicha tadqiqot olib borishni rivojlantirish.

Mustaqil ta'limda ko'rsatilgan yo'riqnoma kelib chiqqan holda muhandislik grafikasi sohasida aksonometrik proyeksiyalarni qurishda talabalar mustaqil ta'limining asosiy vazifasi qilib mustaqil ravishda ma'lumotlar topish usuli bilan bilim olishni rivojlantirish, o'quv jarayoniga ijodiy yondashishga faol qiziqishni shakllantirishda kreativligini oshishiga yordam beradi.

Yo'riqnoma talabalaridan kelib chiqib chizma geometriya va muhandislik grafikasi fanida talabalar mustaqil ta'limining asosiy vazifasi qilib mustaqil ravishda ma'lumotlar topish usuli bilan bilim olishni rivojlantirish, o'quv jarayoniga ijodiy yondashishga faol qiziqishi shakllantirishda quyidagilarni keltirish maqsadga muvofiqdir:

- olingan bilimlarni yangicha usullarini egallash, shu olingan bilimlarni mustaqil tahlil qilish orqali;
- auditoriyadagi mashg'ulotlarda olgan bilimlarini mustahkamlash orqali chizmalarni chuqurroq egallash, standartlar asosida tartibga solish;
- me'yoriy – huquqiy hujjatlar ya'ni KHYAT va davlat standarti, mutaxassislikga oid ma'lumotlar va adabiyotlar bilan ishlashni o'rganish;
- o'quv materiallarni va kompyuter texnologiyalari orqali mustaqil o'rganish;
- faolligi, bilim orttirishi, tashabbuskorligi kreativ qobiliyatlarini oshishi, mas'ulligi va ijro intizomini rivojlantirish;
- egallangan bilimlar asosida CAD dasturlari orqali amalda joriy qila olish va malakasini shakllantirish;
- o'z fikriga ega bo'lish, o'z pozitsiyasini himoya qilish, o'z ustida ishlash, innovatsion takliflar berish va kreativ mushohada qilishni shakllantirish;
- tahlil qilish, tahlil natijalaridan xulosa chiqarish, muammolarni bartaraf etish mexanizmlarini taklif qilish va muammo yechimi bo'yicha tadqiqot olib borishni rivojlantirish.

Ma'lumki fan texnika taraqqiyotining

jadal suratlar bilan o'sib borayotgan davrda o'quv mashg'ulotlarining asosini tashkil etgan darsdan ko'zlangan asosiy maqsadlardan biri, talabalarni ijodiy fikr yuritishga o'rgatishdan iborat. O'qitish metodikasini takomillashtirish muammolari o'qitishning eng samarali usullarini sinchiklab tanlash, talabalarning fikrlash faoliyatini faollashtirish va ularda chizmalarni o'qish, bajarish jarayonida fazoviy tasavvurlar hosil qilish bilan bog'liqdir. Ushbu sanab o'tilgan holatlarni shakllantirishda talabalar bajarishi lozim bo'lgan mustaqil ishlarni o'rni muhim ahamiyat kasb etadi.

Chizma geometriya va muhandislik grafikasi fanidan nashr qilingan mashq va masalalar to'plamlaridagi topshiriqlar o'rganilishi shuni ko'rsatadiki, ayrim hollarni hisobga olmaganda, asosan yuqorida ko'rsatilgan talablarga javob beradi. Lekin ularning hammasini (ba'zilarini hisobga olmaganda) bajarish uchun kamida ikki-uch dars vaqt ketadi. Bu fanning ishchi o'quv dastur materialini rejalashtirishga, hozirgi kunda bosilib chiqqan va ta'lim jarayonida foydalanilayotgan metodik ishlanmalarining mualliflari va metodistlar taklif qilgan rejalashtirishga nisbatan anchagina

o'zgartirishlar kiritadi. Birinchidan, bu vaqt ichida talabalar o'zmi-ko'pmi muhim ish bajarishadi, ikkinchidan, talaba uzoq muddatda sinchiklab aqliy mehnat qilish qobiliyatini tarbiyalaydi. Tasvir yaratish jarayonida yaxshilab fikrlash qobiliyatini oshiradi. Ishadgi kamchiliklarni mustaqil yoki o'qituvchining rahbarligi ostida yo'qotishga imkon beradi, uchinchidan, bunday muddat talabalarga o'zlarining individual sifatlarini to'la izoh qilishga va hu munosabat bilan o'qituvchiga xar bir talaba bilan yakkama-yakka ishlashga imkon beradi. Ish bajarish tartibi taxminan quyidagilardan iboratdir:

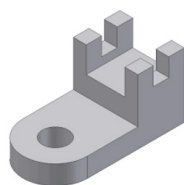
a) o'quv topshiriqlari:

- berilgan detalning yaqqol tasviri asosida uning eskizini bajaring;

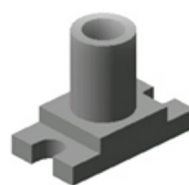
- proyeksiyalarga zarur qirqim tadbiri qiling;

- o'lchamli va chiqariladigan chiziqlarni chizing, hamda detalning gabarit o'lchamlarini qo'ying;

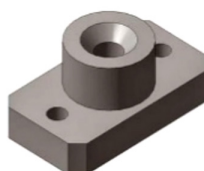
- detalning turli sirtlariga uchta nuqta qo'ying va bu nuqtalarni detalning shartli olingan qirqim tadbiri qilingan qismiga tushib qolmaydigan qilib proyeksiyalarga tushiring;

1- variant

2- variant

3- variant

1- chizma

b) bajarish shartlari:

- ishning bajarish muddati ikki (yoki uch) dars;

- ish faqat dars vaqtida bajariladi, uyga vazifa qilib berilmaydi;

- talabalarga fanga oid darslik, o'quv va metodik qo'llanmalar hamda tegishli ma'lumotnoma (spravochnik) dan nazariy foydalanishga ruxsat etiladi;

- ko'chirib olishda gumon qilinadigan har

qanday qo‘shimcha chizmalardan foydalanish taqiqlanadi;

- o‘qituvchining ruxsatisiz ishni boshqa qog‘ozga qayta ishlashga yo‘l qo‘yilmaydi;

- talabalar ish bajarayotganda o‘qituvchi darsning borishini kuzatib turishi, talabalar aytib o‘tilgan topshiriqlarni bajarayotganlarida o‘qish vaqtini unumsiz o‘tkazib yubormasligini tekshirib turishi kerak;

- dars ohirida yig‘ib olingan mustaqil ishlarni o‘qituvchi ko‘rib chiqadi, ishdagi kamchiliklarni va mavzuni o‘rganishdagi o‘tilgan ikki bosqichning bo‘sh tomonlarini aniqlaydi va b.

Ish bajarishning shu bosqichida o‘qituvchi

talabalar bajargan mustaqil ishlarni tekshirib, chizma qog‘ozining chetiga “Ish sur‘atini tezlashtiring”, “Detal ko‘rinishlarini joylashishi biroz noto‘g‘ri”, “Detal ko‘rinishi ancha kichik”, “Shoshilma”, “Juda yaxshi” va shunga o‘xshash ularni ilhomlantiradigan, ya‘ni motivatsiya beradigan so‘zlar yozib qo‘yish ijobiy natija beradi. Navbatdagi darsning boshida o‘qituvchi ko‘rib chiqilgan mustaqil ishlarni qisqacha tahlil qilib berishi, talabalar yomon o‘zlashtirgan nazariy materialni takrorlash va ishni davom ettirish uchun ko‘rsatma berishi kerak. Shundagina talabalar mustaqil ishlarini tashkil qilish ham, ularni tekshirish ham oson kechadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xalimov M.K. Chizmachilik darslarida talabalar fazoviy tasavvurini oshirishga mo‘ljallangan ijodiy vazifalarni ishlab chiqish metodikasi. // Xalq ta‘limi – Toshkent, 2022. – №4.
2. Xalimov M.K. Chizmani tahlil qilish – fazoviy tasavvur hosil qilishning omili sifatida. // Pedagogik ta‘lim – Toshkent, 2013. – №5. – B. 80-83. (13.0000 №6)
3. Xalimov M.K. Elements of student space imagination in the teaching of graphic sciences and methods of using it. // current research journal of pedagogics (ISSN –2767-3278) volume 03 ISSUE 02 Pages: 103-116 sjif impact factor (2021: 5. 714) oclc – 1242041055 metadata if – 8.145., -B.105. <https://masterjournals.com/index.php/crjp/article/view/753>
4. Xalimov M.K. Chizmachilik fanini o‘qitishda talabalarning fazoviy tasavvurini o‘stirish elementlari. // “Musiqqa ta‘limi, tasviriy san‘at va muhandislik grafikasi fanlarini zamonaviy dasturlar yordamida o‘qitish istiqbollari” mavzusida Respublika ilmiy-texnik anjumani. 2022- yil, 25-26 noyabr. – Termiz.: – B. 22-30.
5. Xalimov M.K. Improving the quality of education at drawing lessons with the usage of information technologies. // “Ta‘lim tizimida zamonaviy axborot texnologiyalari resurslaridan foydalanish istiqbollari” mavzusida onlayn Respublika ilmiy-amaliy anjumani. 2024- yil, 12- noyabr. – Toshkent.: – B. 83-88.
6. Xalimov M.K., Soliddinova S. The knowledge gained by students in engineering graphics and its transformation to experientr and skill // ducational Research in Universal Sciences, ISSN: 2278-4853, volume 10 impact Factor: SJIF 2021=7,699. –2021. India– №2. 260-264. <http://dx.doi.org/10.5958/2278-4853.2021.00040.9>
7. Tursunbayev S., Ashirbayev A., Valiyev A., Xalimov M., Tashimov N. The effect of the amount of lithium in aluminum lithium alloys on the property of fluidity. Country: France., ISSN: 2267-1242., Авторы, опубликованные YeDP Sciences, 2023 г., 21 августа 2023., <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202341704010>

SO'ROVGA ASOSLANGAN TA'LIM TEXNOLOGIYASINI GEOGRAFIYA AMALIY MASHG'ULOTLARIDA QO'LLASHNING SAMARADORLIGI

ORIFJONOVA IRODA ORIFJON QIZI
Samarqand davlat pedagogika instituti assistenti

Annotatsiya. So'rovga asoslangan ta'lim texnologiyasi (Inquiry-Based Learning - IBL) zamonaviy pedagogik yondashuvlar ichida o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, ilmiy izlanish ko'nikmalarini shakllantirish va geografik jarayonlarni chuqur anglashga xizmat qiluvchi samarali metodlardan biri hisoblanadi. Ushbu texnologiya o'quvchini tayyor bilimni qabul qiluvchidan faol izlanish olib boruvchi subyektga aylantiradi. Geografiya amaliy mashg'ulotlarida so'rovga asoslangan yondashuvni qo'llash o'quvchilarning hududiy tahlil, kuzatish, tajriba o'tkazish, ma'lumot yig'ish va xulosalash kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradi. Mazkur maqolada IBL texnologiyasining mazmuni, uni amaliy geografiya darslarida qo'llash mexanizmlari hamda o'quv jarayoniga ta'sir samaradorligi ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: So'rovga asoslangan ta'lim, inquiry-based learning, geografiya ta'limi, amaliy mashg'ulotlar, kompetensiya, ilmiy izlanish, tahliliy fikrlash.

Zamonaviy ta'lim tizimi nafaqat bilim berish, balki shaxsda hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirish, jamiyat ehtiyojlariga mos, raqobatbardosh va erkin fikrlovchi insonni tarbiyalashga xizmat qilmoqda. Bugungi globallashuv sharoitida inson kapitalining sifat jihatdan yangilanishi, ayniqsa, o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil, muammolarni hal qilish, ijodiy yondashuv va qaror qabul qilish ko'nikmalarining rivojlanishi ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, so'rovga asoslangan ta'lim texnologiyasi (Inquiry-Based Learning) zamonaviy pedagogik jarayonlarda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu yondashuv o'quvchini tayyor ma'lumotni yodlashdan ko'ra, uni mustaqil izlanishga, savollar berishga, faktlarni tahlil qilishga, eksperimentlar o'tkazishga, xulosa chiqarishga va bilimni real hayotda qo'llashga yo'naltiradi. So'rovga asoslangan ta'lim – bu oddiygina fakt va ma'lumotlarni yodlash emas, balki bilimga faol, chuqur va anglab yetilgan tarzda erishishga qaratilgan o'quv jarayonidir. Bu yondashuvda o'quvchi nafaqat tayyor bilimni o'zlashtiradi,

balki ilm qanday paydo bo'lishini, ya'ni bilim qanday izlanishlar, kuzatishlar, tajribalar va muhokamalar orqali yaratilishini ham o'rganadi. Ushbu texnologiya xalqaro miqyosda amalga oshiriladigan PISA (Programme for International Student Assessment), TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) va PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) kabi baholash dasturlarida yuqori baholanadigan kompetensiyalarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi [10].

So'rovga asoslangan ta'limda o'quvchi o'zi mustaqil tarzda savollar beradi, kerakli ma'lumotlarni izlaydi, tajribalar o'tkazadi, topilgan ma'lumotlarni tahlil qiladi va ularni umumlashtirib, o'z xulosasini chiqaradi. Bu jarayon davomida u nafaqat o'zi uchun yangi bilim yaratadi, balki uni boshqalar bilan muhokama qiladi, baham ko'radi va kerak bo'lsa, o'z fikrlarini himoya qiladi. Bunday ta'lim shakli orqali o'quvchi faqat faktlarni bilish bilan cheklanmaydi, balki ularni tushunishga, ularning kelib chiqish sabablarini anglashga, ularni baholashga va hayotda qanday qo'llash mumkinligini ko'rishga o'rganadi. Natijada,

o'quvchi o'rganayotgan fanni yuzaki emas, balki chuqur va asosli tushunib oladi. Bu esa uni ilm-fanga nisbatan hurmat bilan qarashga, mustaqil fikrlashga, savol berishga va ijodiy yechimlar topishga undaydi [7]. Umuman olganda, so'rovga asoslangan o'qitish faqatgina mazmunni yetkazish emas, balki o'quvchining ilm olish jarayoniga faol ishtirokini ta'minlaydi. Bu jarayon o'quvchini chuqur o'ylash, muammolarni tahlil qilish va ular ustida ishlashga o'rgatadi. Shuning uchun ham bunday yondashuv ta'lim sifati va samaradorligini oshiradi va o'quvchini zamonaviy jamiyatda o'z o'rnini topishi uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlaydi.

Milliy tadqiqot kengashi (NRC) tomonidan e'lon qilingan maqolada sinfda so'rovga asoslangan ta'lim qanday bo'lishi kerakligi haqida beshta asosiy jihat keltirilgan [8]. Bu jihatlar quyidagilar:

1. O'quvchilar savol berishni o'rganishadi. Ya'ni, ular ilmiy yo'nalishga oid savollar ustida bosh qotirishadi. Bu savollar qiziqarli, chuqur va izlanishga undovchi bo'ladi.

2. Fikrlar tasodifiy emas, dalillarga asoslanadi. O'quvchilar o'z javoblarini, tushuntirishlarini shunchaki taxmin yoki fikrga asoslamasdan, aniq dalil va isbotlar orqali asoslaydilar. Ilm-fan uchun bu juda muhim.

3. O'quvchilar o'zlari izlanib, ilmiy tushuntirishlar ishlab chiqishadi. Ya'ni, ular oldindan tayyor javoblarni olmaydi, balki tajriba, kuzatish va ma'lumotlar orqali o'z xulosalarini chiqaradilar.

4. Tushuntirishlarni boshqa alternativ fikrlar bilan solishtiradilar. O'quvchilar o'z javoblarini boshqa fikrlar bilan solishtirib ko'radilar – ayniqsa, ilmiy asoslangan muqobil tushunchalar bilan. Bu ularga tanqidiy fikrlashni o'rgatadi.

5. O'rganilgan bilim boshqalar bilan bo'lishiladi. O'quvchilar o'z tushunchalari va xulosalarini sinfdoshlariga tushunarli qilib tushuntiradilar va o'z fikrlarini himoya qilishadi.

Jozef Shvab so'rovga asoslangan ta'lim modelining asoschilaridan biri bo'lib, u

insoniyat turli vaziyat va muammolarni ijtimoiy tajribalar orqali o'rganishga qodir degan g'oyaga tayanadi [11].

Driver fikricha so'rovga asoslangan sinfda o'qituvchi o'quv dasturining bir qismi sifatida loyihalarni yaratish, fikrlash va dalillardan foydalanish, tanqidiy tahlil, shuningdek, muhokama, o'qish, grafik-jadvallar bilan ishlash va ko'rgazmali namoyishni ham o'z ichiga olgan o'quv faoliyatini tashkil etadi. Aynan fikrlash qobiliyatining o'sishi faktik ma'lumotlarni egallash va ularning mohiyatini anglab, ahamiyatini tushunib o'zlashtirishiga turtki bo'ladi [9]. O'qituvchining asosiy maqsadi – o'quvchilarga o'rganilgan bilimlarni amalda qo'llay olish, mustaqil ma'lumot yig'ish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish, hamda bilim qanday yaratilishini chuqur tushunishga yordam berishdir.

O'quv jarayonida maqsad, baholash mezonlari va topshiriqlar aniq belgilangan bo'lib, baholash jarayoni doimiy va hamkorlikda olib boriladi. Baholash shuningdek fan darsining bir qismi hisoblanadi, chunki o'quvchilar olimlar qanday qilib natijalarni tekshirishi, asoslashi va takomillashtirishini ham o'rganadilar.

So'rovga asoslangan sinfda o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlik odatiy hol sifatida qabul qilinadi va o'quv jarayoni ham shunga moslashtiriladi. Biroq, har bir o'quvchi o'z bilim darajasi uchun shaxsan javobgardir. O'qituvchi darsda guruh bo'lib ishlamayotgan taqdirda ham, har bir o'quvchining individual tushunishi, bilim darajasi yoki tayyorgarligidagi muammolarni e'tibordan chetda qoldirmasligi kerak. Har bir o'quvchiga o'z bilimini mustahkamlash, uni amaliyotda qo'llash, guruhdoshlari va o'qituvchidan fikr-mulohaza olish imkoniyati berilishi zarur. Bu esa o'quvchining chuqurroq tushunishi va rivojlanishini ta'minlaydi.

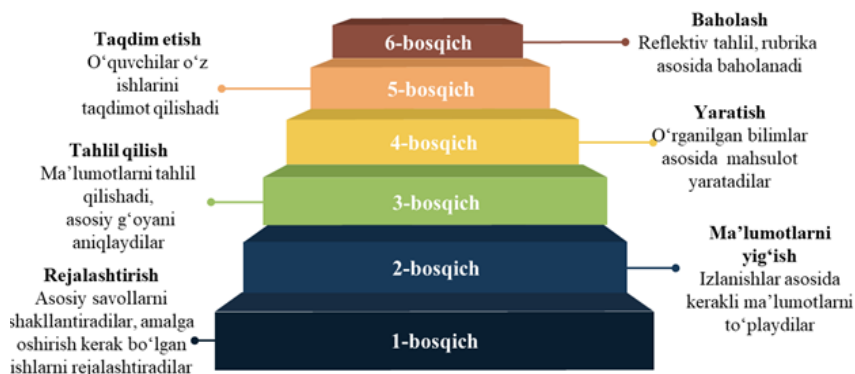
Klahr va Dunbar tomonidan ishlab chiqilgan so'rovga asoslangan ta'lim bosqichlari to'rt bosqich (Orientatsiya-Konseptualizatsiya-Tadqiqot-Xulosa)dan iborat bo'lib, bunda induktiv va deduktiv mantiqiy yondashuvni qo'llash imkoniyati ko'rsatilgan [2].

Margus Pedaste so'rovga asoslangan

ta'lim bosqichlarini asosan besh bosqichga ajratadi: Orientatsiya-Konseptualizatsiya-Tadqiqot (Izlanish)-Xulosa-Muhokama (Tahlil) [1]. Margus Pedaste zamonaviy nuqtai nazarni keng tasvirlaydi. Bu, ta'lim tadqiqotlarida uchraydigan so'rovga asoslangan ta'limni tizimli ravishda ko'rib chiqish natijasida ishlab chiqilgan bo'lib, u muhokama bosqichini ham kiritadi. Bir qancha mualliflar muhokamani so'rovga asoslangan ta'lim siklini yakunlovchi bosqich sifatida kiritganlar [3;4], boshqa tadqiqotchilar esa xulosa bosqichini so'rovga asoslangan ta'lim siklining oxirgi bosqichi deb hisoblaydilar [5;6]. Quyidagi jadvalda so'rovga

asoslangan ta'lim texnologiyasi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari tahlili keltirilgan [1-jadval].

So'rovga asoslangan ta'lim — bu o'quvchilar bilimni tayyor holatda emas, balki izlab topish, savollar berish, tajriba qilish va o'zlari ochish orqali o'rganadigan yondashuvdir. O'rganishlarimiz asosida so'rovga asoslangan ta'lim bosqichlari ishlab chiqildi. So'rovga asoslangan ta'lim quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: rejalashtirish, ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish, yaratish, taqdim etish va baholash bosqichlarini o'z ichiga oladi [1-rasm].

1. Rejalashtirish. Bu bosqich — so'rovga asoslangan ta'lim jarayonining birinchi bosqichi hisoblanadi. O'quvchilar mavzuga qiziqish bilan yondashadilar. Mavzuni o'rganishni, xuddi bir jumboqni yechayotgandek ko'rishadi. Ular o'zlari o'rganmoqchi bo'lgan mavzu bo'yicha asosiy savollarni shakllantiradilar. Masalan: "Bu nima uchun muhim?", "Qanday ishlaydi?", "Qanday ta'sir qiladi?" degan savollar. So'ng, kerakli materiallar va axborotlarni qayerdan topish mumkinligini aniqlashadi. Ular topgan ma'lumotlarni qanday qilib boshqalarga yetkazish (masalan, taqdimot, poster, loyiha) haqida o'ylab ko'rishadi. Tadqiqot oxirida o'z ishlarni qanday baholash kerakligini ham belgilab olishadi - bu mezonlar "men yaxshi ishladimmi?" degan savolga javob beradi.

2. Ma'lumotlarni yig'ish. Bu bosqichda o'quvchilar ko'p miqdorda ma'lumotlar yig'ishadi. Biroq, bu ma'lumotlar ichida keraklisi va keraksizi aralashib ketgan bo'ladi. Ular hali qaysi ma'lumot foydali, qaysisi befoydali

yoki noto'g'ri ekanini aniqlay olmaydi — bu esa chalkashlik keltirib chiqarishi mumkin. Shu paytda o'qituvchi ularga yordam berishi kerak. U ularga qanday qilib to'g'ri, aniq, ishonchli manbalarni ajratib olishni o'rgatadi.

3. Tahlil qilish. Endi o'quvchilar o'zlarining diqqat markazida nima bo'lishini belgilaydi - ya'ni aniq nimani o'rganishini tanlaydi. Ular o'zlarining tadqiqot maqsadini belgilab, asosiy g'oyani ishlab chiqadi. Biroq, yig'ilgan ma'lumotlar ba'zida juda umumiy yoki aksincha, haddan tashqari murakkab bo'lishi mumkin. Bu esa qarama-qarshi fikrlarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun, o'qituvchi ularga ma'lumotlarni solishtirish, taqqoslash va xulosa chiqarish bo'yicha yo'l-yo'riq ko'rsatadi. Bu jarayon chuqur tahlil qilish ko'nikmasini shakllantiradi.

4. Yaratish. O'quvchilar endi o'rganilgan bilimlar asosida biror mahsulot yaratishga tayyor bo'ladi. Masalan, prezentatsiya, loyiha hisobotlari, grafiklar, videolar va hokazo. Lekin

ular hali ham bu ish to'g'ri chiqyaptimi yoki yo'qmi, aniq bilmasligi mumkin. Shu sababli, o'qituvchi ularni yo'naltiradi va kerak bo'lsa, ularga yordam beradi. O'qituvchi shuningdek, guruh bo'lib ishlashni rag'batlantiradi - bu o'quvchilarni bir-biridan o'rganishga va jamoaviy muhokama orqali yaxshi mahsulot yaratishga yordam beradi.

5. Taqdim etish. Bu bosqichda o'quvchilar o'z ishlarini boshqalar bilan baham ko'rishadi. Bu taqdimot bo'lishi mumkin, yoki poster, video, hatto og'zaki suhbat. Bu orqali ular o'zlarining o'rganganlarini boshqalarga tushuntirishni o'rganadilar -bu juda foydali ko'nikma. O'quvchilar, shuningdek, fikr bildiruvchi va savol beruvchilarga aylanishadi. Tajribasiz yoki yangi o'rganayotgan o'quvchilar uchun ishlarni kichik guruhlarda baham ko'rish qulayroq — bu ularga o'z fikrini erkinroq ifoda etishga yordam beradi.

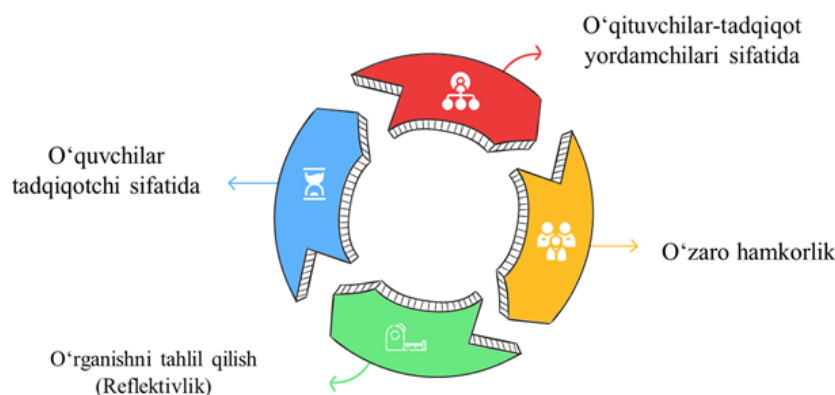
6. Baholash. Bu bosqichda o'quvchilar o'z ishini tahlil qiladi, natijalarni ko'rib chiqadi. O'qituvchi ularga “dastlab nima qilishni rejalashtirganding?”, “hozirga kelib nima o'zgardi?” kabi savollar orqali o'z-o'zini tahlil qilish imkoniyatini beradi. O'quvchilar baholash uchun rubrika (ya'ni oldindan belgilangan mezonlar)dan foydalanadilar. Bu bosqichda o'quvchilar bir-birining ishlarini ham ko'rib chiqib, fikr bildiradilar (ya'ni o'zaro tahrir). Muhimi — baholash faqat yakuniy natijaga qaratilmasligi kerak, balki butun

jarayon (qanday o'rgandi, qanday o'yladi, qanday yo'l tanladi) ham baholanishi zarur. Aks holda, bu faqat natijaga erishish uchun nusxa ko'chirishga olib kelishi mumkin.

Bu barcha bosqichlar o'quvchilarni mustaqil, faol va ijodiy o'rganishga, fikrlashga va o'z bilim jarayonini boshqarishga o'rgatadi. O'qituvchi bu yerda murabbiy, yo'l boshchi sifatida o'quvchilarga kerakli ko'nikmalarni o'rgatadi, ularga mustaqil fikrlash va o'zgaruvchan vaziyatlarda to'g'ri yo'l topishga yordam beradi.

Bu jarayon kognitiv va emotsional soha bilan bog'liq bo'lib, o'quvchining aqliy faoliyati; fikrlashi, tahlil qilishi, xotirasi, tushunishi kabi jihatlarni rivojlantiradi. Shu bilan birga o'quvchi o'rganishdan qanday motivatsiya oladi, o'ziga ishonchi qanday, o'qishga munosabati qanday — bular ham muhim. Bundan tashqari, bu bosqichlar metakognitsiya bilan bog'liq [7]. Bu -o'quvchining o'z o'rganish jarayonini tushunishi, nazorat qilishi va uni yaxshilashga harakat qilishidir. Ya'ni o'quvchi: “Men qanday o'rganayapman?”, “Qayerda qiynaldim?”, “Yana qanday usulni sinab ko'rishim mumkin?” - degan savollarni o'ziga berib, o'z o'rganishini nazorat qiladi.

So'rovga asoslangan ta'limni boshqaradigan ba'zi tamoyillar mavjud va ularni quyidagicha umumlashtirish mumkin (2-rasm):

2-rasm. So'rovga asoslangan ta'lim texnologiyasi asosiy tamoyillari

1. O'quvchilar tadqiqotchi sifatida. So'rovga asoslangan ta'lim (Inquiry-Based Learning – IBL) modelida o'quvchilar yangi mavzu bilan tanishtiriladi va ilmiy tadqiqot o'tkazishlari uchun savollar ishlab chiqishga undaladi [12].

2. O'qituvchilar — tadqiqot yordamchilari sifatida. So'rovga asoslangan o'qitish modelida o'qituvchi vazifasi o'zgaradi: o'quvchilar tadqiqotchi bo'lsa, o'qituvchilar ularni yo'naltiruvchiga aylanadi [13].

3. O'zaro hamkorlik. So'rovga asoslangan o'rganishning yana bir asosiy tamoyili bu — tengdoshlar bilan fikr almashish va bir-biridan o'rganishdir. So'rovga asoslangan ta'limda o'quvchilar bir-birining fikrini eshitib, o'z qarashlarini sinab ko'rishadi. Ular butun jarayon davomida, dastlabki savoldan tortib yakuniy loyiha ishlab chiqishgacha hamkorlikda

ishlashadi.

4. O'rganishni tahlil qilish (Reflektivlik). So'rovga asoslangan o'rganishning so'nggi tamoyili - o'quvchilarning o'z o'rganishlarini tahlil qilishidir (Pedaste va boshq., 2005). Buni sikl oxirida dastlabki savolni yana muhokamaga qo'yish orqali amalga oshirish mumkin-o'quvchilar o'z javoblarini qanday o'zgartirganini ko'rsatishadi. IBLda asosiy rol o'quvchilarniki bo'lsa-da, o'qituvchi ularni yo'ldan adashmasligi uchun yonlarida bo'ladi va kerakli paytda yo'l-yo'riq beradi. O'qituvchi biladiki, izlanish yo'li turli yo'nalishlarga olib borishi mumkin va har bir o'quvchiga manzilga yetib borish uchun turli vositalar kerak bo'ladi. O'qituvchi to'g'ri yordam bersa, o'quvchilar osonroq o'rganadi va mustaqil, izlanuvchan bo'lib ulg'ayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаева З. Замонавий педагогик технологиялар ва уларнинг таълим жараёнидаги ўрни. – Тошкент: Фан ва технология, 2021. – 180 б.
2. Каримов Б. Та'лим жараёнида интерфаол методлардан фойдаланиш // СамДУ Илмий ахборотлари. – 2020. – Т. 3. – №2. – Б. 45–52.
3. Қодиров Х. Педагогик инновациялар назарияси ва амалиёти. – Тошкент: Ўзбекистон педагогика илмий тадқиқот институти, 2019. – 210 б.
4. Шодмонова Н. Та'лим технологияларининг методологик асослари // ЎзМУ Илмий журнали. – 2022. – Т. 6. – №1. – Б. 112–120.
5. Dewey J. Experience and Education. – New York: Simon & Schuster, 1997. – 91 p.
6. Bruner J. The Culture of Education. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. – 240 p.
7. Kuhlthau C. C., Maniotes L. K., Caspari A. K. Guided Inquiry: Learning in the 21st Century. – Santa Barbara: Libraries Unlimited, 2015. – 180 p.
8. Justice C., Rice J., Warry W., Inglis S., Miller S., Sammon S. Inquiry in Higher Education: Reflections and Directions on Course Design and Teaching Methods // Innovative Higher Education. – 2007. – Vol. 31. – No. 4. – P. 201–214.
9. Pedaste M., Mäeots M., Siiman L. A., de Jong T., van Riesen S. A., Kamp E. T., Tsourlidaki E. Phases of Inquiry-Based Learning: Definitions and the Inquiry Cycle // Educational Research Review. – 2015. – Vol. 14. – P. 47–61.
10. Prince M. J., Felder R. M. The Many Faces of Inductive Teaching and Learning // Journal of College Science Teaching. – 2007. – Vol. 36. – No. 5. – P. 14–20.
11. Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1984. – 256 p.
12. Savery J. R. Overview of Problem-Based Learning: Definitions and Distinctions // Interdisciplinary Journal of Problem-Based Learning. – 2015. – Vol. 1. – No. 1. – P. 9–20.
13. Barron B., Darling-Hammond L. Teaching for Meaningful Learning: A Review of Research on Inquiry-Based and Cooperative Learning. – San Francisco: Jossey-Bass, 2008. – 180 p.
14. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги. Педагогик технологиялар ва интерфаол методлар: методик қўлланма. – Тошкент: 2018. – 95 б.
15. OECD. Future of Education and Skills 2030: OECD Learning Compass. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 54 p.

“GLOBALLASHUV SHAROITIDA SONLI USULLARNI TA'LIM JARAYONIGA INTEGRATSIYALASH: EYLER USULINI O'QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR”

SAYIDOVA NIGORA KOMILDJONOVNA

Andijon davlat universiteti “Kompyuter injiniringi” kafedrası katta o'qituvchisi

ALIYEVA GULZIRA AKBARALIYEVNA

Andijon davlat universiteti “Kompyuter injiniringi” kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada globallashuv va innovatsiyalar sharoitida sonli usullarning ilmiy tadqiqotlardagi ahamiyati yoritilgan. Xususan, differensial tenglamalarni yechishda keng qo'llaniladigan Eyler usuli misolida zamonaviy ilmiy-texnik muammolarga yondashuv tahlil qilingan. Eyler usulining soddaligi, vizualizatsiyaga mosligi va dastlabki hisoblashlarda qo'llanilish qulayligi uni turli sohalarida — fizika, iqtisodiyot, ekologiya, muhandislik va axborot texnologiyalarida — dolzarb vosita sifatida namoyon etadi. Maqolada Eyler usulining amaliy ahamiyati, uning yordamida global muammolarni modellashtirish imkoniyatlari va bu orqali innovatsion fikrlashni rivojlantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari sonli usullarning zamonaviy jamiyatni modernizatsiya qilishdagi ilmiy asoslangan roli borasida yangi yondashuvlar ishlab chiqish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Globallashuv, innovatsiyalar, sonli usullar, eyler usuli, ilmiy tadqiqotlar, differensial tenglamalar, matematik modellashtirish, zamonaviy texnologiyalar, ilmiy yondashuv, raqamli transformatsiya

Annotation. This article emphasizes the importance of numerical methods in scientific research in the context of globalization and innovation. In particular, the approach to solving modern scientific and technical problems is analyzed using the example of the Euler method, which is widely used to solve differential equations. The simplicity of the Euler method, its clarity and ease of use in preliminary calculations make it a popular tool in various fields - physics, economics, ecology, engineering, information technology. The article analyzes the practical significance of the Euler method, the possibilities of modeling global problems with its help and its role in the development of innovative thinking. The results of the study allow us to develop new approaches to the scientifically substantiated role of numerical methods in the modernization of modern society.

Keywords: Globalization, innovation, numerical methods, Euler method, scientific research, differential equations, mathematical modeling, modern technologies, scientific approach, digital transformation

21-asr ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanish davri sifatida tavsiflanadi. Globallashuv jarayoni nafaqat iqtisodiy va madaniy almashinuvni kuchaytirdi, balki ilmiy-tadqiqot faoliyatining ham geografik va mavzuviy chegaralarini kengaytirdi. Shu bilan birga, innovatsiyalar — yangi g'oyalar, texnologiyalar va metodlarning joriy etilishi — zamonaviy jamiyat taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylandi.

Sonli usullar tizimida differensial tenglamalarni taxminiy yechish metodlari muhim o'rin tutadi. Ushbu metodlar orasida

Eyler usuli algoritmik soddaligi, hisoblash jarayonining aniqligi va kompyuter texnologiyalari bilan integratsiyalashuv imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Eyler usulidan foydalanish orqali murakkab jarayonlarning dinamik xususiyatlarini bosqichma-bosqich tahlil qilish, boshlang'ich shartlar ta'sirini aniqlash hamda modellashtirish natijalarining ishonchliligini baholash mumkin bo'ladi.

Ushbu maqolada globallashuv va innovatsion rivojlanish sharoitida sonli usullarning ilmiy tadqiqotlardagi metodologik ahamiyati tizimli ravishda o'rganiladi hamda

Eyler usuli misolida ilmiy izlanishlarga zamonaviy yondashuvning nazariy va amaliy jihatlari asoslab beriladi. Shuningdek, sonli usullardan foydalanish ilmiy izlanuvchilarning fundamental matematik tayyorgarligini mustahkamlash, tahliliy va algoritmik tafakkurini rivojlantirish hamda ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishdagi oʻrni ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi.

Eyler usuli – oddiy differensial tenglamalarni (ODT) yechishning eng sodd sonli usullaridan biridir. U differensial tenglamaning hosilasini chiziqli yaqinlash bilan almashtirib, iteratsion formulalar asosida yechim topishga imkon beradi.

Eyler usuli oddiy differensial tenglamalarni sonli yechish orqali real jarayonlarni modellash tirishda qanday imkoniyatlar yaratishini, va shu orqali globallashuv va innovatsiyalar jarayonida ilmiy tadqiqotlarga qanday zamonaviy

yondashuvlarni taklif qilishini yoritadi. Eyler usulining soddaligi va samaradorligi uni turli sohalarida — fizika, biologiya, iqtisodiyot, texnologiya va hatto sunʼiy intellekt modellarida — dastlabki bosqichdagi tahlillar uchun muhim vosita sifatida tanitmoqda. Eyler usuli - differensial tenglamalarni sonli yechishning eng oddiy va asosiy metodlaridan biri boʻlib, unda hosila chiziqli yaqinlash bilan almashtiriladi va yechim iteratsion formula asosida topiladi.

Birinchi tartibli differensial tenglama quyidagi koʻrinishga ega:

$$\frac{dy}{dx} = f(x, y), \quad y(x_0) = y_0$$

Bu tenglamaning yechimini Eyler usuli boʻyicha topish uchun quyidagi iteratsion formula ishlatiladi:

$$y_{n+1} = y_n + hf(x_n, y_n) \quad h = \frac{b-a}{n}$$

bu yerda:

- h – qadam uzunligi (diskretizatsiya parametri),
- (x_n, y_n) – joriy nuqta,
- (x_{n+1}, y_{n+1}) – keyingi nuqta,
- $f(x_n, y_n)$ – funksiya qiymati.

Eyler usuli boʻyicha yechimni topish uchun quyidagi bosqichlarni bajarish kerak:

1. Boshlangʻich shartlarni aniqlash:
 x_0, y_0 dagi qadam uzunligi h topish.
2. Iteratsion formuladan foydalanish:

$$y_{n+1} = y_n + hf(x_n, y_n) \text{ formulasini har bir bosqichda qo'llash.}$$

3. Xisoblashni takrorlash:

$$x_{n+1} = x_n + h \quad \text{qilib, jarayonni davom ettirish.}$$

Berilgan differensial tenglamani Eyler usuli boʻyicha yechamiz:

$$\frac{dy}{dx} = x + y, \quad y(0) = 1$$

Hisoblash uchun qadam uzunligi : $h=0.1$ deb olinadi va yechim $x=0.5$ gacha hisoblanadi.

n	x_n	y_n	$f(x_n, y_n) = x_n + y_n$	$y_{n+1} = y_n + hf(x_n, y_n)$
0	0.0	1.000	$0.0 + 1.0 = 1.0$	$1.0 + 0.1 \times 1.0 = 1.1$
1	0.1	1.100	$0.1 + 1.1 = 1.2$	$1.1 + 0.1 \times 1.2 = 1.22$
2	0.2	1.220	$0.2 + 1.22 = 1.42$	$1.22 + 0.1 \times 1.42 = 1.362$
3	0.3	1.362	$0.3 + 1.362 = 1.662$	$1.362 + 0.1 \times 1.662 = 1.5282$
4	0.4	1.5282	$0.4 + 1.5282 = 1.9282$	$1.5282 + 0.1 \times 1.9282 = 1.72102$
5	0.5	1.72102	$0.5 + 1.72102 = 2.22102$	$1.72102 + 0.1 \times 2.22102 = 1.94312$

Shunday qilib, **taxminiy natija:** $y(0.5) \approx 1.9431y(0.5)$

Analitik usuldagi yechimi:

$$y' = x + y; \quad y' - y = x \quad y(x_0) = y_0$$

$$\mu(x) = e^{\int -1 dx} = e^{-x} \quad y(0) = 1$$

$$y' e^{-x} = x e^{-x}$$

$$y = \frac{1}{e^{-x}} \int x * e^{-x} dx$$

$$y = e^x \int x \frac{1}{e^x} dx$$

$$y = e^x \left(-\frac{x+1}{e^x} + C \right) \quad C \in R$$

$$y = -e^x * \frac{x+1}{e^x} + C e^x$$

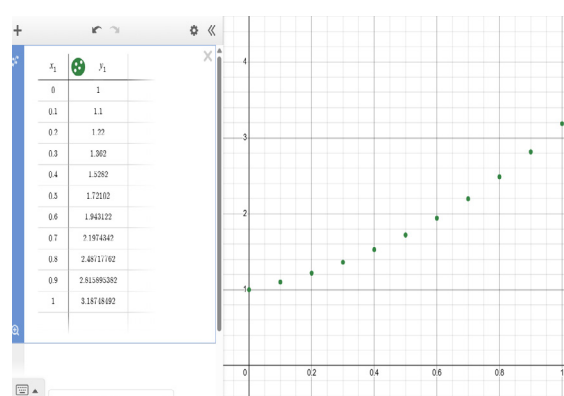
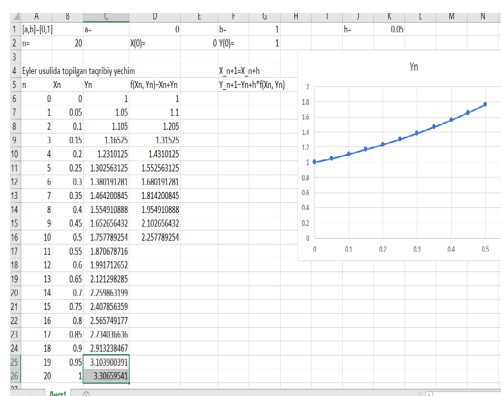
$$y = -(x+1) + C e^x$$

$$y = -x - 1 + C e^x \quad C \in R$$

$$1 = -0 - 1 + C e^0 \quad C = 2$$

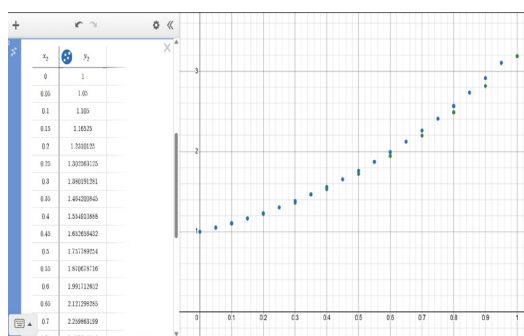
$$y = 2 * e^x - x - 1$$

Grafigi esa quyidagi jadvalda ko'rsatilgan.

1-rasm.Desmosga Eylerning taqribiy yechimlari va qadamlar haqiqiy yechimlarni kiritib solishtirish

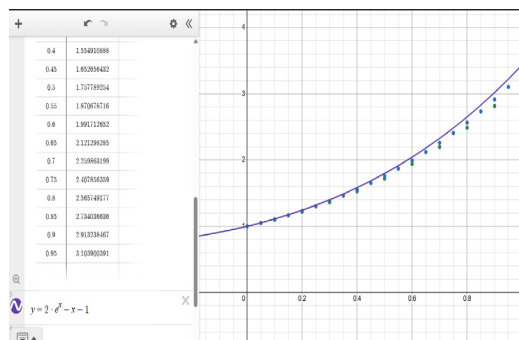
2-rasmda qadamlar soni $n=10$ va uzunligi $h=0.1$ dagi qiymatlari.

3-rasmda qadamlar soni $n=20$ va qadamlar uzunligi $h=0.05$ dagi qiymati.

Bundan xulosa shuki qadamlar soni kattalashgan sari yani qadamlar uzunligi qancha kichik bo'lsa haqiqiy yechimga shuncha yaqin javob bo'ladi.

Geometrik jihatdan Euler usuli nuqtadan chiqqan tangensial chiziq bo'ylab harakatni ifodalaydi. Har bir qadamda funksiya grafigi to'g'ri chiziq bilan taxmin qilinadi, shuning uchun qadamlar soni ko'paygani sari

4- rasmda analitik usuldagi haqiqiy qiymatini kiritamiz.

(ya'ni h kichraygani sari) chiziq egri chiziqqa yaqinlashadi.

Yuqorida keltirilgan amaliy misollar asosida Euler usulini ta'lim jarayoniga integratsiyalashning pedagogik jihatlarini yanada tizimli ko'rinishda ifodalandi. Xususan, sonli usullarni o'qitishda qo'llaniladigan didaktik imkoniyatlar, ta'lim metodlari va texnologiyalari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan.

Pedagogik yo'nalish	Euler usuli asosidagi didaktik mazmun
Ta'limdagi asosiy maqsad	Talabalarda sonli usullar bo'yicha nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish
O'qitish obyekti	Oddiy differensial tenglamalarni sonli yechish (Euler usuli misolida)
O'qitish metodlari	Muammoli ta'lim, interfaol mashg'ulotlar, loyiha asosida o'qitish
Ta'lim texnologiyalari	Raqamli platformalar, kompyuter modellashtirish, dasturlash muhitlari
Didaktik imkoniyatlar	Algoritmik fikrlash, mantiqiy tahlil va mustaqil hisoblash ko'nikmalarini rivojlantirish
Talabalar faoliyati	Mustaqil topshiriqlar, guruhli ishlash, tajriba va modellashtirish
Ilmiy-tadqiqot kompetensiyalari	Modellash, faraz qo'yish, natijalarni tahlil qilish va xulosa chiqarish
Baholash usullari	Amaliy topshiriqlar, loyiha ishlari, natijalarni taqdim etish
Innovatsion jihat	Nazariya va amaliyot integratsiyasi orqali zamonaviy ta'lim muhiti yaratish
Pedagogik samaradorlik	Ta'lim sifati oshadi, talabalarning fanlarga qiziqishi kuchayadi

Mazkur jadval asosida shuni xulosa qilish mumkinki, Euler usuli asosida sonli usullarni o'rganish ilmiy izlanuvchilarning fundamental matematik bilimlarini chuqurlashtirish bilan birga, zamonaviy ilmiy-tadqiqot yondashuvlarini egallash, analitik tafakkurini rivojlantirish hamda kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Euler usulining soddaligi, dasturiy

jihatdan amalga oshirishning osonligi hamda aniq natijalar berishi uni ilmiy tadqiqotlarda, texnik va iqtisodiy sohalarda, shuningdek ta'lim jarayonlarida keng qo'llash imkonini beradi. Mazkur maqolada ko'rib chiqilgan yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, sonli usullar orqali murakkab real jarayonlarni modellashtirish va tahlil qilish nafaqat ilmiy aniqlikni oshiradi, balki jamiyatning

innovatsion va raqamli rivojlanishiga ham zamin yaratadi.

Maqolada keltirilgan nazariy tahlillar va amaliy natijalar sonli usullarni o'qitish va qo'llash metodikasini ilmiy asosda takomillashtirishga xizmat qiladi. Xususan, Eyler usulidan foydalanishga asoslangan yondashuv ilmiy tadqiqot jarayonida hisoblash aniqligini va tahlil samaradorligini oshirish imkonini beradi. Olingan natijalar innovatsion

pedagogik va ilmiy yondashuvlar asosida yuqori malakali ilmiy kadrlarni tayyorlash jarayonida metodik tavsiyalar sifatida qo'llanishi mumkin.

Shu bois, Eyler usuli kabi asosiy sonli usullarni chuqur o'rganish va amaliyotga joriy etish — globallashtirilayotgan va raqamlashtirilayotgan jamiyatda ilmiy salohiyatni oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sultonov B.T., To'raev A.T. Differensial tenglamalar, O'zbekiston Milliy Universiteti, Toshkent, 2015.
2. Самарский А.А., Попов Ю.П. Численные методы, Москва, 2005.
3. Boyce, W.E., DiPrima, R.C. Elementary Differential Equations and Boundary Value Problems, Wiley, 2017.
4. Burden, R.L., Faires, J.D. Numerical Analysis, Brooks Cole, 2011.
5. Butcher, J.C. Numerical Methods for Ordinary Differential Equations, Wiley, 2016.
6. Atkinson, K. An Introduction to Numerical Analysis, Wiley, 1989.

TALABALARNING MUHANDISLIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA NAZARIY MEXANIKA FANINI LOYIHA ASOSIDA O'QITISHNING INNOVATSION YONDASHUVI

BUTAYEV NORBEK TOLIB O'G'LI

Samarqand shahar 5-sonli o'rta ta'lim maktabi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarning muhandislik kompetentligini rivojlantirishda nazariy mexanika fanini loyiha asosida o'qitishning innovatsion yondashuvi sifatida loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning - PBL) usulini qo'llash orqali o'qitish samaradorligini nazariy jihatdan tadqiq etish, yutuq va kamchiliklarini aniqlash, xulosa va takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Kalit so'zlar. loyiha asosida o'qitish, muhandislik kompetentlik, nazariy mexanika, inersiya momenti, innovatsion yondashuv, muhandislik ta'limi, STEM integratsiyasi.

Kirish. Nazariy mexanika fani muhandislik ta'limining ajralmas qismi bo'lib, talabalarni texnik fikrlashga o'rgatadi. Xususan, inersiya momentlari mavzusi aylanma harakatdagi jismlarning dinamikasini tahlil qilishda muhim o'rin tutadi. Innovatsion yondashuvlar, ayniqsa loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning - PBL), ushbu murakkab mavzuni talabalarga aniq va samarali yetkazishga yordam beradi. Bu yondashuv orqali nazariy bilimlar amaliyot bilan integratsiyalashadi, talabalar muhandislik kompetentliklarni egallashadi.

Loyiha asosida o'qitish - talabaning bilim, ko'nikma va malakalarini hayotiy muammolar bilan bog'lab rivojlantiruvchi innovatsion yondashuv bo'lib, bu orqali muhandislik kompetentligini zamon talablariga mos shakllantirish imkoniyati yaratiladi. Shu bois, texnik va muhandislik ta'limi tizimida PBL modelini keng joriy etish muhim hisoblanadi.

Asosiy qism. Nazariy mexanika fanining talabalarda muhandislik kompetentligini rivojlantirishdagi o'rni haqidagi tadqiqotimiz bilan tanishtirib o'tamiz. Nazariy mexanika fani tabiatdagi mexanik hodisa va jarayonlarni matematik modelini ishlab chiqish va texnika fanlari uchun asos vazifasini bajaradi. Nazariy mexanika fani bu olamdagi hodisa va jarayonlarni matematik ifodalar orqali ilmiy asoslarini ko'rsatib beruvchi fundamental fandir. Bu fan keng qamrovdagi vazifalari

orqali, texnologik olamda ham katta katta yutuqlarga erishilmoqda.

Bugungi zamonda energiya taqchilligi kuchayib bormoqda. Respublikamizda ham bu muammoni oldini olish borasida islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu muammoni oldini olishning yagona yo'li qayta tiklanuvchi energiya resurslari (quyosh, shamol energiyasi, yer harorati (geotermal), suv oqimlarining tabiiy harakati, biomassa energiyasi)dan oqilona foydalana olish dolzarb masala bo'lib, qayta tiklanmaydigan resurslarni tejash va kelajak avlod uchun asrash, bizlarning eng oliy maqsadlarimizdan bo'lishi darkor. Bu masalada O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 21-maydagi "Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to'g'risida"gi O'RQ-539-son Qonuni qabul qilinishi, bu ishlarni yanada jadallashtiradi. Qonunga ko'ra, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish sohasida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish [1] masalasi bizning tadqiqotimiz uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Qayta tiklanuvchi resurslardan energiya hosil qilishda mexanika qonunlari asosiy ro'l o'ynaydi. Masalan, shamol energiyasidan samarali foydalana olishda, fanning inersiya momentlari mavzusi muhimi ahamiyatga ega hisoblanadi.

Shamol generatorining inersiya momenti

— uning aylanuvchi qismlarining massa taqsimoti va aylanish o'qiga nisbatan qarshilik darajasi — generatorning samarali ishlashida muhim rol o'ynaydi.

Shamol generatorida inersiya momentining ahamiyati bo'yicha Y.Li va Z.Chenlar - elektr energiyasi sifatini yaxshilash va mexanik stressni kamaytirish uchun shamol turbinasi boshqaruvi dizayniga inersiya ta'siri o'rganilishi haqida tadqiqot olib brogan [2]. Ya'ni shamol turbinasini boshqarish tizimini loyihalashda inersiya ta'siri elektr energiyasi sifatini yaxshilash va mexanik zo'riqlashlarni kamaytirish maqsadida o'rganilgan. O'zbekiston olimlari M.T.O'rozboyev, X.A.Rahmatullin, V.Q.Kobulov, T.R.Rashidovlarning inshootlarning seysmik mustahkamligi nazariyasiga oid tadqiqotlari bugungi kun ilm fani uchun zamin yaratmoqda. MDH olimlari N.E.Jukovskiy, K.E.Siolkovskiy, L.V.Meshcherskiylarning aerodinamikaning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan qator tadqiqotlari bugungi kun fan taraqqiyotida muhim hisoblanadi. Xususan, shamol generatori ishlash prinsipi ko'p jihatdan mexanika qonunlariga bo'ysunishi ushbu olimlarning tadqiqotlari natijasida xulosa qilish mumkin.

Ushbu fanning inersiya momenti mavzusini o'rganish orqali bo'lajak muhandislar shamol generatorida inersiya momentining ahamiyati yanada tushunishlari oson bo'ladi. Bu orqali talabalar quyidagilarni tushunadilar:

1. Energiya akkumulyatsiyasi va barqarorlik.

Katta inersiya momentiga ega rotorlar shamol tezligidagi o'zgarishlarga nisbatan barqarorlikni ta'minlaydi. Bunda generator qisqa vaqt ichida shamol susaysa ham harakatni davom ettiradi. Bu xususiyat energiyani silliq uzatish va tizimda kutilmagan tebranishlarni kamaytirishga yordam beradi.

2. Ishga tushirish va to'xtatish dinamikasi.

Katta inersiya momentiga ega generatorlar sekinroq ishga tushadi, ammo bir marta aylana boshlaganidan so'ng barqaror aylanma harakatni saqlab qoladi. Shu bilan birga,

to'xtatish jarayoni ham ko'proq vaqt va tormozlash energiyasi talab qiladi.

Bu mavzuni talabalarga yanada samarali yetkazish masalasi tadqiqotimizning dolzarbliligini ko'rsatib beradi. Talabalarda ushbu mavzu orqali

- Aylanma harakat mexanikasi va matematik modeli;

- Inersiya momentlarini shakl, massa taqsimoti va o'qlar bo'yicha aniqlash;

- Harakat va muvozanat tenglamalarini tuzish va tahlil qilish;

- Simulyatsiya, chizma va grafik vositalar orqali qarorlar chiqarish kabi muhandislik kompetensiyalarni shakllantirish bosh maqsadimiz hisoblanadi.

Bu kompetensiyalar amaliy loyihalarda, konstruktorlik, mexanika va mashinasozlik sohalarida zarurdir.

Buning uchun qanday innovatsion ta'lim yondashuvini amalga oshirsak samarali bo'lishini ko'rib chiqsak. Biz talabalarda ushbu mavzuni loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning) usulini qo'llash orqali kerakli kompetensiyalarni samarali shakllanishni maqsad qilib olamiz.

Xorijiy tajribalarga nazar solsak, Lavado-Anguera va boshqalar PBL yondashuvi orqali talabalarining amaliy ko'nikmalari va texnik bilimlarini rivojlantirishga e'tibor qaratganlar [3]. D.Nurfadilah va boshqalarning tadqiqotda talabalar video asosidagi laboratoriya orqali silindrlarning inersiya momentlarini aniqlashni o'rganishgan. Bu yondashuv talabalarni faol ishtirok etishga undagan va ularning mavzuni chuqurroq tushunishlariga yordam bergan [4]. E.Hazlett va boshqa tadqiqotchilar 3D bosma g'ildirak yordamida inersiya momentini o'rganish uchun moslama yaratishgan. Bu qurilma orqali talabalar inersiya momentining aylanish kinetik energiyasiga ta'sirini amaliy ravishda o'rganishgan.

Bizning tadqiqotimizda, inersiya momentini o'rgatishda loyiha asosida o'qitishda tatbiqi sifatida talabalarga quyidagi amaliy loyiha berilishi mumkin:

“Shamol generatori rotorining geometrik shakli va massasi inersiya momentiga va energiya samaradorligiga qanday ta’sir ko’rsatadi?”

Bunda talabalar:

- Har xil geometrik shakllar (disk, halqa, konus) uchun inersiya momentini hisoblashadi;
- Shamol kuchi ta’sirida rotordan olinadigan kinetik energiyani tahlil qilishadi;
- CAD modellari orqali shamol turbinasining tork (aylanma momenti) va

aylanish tezligini simulyatsiya qilishadi;

- O’z loyihalari asosida optimallashtirish takliflarini ishlab chiqadilar.

Bu usul fanlararo yondashuv (STEM), raqamli texnologiyalar va mustaqil fikrlash ko’nikmalarini rivojlantiradi.

Quyida loyiha asosida o’qitishning yutuqlari (1-jadval) va kamchiliklari (2-jadval) berilgan:

(Nazariy mexanikaning “Inersiya momentlari” mavzusi misolida)

Yutuqlari	Talabalarni amaliy fikrlashga va real muammolarni yechishga yo’naltiradi.
	Ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, muqobil yechimlar ishlab chiqish salohiyatini oshiradi.
	Jamoadi ishlash va axborot, texnik, tadqiqot kompetensiyalarni rivojlantiradi.
	STEM fanlari integratsiyasini ta’minlaydi (masalan, fizika + matematika + texnologiya).
	Talabalarning kasbiy motivatsiyasi va o’zini namoyon qilishiga zamin yaratadi

1-jadval. Loyiha asosida o’qitishning yutuqlari

Nazariy mexanika fanini loyiha asosida o’qitish talabalarni nafaqat nazariy bilim bilan qurollantiradi, balki ularni amaliy muhandislik

faoliyatiga tayyorlaydi. Bu yondashuv orqali muhandislik kompetentligini chuqur va samarali shakllantirish imkoniyati yaratiladi.

Kamchiliklari	Darsga tayyorgarlik, loyiha ustida ishlash va nazorat ko’p vaqt talab qiladi.
	Texnik jihozlar (kompyuter, dasturiy ta’minot, laboratoriya vositalari) yetarli bo’lmashligi mumkin.
	Guruh ichida ishtirok teng bo’lmashligi sababli baholashda subyektivlik yuzaga kelishi mumkin.
	Har bir o’qituvchi loyiha asosida o’qitish metodikasiga to’liq tayyor bo’lmashligi mumkin.
	Natijaga yo’naltirilgan ta’limda kuchli nazorat tizimi zarur bo’ladi.

2-jadval. Loyiha asosida o’qitishning kamchiliklari

Xulosa va takliflar. Yuqoridagilardan kelib chiqib, loyiha asosida o'qitish muhandislik fanlar, jumladan, nazariy mexanika fanining qiyin mavzularini (masalan, inersiya momentlari, dinamikaning asosiy teoremlari va boshqalar) talabalarga chuqur va tushunarli tarzda o'zlashtirishda samarali pedagogik vosita bo'lib xizmat qilishi, inersiya momentlarini real hayotdagi texnologik obyektlar (shamol turbinolari, mashina va mexanizmlar) bilan bog'lab o'rganish, talabalarni amaliy tahlil qilish, muammoni hal qilish va qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishi va bu usul nazariy bilimlar innovatsion fikrlash va kasbiy tayyorgarlik bilan uzviy bog'lanishini xulosa qilish mumkin.

Tadqiqotlardan kelib chiqib, nazariy mexanika fanini o'qitishda loyiha asosida yondashuvni joriy etish, ya'ni talabalar

guruhlarda amaliy model, hisobot yoki simulyatsiya asosida ishlashlari uchun o'quv rejasi va topshiriqlarni qayta loyihalash, har bir bo'lim yakunida "Amaliy loyiha topshirig'i" bo'limi kiritilishi, masalan: "Silindrik jismning inersiya momentini hisoblash va konstruktorlik yechimini taqdim etish", raqamli vositalar (GeoGebra, SolidWorks, MATLAB) orqali inersiya momentlarini vizualizatsiya qilish va hisoblash mexanizmlarini o'rgatish bo'yicha seminar-treninglar o'tkazish, bu usulni muhandislik fanlari (nazariy mexanika, materiallar qarshiligi, mashina va mexanizmlar nazariyasi, mashina detallari)ni o'qitishda qo'llash, O'zbekiston va MDH olimlarining nazariy mexanika bo'yicha ilmiy merosidan faol foydalanish, ularni zamonaviy innovatsion yondashuvlar bilan integratsiyalash kabi takliflarni beramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 21-maydagi "Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to'g'risida"gi O'RQ-539-son Qonuni, 3-bet. <https://lex.uz/docs/-4346831>
2. Li, Y., & Chen, Z. (2011). Overview of different wind generator systems and their comparisons. *IET Renewable Power Generation*, 5(2), 119–128. <https://doi.org/10.1049/iet-rpg.2010.0013>
3. Lavado-Anguera, S., Velasco-Quintana, P.-J., & Terrón-López, M.-J. (2024). A comparative study of project-based learning methodology in engineering education: Student motivation and performance. *Education Sciences*, 14(6), 617. <https://doi.org/10.3390/educsci14060617>
4. Nurfadilah, D., Sulisworo, D., & Maruto, G. (2023). Tracker application to determine the moment of inertia in a video-based laboratory to improve students' learning activity. *Journal of Physics: Conference Series*, 1567(4), 042007. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1567/4/042007>
5. Hazlett, E., & Aragonese, A. (2017). A moment of inertia apparatus for introductory physics. *arXiv*. <https://arxiv.org/abs/1707.00032>.
6. Mahmudova, N., Parmonov, A., Turayev, A., Izbullaeva, G., Turumova, N., Toshpulatova, M., ... & Akhmedova, A. Leveraging Wearable Technologies and Embedded Systems to Improve Real-Time Student Engagement in Ubiquitous Learning Environments.

TEXNIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINING MUSTAQIL TA'LIMIDA SMART VEB-PLATFORMANI AMALIY SAMARADORLIGI

KARSHIYEVA DILNOZA UTKIRJONOVNA

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi Pedagogika kafedrası

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarining mustaqil ta'limini tashkil etish mumammolari, ta'lim va tarbiya jarayoniga smart texnologiyalari joriy etishning bugungi holati, unga oid olib borilgan olimlarning tadqiqotlari tahlil etilgan. Shuningdek, texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining mustaqil ta'limini va ishini samarali tashkil etish uchun tadqiqot doirasida yaratilgan smart veb-platforma taklif etilgan hamda uning imkoniyatlari keltirilgan. Shu bilan birga mazkur maqolada texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining mustaqil ta'limida smart veb-platformani amaliy samaradorligini aniqlash bo'yicha tajriba-sinov ishlari olib borilgan hamda uning samaradorlik darajasi Styudent-Fisher kriteriyasidan foydalanib isbotlangan.

Tayanch so'zlar: smart, veb-platforma, kredit-modul, axborot texnologiyalari, tajriba-sinov, Styudent-Fisher.

Аннотация. В данной статье проводится анализ проблем, с которыми сталкиваются студенты высших учебных заведений при попытке организовать самостоятельное обучение, современного состояния внедрения интеллектуальных технологий в процесс образования и воспитания, а также исследований, проводимых учеными по данной теме. Кроме того, в рамках исследовательской инициативы была разработана сложная веб-платформа, призванная способствовать эффективной организации самостоятельного обучения и рабочей деятельности студентов технических высших учебных заведений. В дальнейшем были представлены возможности этой платформы. Одновременно была проведена экспериментальная работа по определению практической эффективности интеллектуальной веб-платформы в самостоятельном обучении студентов технических вузов. Эффективность платформы была доказана с помощью критерия Студента-Фишера.

Ключевые слова: «интеллектуальная», «веб-платформа», «кредитный модуль», «информационные технологии», «экспериментальная работа» и «Студент-Фишер».

Kirish. Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari kredit-modul tizimiga o'tganligi tufayli auditoriyada olib borilayotgan mashg'ulotning 50-60 % i mustaqil ta'limga ajratilgan. Shuning uchun oliy ta'lim muassasalari talabalarini, shu jumladan texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining mustaqil ta'limini tashkil etishning zamonaviy yondashuvlarini ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Ayni paytda texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining mustaqil ta'limini tashkil etishning zamonaviy yondashuvlari sifatida smart veb-platformalarni keltirish mumkin.

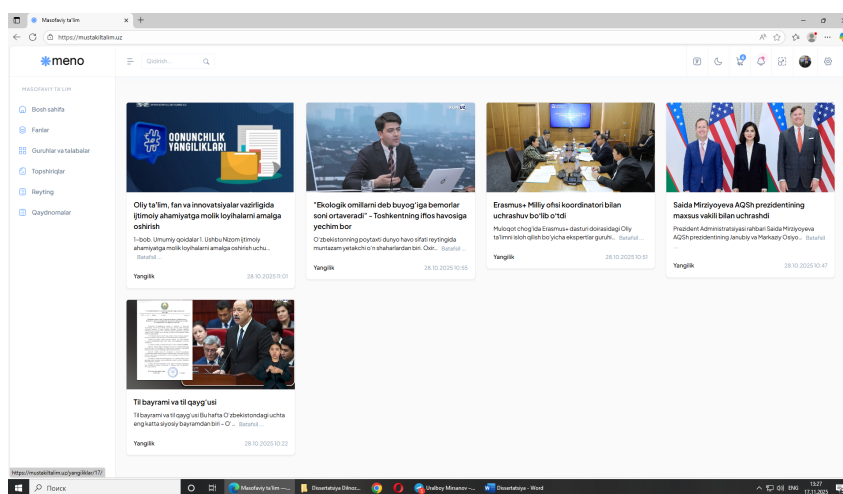
Adabiyotlar tahlili. O'quv jarayonida web-platformalardan foydalanish muammolari, masofaviy o'qitshni joriy etish nazariyasi va amaliyotiga oid ilmiy izlanishlar U.Sh. Begimkulov [1], H.R.Shodiyev [2], N.A.Aleksandrova [3], S.L.Atanasyan [4], I.G.Zaxarova [5], Miguel Inez Soares [6]lar tomonida tadqiq etilgan. Ushbu olimlarning ishlarida oliy ta'lim muassasalarida web-platformalardan foydalanish metodikasiga doir tadqiqot ishlarini olib borilgan. Biroq ularning tadqiqotlarida smart texnologiyalardan foydalanishga e'tibor qaratmagan.

Shuningdek, smart-texnologiyalardan foydalanish nazariyasi va amaliyotiga oid

tadqiqotlar L.A.Danchenok, P.Y.Nevostroyev [7], V.P.Tixomirov [8], Y.G.Korotnikov [9], Boholano Helen [10], M. V. Donadze [11], B.L.Agranovich [12], YE.I.Yakushkina [12], A.A.Novikova [12], T.Kim [13], N.V. Tixomirov [14], I.Borisenko [15], G. J. Hwang [16], S.Jang [17], J.Lee [18], H.Zo [18], H.Lee [18], T.Kim [19]lar tomonidan amalga oshirilgan. Nomlari qayd etilgan olimlarning ishlarida ta'lim jarayonida smart texnologiyalarni qo'llash muammolari va yechimlariga doir izlanishlar olib borilgan. Ammo ushbu olimlarning ishlarida talabalarining mustaqil ta'limida smart texnologiyalardan, shu jumladan smart web-platformalardan foydalanishga yetarlicha e'tibor qaratmagan. Shu bois ilgari surilayotgan tadqiqot, ya'ni texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining mustaqil ta'limini tashkil etishda smart web-platformalardan foydalanish muhim

masalalardan biri sanaladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining mustaqil ta'limida smart veb-platformadan foydalanish tizim-faoliyat yondashuvini amalga oshirish asosida shaxsga yo'naltirilgan, rivojlanayotgan, muammoli o'qitishning asosiy pedagogik nazariyasini samarali amalga oshirishga imkon beradi. Bu axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali mustaqil faol o'quv va qidiruv-tadqiqot faoliyatida pedagogik sharoitlarni yaratish uchun imkoniyat yaratadi, an'anaviy didaktikaning zamonaviy pedagogik innovatsiyalar bilan uzviy bog'liqligini ta'minlaydi hamda bilimga barqaror qiziqishni shakllantirish va rivojlantirish uchun sharoit yaratadi. Shuning uchun tadqiqot doirasida, global tarmoqning <http://mustakiltalim.uz/> manzilida smart veb-platforma yaratildi (1-rasmga qarang).

1-rasm. mustakiltalim.uz smart veb-platformaning bosh oynasi

Taklif etilayotgan smart veb-platforma quyidagi imkoniyatlarga ega:

- platformaga face ID orqali registratsiyadan o'tish;
- mustaqil ta'lim uchun berilgan mavzular ro'yxati;
- mavzu tanlanganda mavzuga oid adabiyotlar ro'yxati taqdim etish;
- mavzu bo'yicha fayl .doc yoki .docx formatda yuklash va antiplagiatdan o'tkazish;
- talabalar yuklagan fayllarni bir xil

emasligini, ya'ni ko'chirilgan ishlarni faqat birinchi yuklagan talabanikini qabul qilish, bir xil ishlarni qabul qilmaslik;

- test natijalariga ko'ra noto'g'ri berilgan test variantiga adabiyotlar taklif etish va qayta topshirishga 3 marta ruxsat berish;
- savol-javob rukni, mavzuga doir savollar beriladi, javob beriladi va javoblarda 6 so'zdan oshiq so'z ishtirok etsa berilgan javobda qabul qilish;
- har bir bo'lim bo'yicha 1-5 gacha bo'lgan

baholanadi va natija talaba baholar oynasida aks etadi hamda o'qituvchiga taqdim etish.

Tahlil va natijalar. Texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining axborot texnologiyalariga oid fanlardan mustaqil ta'limini smart veb-platforma asosida tashkil etishni samaradorlik darajasini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari olib borildi.

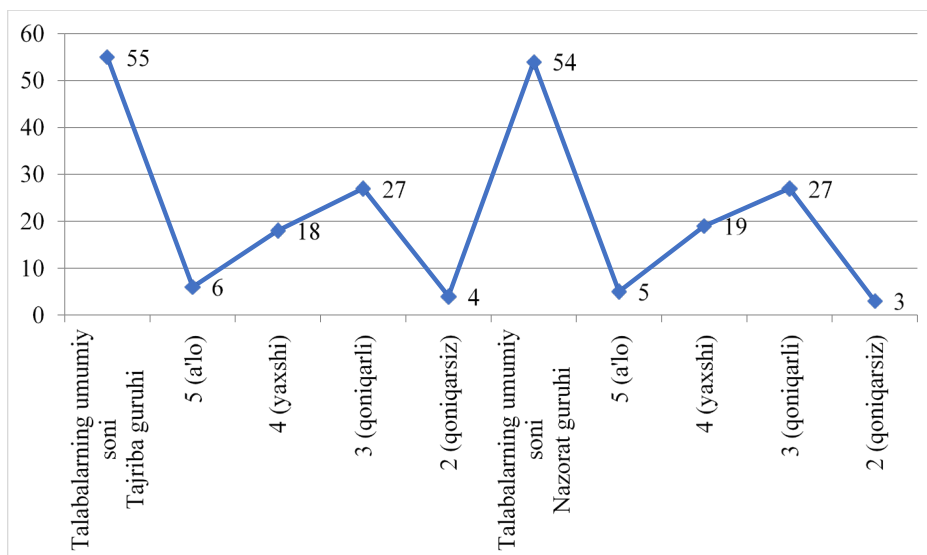
Tajriba-sinov ishlari texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarini jalb etilib, ular tajriba (55 nafar) va nazorat (54 nafar) guruhlariga ajratildi. Talabalarining tajriba va nazorat guruhlariga ajratishda bilim darajasi bir xillikka e'tibor qaratildi. Ularning tajriba boshidagi ko'rsatkichi quyidagi jadvalda keltirilgan (1-rasmga qarang).

1-jadval.

Tajriba va nazorat guruhiga jalb etilgan talabalarining tajriba boshidagi natijalari

Tajriba guruhi					Nazorat guruhi				
Talabalarining umumiy soni	5 (a'lo)	4 (yaxshi)	3 (qoniqarli)	2 (qoniqarsiz)	Talabalarining umumiy soni	5 (a'lo)	4 (yaxshi)	3 (qoniqarli)	2 (qoniqarsiz)
55	6	18	27	4	54	5	19	27	3

Ushbu jadvaldan quyidagi diagrammani hosil qilamiz (2-rasmga qarang).

2-rasm. Talabalarining tajriba boshidagi o'zlashtirish dinamikasi

Jalb etilgan tjriba guruhidagi texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining mustaqil ta'limi tadqiqot doirasida taklif etilgan veb-platforma asosida tashkil etildi. Nazorat

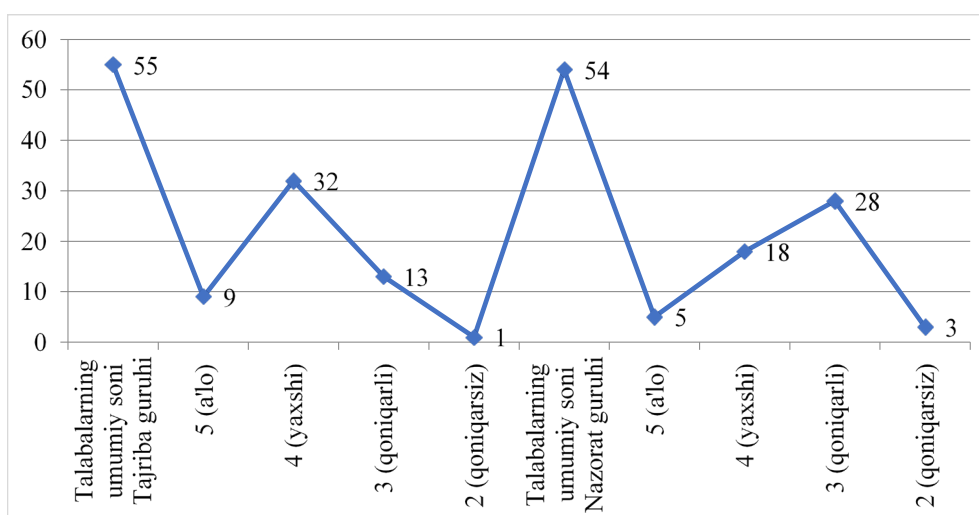
guruhiga esa bu imkoniyat berilmadi. Tajriba va nazorat guruhiga ajratilgan talabalarining tajriba oxridagi ko'rsatkichlari 1-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Tajriba va nazorat guruhiga jalb etilgan talabalarining tajriba oxiridagi natijalari

Tajriba guruhi					Nazorat guruhi				
Talabalarining umumiy soni	5 (a'lo)	4 (yaxshi)	3 (qoniqarli)	2 (qoniqarsiz)	Talabalarining umumiy soni	5 (a'lo)	4 (yaxshi)	3 (qoniqarli)	2 (qoniqarsiz)
55	9	32	13	1	54	5	18	28	3

Ushbu 2-jadvaldagi talabalarining tajriba oxiridagi natijalarini o'zlashtirish dinamikasini qiyida keltirilgan (3- rasmga qarang):

3-rasm. Talabalarining tajriba oxiridagi o'zlashtirish dinamikasi

Mazkur tajriba-sinovga jalb etilgan texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining natijalari tahlil etilib, ishonchliligini tekshirish maqsadida Styudent-Fisher kriteriyasi asosida matematik-statistik tahlil etildi. Mazkur kriteriyadan foydalanishda tanlanmalar uchun mos o'rta qiymatlar $\bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n n_i X_i$, tarqoqlik koeffitsiyentlarini $D_n = \frac{\sum_{i=1}^n n_i (X_i - \bar{X})^2}{n-1}$, o'zlashtirish ko'rsatkichlarini aniqlashda esa $A \% = X$

$\sqrt{3 \cdot 100\% - Y} \sqrt{3 \cdot 100\%}$ formulalaridan fodalanildi. Hisoblash natijasiga ko'ra, tajriba sinfining o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan yuqori ekanligi, ya'ni 10,7 % ga oshganligi ma'lum bo'ldi.

Xulosa. Shunday qilib, texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining axborot texnologiyalarga oid fanlardan mustqil ta'limini tashkil etishda tadqiqot doirasida taklif

etilgan smarat veb-platformadan foydalanish axborot texnologiyalariga oid fanlardan samarali hisoblanadi. Shuning uchun texnika mustaqil ta'limini tashkil etishda smart veb-oliy ta'lim muassasalari talabalarining platformalardan foydalanish lozim.

 Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни таъкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти // Педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2007. – 280 б.
2. Shodiyev H.R. Uzluksiz ta'lim tizimida geografiyani o'qitishda axborot ta'lim muhitidan foydalanish metodikasini takomillashtirish // pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Navoiy, 2024. – 274 b.
3. Александрова Н. А. Организация самостоятельной образовательной деятельности студентов-заочников педагогического вуза на основе технологий дистанционного обучения // Диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. – Саратов, 2008. – 183 с.
4. Атанасян С. Л. Формирование информационной образовательной среды педагогического вуза // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 2009. – 49 с.
5. Захарова И. Г. Формирование информационной образовательной среды высшего учебного заведения // Диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. – Тюмень, 2003. – 399 с.
6. Miguel Inez Soares. A Tecnologia Web e o Ensino da Geografia // Tese orientada pelo Professor Doutor Herculano Cachinho, especialmente elaborada para a obtenção do grau de doutor em Geografia na especialidade de Ensino da Geografia. 2013. – 295 p.,
7. Данченко Л. А., Невоструев П. Ю. Smart-обучение: основные принципы организации учебного процесса // Открытое образование. – 2014. – №1.
8. Тихомиров В. П. Мир на пути Smart education. Новые возможности для развития // Открытое образование. – 2011. – №3
9. Коротенков Ю.Г. Smart-образование в аспекте его медиаинформатизации / Ю.Г. Коротенков // Научные труды VIII Международной школы-симпозиума АМУР-2014. Крымский федеральный университет им. В.И. Вернадского (Симферополь).
10. Boholano Helen B., Smart social networking: 21st century teaching and learning skills, Research in Pedagogy, Vol. 7, Issue 1 (2017), pp. 21–29.
11. Донадзе М. В. Использование smart технологий для реализации инновационных образовательных и научных проектов // Cross- Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) ISSN -2470-1262. Volume 3, Issue III, September 2018. – С. 272-278.
12. Агранович Б.Л., Якушкина Е.И., Новикова А.А. Базовые принципы системы SMART-образования. URL: http://portal.tpu.ru/departments/otdel/oit_ic/nauka/smart_edu_base.pdf
13. Kim T. Evolution to Smart Learning in Public Education: A Case Study of Korean Public Education / T. Kim, J.Y. Cho, B.G. Lee // In: Ley T., Ruohonen M., Laanpere M., Tatnall A. (eds) Open and Social Technologies for Networked Learning. IFIP Advances in Information and Communication Technology. – 2013. – Vol. 395. Springer, Berlin, Heidelberg.
14. Тихомировой Н.В. Россия на пути к Smart-обществу: монография / Под ред. проф. Н.В. Тихомировой, проф. В.П. Тихомирова. – М. : НП «Центр развития современных образовательных технологий», 2012. – 280 с.
15. Borisenko I. Educational Smart Technologies in the Educational Process / I. Borisenko, D. Volodina // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2013. – 3. – P. 489–493.
16. Hwang, G. J. Definition, framework and research issues of smart learning environments – a context-aware ubiquitous learning perspective // Smart Learning Environments. – 2014. – №1. – P. 1-14.
17. Jang, S. Study on Service Models of Digital Textbooks in Cloud Computing Environment for SMART Education // International Journal of U- & E-Service, Science & Technology. – 2014. – №1 (7). – P. 73-82.
18. Lee J., Zo, H., Lee, H. Smart learning adoption in employees and HRD managers // British Journal of Educational Technology. – 2014. – №6 (45). – P. 1082-1096.
19. Kim T. Evolution to Smart Learning in Public Education: A Case Study of Korean Public Education // T. Kim, J. Y. Cho, B. G. Lee // In: Ley T., Ruohonen M., Laanpere M., Tatnall A. (eds) Open and Social Technologies for Networked Learning. IFIP Advances in Information and Communication Technology. – 2013. – Vol. 395.

RIVOJLANGAN DAVLATLARDA ISH BERUVCHI ISHTIROKINI TARTIBGA SOLISH TAJRIBASI: INSTITUTSIONAL MEXANIZMLAR VA AMALIY YONDASHUVLAR

SODIQOVA GULNORA ERGASHALIYEVNA

Kasbiy ta'limni rivojlantirish instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada rivojlangan davlatlarda kasbiy ta'lim va mehnat bozorini uyg'unlashtirishda ish beruvchilarning ishtirokini tartibga solish tajribasi ilmiy tahlil qilinadi. Maqolada ish beruvchi ishtirokini institutsional mexanizmlarga kiritish, uning professional tayyorgarlik jarayonidagi roli va mehnat bozori bilan uyg'unligini ta'minlashga yo'naltirilgan strategiyalar ko'rib chiqiladi. Xalqaro tajriba misolida ish beruvchilarni kasbiy ta'lim tizimiga jalb qilishning samarali modellarini aniqlash, ularning institutsional mexanizmlardagi o'rni va me'yoriy-huquqiy bazasi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Kasbiy ta'lim, ish beruvchi ishtiroki, rivojlangan davlatlar, institutsional mexanizmlar, mehnat bozori, professional kompetentsiyalar, xalqaro tajriba.

Аннотация: В данной статье проводится научный анализ опыта регулирования участия работодателей в гармонизации профессионального образования и рынка труда в развитых странах. Рассматриваются стратегии включения участия работодателей в институциональные механизмы, их роль в процессе профессиональной подготовки и обеспечение соответствия требованиям рынка труда. На примере международного опыта определяются эффективные модели вовлечения работодателей в систему профессионального образования, анализируется их место в институциональных механизмах и нормативно-правовая база.

Ключевые слова: профессиональное образование, участие работодателей, развитые страны, институциональные механизмы, рынок труда, профессиональные компетенции, международный опыт.

Kirish: Kasbiy ta'lim tizimining samarali ishlashi va mehnat bozoriga moslashuvi har bir mamlakatning iqtisodiy barqarorligi va ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, rivojlangan davlatlar tajribasi ko'rsatadiki, ish beruvchilarni ta'lim jarayonlariga faol jalb qilish institutsional mexanizmlarning samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Ish beruvchi ishtiroki nafaqat ta'lim jarayonining amaliy yo'nalishlarini aniqlashda, balki talabalar va o'quvchilarni mehnat bozorining real talablariga mos professional kompetentsiyalar bilan ta'minlashda ham strategik ahamiyatga ega. Shu sababli, rivojlangan davlatlarda ish beruvchi ishtirokini tartibga solish tizimlari murakkab institutsional yondashuvlar orqali amalga oshiriladi, ular nafaqat huquqiy va normativ-

huquqiy bazaga, balki moliyaviy, pedagogik va tashkilotchi mexanizmlarga ham tayangan holda shakllantiriladi. Xalqaro amaliyotda ish beruvchilarni kasbiy ta'lim tizimiga jalb qilishning turli modellari mavjud. Masalan, Germaniya va Avstriya kabi mamlakatlarda dual ta'lim tizimi ish beruvchilarni institutlar bilan bevosita integratsiyalashga asoslangan. Bu tizimda ish beruvchilar o'quv dasturlarini ishlab chiqishda, amaliy mashg'ulotlarni tashkil etishda va professional sertifikatlashtirish jarayonida faol ishtirok etadilar. Shu bilan birga, Shimoliy Yevropa davlatlarida, xususan, Shvetsiya va Daniyada ish beruvchilar bilan ta'lim muassasalari o'rtasida institutsional hamkorlik platformalari yaratilgan bo'lib, ular orqali mehnat bozori talablarini tahlil qilish va kasbiy standartlarni yangilash mexanizmlari

doimiy ishlaydi[1]. Bu yondashuvlar, o'z navbatida, ish beruvchilarni o'quv jarayonining faol ishtirokchisi sifatida ko'rib, ularni ta'lim tizimining strategik hamkori darajasiga ko'taradi. Ish beruvchi ishtirokini tartibga solishning asosiy maqsadlaridan biri – ta'lim dasturlarini mehnat bozori ehtiyojlariga moslashtirishdir. Bu jarayonda ilmiy tahlil va strategik rejalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki noto'g'ri belgilanadigan talablar yoki ishtiroksiz institutlar bilan hamkorlikning yo'qligi mehnat bozorida kasbiy kompetentsiyalarning mos kelmasligiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan, ish beruvchi ishtirokini tartibga soluvchi mexanizmlar o'z ichiga pedagogik, normativ-huquqiy, moliyaviy va amaliy komponentlarni oladi. Misol uchun, normativ-huquqiy bazaga ish beruvchilar bilan hamkorlikni tartibga soluvchi qonunlar va qoidalar kiradi; pedagogik komponent esa ish beruvchilarni o'quv jarayonlariga jalb qilishning ta'limiy metodik yondashuvlarini o'z ichiga oladi; moliyaviy mexanizmlar esa hamkorlikni rag'batlantiruvchi grantlar, stipendiyalar va investitsiyalarni o'z ichiga oladi[2]. Shuningdek, rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, ish beruvchilarning ta'lim jarayonidagi ishtiroki ikki asosiy yo'nalishda amalga oshadi: birinchisi – ta'lim muassasalari bilan bevosita integratsiyalash, ya'ni ish beruvchilar amaliy mashg'ulotlar, stajirovkalar va treninglar orqali o'quv jarayoniga kiradi; ikkinchisi – strategik maslahatchi sifatida ishtirok, bunda ish beruvchilar ta'lim standartlari, dasturlar va kasbiy kompetentsiyalarni belgilashda ekspert sifatida jalb qilinadi. Bu ikki yo'nalish bir-birini to'ldiruvchi va institutsional hamkorlikni mustahkamlovchi mexanizm sifatida qaraladi. Bundan tashqari, ilmiy adabiyotlarda ish beruvchilarni ta'lim tizimiga jalb qilishning samaradorligi bo'yicha turli nazariy va empirik tadqiqotlar mavjud. Masalan, ish beruvchilar ishtirokini tartibga solishning yuqori darajasi kasbiy tayyorgarlik sifatining oshishi, ishga joylashish samaradorligining ortishi va mehnat

bozoridagi moslashuvchanlikni kuchaytirishi bilan izohlanadi[3]. Shu bilan birga, institutlar va ish beruvchilar o'rtasidagi samarali hamkorlikning yetishmasligi ko'pincha malaka va kompetentsiyalarni ishlab chiqishda nomuvofiqlik, amaliyot va nazariyaning uyg'unlashmasligi kabi muammolarni keltirib chiqaradi. Shu nuqtai nazardan, rivojlangan davlatlarning institutsional tajribasini o'rganish, ish beruvchi ishtirokini tartibga soluvchi mexanizmlarni aniqlash va ularni mamlakatimiz sharoitiga moslashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu ilmiy tadqiqotning asosiy maqsadi ish beruvchi ishtirokini tartibga solishning samarali mexanizmlarini aniqlash, xalqaro tajribalarni tahlil qilish va ularning milliy kontekstda tatbiq etilishi istiqbollarini ko'rsatishdir.

Adabiyotlar tahlili: Ish beruvchilarning kasbiy ta'lim va tayyorgarlik jarayonlaridagi ishtiroki haqida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar global kontekstdagi mehnat bozorining talablariga mos professional kompetentsiyalarni shakllantirish muammosini turli burchaklardan yoritadi. Mazkur adabiyotlar orqali aniqlanishicha, ish beruvchilarning ta'lim tizimiga integratsiyalashuvi nafaqat amaliy bilimlarni yetkazishda, balki o'quv yurtlari bilan hamkorlikda kasbiy talabalarning ish bozoriga o'tish jarayonini qo'llab-quvvatlashda ham strategik vositadir. Masalan, Stephen Jorjning izlanishlari ish joyidagi o'rganish jarayonlarini nazariy jihatdan tushuntiradi va ish beruvchilar bilan birgalikda professional kompetentsiyalarni shakllantirish mexanizmlari haqida chuqur tushuncha beradi. Jorj ish joyini o'rganish muhiti sifatida ko'rib, u yerda ishchilar va o'quvchilarning real ish jarayonlarida qatnashuvi bilimning transformatsion jarayoniga olib kelishini ta'kidlaydi, bu jarayon esa o'quvchilarni amaliy bilimlar bilan boyitadi hamda yirik korxonalar ishtirokidagi o'quv tajribasining samarasini oshiradi[4]. Jorj ishtirok etuvchi o'rganish konsepsiyasiga asoslanib, ish joyida o'rganish (workplace learning) faqat oddiy

ish faoliyati natijasida paydo bo'ladigan "noformal" bilimdan tashqari, nazariy bilimlar bilan tizimli integratsiyalangan professional o'sish mexanizmlarini ham o'z ichiga olishi kerakligini ko'rsatadi. Bu yondashuv ish beruvchilarning kasbiy ta'limda rolini kengaytiradi, chunki ular o'z tashkilotlarining amaliy jarayonlarini o'quv jarayoniga tatbiq etgan holda o'rgatuvchi muhit yaratishda bevosita ishtirok etadi. Jorjning tadqiqotlari xalqaro adabiyotlarda o'rganish nazariyalari asosida ishlangan bo'lib, ish beruvchilarni ta'lim jarayoniga jalb qilgan holda professional bilim va ko'nikmalarni boyitish tahlillarini chuqurlashtiradi (Stephen Jorj nazariy ishlari). Boshqatmondan, Britaniyalik olim Alison Fork ham kasbiy ta'lim va o'qishdagi ish beruvchilar roli bo'yicha tadqiqot olib brogan[5]. Uning ilmiy izlanishlari ayniqsa tajribaviy o'rganish kontseptsiyasiga yo'naltirilgan bo'lib, bu jarayonda ish beruvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlikning sifatiga e'tibor qaratadi. Fork o'z tadqiqotlarida, ayniqsa "apprenticeship" yoki shogirdlik dasturlarida, yirik va kichik korxonalar bilan hamkorlik o'rtasidagi pedagogik yondashuvlarni mukammallashtirishga urg'u beradi. U va uning hamkasblari yondashuvlarining afzalligi shundaki, ish beruvchilar bilan institutsional hamkorlikning keng ko'lamli mexanizmlari nafaqat malaka beruvchi o'quv dasturlarini ishlab chiqishga, balki o'quvchilarni mehnat bozorida raqobatbardosh qilishga yo'naltirilgan strukturaviy o'zgarishlarni amalga oshirishga yordam beradi[6]. Ularning ilmiy ishlari, kasbiy ta'lim va ish beruvchilar o'rtasidagi strategik hamkorlik modeli sifatida "expansive-restrictive continuum" yondashuvini taqdim etadi, u orqali tashkilotlar o'z ta'lim resurslarini kengaytirish yoki cheklangan doirada ishlashni tanlaydi, bu esa ta'lim sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi (Alison Fork tadqiqotlari). Shu bilan birga, milliy va xalqaro ilmiy adabiyotlarning umumiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ish beruvchi ishtirokini tartibga solishning samarali mexanizmlari

nafaqat amaliy hamda normativ asoslarni talab qiladi, balki ularni tashkil etishda pedagogik hamkorlik, institutsional dialog va bilim almashinuvi faol qo'llanilishi shart. Misol uchun, OECD va boshqa xalqaro tashkilotlar ta'lim va kasb tayyorgarligi tizimlarida ish beruvchi ishtirokini rivojlantirish bo'yicha keng qamrovli siyosat yondashuvlarini taklif etadilar, bu orqali ta'lim institutlari mehnat bozorining amaliy ehtiyojlarini aniqroq qondira oladi[7]. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ish beruvchi ishtirokini faollashtiruvchi dasturlar, ayniqsa amaliy mashg'ulotlar, tajriba almashinuvi va hamkorlik platformalari orqali, o'quvchilarning ishga tayyorligi va mehnat bozorida muvaffaqiyat darajasini oshiradi.

Metodologik qism: Ushbu maqolada rivojlangan davlatlarda ish beruvchilarning kasbiy ta'lim tizimiga ishtirokini tartibga solish tajribasini o'rganish uchun ko'p qirrali ilmiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi birinchi navbatda sistematik tahlil va taqqoslash metodiga tayangan bo'lib, xalqaro amaliyot namunalarini solishtirish orqali eng samarali institutsional mexanizmlar aniqlanadi. Shu bilan birga, sifatli tadqiqot metodlari – eksperimental kuzatuvlar, intervyu va holat tahlillari – ish beruvchilar va ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlikning amaliy jihatlarini chuqur o'rganishga imkon berdi. Tadqiqot jarayonida empirik metodlar ham keng qo'llanilib, masalan, ish beruvchilarning o'quv dasturlariga jalb qilinish darajasi, stajirovkalar samaradorligi va professional kompetentsiyalar rivojlanishi statistik ko'rsatkichlar bilan baholandi. Shuningdek, maqolada normativ-huquqiy tahlil metodologiyasi qo'llanilib, rivojlangan davlatlarning mehnat va ta'lim sohasidagi qonuniy bazasi, ish beruvchi ishtirokini tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlar, shuningdek, ularning amaliy tatbiq etilish mexanizmlari batafsil o'rganildi. Bu metodologik yondashuv, ish beruvchilarning ta'lim jarayonidagi rolini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqot davomida komparativ tahlil metodi asosida

Germaniya, Shvetsiya va Avstriya kabi mamlakatlardagi dual ta'lim va hamkorlik platformalarining institutsional mexanizmlari solishtirildi. Shu yondashuv orqali, har bir mamlakatdagi ish beruvchilarni ta'lim jarayoniga jalb qilishning samaradorlik darajasi, amaliy mashg'ulotlar va kasbiy standartlar bilan uyg'unligi aniqlanib, ularning milliy kontekstga moslashtirilish imkoniyatlari o'rganildi. Natijada, ushbu maqolada qo'llangan metodlarning kombinatsiyasi ish beruvchi ishtirokini tartibga solishning institutsional, amaliy va huquqiy jihatlarini kompleks tarzda o'rganishga imkon yaratdi. Sistematik tahlil, empirik kuzatuvlar va normativ-huquqiy tahlilning uyg'un qo'llanilishi maqolaga ilmiy ishonchlik va metodologik aniqlik berdi hamda xalqaro tajribani milliy sharoitga tatbiq etish imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qildi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, rivojlangan davlatlarda ish beruvchilarni kasbiy ta'lim tizimiga jalb qilishning institutsional mexanizmlari o'quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi, bu esa o'quvchilarning professional kompetentsiyalarini rivojlantirish, amaliy tayyorgarlikni kuchaytirish va mehnat bozoridagi moslashuvchanlikni ta'minlash imkonini beradi; sistematik tahlil va xalqaro tajribalar, xususan Germaniya va Shvetsiya misollarida dual ta'lim va hamkorlik platformalari orqali ish beruvchilarni integratsiyalashgan holda jalb qilish, normativ-huquqiy va pedagogik mexanizmlarning uyg'un ishlashini ta'minlab, o'quv jarayonini amaliy va nazariy bilimlarning integratsiyasi orqali yuqori sifatli professional tayyorgarlik bilan bog'laydi, shuningdek, ish beruvchilar bilan institutsional hamkorlik o'quv dasturlarini mehnat bozorining real ehtiyojlariga moslashtirish va strategik rejalashtirishni ta'minlaydigan samarali mexanizm sifatida xizmat qilishi aniqlandi.

Muxokama: Ish beruvchi ishtirokini kasbiy ta'lim tizimida tartibga solish masalasi bo'yicha ilmiy diskussiyalar Jorj va Fork

kabi olimlar tomonidan faol olib borilgan. Stephen Jorjning tadqiqotlari ish joyidagi o'rganish jarayonini markazga qo'yadi va ish beruvchilarni ta'lim jarayonida bevosita amaliy bilimlarni yetkazuvchi hamda professional kompetentsiyalarni shakllantiruvchi muhim subyekt sifatida ko'radi[8]. U, shuningdek, ish joyidagi o'rganish kontseptsiyasining nafaqat noformal bilimga, balki tizimli pedagogik yondashuvlarga asoslangan holda, o'quv jarayonini amaliy va nazariy bilimlar integratsiyasi orqali boyitishini ta'kidlaydi. Shu nuqtai nazardan, Jorj ish beruvchilarni o'quv jarayoniga jalb qilishni o'quvchilarning ishga tayyorligi va amaliy ko'nikmalarining rivojlanishida strategik vosita sifatida baholaydi. Boshqa tomondan, Alison Fork ish beruvchilarning ta'lim jarayonidagi ishtirokini yanada kengroq institutsional va strukturaviy nuqtai nazardan ko'rib chiqadi. Forkning tadqiqotlarida ish beruvchilar bilan hamkorlik dasturlari nafaqat amaliy mashg'ulotlar va stajirovkalarni tashkil etish bilan chegaralanmay, balki o'quv dasturlarining rivojlanishi, malaka standartlarining belgilanishi va o'quvchilarning mehnat bozoridagi moslashuvchanligini oshirishdagi pedagogik va institutsional mexanizmlarni ham qamrab oladi[9]. U ish beruvchilar va ta'lim institutlari o'rtasidagi hamkorlikni "expansive-restrictive continuum" doirasida baholaydi, ya'ni korxonalar o'z ta'lim resurslarini kengaytirish yoki cheklangan doirada ishlash orqali o'quv jarayoniga ta'sir ko'rsatadi, bu esa ta'lim sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mazkur ilmiy munozara shuni ko'rsatdiki, Jorj va Fork yondashuvlarida asosiy farq ish beruvchilar ishtirokining qamrovi va markaziyliigi darajasida namoyon bo'ladi. Jorj individual ish joyidagi o'rganish va amaliy mashg'ulotlar orqali ish beruvchilarni markaziy subyekt sifatida ko'rsa, Fork struktural va institutsional darajada strategik hamkor sifatida jalb qilishni ta'kidlaydi[10]. Shu bilan birga, ikkala olimning tadqiqotlari o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda ish beruvchilarning

rolini bir xilda yuqori baholaydi va ularning kasbiy kompetentsiyalarni shakllantirishdagi o'rnini tan oladi. Shu munozaralar asosida, rivojlangan davlatlar tajribasida ish beruvchi ishtirokini tartibga solish mexanizmlari nafaqat amaliy va pedagogik jihatdan samarali, balki normativ-huquqiy va institutsional darajada ham muvofiqlashtirilgan bo'lishi lozimligi aniqlandi. Jorj va Forkning ilmiy ishlari, bir tomondan, ish beruvchilarni bevosita amaliy jarayonga jalb qilishning ahamiyatini, boshqa tomondan, institutsional va strategik hamkorlik mexanizmlarini mukammallashtirishni birgalikda o'rganish orqali zamonaviy kasbiy ta'lim tizimlarida ish beruvchi ishtirokini optimallashtirishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi.

Xulosa: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda ish beruvchilarni kasbiy ta'lim tizimiga jalb qilish

institutsional, pedagogik va normativ-huquqiy mexanizmlarning uyg'un ishlashiga bog'liq bo'lib, bu jarayon o'quvchilarning professional kompetentsiyalarini rivojlantirish, amaliy tayyorgarlikni oshirish va mehnat bozoridagi moslashuvchanlikni ta'minlashda strategik ahamiyat kasb etadi. Ilmiy tahlil va xalqaro tajribalar, xususan Germaniya, Shvetsiya va Avstriya misollarida, ish beruvchilarning o'quv jarayoniga integratsiyalashuvi amaliy va nazariy bilimlarning uyg'unlashuvini ta'minlash orqali kasbiy tayyorgarlik sifatini sezilarli darajada oshiradi. Jorj va Fork kabi olimlarning ilmiy ishlarida ko'rsatilganidek, ish beruvchilarning ta'lim jarayonidagi ishtiroki individual amaliy mashg'ulotlardan tortib, strategik institutsional hamkorligigacha bo'lgan keng spektrni qamrab oladi va bu esa professional tayyorgarlikning milliy va xalqaro kontekstda samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Xodjaboyev A. R., Husanov I. Kasbiy ta'lim metodologiyasi //Toshkent. Fan texnologiyasi nashriyoti. – 2007.
2. Shomurotova N. КАСБИЙ ТАЪЛИМ МЕТОДИКАСИ //Архив научных исследований. – 2020. – №. 22.
3. Sharipov S. КАСБИЙ ПЕДАГОГИКА //Архив Научных Публикаций JSPI. – 2020.
4. Qo'ysinov O. Kasb ta'limi ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси //Nordic_Press. – 2024. – Т. 2. – №. 0002.
5. Shohbozbek, E. (2025). Theoretical foundations for the development of the spiritual worldview of youth. Maulana, 1(1), 29-35.
6. Orishev J. B. Таълим тизимини бошқаришда узвийликни таъминлаш //Архив Научных Публикаций JSPI. – 2020.
7. Sharipov S. КАСБИЙ ТАЪЛИМ ПЕДАГОГИКАСИ МЕТОДИК ҚўЛланма (ЖАДВАЛЛАР) //Архив Научных Публикаций JSPI. – 2020.
8. Хамидов В. С. и др. Электрон таълим муҳитида касбий компетентликни такомиллаштириш // Монография, Тошкент-2018 йил. – 2018.
9. АКРАМОВА Ф. А., ОЧИЛОВА Г. О. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув методик бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи Кенгаш томонидан “Касбий таълим” таълим йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган.
10. Ергашбаев, Ш. (2025). O'zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish. Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами, 1(1), 314-316.

ETNOLINGVODIDAKTIV YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING ETNOKUTROLOGIK KOMPENTENSIYASINI XALQ DOSTONLARI ORQALI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI(O'ZBEK VA INGLIZ TILI MISOLIDA)

ELOVA UMIDA RUZIMURODOVNA
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti(PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada etnolingvodidativ yondashuv asosida talabalarning etnokulturologik kompetensiyasini xalq dostonlari orqali takomillashtirish metodikasi yoritilgan. Tadqiqotda o'zbek va ingliz xalq dostonlarining lingvistik hamda madaniy imkoniyatlari tahlil qilinib, ularni til ta'limi jarayoniga integratsiya qilish yo'llari ko'rsatib beriladi. Pedagogik tajriba-sinov ishlari Jizzax davlat pedagogika universitetining 186 nafar talabalari ishtirokida o'tkazilib, diagnostik va yakuniy bosqich natijalari qiyosiy tahlil qilindi. Natijalar xalq dostonlariga asoslangan etnolingvodidativ model talabalarning etnokulturologik kompetensiyasini sezilarli darajada oshirganini tasdiqlaydi. Tadqiqot xulosalari chet tillarini o'qitishda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: etnolingvodidaktika, etnokulturologik kompetensiya, xalq dostonlari, til va madaniyat, o'zbek va ingliz tillari, qiyosiy ta'lim.

Аннотация. В статье рассматривается методика совершенствования этнокультурологической компетенции студентов на основе этнолингводидактического подхода с использованием народных эпосов. Анализируются лингвистические и культурные возможности узбекских и английских народных эпосов и способы их интеграции в процесс обучения языку. Педагогический эксперимент был проведён среди 186 студентов Джизакского государственного педагогического университета, результаты диагностического и итогового этапов подвергнуты сравнительному анализу. Полученные данные подтверждают эффективность этнолингводидактической модели в развитии этнокультурологической компетенции обучающихся. Результаты исследования имеют практическое значение для преподавания иностранных языков и межкультурного образования.

Ключевые слова: этнолингводидактика, этнокультурологическая компетенция, народный эпос, язык и культура, узбекский и английский языки, сопоставительное обучение.

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida chet tillarini o'qitish jarayoni nafaqat lingvistik bilimlarni egallash, balki til orqali ifodalanadigan madaniy, tarixiy va milliy qadriyatlarni anglashni ham taqozo etmoqda. Shu bois zamonaviy til ta'limida kommunikativ kompetensiya bilan bir qatorda etnokulturologik kompetensiyani shakllantirish muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Til va madaniyatning uzviy bog'liqligi talabalarda boshqa xalqlarning mentaliteti, an'analari va dunyoqarashini

to'g'ri idrok etish imkonini beradi.

Mazkur jarayonda etnolingvodidativ yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv tilni o'qitishda etnik-madaniy komponentlarni didaktik vosita sifatida qo'llashga asoslanib, o'quvchilarning nafaqat til ko'nikmalarini, balki madaniy tafakkurini ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Etnolingvodidaktika til birliklarini milliy madaniyat bilan uyg'un holda o'rgatish orqali talabalarda chuqur va barqaror bilim shakllanishini ta'minlaydi.

Xalq og'zaki ijodi, xususan xalq dostonlari,

etnokulturologik mazmunga boy bo'lgan noyob manbalardan biridir. Dostonlarda xalqning tarixiy xotirasi, axloqiy qadriyatlari, urf-odatlar, milliy xarakteri va estetik qarashlari mujassam bo'lib, ular til ta'limida samarali didaktik material sifatida foydalanish imkonini beradi. O'zbek xalq dostonlari ("Alpomish", "Go'ro'g'li" va boshqalar) hamda ingliz xalq epik asarlari va balladalari milliy madaniyatni aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy manbalar hisoblanadi.

Shu bilan birga, amaldagi til o'qitish amaliyotida xalq dostonlaridan etnolingvodidaktiv yondashuv asosida tizimli foydalanish yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan. Ko'plab tadqiqotlarda xalq og'zaki ijodi adabiyotshunoslik yoki madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilingan bo'lsa-da, ularning chet tilini o'qitish jarayonida etnokulturologik kompetensiyani rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlari kam o'rganilgan. Ayniqsa, o'zbek va ingliz tillari misolida qiyosiy-etnolingvodidaktiv metodikani ishlab chiqish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Mazkur maqolada etnolingvodidaktiv yondashuv asosida talabalarning etnokulturologik kompetensiyasini xalq dostonlari orqali takomillashtirish metodikasi yoritiladi. Tadqiqotda xalq dostonlarining lingvistik va madaniy potentsiali tahlil qilinib, ularni o'quv jarayoniga integratsiya qilish yo'llari ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari chet tillarini o'qitishda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirishga xizmat qilishi hamda talabalarning madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini rivojlantirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Zamonaviy tilshunoslik va pedagogika fanlarida tilni madaniyat bilan uzviy bog'liq holda o'rganish masalasi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu asosda shakllangan lingvokulturologiya, etnolingvistika va

lingvodidaktika yo'nalishlari til birliklari orqali milliy-madaniy qadriyatlarni ochib berishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni birlashtiradi. Olimlar tilni o'rganish jarayonida madaniy komponentni e'tibordan chetda qoldirish kommunikativ jarayonning to'liq va samarali kechishiga to'sqinlik qilishini ta'kidlaydilar. Lingvokulturologiya doirasida olib borilgan tadqiqotlarda til milliy ong, mentalitet va madaniy tajribaning aks etish shakli sifatida talqin qilinadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, til birliklari nafaqat kommunikativ, balki madaniy-ma'noviy funksiyani ham bajaradi. Shu jihatdan, etnokulturologik kompetensiya shaxsning til orqali milliy madaniyatni anglash, talqin qilish va madaniyatlararo muloqotda undan samarali foydalanish qobiliyatini ifodalaydi. Tadqiqotchilar bu kompetensiyani shakllantirish til ta'limining muhim natijalaridan biri ekanligini qayd etadilar.

Etnolingvodidaktika yo'nalishidagi ilmiy ishlar esa tilni o'qitishda etnik va madaniy omillardan didaktik vosita sifatida foydalanish masalalariga bag'ishlangan. Ushbu yondashuv tarafdorlari til materialini milliy-madaniy mazmun bilan boyitish talabalarning o'rganilayotgan tilga bo'lgan qiziqishini oshirishi, bilimlarni chuqurroq va barqarorroq egallashga xizmat qilishini asoslab beradilar. Ayniqsa, adabiy va folklor matnlar lingvomadaniy ma'lumotlarning tabiiy manbai sifatida baholanadi. Xalq og'zaki ijodi, jumladan xalq dostonlari, etnokulturologik mazmunga boyligi bilan alohida ajralib turadi. Adabiyotshunoslik va folklorshunoslikka oid tadqiqotlarda dostonlar xalqning tarixiy xotirasi, axloqiy me'yorlari, urf-odatlar, qadriyatlar tizimi va estetik qarashlarini aks ettiruvchi muhim manba sifatida tavsiflanadi. O'zbek xalq dostonlari tilida obrazlilik, takroriylik, ramziylik va milliy koloritning kuchli ifodasi kuzatiladi. Ingliz folklor an'anasida ham epik balladalar va xalq rivoyatlari milliy madaniyatni aks ettiruvchi

lingvistik birliklar bilan boyitilgan. Shu bilan birga, mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, xalq dostonlarining chet tilini o'qitish jarayonida etnolingvodidaktiv vosita sifatida qo'llanishi masalasi yetarli darajada o'rganilmagan. Aksariyat tadqiqotlar dostonlarni adabiy yoki madaniy nuqtayi nazardan tahlil qilish bilan cheklanib, ularning didaktik imkoniyatlariga kam e'tibor qaratadi. Ayniqsa, o'zbek va ingliz tillari misolida xalq dostonlarini qiyosiy-etnolingvodidaktiv jihatdan o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar kam uchraydi. Shunday qilib, adabiyotlar sharhi etnolingvodidaktiv yondashuv asosida talabalarining etnokulturologik kompetensiyasini xalq dostonlari orqali takomillashtirish masalasi ilmiy jihatdan yetarlicha yoritilmaganini ko'rsatadi. Mazkur holat ushbu maqolada xalq dostonlarining lingvistik va madaniy imkoniyatlarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilishga qaratilgan metodik yondashuvni ishlab chiqish zaruratini belgilaydi.

Mazkur tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan etnolingvodidaktiv modelning samaradorligini aniqlash maqsadida pedagogik tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Tajriba-sinov jarayonida Jizzax davlat pedagogika universitetining 186 nafar talabalari ishtirok etdi. Ishtirokchilar o'zbek va ingliz tillarini o'rganayotgan bakalavriat bosqichi talabalari bo'lib, ularning yosh, til tayyorgarligi va o'quv sharoitlari

tadqiqot maqsadlariga mosligi inobatga olindi. Tajriba-sinov ishlari diagnostik, shakllantiruvchi va yakuniy bosqichlarda amalga oshirildi. Diagnostik bosqichda talabalarining etnokulturologik kompetensiyasining dastlabki darajasi aniqlandi. Shakllantiruvchi bosqichda etnolingvodidaktiv model asosida xalq dostonlari (o'zbek va ingliz folklori namunalari) bilan ishlashga yo'naltirilgan maxsus mashg'ulotlar o'tkazildi. Yakuniy bosqichda esa talabalarining bilim, ko'nikma va madaniy qarashlaridagi o'zgarishlar baholandi. Tajriba-sinov natijalari talabalarining etnokulturologik kompetensiyasi sezilarli darajada oshganini ko'rsatib, xalq dostonlariga asoslangan etnolingvodidaktiv yondashuvning ta'lim jarayonida samarali ekanligini tasdiqladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tajriba-sinov ishlarining asosiy maqsadi etnolingvodidaktiv model asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarning talabalarining etnokulturologik kompetensiyasiga ta'sirini aniqlashdan iborat bo'ldi. Tadqiqot jarayonida talabalarining etnokulturologik kompetensiyasi past, o'rta va yuqori darajalarda baholandi hamda diagnostik va yakuniy bosqich natijalari qiyosiy tahlil qilindi. Diagnostik bosqichda talabalarining xalq dostonlari asosidagi dastlabki bilimlari, milliy-madaniy tushunchalarni anglash darajasi va madaniyatlararo qiyoslash ko'nikmalari aniqlandi.

1-jadval. Diagnostik bosqichda etnokulturologik kompetensiya darajalari (n = 186)

Kompetensiya darajasi	Talabalar soni	Foiz (%)
Past	82	44,1 %
O'rta	71	38,2 %
Yuqori	33	17,7 %
Jami	186	100 %

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tajriba boshida talabalarining katta qismi (44,1 %) etnokulturologik kompetensiyaning past darajasiga ega bo‘lgan. Bu holat xalq dostonlaridan ta‘lim jarayonida yetarli foydalanilmaganini ko‘rsatadi.

2. Shakllantiruvchi bosqich natijalari

Shakllantiruvchi bosqichda

etnolingvodidaktiv model asosida ishlab chiqilgan mashg‘ulotlar joriy etildi. Mashg‘ulotlarda o‘zbek va ingliz xalq dostonlaridan parchalar asosida lingvokulturologik tahlil, qiyosiy muhokama va ijodiy topshiriqlar bajarildi. Yakuniy bosqichda talabalarining kompetensiya darajasida sezilarli o‘zgarishlar qayd etildi.

2-jadval. Yakuniy bosqichda etnokulturologik kompetensiya darajalari

Kompetensiya darajasi	Talabalar soni	Foiz (%)
Past	29	15,6 %
O‘rta	83	44,6 %
Yuqori	74	39,8 %
Jami	186	100 %

Natijalardan ko‘rinib turibdiki, yuqori darajadagi etnokulturologik kompetensiyaga ega talabalar ulushi 17,7 % dan 39,8 % gacha oshgan, past daraja esa 44,1 % dan 15,6 %

gacha kamaygan.

3. Qiyosiy tahlil natijalari

Tajriba-sinov natijalarini yanada aniqroq ko‘rsatish maqsadida diagnostik va yakuniy bosqich ko‘rsatkichlari qiyoslandi.

3-jadval. Etnokulturologik kompetensiya rivojlanish dinamikasi

Bosqich	Past (%)	O‘rta (%)	Yuqori (%)
Diagnostik	44,1	38,2	17,7
Yakuniy	15,6	44,6	39,8

Ushbu jadval etnolingvodidaktiv model asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar talabalarining etnokulturologik kompetensiyasini tizimli va barqaror rivojlantirganini ko‘rsatadi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot etnolingvodidaktiv yondashuv asosida talabalarining etnokulturologik kompetensiyasini xalq dostonlari orqali takomillashtirish metodikasini ishlab chiqish va uning samaradorligini amaliy jihatdan tekshirishga qaratildi. Tadqiqot natijalari Jizzax davlat pedagogika universitetining 186 nafar talabalari ishtirokida o‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari asosida umumlashtirildi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, xalq

dostonlariga tayangan holda tashkil etilgan etnolingvodidaktiv mashg‘ulotlar talabalarining milliy-madaniy bilimlarini kengaytirish, madaniyatlararo tafakkurini rivojlantirish va tilni madaniy kontekstda anglash qobiliyatini sezilarli darajada oshirdi. Diagnostik va yakuniy bosqich natijalari o‘rtasidagi farq talabalarining etnokulturologik kompetensiyasi barcha darajalarda ijobiy o‘zgarishga uchraganini tasdiqladi.

Tajriba-sinov jarayonida yuqori darajadagi etnokulturologik kompetensiyaga ega talabalar ulushining sezilarli darajada oshgani, past darajadagi kompetensiyaning esa keskin kamaygani aniqlandi. Bu holat etnolingvodidaktiv modelning amaliy samaradorligini va xalq dostonlarining til

ta'limidagi didaktik imkoniyatlarini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Ayniqsa, o'zbek va ingliz xalq dostonlarini qiyosiy o'rganish talabalarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash, o'xshashlik va farqlarni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirdi.

Tadqiqot natijalari shuningdek, xalq dostonlaridan foydalanish talabalarning tilga bo'lgan motivatsiyasini oshirish, o'quv jarayonida faol ishtirokini ta'minlash va madaniyatlararo muloqotga tayyorlashda muhim pedagogik omil ekanligini ko'rsatdi. Etnolingvodidativ yondashuv tilni o'rganishni

faqat grammatik yoki leksik darajada emas, balki madaniy-ma'noviy jihatdan ham chuqurlashtirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, ishlab chiqilgan etnolingvodidativ metodika chet tillarini o'qitish jarayonida samarali qo'llanishi mumkin bo'lib, talabalarning etnokulturologik kompetensiyasini tizimli rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari til ta'limi amaliyotini takomillashtirish, xalq og'zaki ijodini o'quv jarayoniga integratsiya qilish hamda madaniyatlararo ta'limni rivojlantirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Воробьев В. В. Лингвокультурология: теория и методы. – М.: Изд-во РУДН, 2008. – 336 с.
2. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
3. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
4. Карасик В. И. Язык и личность: лингвокультурные концепты. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
5. Halliday M. A. K. Language as Social Semiotic. – London: Edward Arnold, 1978. – 256 p.
6. Hymes D. On Communicative Competence // Sociolinguistics. – Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269–293.
7. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. – Clevedon: Multilingual Matters, 1997. – 124 p.
8. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A Learning-Centred Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 183 p.

FIZIKA FANINI MUTAXASSISLIK FANLARI INTEGRATSIYASI ASOSIDA O'QITISHDA BO'LAJAK MUHANDISLARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

XAYRULLAYEV ASLIDDIN ISATULLAYEVICH

Jizzax politexnika instituti dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada fizika fanini mutaxassislik fanlari bilan integratsiyalashgan holda o'qitish asosida bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda kompetensiyaviy yondashuv, fanlararo integratsiya va kasbiy yo'naltirilgan ta'lim g'oyalari asosida fizika fanining muhandislik ta'limidagi o'rni ochib berilgan. Fizika bilimlarining mutaxassislik fanlari bilan uzviy bog'lanishi talabalarning kasbiy tafakkuri, texnik dunyoqarashi va amaliy muammolarni hal etish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari integratsiyalashgan o'qitish bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda samarali pedagogik mexanizm ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: fizika ta'limi, fanlararo integratsiya, kasbiy kompetentlik, bo'lajak muhandislar, kompetensiyaviy yondashuv, muhandislik ta'limi.

Аннотация. В статье рассматриваются научно-теоретические основы развития профессиональной компетентности будущих инженеров на основе интеграции обучения физике со специальными дисциплинами. В исследовании раскрывается значение компетентностного подхода, междисциплинарной интеграции и профессионально ориентированного обучения в системе инженерного образования. Обосновано, что интеграция физики со специальными дисциплинами способствует формированию профессионального мышления, технического мировоззрения и умений решать практические инженерные задачи. Результаты исследования подтверждают эффективность интегрированного обучения в развитии профессиональной компетентности будущих инженеров.

Ключевые слова: физическое образование, междисциплинарная интеграция, профессиональная компетентность, будущие инженеры, компетентностный подход, инженерное образование.

Kirish

Zamonaviy muhandislik ta'limi sharoitida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish masalasi dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Texnika va texnologiyalarning jadal rivojlanishi, ishlab chiqarish jarayonlarining murakkablashuvi hamda fanlararo integratsiyaning kuchayishi muhandis kadrlar tayyorlash tizimiga yangi talablarni qo'yimoqda. Ushbu jarayonda fizika fani muhandislik bilimlarining fundamental asosi sifatida alohida o'rin egallab, bo'lajak muhandislarning nazariy tafakkuri, texnik dunyoqarashi va kasbiy

fikrlashini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. An'anaviy ta'lim amaliyotida fizika fani ko'pincha umumiy nazariy kurs sifatida o'qitilib, uning mutaxassislik fanlari bilan uzviy bog'liqligi yetarli darajada ta'minlanmaydi. Natijada talabalar fizika qonunlari va tushunchalarini real muhandislik masalalarida qo'llashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Shu bois, fizika fanini mutaxassislik fanlari bilan integratsiyalashgan holda o'qitish bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning samarali pedagogik mexanizmlaridan biri sifatida qaralmoqda. Ilmiy-nazariy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, fanlararo integratsiya asosida

tashkil etilgan ta'lim jarayoni bilimlarning tizimli o'zlashtirilishini ta'minlab, talabalarning analitik, muammoli va ijodiy tafakkurini rivojlantiradi. Ayniqsa, fizika fanining elektrotexnika, mexanika, materialshunoslik, energetika va boshqa mutaxassislik fanlari bilan uyg'unlashuvi bo'lajak muhandislarning kasbiy faoliyatiga zarur bo'lgan kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Bunda fizika qonunlari va modellarining amaliy muhandislik vaziyatlari bilan bog'lanishi kasbiy bilimlarning mazmungan chuqurlashuviga olib keladi. Bugungi kunda kompetensiyaviy yondashuv muhandislik ta'limining yetakchi metodologik asos sifatida e'tirof etilmoqda. Ushbu yondashuv doirasida bo'lajak muhandislarning nafaqat bilim va ko'nikmalari, balki kasbiy faoliyatda mustaqil qaror qabul qilish, muammolarni tahlil qilish va innovatsion yechimlar ishlab chiqish qobiliyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, fizika fanini mutaxassislik fanlari integratsiyasi asosida o'qitish bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslarini chuqur tadqiq etishni taqozo etadi. Mazkur maqolada fizika fanini mutaxassislik fanlari bilan integratsiyalashgan holda o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari yoritilib, ushbu yondashuvning bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari muhandislik ta'limida fanlararo integratsiyani samarali tashkil etish va ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan ilmiy xulosalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

Bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika va muhandislik ta'limi nazariyasida muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur muammo kompetensiyaviy yondashuv, fanlararo integratsiya, fundamental va amaliy bilimlar uyg'unligi nuqtai nazaridan keng yoritilgan. Tadqiqotchilar muhandislik

ta'limida tabiiy fanlar, xususan, fizika fanining metodologik va amaliy ahamiyatini alohida ta'kidlaydilar.

Xorijiy ilmiy manbalarda muhandislik ta'limining kompetensiyaviy modeli asosida tashkil etilishi bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini oshirishning muhim omili sifatida qaraladi. J. Bruner, J. Dewey, E. Wenger, L. Darling-Hammond kabi olimlar o'z tadqiqotlarida bilimlarning kontekstual o'zlashtirilishi, tajribaga asoslangan ta'lim va fanlararo yondashuvlarning samaradorligini asoslab berganlar. Ularning ishlarida fizika fanining muhandislik tafakkurini shakllantirishdagi roli nazariy bilimlarni real texnik muammolar bilan bog'lash orqali namoyon bo'lishi ta'kidlanadi.

Muhandislik ta'limida fanlararo integratsiya masalalari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda fizika fanining mutaxassislik fanlari bilan uzviy bog'liqligi muhim pedagogik shart sifatida e'tirof etiladi. Xususan, integratsiyalashgan ta'lim modeli bilimlarning fragmentar emas, balki tizimli o'zlashtirilishini ta'minlashi, talabalar tafakkurining analitik va muammoli yo'naltirilganligini rivojlantirishi ilmiy jihatdan asoslangan. Bu yondashuvda fizika qonunlari va tushunchalarining elektrotexnika, mexanika, energetika va texnologik jarayonlar bilan uyg'unligi muhandislik kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

MDH davlatlari olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda fizika fanini o'qitishda integratsiyaviy va kontekstli yondashuvlar muhim metodik asos sifatida ko'rib chiqilgan. V.P. Bespalko, A.A. Verbitskiy, I.A. Zimnyaya, N.V. Kuzmina kabi olimlar ishlarida kasbiy faoliyatni modellashtirish, kontekstli o'qitish va kompetensiyaviy yondashuv bo'lajak muhandislarning kasbiy tayyorgarligini oshirishning samarali vositasi sifatida talqin etiladi. Ushbu tadqiqotlarda fizika fanining kasbiy yo'naltirilgan mazmunini shakllantirish muhim didaktik vazifa sifatida belgilangan.

O'zbekiston olimlarining ilmiy izlanishlarida ham fizika fanini o'qitishda

integratsiyaviy yondashuv va kasbiy yo'naltirilgan ta'lim masalalariga katta e'tibor qaratilgan. N.S. Sayidahmedov, R.H. Jo'rayev, B.X. Xodjayeov, Sh.Q. Mardonov kabi tadqiqotchilar pedagogik texnologiyalar, kompetensiyaviy yondashuv va fanlararo aloqalar asosida ta'lim jarayonini tashkil etish masalalarini yoritganlar. Ularning ishlarida fizika fanini mutaxassislik fanlari bilan bog'lash bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi. Shuningdek, so'nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda raqamli texnologiyalar, virtual laboratoriyalar, modellash dasturlari va simulyatsiyalar asosida fizika fanini o'qitish masalalari ham keng yoritilmoqda. Ushbu tadqiqotlarda integratsiyalashgan va texnologiyaga asoslangan o'qitish talabalarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim omil ekanligi asoslab berilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, fizika fanini mutaxassislik fanlari integratsiyasi asosida o'qitish bo'yicha alohida ilmiy qarashlar mavjud bo'lsa-da, mazkur yondashuvning bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishdagi ilmiy-nazariy asoslarini kompleks tarzda ochib berish masalasi yetarlicha chuqur tadqiq etilmagan. Ayniqsa, integratsiyalashgan ta'limning kompetensiyaviy natijalari va ularni baholash mexanizmlari qo'shimcha ilmiy izlanishlarni talab etadi.

Tadqiqot jarayonida fizika fanini mutaxassislik fanlari integratsiyasi asosida o'qitishning bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga ta'siri tizimli ravishda tahlil qilindi. Tahlil jarayonida o'quv dasturlarining mazmuni, o'qitish metodlari, fanlararo aloqalarning darajasi hamda talabalar faoliyatida shakllanayotgan kasbiy kompetensiyalar o'zaro bog'liqlikda o'rganildi. Dastlab, an'anaviy fizika o'qitish modeli tahlil qilinib, uning asosiy kamchiliklari aniqlandi. Jumladan, fizika qonunlari va tushunchalarining mutaxassislik fanlari bilan yetarli darajada

bog'lanmagani, nazariy bilimlarning amaliy muhandislik vazifalari bilan integratsiyasi sustligi talabalar tomonidan bilimlarning fragmentar o'zlashtirilishiga olib kelayotgani kuzatildi. Bu holat bo'lajak muhandislarning kasbiy faoliyatga tayyorgarlik darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida baholandi. Keyingi bosqichda fizika fanini mutaxassislik fanlari bilan integratsiyalashgan holda o'qitish modeli tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, integratsiyalashgan yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonida talabalar fizika bilimlarini real muhandislik masalalari bilan bog'lash imkoniyatiga ega bo'ladi. Ayniqsa, mexanika, elektr va magnit hodisalari, termodinamika hamda to'liqlar bo'limlarining mutaxassislik fanlari bilan uyg'unlashtirilgan holda o'qitilishi talabalarning kasbiy tafakkuri va texnik dunyoqarashini rivojlantirishga xizmat qildi. Tajriba-sinov jarayonida aniqlanishicha, integratsiyalashgan ta'lim sharoitida o'qitilgan talabalar muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, fizik qonunlar asosida muhandislik yechimlarini asoslash va nazariy bilimlarni amaliy faoliyatga tatbiq etish borasida yuqori natijalarni namoyon etdilar. Bu holat bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligining muhim tarkibiy qismlari – analitik fikrlash, muammoli yondashuv va kasbiy qaror qabul qilish ko'nikmalarining rivojlanganligini ko'rsatadi. Shuningdek, tahlil natijalari integratsiyalashgan o'qitishda interfaol metodlar, amaliy topshiriqlar, loyihaviy faoliyat va modellash elementlaridan foydalanish ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshirishini tasdiqladi. Bunday yondashuv talabalarni faol o'quv faoliyatiga jalb etib, ularning mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvini rivojlantirdi.

Olingan natijalar asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

fizika fanini mutaxassislik fanlari integratsiyasi asosida o'qitish bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda yuqori pedagogik

samaradorlikka ega;

integratsiyalashgan ta'lim bilimlarning tizimli va ongli o'zlashtirilishini ta'minlaydi;

nazariy va amaliy bilimlar uyg'unligi muhandislik tafakkurining shakllanishiga xizmat qiladi;

kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan integratsiyalashgan o'qitish ta'lim sifatini oshiradi.

Umuman olganda, tahlil va natijalar fizika fanini mutaxassislik fanlari integratsiyasi asosida o'qitish bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning muhim ilmiy-pedagogik omili ekanligini tasdiqladi hamda mazkur yondashuvni muhandislik ta'limi amaliyotiga keng joriy etish zarurligini asoslab berdi.

O'tkazilgan tadqiqotlar va tahlillar fizika fanini mutaxassislik fanlari integratsiyasi asosida o'qitish bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda muhim ilmiy-pedagogik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Zamonaviy muhandislik ta'limida nazariy bilimlarni amaliy kasbiy faoliyat bilan uyg'unlashtirish zarurati integratsiyalashgan ta'lim yondashuvining dolzarbligini yanada oshirmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, fizika fanining mutaxassislik fanlari bilan uzviy bog'langan holda o'qitilishi talabalar tomonidan bilimlarning tizimli va ongli o'zlashtirilishini ta'minlaydi, ularning kasbiy tafakkuri, texnik dunyoqarashi hamda muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Integratsiyalashgan o'qitish sharoitida bo'lajak muhandislar fizika qonunlari va modellarini real muhandislik vazifalarini hal etishda samarali qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shuningdek, interfaol metodlar, loyihaviy faoliyat, amaliy mashg'ulotlar va modellashtirish elementlariga asoslangan integratsiyalashgan ta'lim muhandislik kompetensiyalarining shakllanishida ijobiy natijalar beradi. Bu jarayon talabalarni faol o'quv faoliyatiga jalb etib, ularning mustaqil va ijodiy fikrlashini kuchaytiradi. Umuman

olganda, fizika fanini mutaxassislik fanlari integratsiyasi asosida o'qitish bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning samarali pedagogik modeli sifatida e'tirof etilishi mumkin. Tadqiqotda ilgari surilgan ilmiy-nazariy xulosalar muhandislik ta'limi tizimida fanlararo integratsiyani yanada takomillashtirish, ta'lim sifatini oshirish va raqobatbardosh muhandis kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari asosida fizika fanini mutaxassislik fanlari integratsiyasi asosida o'qitish jarayonini samarali tashkil etishga qaratilgan quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- Fizika fanining kasbiy yo'naltirilgan mazmunini shakllantirish.

Fizika kursi bo'limlarini muhandislik mutaxassislik fanlari (mexanika, elektrotexnika, energetika, materialshunoslik va boshqalar) bilan uzviy bog'langan holda qayta ko'rib chiqish va ularning kasbiy ahamiyatini ochib beruvchi misol va masalalar bilan boyitish tavsiya etiladi.

- Fanlararo integratsiyalashgan o'quv dasturlarini ishlab chiqish.

Fizika va mutaxassislik fanlari o'rtasidagi mantiqiy ketma-ketlikni ta'minlovchi integratsiyalashgan o'quv rejalarini yaratish, o'quv mavzularini uyg'unlashtirish orqali bilimlarning tizimli o'zlashtirilishini ta'minlash lozim.

- Amaliy va muammoli topshiriqlar ulushini oshirish.

Fizika mashg'ulotlarida real muhandislik vaziyatlariga asoslangan masalalar, keyslar va loyiha topshiriqlarini keng qo'llash bo'lajak muhandislarning kasbiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

- Interfaol va innovatsion o'qitish metodlaridan foydalanish.

Integratsiyalashgan ta'lim jarayonida loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim, modellashtirish va simulyatsiya metodlarini joriy etish tavsiya etiladi.

- Raqamli texnologiyalar va virtual laboratoriyalardan foydalanish.

Fizika fanini o'qitishda kompyuter modellashtirish dasturlari, virtual laboratoriyalar va simulyatsiya muhitlaridan foydalanish talabalar bilimlarining amaliy yo'naltirilganligini oshiradi.

- O'qituvchilar o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish.

Fizika va mutaxassislik fanlari o'qituvchilari o'rtasida hamkorlikda darslarni rejalashtirish, integratsiyalashgan mashg'ulotlar va qo'shma loyihalarni tashkil etish samaradorlikni oshiradi.

- Kasbiy kompetensiyalarni baholash mezonlarini takomillashtirish. Bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini

baholashda faqat nazariy bilimlarni emas, balki muammoli vaziyatlarni hal etish, tahlil qilish va amaliy yechimlar ishlab chiqish ko'nikmalarini ham inobatga olish lozim.

- Integratsiyalashgan ta'lim samaradorligini monitoring qilish.

Fizika fanini integratsiya asosida o'qitish natijalarini muntazam monitoring qilish, tahlil qilish va natijalarga ko'ra o'quv jarayonini takomillashtirib borish tavsiya etiladi.

Mazkur amaliy tavsiyalar muhandislik ta'limida fizika fanini o'qitish sifatini oshirish, fanlararo integratsiyani kuchaytirish va bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Dewey J. Democracy and Education. – New York: Macmillan, 1916. – 434 p.
2. Bruner J. The Process of Education. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960. – 92 p.
3. Schön D. A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983. – 374 p.
4. Darling-Hammond L. Powerful Teacher Education: Lessons from Exemplary Programs. – San Francisco: Jossey-Bass, 2006. – 432 p.
5. Guskey T. R. Evaluating Professional Development. – Thousand Oaks, CA: Corwin Press, 2000. – 256 p.
6. Verbitskiy A. A. Kontekstli o'qitish nazariyasi va texnologiyasi. – Moskva: Logos, 2004. – 240 b.
7. Bepalko V. P. Pedagogika va o'qitish texnologiyalari. – Moskva: Pedagogika, 1995. – 336 b.
8. Zimnyaya I. A. Kompetensiyaviy yondashuv: nazariya va amaliyot. – Moskva: MGIU, 2006. – 348 b.
9. Kuzmina N. V. O'qituvchi shaxsining professionalizmi. – Sankt-Peterburg: Piter, 2001. – 320 b.
10. Hake R. R. Interactive-engagement versus traditional methods: A six-thousand-student survey of mechanics test data for introductory physics courses // American Journal of Physics. – 1998. – Vol. 66, No. 1. – P. 64–74.
11. Prince M. Does Active Learning Work? A Review of the Research // Journal of Engineering Education. – 2004. – Vol. 93, No. 3. – P. 223–231.
12. Sayidahmedov N. S. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2006. – 256 b.
13. Jo'rayev R. H. Ta'lim jarayonini loyihalash va boshqarish. – Toshkent: O'qituvchi, 2010. – 224 b.
14. Xodjayev B. X. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 198 b.
15. Mardonov Sh. Q. Muhandislik ta'limida kompetensiyaviy yondashuv. – Toshkent: Fan, 2017. – 212 b.

FIZIKA FANINI MUTAXASSISLIK FANLARI INTEGRATSIYASI ASOSIDA O‘QITISHDA BO‘LAJAK MUHANDISLARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

**XABIBA AGALIYEVA -Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika
Universiteti huzuridagi Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning
malakasini oshirish tarmoq Markazi “Ta’lim texnologiyalari” kafedrası PhD.,
v.v.b. dotsenti**

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagog kadrlar malaka oshirish tizimini takomillashtirishning zamonaviy tendensiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida malaka oshirish tizimining an’anaviy va innovatsion modellari qiyosiy o‘rganilib, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan, modullashtirilgan hamda raqamli ta’limga asoslangan yondashuvlarning pedagoglarning kasbiy rivojiga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, masofaviy va aralash ta’lim shakllarining imkoniyatlari, individual ta’lim trayektoriyalarini joriy etish hamda refleksiv baholash mexanizmlarining ahamiyati asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari malaka oshirish tizimini modernizatsiya qilish va ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: malaka oshirish, uzluksiz kasbiy rivojlanish, kompetensiyaviy yondashuv, pedagog kadrlar, raqamli ta’lim, ta’lim sifati.

Аннотация. В статье анализируются современные тенденции совершенствования системы повышения квалификации педагогических кадров. В ходе исследования проведён сравнительный анализ традиционных и инновационных моделей повышения квалификации, раскрыта роль компетентностного, личностно-ориентированного, модульного и цифрового подходов в профессиональном развитии педагогов. Особое внимание уделяется возможностям дистанционного и смешанного обучения, индивидуальных образовательных траекторий и рефлексивных механизмов оценки. Полученные результаты могут быть использованы при модернизации системы повышения квалификации и повышении качества образования.

Ключевые слова: повышение квалификации, непрерывное профессиональное развитие, компетентностный подход, педагогические кадры, цифровое образование, качество образования.

Kirish

Hozirgi globallashtirish va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimining barcha bo‘g‘inlarida kadrlar salohiyatini uzluksiz rivojlantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini yangilash, zamonaviy bilim, ko‘nikma va malakalar bilan boyitish jarayonida malaka oshirish tizimi muhim institutsional mexanizm sifatida namoyon bo‘lmoqda. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur‘atlari, mehnat bozori talablari hamda ta’lim sifatiga qo‘yilayotgan yangi mezonlar malaka oshirish tizimini an’anaviy yondashuvlardan voz kechib,

innovatsion va moslashuvchan model asosida takomillashtirishni taqozo etmoqda. So‘nggi yillarda ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar malaka oshirish jarayonini faqat bilimlarni yangilash bilan cheklab qo‘ymasdan, balki pedagog shaxsining kasbiy-ijodiy rivoji, refleksiv tafakkuri, raqamli kompetensiyasi va kasbiy moslashuvchanligini rivojlantirishga yo‘naltirilganligini ko‘rsatmoqda. Shu jihatdan, malaka oshirish tizimini takomillashtirishga oid zamonaviy tendensiyalarni aniqlash va tahlil qilish, ularning nazariy-metodologik asoslarini yoritish hamda amaliy ahamiyatini belgilash ilmiy tadqiqotlar uchun muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda malaka oshirish

tizimida modullashtirilgan o'qitish, masofaviy va aralash ta'lim shakllari, individual ta'lim trayektoriyalari, kompetensiyaviy yondashuv, refleksiv baholash hamda raqamli ta'lim platformalaridan foydalanish kabi tendensiyalar tobora keng qo'llanilmoqda. Bu jarayonlar pedagoglarning kasbiy ehtiyojlari va shaxsiy rivojlanish imkoniyatlarini inobatga olgan holda, malaka oshirishning samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, xalqaro tajriba va milliy ta'lim tizimi o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash masalasi ham alohida ilmiy tahlilni talab etadi. Mazkur maqolada malaka oshirish tizimini takomillashtirishning asosiy tendensiyalari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinib, ularning ta'lim sifatini oshirishdagi o'rni va pedagoglarning kasbiy rivojiga ta'siri yoritiladi. Tadqiqot natijalari malaka oshirish tizimini modernizatsiya qilish, uni zamonaviy ta'lim talablariga moslashtirish hamda uzluksiz kasbiy rivojlanishni ta'minlashga qaratilgan ilmiy xulosalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

Malaka oshirish tizimini takomillashtirish masalasi pedagogika, ta'lim menejmenti va uzluksiz ta'lim nazariyasi doirasida ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ilmiy adabiyotlarda mazkur tushuncha pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ularning professional moslashuvchanligini ta'minlash hamda ta'lim sifati barqarorligini oshirish bilan bevosita bog'liq holda talqin qilinadi. Xorijiy ilmiy manbalarda malaka oshirish "uzluksiz kasbiy rivojlanish" (Continuous Professional Development – CPD) konsepsiyasi asosida yoritilib, pedagogning butun kasbiy faoliyati davomida bilim va ko'nikmalarini yangilab borish zarurligi ta'kidlanadi. J. Dewey, D. Schön, M. Fullan kabi olimlar o'z tadqiqotlarida refleksiv faoliyat, tajribaga asoslangan o'rganish va kasbiy o'sishning ijtimoiy omillariga alohida e'tibor qaratganlar. Ularning ishlarida malaka oshirish jarayoni

faqat kurslar bilan chegaralanmay, pedagogning o'z-o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan doimiy jarayon sifatida talqin qilinadi. Yevropa va AQSh ta'lim tizimlariga oid tadqiqotlarda malaka oshirishning modullashtirilgan, kompetensiyaviy va individual ta'lim trayektoriyalariga asoslangan modellari keng yoritilgan. Xususan, T. Guskey, A. Hargreaves, L. Darling-Hammond ishlarida pedagoglarning ehtiyojlari, ta'lim muassasasi rivoji va ta'lim natijalari o'rtasidagi uzviy bog'liqlik asoslab berilgan. Ushbu yondashuvlarda malaka oshirish samaradorligini baholash muhim metodik muammo sifatida ko'riladi. MDH davlatlari olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda malaka oshirish tizimi pedagog kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlashning muhim tarkibiy qismi sifatida o'rganilgan. V.P. Bespalko, I.A. Zimnyaya, N.V. Kuzmina, A.A. Verbitskiy kabi olimlar kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va kasbiy faoliyatni modellashtirish masalalarini chuqur tahlil qilganlar. Ularning ilmiy qarashlarida malaka oshirish pedagog shaxsining kasbiy madaniyati va professional tafakkurini rivojlantirish vositasi sifatida baholanadi. O'zbekiston olimlarining tadqiqotlarida malaka oshirish tizimini takomillashtirish masalasi milliy ta'lim islohotlari, normativ-huquqiy hujjatlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'un holda yoritilgan. N.S. Sayidahmedov, R.H. Jo'rayev, B.X. Xodjayev, Sh.Q. Mardonov va boshqa olimlar ishlarida malaka oshirishning mazmuni, shakllari va metodlarini yangilash, interfaol va innovatsion yondashuvlarni joriy etish masalalariga e'tibor qaratilgan. Ushbu tadqiqotlarda pedagoglarning kasbiy ehtiyojlari va ta'lim jarayonining real sharoitlari o'rtasidagi muvofiqlik muhim omil sifatida ko'rsatiladi. Shuningdek, so'nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda raqamli ta'lim, masofaviy va aralash o'qitish, onlayn platformalar asosida malaka oshirish masalalari alohida tadqiqot

obyektiga aylangan. Bu yo'nalishdagi ishlarda ta'lim jarayonining moslashuvchanligi, individuallashtirilishi va ochiqdigi malaka oshirish tizimini modernizatsiya qilishning asosiy tendensiyalari sifatida e'tirof etiladi. Shu bilan birga, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mavjud tadqiqotlarda malaka oshirish tizimini takomillashtirish tendensiyalarini kompleks, tizimli va milliy ta'lim kontekstida chuqur tahlil qilish masalasi yetarlicha yoritilmagan. Ayniqsa, zamonaviy tendensiyalarning amaliy samaradorligi, ularning pedagog kasbiy rivojiga ta'siri va baholash mexanizmlarini takomillashtirish masalalari qo'shimcha ilmiy izlanishlarni talab etadi.

Tadqiqot jarayonida malaka oshirish tizimini takomillashtirishga oid zamonaviy tendensiyalar pedagogik, tashkiliy va texnologik mezonlar asosida tahlil qilindi. Tahlil jarayonida mavjud normativ-huquqiy hujjatlar, amaliy tajribalar, ilg'or xorijiy modellarning moslashuv imkoniyatlari hamda pedagog kadrlarning kasbiy ehtiyojlari o'zaro solishtirildi. Birinchi navbatda, amaldagi malaka oshirish tizimining an'anaviy modeli tahlil qilinib, uning asosiy cheklovlari aniqlashtirildi. Jumladan, o'qitish mazmunining standartlashtirilganligi, individual ehtiyojlarning yetarlicha inobatga olinmasligi, refleksiv tahlil va natijaviylikka yo'naltirilgan baholash mexanizmlarining sustligi tizim samaradorligini pasaytiruvchi omillar sifatida belgilandi. Shu bilan birga, qisqa muddatli kurslar pedagoglarning real kasbiy muammolarini hal etishda doim ham yetarli bo'la olmasligi aniqlandi. Keyingi bosqichda zamonaviy tendensiyalar asosida joriy etilayotgan innovatsion yondashuvlar tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, modullashtirilgan va kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan malaka oshirish modellari pedagoglarning kasbiy rivojiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, o'quv modullarining amaliy faoliyatga yo'naltirilganligi, muammoli vaziyatlar asosida

tashkil etilishi va refleksiv topshiriqlar bilan boyitilishi pedagoglarning kasbiy fikrlashini faollashtiradi. Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan masofaviy va aralash ta'lim shakllari ham muhim natijalarni namoyon etdi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, onlayn platformalar orqali tashkil etilgan malaka oshirish jarayoni pedagoglarning ta'lim resurslariga erkin kirishini ta'minlab, ularning o'quv faoliyatini individuallashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, raqamli muhitda o'z-o'zini baholash va refleksiya elementlarining joriy etilishi kasbiy o'sish jarayonining uzluksizligini ta'minlaydi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, malaka oshirish tizimini takomillashtirishda quyidagi asosiy tendensiyalar yuqori samaradorlikka ega:

- kompetensiyaviy va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvning ustuvorligi;

- modullashtirilgan va moslashuvchan o'quv dasturlarini joriy etish;

- raqamli, masofaviy va aralash ta'lim shakllaridan keng foydalanish;

- refleksiv tahlil va natijaviy baholash mexanizmlarini kuchaytirish;

- pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta'minlovchi muhitni shakllantirish.

Umuman olganda, tahlil va natijalar malaka oshirish tizimini modernizatsiya qilish pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ta'lim sifatini oshirish va zamonaviy ta'lim talablariga moslashishda muhim pedagogik omil ekanligini tasdiqladi.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqotlar va tahlillar malaka oshirish tizimini takomillashtirish masalasi zamonaviy ta'lim taraqqiyotining muhim yo'nalishlaridan biri ekanligini tasdiqladi. Globallashtirish, raqamli transformatsiya va mehnat bozori talablarining o'zgarib borishi sharoitida pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini muntazam yangilab borish

zarurati malaka oshirish tizimining mazmuni, shakllari va metodlarini tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, an'anaviy malaka oshirish modellari pedagoglarning individual ehtiyojlari va kasbiy muammolarini to'liq qamrab ololmaydi. Shu bois, kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan va modullashtirilgan

masofaviy va aralash ta'lim shakllari malaka oshirish tizimining moslashuvchanligini oshirib, pedagoglarga ta'lim resurslaridan erkin foydalanish imkonini yaratadi. Bu holat pedagoglarning kasbiy motivatsiyasini kuchaytirib, ularning o'z ustida ishlashga bo'lgan mas'uliyatini oshiradi.

Umuman olganda, malaka oshirish tizimini takomillashtirish pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ta'lim sifatini oshirish va ta'lim tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim pedagogik omil sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotda aniqlangan xulosalar va umumlashtirilgan natijalar malaka oshirish tizimini modernizatsiya qilishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari asosida malaka oshirish tizimini samarali takomillashtirishga qaratilgan quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Kompetensiyaviy yondashuvni ustuvor qilish.

Malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqishda pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini (metodik, kommunikativ, raqamli, refleksiv) rivojlantirishga yo'naltirilgan aniq mezon va ko'rsatkichlar belgilanishi zarur.

Modullashtirilgan va moslashuvchan o'quv dasturlarini joriy etish.

O'quv kurslari qisqa, mazmunan yakunlangan modullar asosida tashkil etilib, pedagoglarga o'z kasbiy ehtiyojlari va tajribasiga mos modullarni tanlash imkoniyati yaratilishi lozim.

Individual ta'lim trayektoriyalarini ishlab

yondashuvlarga asoslangan malaka oshirish tizimi pedagoglarning kasbiy rivojiga yanada samarali ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, amaliy faoliyatga yo'naltirilgan topshiriqlar, refleksiv tahlil va o'z-o'zini baholash mexanizmlarining joriy etilishi kasbiy o'sish jarayonining uzluksizligini ta'minlaydi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan chiqish.

Malaka oshirish jarayonida pedagoglarning kasbiy darajasi, ish tajribasi va shaxsiy rivojlanish ehtiyojlari hisobga olinib, individual rivojlanish rejalari (portfolio, yo'l xaritasi) shakllantirilishi tavsiya etiladi.

Raqamli va aralash ta'lim shakllaridan samarali foydalanish.

Masofaviy va aralash (blended learning) ta'lim texnologiyalarini keng joriy etish orqali malaka oshirishning hududiy va vaqt bilan bog'liq cheklovlarini bartaraf etish lozim.

Amaliy faoliyatga yo'naltirilgan topshiriqlar ulushini oshirish.

Trening, keys-stadi, loyiha va muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar pedagoglarning real kasbiy muammolarini hal etishga xizmat qilishi kerak.

Refleksiv tahlil va baholash mexanizmlarini kuchaytirish.

Malaka oshirish jarayonida o'z-o'zini baholash, refleksiv kundaliklar va yakuniy tahliliy hisobotlar joriy etilishi pedagoglarning kasbiy o'sishini nazorat qilish imkonini beradi.

Mentorlik va professional hamjamiyatlarni rivojlantirish.

Tajribali pedagoglar ishtirokida mentorlik tizimini yo'lga qo'yish hamda professional onlayn va oflayn hamjamiyatlarni shakllantirish malaka oshirishning uzluksizligini ta'minlaydi.

Natijadorlikka asoslangan monitoring tizimini yaratish.

Malaka oshirish samaradorligini baholashda faqat sertifikatlash emas, balki pedagogning amaliy faoliyatidagi ijobiy o'zgarishlar asosiy mezon sifatida e'tiborga

olinishi lozim.

Mazkur amaliy tavsiyalar malaka oshirish tizimini zamonaviy ta'lim talablariga moslashtirish, pedagoglarning kasbiy

salohiyatini oshirish hamda ta'lim sifatini barqaror rivojlantirishda samarali natijalarga erishishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dewey J. Democracy and Education. – New York: Macmillan, 1916. – 434 p.
2. Schön D. A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983. – 374 p.
3. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. – New York: Teachers College Press, 2007. – 338 p.
4. Guskey T. R. Evaluating Professional Development. – Thousand Oaks, CA: Corwin Press, 2000. – 256 p.
5. Darling-Hammond L., Hyler M. E., Gardner M. Effective Teacher Professional Development. – Palo Alto: Learning Policy Institute, 2017. – 76 p.
6. Hargreaves A., Fullan M. Professional Capital: Transforming Teaching in Every School. – New York: Teachers College Press, 2012. – 224 p.
7. Bepalko V. P. Pedagogika va o'qitish texnologiyalari. – Moskva: Pedagogika, 1995. – 336 b.
8. Zimnyaya I. A. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Logos, 2004. – 384 b.
9. Kuzmina N. V. O'qituvchi shaxsining professionalizmi. – Sankt-Peterburg: Piter, 2001. – 320 b.
10. Verbitskiy A. A. Kontekstli ta'lim nazariyasi va texnologiyasi. – Moskva: MGIU, 2004. – 240 b.
11. Sayidahmedov N. S. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2006. – 256 b.
12. Jo'rayev R. H. Ta'lim jarayonini loyihalash va boshqarish. – Toshkent: O'qituvchi, 2010. – 224 b.
13. Xodjayev B. X. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 198 b.
14. Mardonov Sh. Q. Pedagog kadrlar malakasini oshirishning metodologik asoslari. – Toshkent: Fan, 2015. – 212 b.
15. UNESCO. Teacher Professional Development: Global Trends and Perspectives. – Paris: UNESCO Publishing, 2019. – 112 p.
16. OECD. Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. – Paris: OECD Publishing, 2018. – 148

O'QUVCHILARNING TANQIDIY TAFAKKURINI INTEGRATSION USULLAR ORQALI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

KAZBEKOVA FARIZA PO'LATIVNA

Navoiy davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini integratsion usullar asosida rivojlantirish texnologiyasining pedagogik mohiyati va samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda fanlararo integratsiya, muammoli ta'lim, loyihaviy faoliyat va interfaol metodlar orqali o'quvchilarning tahliliy, baholovchi va refleksiv fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyatlari yoritiladi. Olingan natijalar integratsion yondashuv o'quvchilarning bilish faolligini oshirish, bilimlarni tizimli o'zlashtirish va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantirishda samarali pedagogik texnologiya ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: tanqidiy tafakkur, integratsion usullar, fanlararo integratsiya, muammoli ta'lim, loyihaviy faoliyat, interfaol metodlar.

Аннотация. В статье анализируется педагогическая сущность и эффективность технологии развития критического мышления учащихся на основе интеграционных методов обучения. Рассматриваются возможности формирования аналитических, оценочных и рефлексивных навыков мышления посредством междисциплинарной интеграции, проблемного обучения, проектной деятельности и интерактивных методов. Полученные результаты подтверждают, что интеграционный подход является эффективной педагогической технологией повышения познавательной активности, системного усвоения знаний и развития самостоятельного мышления учащихся.

Ключевые слова: критическое мышление, интеграционные методы, междисциплинарная интеграция, проблемное обучение, проектная деятельность, интерактивные методы.

Kirish

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish muammosi ustuvor pedagogik vazifalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Globallashuv, axborot oqimining keskin ortishi hamda fan va texnologiyalar rivojining jadallashuvi sharoitida o'quvchilardan nafaqat tayyor bilimlarni egallash, balki ularni tahlil qilish, baholash, solishtirish va asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyatiga ega bo'lish talab etilmoqda. Shu bois ta'lim jarayonida tanqidiy tafakkurni shakllantirishga yo'naltirilgan samarali pedagogik texnologiyalarni joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

An'anaviy o'qitish amaliyotida o'quvchilarning reproduktiv faoliyati ustunlik

qilishi, fanlar o'rtasidagi aloqalarning yetarli darajada ta'minlanmasligi tanqidiy tafakkurning rivojlanishiga ma'lum darajada to'sqinlik qilmoqda. Bunday sharoitda o'quvchilarda bilimlarning parchalangan holda shakllanishi kuzatiladi, bu esa ularning muammoli vaziyatlarni kompleks tahlil qilish imkoniyatlarini cheklaydi. Shu nuqtai nazardan, integratsion usullar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning tafakkur faoliyatini faollashtirishning muhim vositasi sifatida qaralmoqda.

Ilmiy-pedagogik tadqiqotlarda integratsion yondashuv fanlararo aloqalarni kuchaytirish, bilimlarni tizimli va mazmunli o'zlashtirish hamda o'quvchilarning analitik va refleksiv fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiluvchi

samarali metod sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, turli fanlar mazmunini uyg'unlashtirish, muammoli vaziyatlar, loyihaviy faoliyat, keystadi va interfaol metodlar asosida tashkil etilgan integratsion ta'lim o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi.

Bugungi kunda kompetensiyaviy yondashuv doirasida tanqidiy tafakkur shaxsning muhim intellektual va ijtimoiy kompetensiyalaridan biri sifatida baholanmoqda. O'quvchilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish ularning mustaqil fikrlashi, axborotga ongli munosabati va hayotiy muammolarni hal etish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli integratsion usullar orqali tanqidiy tafakkurni rivojlantirish texnologiyasining ilmiy-nazariy va metodik asoslarini tadqiq etish ta'lim amaliyoti uchun muhim ahamiyatga ega.

Mazkur maqolada o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini integratsion usullar orqali rivojlantirish texnologiyasining pedagogik mohiyati yoritilib, uning ta'lim jarayonidagi imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarning fikrlash faolligini oshirish va ta'lim sifatini yaxshilashga qaratilgan ilmiy xulosalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

O'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika va ta'lim psixologiyasida muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida keng tadqiq etilmoqda. Ilmiy adabiyotlarda tanqidiy tafakkur shaxsning axborotni tahlil qilish, baholash, asosli xulosa chiqarish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini mujassamlashtiruvchi murakkab intellektual jarayon sifatida talqin qilinadi. Ushbu tushuncha, ayniqsa, kompetensiyaviy yondashuv doirasida o'quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirish bilan bevosita bog'liq holda o'rganiladi.

Xorijiy ilmiy tadqiqotlarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish masalasi asosan konstruktivistik yondashuv asosida yoritilgan. J. Dewey, J. Bruner, R. Ennis, R. Paul va L. Elder kabi olimlar o'z ishlarida tanqidiy tafakkur ta'lim jarayonining tabiiy natijasi bo'lib, u muammoli vaziyatlar, savol-javoblar va refleksiv faoliyat orqali shakllanishini ta'kidlaydilar. Ushbu tadqiqotlarda fanlararo integratsiya va muammoli ta'lim tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning samarali mexanizmlari sifatida e'tirof etilgan.

Integratsion yondashuvga bag'ishlangan ilmiy manbalarda fanlararo aloqalarni kuchaytirish o'quvchilarning tafakkur faoliyatini faollashtirishi, bilimlarning tizimli o'zlashtirilishini ta'minlashi va ularning tahliliy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishi asoslab berilgan. Tadqiqotchilar integratsion ta'lim jarayonida o'quvchilarning turli fanlardan olgan bilimlarini solishtirish, umumlashtirish va amaliy vaziyatlarda qo'llash imkoniyatlari kengayishini ta'kidlaydilar. Bu esa tanqidiy tafakkurning shakllanishi uchun qulay pedagogik shart-sharoit yaratadi.

MDH davlatlari olimlarining tadqiqotlarida tanqidiy tafakkurni rivojlantirish muammosi shaxsga yo'naltirilgan va kompetensiyaviy yondashuvlar bilan uyg'un holda ko'rib chiqilgan. V.P. Bepalko, I.A. Zimnyaya, A.A. Verbitskiy, N.Yu. Pakhomova kabi olimlar o'quvchilarning faol bilish jarayonini tashkil etish, muammoli vaziyatlar va loyihaviy faoliyat asosida ta'lim berish tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda muhim omil ekanligini ilmiy jihatdan asoslaganlar. Ularning ishlarida integratsion yondashuv o'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirish vositasi sifatida talqin etiladi.

O'zbekiston olimlarining ilmiy izlanishlarida ham o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirish, xususan, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish masalalari dolzarb yo'nalish sifatida yoritilgan. N.S.

Sayidahmedov, R.H. Jo'rayev, B.X. Xodjaye, Sh.Q. Mardonov kabi tadqiqotchilar pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va fanlararo integratsiya asosida ta'lim jarayonini tashkil etish o'quvchilarning bilish faolligini va tafakkur darajasini oshirishini ta'kidlaydilar. Ushbu tadqiqotlarda integratsion usullar o'quvchilarning tahliliy va refleksiv fikrlashini rivojlantirishga xizmat qilishi ko'rsatib berilgan.

So'nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda STEAM-ta'lim, loyiha asosida o'qitish, keystadi, muammoli ta'lim kabi integratsion texnologiyalar orqali tanqidiy tafakkurni rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu tadqiqotlarda integratsion texnologiyalar o'quvchilarning bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llash, dalillash va asosli xulosalar chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali ekanligi ta'kidlanadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tanqidiy tafakkurni rivojlantirish va integratsion usullar masalalari bo'yicha alohida ilmiy tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, ularni yagona pedagogik texnologiya sifatida tizimli ravishda asoslab berish, ayniqsa umumta'lim jarayonida integratsion usullar orqali tanqidiy tafakkurni rivojlantirish mexanizmlarini kompleks tadqiq etish yetarli darajada amalga oshirilmagan. Mazkur holat ushbu yo'nalishda chuqur ilmiy izlanishlar olib borish zaruratini yuzaga keltiradi.

Tahlil va natijalar

Tadqiqot jarayonida o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini integratsion usullar orqali rivojlantirish texnologiyasining pedagogik samaradorligi tizimli tahlil qilindi. Tahlil jarayonida ta'lim mazmunining integratsiyalashuvi, qo'llanilgan metod va texnologiyalar, shuningdek o'quvchilarning bilish faoliyatida yuz bergan sifat o'zgarishlari o'zaro bog'liqlikda o'rganildi.

Dastlabki tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, an'anaviy o'qitish sharoitida o'quvchilarning

bilish faoliyati asosan reproduktiv xarakterga ega bo'lib, tayyor bilimlarni qabul qilish ustuvorlik qiladi. Bunday yondashuvda o'quvchilarning tahlil qilish, dalillash, solishtirish va xulosalar chiqarish kabi tanqidiy tafakkur komponentlari yetarli darajada rivojlanmaydi. Fanlar o'rtasidagi aloqalarning sustligi bilimlarning fragmentar shakllanishiga olib kelib, o'quvchilarning muammoli vaziyatlarni kompleks tahlil qilish imkoniyatlarini cheklaydi.

Integratsion usullar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonining tahlili esa boshqacha natijalarni namoyon etdi. Xususan, fanlararo bog'liqlik asosida tuzilgan mashg'ulotlar, muammoli savollar, loyihaviy topshiriqlar va keystadi elementlaridan foydalanish o'quvchilarning fikrlash faolligini sezilarli darajada oshirdi. O'quvchilar turli fanlardan olgan bilimlarini solishtirish, umumlashtirish va real vaziyatlarga tatbiq etish jarayonida faol ishtirok eta boshladilar.

Tajriba jarayonida aniqlanishicha, integratsion ta'lim sharoitida o'qitilgan o'quvchilar muammoli vaziyatlarga nisbatan mustaqil yondashuvni namoyon etib, o'z fikrlarini asoslash va dalillashga intildilar. Ularning javoblarida mantiqiy izchillik, sabab-oqibat bog'liqligini aniqlash hamda muqobil fikrlarni baholash ko'nikmalari yaqqol namoyon bo'ldi. Bu holat tanqidiy tafakkurning asosiy tarkibiy qismlari — tahlil, baholash va refleksiya — rivojlanganligini ko'rsatadi.

Shuningdek, tahlil natijalari integratsion usullardan foydalanish o'quvchilarning o'quv motivatsiyasiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Integratsiyalashgan topshiriqlar o'quvchilarda fanlarga nisbatan qiziqishni oshirib, ularni faol muloqot va hamkorlikka undadi. Guruhli va jamoaviy ishlar jarayonida o'quvchilarning o'zaro fikr almashuvi kuchayib, tanqidiy mulohaza yuritish madaniyati shakllandi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki,

integratsion usullar asosida tashkil etilgan ta'lim:

o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega;

bilimlarning tizimli va ongli o'zlashtirilishini ta'minlaydi;

tahliliy, refleksiv va muammoli fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi;

zamonaviy ta'lim talablariga mos bo'lgan fikrlash kompetensiyalarini shakllantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqotlar va tahlillar o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri ekanligini tasdiqladi. Axborot oqimining tez sur'atlarda kengayib borishi sharoitida o'quvchilarda bilimlarni tanqidiy tahlil qilish, ularni baholash va asosli xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantirish ta'lim jarayonining samaradorligini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, integratsion usullar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda yuqori pedagogik samaradorlikka ega. Fanlararo integratsiya, muammoli vaziyatlar, loyihaviy faoliyat va interfaol metodlar o'quvchilarning tafakkur faoliyatini faollashtirib, ularning tahliliy, refleksiv va baholovchi fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, integratsiyalashgan ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilimlarni tizimli va mazmunli o'zlashtirishi, turli fanlar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni anglash darajasi oshadi. Bu holat o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarga ongli yondashuvi va o'z pozitsiyasini asoslab bera olish qobiliyatining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda, o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini integratsion usullar orqali rivojlantirish texnologiyasi ta'lim jarayonining sifatini oshirish, o'quvchilarda zamonaviy

o'quvchilarning o'quv faolligi va mustaqilligini oshiradi.

Umuman olganda, tahlil va natijalar o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini integratsion usullar orqali rivojlantirish texnologiyasi ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik omil ekanligini tasdiqladi. Ushbu texnologiya o'quvchilarda

kompetensiyalarni shakllantirish va ularni hayotiy muammolarni hal etishga tayyorlashda samarali pedagogik texnologiya sifatida e'tirof etilishi mumkin. Tadqiqotda olingan xulosalar integratsion yondashuvni ta'lim amaliyotiga keng joriy etish uchun ilmiy-metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

O'quvchilarning tanqidiy tafakkurini integratsion usullar orqali samarali rivojlantirish uchun ta'lim jarayonini fanlararo yondashuv asosida qayta tashkil etish zarur. Bunda o'quv dasturlari va mavzular mazmuni turli fanlar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni ta'minlaydigan tarzda integratsiyalashishi lozim. O'qitish jarayonida muammoli vaziyatlarga asoslangan savollar, real hayotiy misollar va fanlararo mazmunga ega topshiriqlardan keng foydalanish o'quvchilarning tahliliy va baholovchi fikrlashini faollashtiradi. Shu bilan birga, loyihaviy faoliyat, keys-stadi va muammoli ta'lim elementlarini integratsion usullar bilan uyg'unlashtirish o'quvchilarda mustaqil qaror qabul qilish va o'z fikrini asoslab bera olish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ta'lim jarayonida interfaol metodlardan, xususan, munozara, debat, klaster, Venn diagramma va "aqliy hujum" kabi usullardan foydalanish integratsion ta'limning samaradorligini oshiradi. Bu metodlar o'quvchilarning o'zaro fikr almashuvi va refleksiyasini kuchaytirib, tanqidiy mulohaza yuritish madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, guruhli va jamoaviy ishlarga asoslangan mashg'ulotlar orqali o'quvchilarning ijtimoiy muloqot va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. O'qituvchilar tomonidan raqamli

ta'lim resurslari, multimediya materiallari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham integratsion usullar orqali tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli platformalar va onlayn resurslar yordamida o'quvchilarga axborotni tahlil qilish, taqqoslash va baholash imkoniyatlarini yaratish, ularni axborotga tanqidiy yondashishga o'rgatadi. Shu bilan birga, virtual muhokamalar va onlayn loyihalar o'quvchilarning mustaqil va reflektiv fikrlashini rivojlantiradi. Ta'lim jarayonida baholash tizimini ham tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirish zarur. Bunda o'quvchilarning faqat tayyor bilimlari emas,

balki ularning tahliliy yondashuvi, muammoli vaziyatlarni hal etish jarayoni va fikrlarini asoslash darajasi baholanishi lozim. O'z-o'zini baholash va o'zaro baholash elementlarini joriy etish o'quvchilarda reflektiv fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, integratsion usullar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Ushbu tavsiyalarni ta'lim amaliyotiga tizimli ravishda joriy etish o'quvchilarning mustaqil, analitik va ongli fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bruner J. The Process of Education. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960. – 92 p.
2. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. – Upper Saddle River, NJ: Pearson Education, 2014. – 455 p.
3. Ennis R. H. Critical Thinking. – Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996. – 384 p.
4. Facione P. A. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. – Millbrae, CA: California Academic Press, 2013. – 28 p.
5. Verbitskiy A. A. Kontekstli ta'lim nazariyasi va texnologiyasi. – Moskva: Logos, 2004. – 240 b.
6. Bepalko V. P. Pedagogika va o'qitish texnologiyalari. – Moskva: Pedagogika, 1995. – 336 b.
7. Zimnyaya I. A. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Logos, 2004. – 384 b.
8. Pakhomova N. Yu. Loyihaviy ta'lim texnologiyasi. – Moskva: Akademiya, 2005. – 176 b.
9. Sayidahmedov N. S. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2006. – 256 b.
10. Jo'rayev R. H. Ta'lim jarayonini loyihalash va boshqarish. – Toshkent: O'qituvchi, 2010. – 224 b.
11. Xodjayev B. X. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 198 b.
12. Mardonov Sh. Q. Ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlar. – Toshkent: Fan, 2017. – 212 b.
13. OECD. PISA 2018 Results: What Students Know and Can Do. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 352 p.
14. UNESCO. Rethinking Education: Towards a Global Common Good? – Paris: UNESCO Publishing, 2015. – 85 p.

SINERGETIK YONDASHUV ASOSIDA BIOLOGIYA DARSLARINI LOYIHALASH TEXNOLOGIYASI

IBODOVA MAHFUZA

Navoiy davlat universiteti dotsenti, PhD.

Annotatsiya. Mazkur maqolada sinergetik yondashuv asosida biologiya darslarini loyihalash texnologiyasining ilmiy-nazariy va metodik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda biologiya fanining mazmuni murakkab, ochiq va o'z-o'zini rivojlantiruvchi tizim sifatida talqin etilib, sinergetik tamoyillarning dars mazmuni, o'quv faoliyati va ta'lim natijalariga ta'siri yoritiladi. Sinergetik yondashuv asosida loyihalangan biologiya darslari o'quvchilarning tizimli tafakkurini, sabab-oqibat munosabatlarini anglash va biologik jarayonlarni yaxlit tizim sifatida idrok etish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari biologiya ta'limini modernizatsiya qilish va ta'lim sifatini oshirishda sinergetik yondashuvning samaradorligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: sinergetik yondashuv, biologiya ta'limi, darslarni loyihalash, tizimli tafakkur, biologik tizimlar, pedagogik texnologiya.

Аннотация. В статье анализируются научно-теоретические и методические основы технологии проектирования уроков биологии на основе синергетического подхода. Биология рассматривается как сложная, открытая и саморазвивающаяся система, а также раскрывается влияние синергетических принципов на содержание уроков, учебную деятельность и образовательные результаты учащихся. Обосновано, что уроки биологии, спроектированные на основе синергетического подхода, способствуют развитию системного мышления, пониманию причинно-следственных связей и целостному восприятию биологических процессов. Полученные результаты подтверждают эффективность синергетического подхода в модернизации биологического образования.

Ключевые слова: синергетический подход, биологическое образование, проектирование уроков, системное мышление, биологические системы, педагогическая технология.

Kirish

Zamonaviy ta'lim tizimida fanlarni o'qitish jarayonini takomillashtirish, ta'lim mazmuni va metodlarini yangilash muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Xususan, biologiya fanini o'qitishda o'quvchilarning tizimli fikrlashini, mustaqil bilish faoliyatini va murakkab biologik jarayonlarni anglash qobiliyatini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, biologiya darslarini loyihalashda zamonaviy ilmiy yondashuvlardan foydalanish ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga

xizmat qiladi. Sinergetik yondashuv ta'lim jarayonini murakkab, ochiq va o'z-o'zini rivojlantiruvchi tizim sifatida talqin etadi. Ushbu yondashuv doirasida bilimlar chiziqli emas, balki tizimli, ko'p omilli va o'zaro bog'liq holda shakllanadi. Biologiya fanining mazmuni tirik tizimlarning murakkabligi, o'zaro ta'siri va evolyutsion rivojlanishi bilan bevosita bog'liq bo'lgani sababli, sinergetik yondashuv biologiya ta'limi uchun ayniqsa mos metodologik asos hisoblanadi. An'anaviy biologiya darslarida ko'pincha faktologik bilimlarni yetkazishga ustuvor ahamiyat berilib, biologik tizimlarning dinamikasi,

o'zaro ta'siri va rivojlanish qonuniyatlarini ochib berish yetarli darajada ta'minlanmaydi. Natijada o'quvchilarda bilimlar fragmentar shakllanib, biologik jarayonlarni yaxlit va tizimli tushunish qiyinlashadi. Shu sababli biologiya darslarini sinergetik yondashuv asosida loyihalash o'quvchilarning tizimli va integrativ fikrlashini rivojlantirishning samarali vositasi sifatida qaralmoqda. Imiy-pedagogik tadqiqotlarda sinergetik yondashuv ta'lim jarayonida fanlararo integratsiyani kuchaytirish, muammoli vaziyatlarni modellashtirish va o'quvchilarning mustaqil bilish faoliyatini faollashtirish imkonini beruvchi metodologik asos sifatida e'tirof etiladi. Biologiya darslarini loyihalashda sinergetik yondashuvdan foydalanish biologik hodisalar va jarayonlarni o'zaro bog'liq tizim sifatida o'rganishga, o'quvchilarda sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur maqolada sinergetik yondashuv asosida biologiya darslarini loyihalash texnologiyasining ilmiy-nazariy asoslari yoritilib, uning ta'lim jarayonidagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari biologiya ta'limida darslarni samarali loyihalash, o'quvchilarning tizimli tafakkurini rivojlantirish va ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan ilmiy xulosalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

Biologiya ta'limida darslarni loyihalash va o'qitish jarayonini takomillashtirish masalasi zamonaviy pedagogika va didaktikaning muhim ilmiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda biologiya fanining mazmuni murakkab, ko'p darajali va o'zaro bog'liq tirik tizimlarni o'rganishga yo'naltirilganligi sababli, uni o'qitishda tizimli va integrativ yondashuvlardan foydalanish zarurligi ta'kidlanadi. Shu jihatdan sinergetik yondashuv biologiya

ta'limi uchun muhim metodologik asos sifatida qaralmoqda. Xorijiy ilmiy manbalarda sinergetika murakkab tizimlarning o'z-o'zini tashkil etish va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadigan ilmiy yo'nalish sifatida talqin qilinadi. I. Prigojin, G. Haken, E. Moren kabi olimlarning tadqiqotlarida sinergetik yondashuv ochiq tizimlarning barqarorlik va beqarorlik holatlari, tartib va xaos o'rtasidagi o'zaro aloqalar orqali rivojlanishini tushuntirib beradi. Ushbu nazariy qarashlar ta'lim jarayonini ham dinamik va o'zgaruvchan tizim sifatida tahlil qilish imkonini yaratadi.

Pedagogik adabiyotlarda sinergetik yondashuv ta'limni chiziqli emas, balki o'zaro bog'liq va ko'p omilli jarayon sifatida tashkil etish zarurligini asoslaydi. Tadqiqotchilar ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil faoliyati, muammoli vaziyatlar va refleksiv tahlil sinergetik rivojlanishning muhim shartlari ekanligini ta'kidlaydilar. Bu yondashuvda o'quvchi passiv bilim oluvchi emas, balki ta'lim tizimining faol va o'z-o'zini rivojlantiruvchi subyekti sifatida qaraladi. Biologiya ta'limiga oid ilmiy izlanishlarda sinergetik yondashuv biologik jarayonlarning murakkabligi va tizimlili bilan uzviy bog'liq holda yoritiladi. Biologik tizimlarning ochiqligi, moslashuvchanligi va evolyutsion rivojlanishi biologiya darslarini loyihalashda sinergetik tamoyillardan foydalanishni taqozo etadi. Tadqiqotchilar biologiya darslarida ekologik tizimlar, hujayra darajasidagi jarayonlar va organizmlararo o'zaro ta'sirlarni sinergetik nuqtai nazardan o'rganish o'quvchilarning tizimli tafakkurini rivojlantirishga xizmat qilishini qayd etadilar.

MDH davlatlari olimlarining ishlarida sinergetik yondashuv pedagogik jarayonni modellashtirish, ta'lim mazmunini integratsiyalash va darslarni loyihalashda samarali metodologik asos sifatida ko'rib chiqilgan. V.P. Bepalko, A.A. Verbitskiy,

I.A. Zimnyaya kabi olimlar ta'lim jarayonini tizimli va kontekstli yondashuvlar asosida tashkil etish o'quvchilarning bilish faolligini oshirishini ilmiy jihatdan asoslab berganlar. Ushbu tadqiqotlarda sinergetik tamoyillar ta'lim jarayonining ichki rivojlanish mexanizmlarini ochib berishga xizmat qiladi.

O'zbekiston olimlarining ilmiy tadqiqotlarida ham biologiya ta'limini modernizatsiya qilish, darslarni innovatsion yondashuvlar asosida loyihalash masalalariga e'tibor qaratilgan. N.S. Sayidahmedov, R.H. Jo'rayev, B.X. Xodjayev, Sh.Q. Mardonov kabi olimlar pedagogik texnologiyalar, tizimli yondashuv va fanlararo integratsiya asosida ta'lim jarayonini tashkil etish o'quvchilarning mustaqil fikrlashini va bilimlarni chuqur o'zlashtirishini ta'minlashini ta'kidlaydilar. Ushbu qarashlar sinergetik yondashuvning biologiya darslarini loyihalashdagi pedagogik imkoniyatlarini asoslashga xizmat qiladi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sinergetik yondashuv va biologiya ta'limiga oid alohida ilmiy izlanishlar mavjud bo'lsa-da, biologiya darslarini aynan sinergetik yondashuv asosida loyihalash texnologiyasini tizimli va kompleks tarzda tadqiq etish yetarli darajada amalga oshirilmagan. Ayniqsa, sinergetik tamoyillarning dars dizayni, o'quv faoliyatini tashkil etish va natijadorlikni baholash jarayonlariga tatbiqi qo'shimcha ilmiy izlanishlarni talab etadi.

Tahlil va natijalar

Tadqiqot jarayonida sinergetik yondashuv asosida biologiya darslarini loyihalash texnologiyasining pedagogik samaradorligi kompleks tahlil qilindi. Tahlil biologiya darslarining mazmuniy tuzilishi, o'quv faoliyatini tashkil etish shakllari, o'quvchilarning bilish faolligi hamda biologik tushunchalarni o'zlashtirish darajasidagi sifat o'zgarishlarini aniqlashga qaratildi. Dastlabki

tahlil natijalari an'anaviy biologiya darslarida bilimlarning asosan chiziqli va faktologik tarzda berilishi ustun ekanligini ko'rsatdi. Bunday yondashuv sharoitida o'quvchilar biologik hodisa va jarayonlarni alohida elementlar sifatida qabul qilib, ularning o'zaro bog'liqligi, dinamik rivojlanishi va tizimli xususiyatlarini yetarli darajada anglay olmaydilar. Natijada o'quvchilarning biologik tafakkuri fragmentar shakllanib, murakkab tizimlarni tahlil qilishda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Sinergetik yondashuv asosida loyihalangan biologiya darslarining tahlili esa ijobiy natijalarni namoyon etdi. Darslar biologik tizimlarning ochiqqligi, o'z-o'zini tashkil etishi, barqarorlik va o'zgaruvchanlik tamoyillari asosida tuzilgan bo'lib, o'quvchilarda biologik jarayonlarni yaxlit tizim sifatida idrok etish imkoniyati yaratildi. Ayniqsa, ekotizimlar, hujayra ichki jarayonlari, modda va energiya almashinuvi kabi mavzularni sinergetik nuqtai nazardan o'rganish o'quvchilarning sabab-oqibat bog'liqligini aniqlash va umumlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirdi. Tajriba jarayonida aniqlanishicha, sinergetik yondashuv asosida tashkil etilgan darslarda o'quvchilarning bilish faolligi sezilarli darajada oshdi. Muammoli vaziyatlar, modellashtirish, fanlararo integratsiya va refleksiv tahlil elementlari o'quvchilarning mustaqil fikrlashini faollashtirib, ularni faol o'quv jarayonining subyekti sifatida namoyon bo'lishiga olib keldi. O'quvchilar biologik tushunchalarni nafaqat eslab qolish, balki ularni tahlil qilish, solishtirish va yangi vaziyatlarda qo'llash qobiliyatini namoyon etdilar. Natijalar shuni ko'rsatdiki, sinergetik yondashuv biologiya darslarini loyihalashda o'quvchilarning tizimli tafakkurini rivojlantirishda muhim pedagogik omil hisoblanadi. Ushbu yondashuv asosida loyihalangan darslar bilimlarning chuqur

va barqaror o'zlashtirilishini ta'minlab, o'quvchilarda biologik jarayonlarga nisbatan ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qildi. Shuningdek, o'quvchilarning refleksiv fikrlash va o'z bilim faoliyatini baholash ko'nikmalarida ham ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Umuman olganda, tahlil va natijalar sinergetik yondashuv asosida biologiya darslarini loyihalash texnologiyasi ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, o'quvchilarning tizimli va integrativ tafakkurini rivojlantirish hamda biologiya fanini o'qitish sifatini yaxshilashda yuqori pedagogik imkoniyatlarga ega ekanligini tasdiqladi.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqotlar sinergetik yondashuv biologiya darslarini loyihalashda samarali ilmiy-metodologik asos ekanligini tasdiqladi. Biologiya fanining mazmuni tirik tizimlarning murakkabligi, ochiqligi va dinamik rivojlanishi bilan bevosita bog'liq bo'lgani sababli, sinergetik yondashuv ushbu fan mazmunini o'quvchilarga yaxlit va tizimli tarzda yetkazish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sinergetik yondashuv asosida loyihalangan biologiya darslari o'quvchilarning biologik tafakkurini rivojlantirish, sabab-oqibat munosabatlarini anglash va biologik jarayonlarni tizim sifatida idrok etish ko'nikmalarini shakllantirishda yuqori pedagogik samaradorlikka ega.

Sinergetik yondashuv biologiya darslarida o'quvchilarni passiv bilim oluvchidan faol bilish subyektiga aylantirib, ularning mustaqil fikrlashi, refleksiv tahlil olib borishi va bilimlarni yangi vaziyatlarda qo'llash qobiliyatini rivojlantiradi. Tadqiqot davomida aniqlanganki, bunday darslar bilimlarning chuqur va barqaror o'zlashtirilishini ta'minlab, o'quvchilarda biologiya faniga nisbatan ilmiy dunyoqarash va tizimli fikrlashni shakllantiradi.

Umuman olganda, sinergetik yondashuv asosida biologiya darslarini loyihalash texnologiyasi ta'lim sifatini oshirish va zamonaviy ta'lim talablariga mos o'quvchi shaxsini shakllantirishda muhim pedagogik ahamiyatga ega.

Biologiya darslarini sinergetik yondashuv asosida samarali loyihalash uchun ta'lim jarayonini tizimli va integrativ tarzda tashkil etish zarur. Bunda biologiya o'quv dasturlarini ishlab chiqishda tirik tizimlarning o'zaro bog'liqligi, ochiqligi va rivojlanish qonuniyatlarini aks ettiruvchi mavzulararo uzviylikka alohida e'tibor qaratilishi lozim. Dars mazmunida biologik hodisa va jarayonlarni alohida faktlar sifatida emas, balki yaxlit tizim doirasida o'rganishga yo'naltirilgan topshiriqlar va savollar ustuvor bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim jarayonida muammoli vaziyatlar, modellash, fanlararo integratsiya va refleksiv tahlil elementlarini keng qo'llash biologiya darslarining sinergetik xususiyatini kuchaytiradi. O'quvchilarga ekologik tizimlar, hujayra jarayonlari va evolyutsion rivojlanishni tahlil qilishga yo'naltirilgan integratsiyalashgan topshiriqlar berish ularning tizimli tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, loyihaviy va guruhli ishlarga asoslangan mashg'ulotlar o'quvchilarning hamkorlikda fikrlash va o'zaro ta'sir orqali bilim hosil qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Biologiya darslarida raqamli texnologiyalar, vizual modellar va interaktiv resurslardan foydalanish sinergetik yondashuvni amaliy jihatdan samarali tatbiq etish imkonini beradi. Bu vositalar biologik jarayonlarning dinamikasini ochib berib, o'quvchilarning mavzuni chuqur tushunishiga yordam beradi. Baholash jarayonida esa o'quvchilarning nafaqat bilim darajasi, balki ularning tahliliy fikrlashi,

sabab–oqibat munosabatlarini aniqlash va reflektiv xulosalar chiqarish qobiliyatlarini ham inobatga olish tavsiya etiladi. Mazkur amaliy tavsiyalarni ta’lim amaliyotiga tizimli ravishda joriy etish biologiya darslarini

zamonaviy pedagogik talablar asosida loyihalash, o’quvchilarning tizimli va ilmiy tafakkurini rivojlantirish hamda biologiya fanini o’qitish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Prigogin I. From Being to Becoming: Time and Complexity in the Physical Sciences. – New York: W.H. Freeman, 1980. – 272 p.
2. Haken H. Synergetics: An Introduction. – Berlin: Springer-Verlag, 1983. – 318 p.
3. Morin E. Seven Complex Lessons in Education for the Future. – Paris: UNESCO Publishing, 2001. – 85 p.
4. Capra F. The Web of Life: A New Scientific Understanding of Living Systems. – New York: Anchor Books, 1996. – 347 p.
5. Dewey J. Experience and Education. – New York: Collier Books, 1938. – 116 p.
6. Verbitskiy A. A. Kontekstli ta’lim nazariyasi va texnologiyasi. – Moskva: Logos, 2004. – 240 b.
7. Bepalko V. P. Pedagogika va o’qitish texnologiyalari. – Moskva: Pedagogika, 1995. – 336 b.
8. Zimnyaya I. A. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Logos, 2004. – 384 b.
9. Sayidahmedov N. S. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2006. – 256 b.
10. Jo’rayev R. H. Ta’lim jarayonini loyihalash va boshqarish. – Toshkent: O’qituvchi, 2010. – 224 b.
11. Xodjayev B. X. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 198 b.
12. Mardonov Sh. Q. Ta’lim jarayonida innovatsion va tizimli yondashuvlar. – Toshkent: Fan, 2017. – 212 b.
13. OECD. Future of Education and Skills 2030. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 124 p.
14. UNESCO. Rethinking Education: Towards a Global Common Good? – Paris: UNESCO Publishing, 2015. – 85 p.

TALABALAR BILAN ISHLASHDA EMPATIK MUOMALA USULLARI VA ULARNING SAMARADORLIGI

OMONOVA MUXLISA DO'STNAZAR QIZI

Alfraganus universiteti, "Pedagogika" kafedrası v.b. dotsenti, pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Empatik muomala talaba–pedagog o'zaro ta'sirining emotsional-perseptiv hamda kognitiv jihatlarini birlashtiruvchi murakkab kommunikativ jarayon bo'lib, u ta'lim faoliyatida o'zaro tushunish, hamkorlik, dialogik muloqot va ijobiy psixologik muhitni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Talabalar bilan ishlashda empatiyaning turli usullari — identifikatsiya, reflektiv tinglash, emotsional qo'llab-quvvatlash, ijobiy baholash, konstruktiv fikr bildirish — o'quv jarayonining mazmunini insonparvarlik asosida boyitadi. Ushbu maqolada empatik muomalaning psixologik mexanizmlari, uning talabalarning motivatsiyasi, ijtimoiy moslashuvi, shaxslararo muloqot sifati va o'quv faoliyatidagi faolligiga ta'siri ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari empatik yondashuv talabalarda o'zini anglash, ishonch, o'zaro hurmat, emotsional barqarorlik va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Empatiya, dialogik muloqot, emotsional qo'llab-quvvatlash, reflektiv tinglash, talaba motivatsiyasi, shaxslararo munosabatlar.

Kirish: Talabalar bilan ishlash jarayonida empatik muomala o'qituvchining kasbiy faoliyatidamuhim kommunikativ kompetensiya sifatida namoyon bo'ladi. Empatiya jarayonida pedagog o'quvchining hissiy kechinmalarini anglaydi, uning psixologik holatini to'g'ri talqin qiladi va muloqotda insonparvarlik va adolat tamoyillariga tayangan holda o'zaro ta'sirni boshqaradi. Pedagogik psixologiya tadqiqotlarida qayd etilishicha, empatik muomala nafaqat o'quvchi shaxsini qo'llab-quvvatlash, balki ta'lim jarayonidagi ijtimoiy-emotsional muvozanatni saqlash, talabaning o'quv faoliyatiga ijobiy munosabatini kuchaytirish va sinfdagi psixologik iqlimni barqarorlashtirishning ham asosiy omillaridan biridir.

O'qituvchi tomonidan empatik yondashuvning namoyon bo'lishi o'quvchining o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi, mustaqil fikrlashini faollashtiradi, muloqotda ochiqlik va samimiylilikni kuchaytiradi. Pedagogik deontologiya yondashuvlarida ta'kidlanganidek, empatiya o'qituvchining kasbiy mas'uliyati bilan uzviy bog'liq bo'lib,

pedagogik burchning axloqiy-me'yoriy talablarga asoslangan holda bajarilishini ta'minlaydi. Shuningdek, empatik muloqot stressli vaziyatlarni yumshatish, konfliktlarni konstruktiv yo'l bilan hal etish, shaxslararo tushunishni ta'minlashda samarali instrument sifatida e'tirof etiladi.

Zamonaviyta'limjarayonitalabashaxsining individual xususiyatlarini inobatga olib, o'zaro muloqotni shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida tashkil etishni talab qiladi. Empatiya aynan shu jarayonning markazida turadi, chunki u talaba ehtiyojlarini to'g'ri anglash, uning fikrlariga hurmat bilan yondashish, tanqidning konstruktiv shaklini qo'llash va motivatsion qo'llab-quvvatlashni ta'minlaydi. Shuningdek, empatik muomala o'quvchining ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini shakllantirish, hamkorlikka tayyorlik va o'zaro madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot talaba bilan ishlash jarayonida qo'llaniladigan empatik muomala usullarini aniqlash, ularning psixologik mexanizmlarini yoritish va samaradorligini baholashga qaratilgan ilmiy izlanishlarni o'z

ichiga oladi.

Asosiy qism: Talabalar bilan ishlashda empatik muomala usullarining qo'llanishi pedagogik jarayonning shaxsga yo'naltirilgan mazmunini ta'minlash, o'quvchilar o'rtasida ijobiy psixologik muhitni shakllantirish va o'zaro muloqot sifatini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Ilmiy adabiyotlar tahlili talabalarda emotsional barqarorlik, ijtimoiy moslashuv, shaxslararo o'zaro ta'sir va kommunikativ faollikni rivojlantirishda empatiyaning asosiy psixologik mexanizmlar sifatida xizmat qilishini tasdiqlaydi. Empatik muomala pedagogning talaba hissiy holatini to'g'ri talqin qilishi, uning ehtiyojlari, qiyinchiliklari va ichki kechinmalarini idrok etishi orqali o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

Empatiyaning mazmunini tashkil etuvchi asosiy komponentlar — identifikatsiya, kognitiv interpretatsiya, reflektiv tinglash va emotsional qo'llab-quvvatlash — talaba bilan o'zaro ta'sirda pedagogning dialogik pozitsiyasini mustahkamlaydi. Identifikatsiya usuli o'qituvchining talabani o'z o'rnida tasavvur qilishi, uning his-tuyg'ularini anglashga intilishi orqali emotsional yaqinlikni kuchaytiradi. Kognitiv interpretatsiya esa talabaning fikrini to'g'ri talqin qilish, ma'no va intensionlarni anglash, vaziyatga ob'ektiv baho berishni ta'minlaydi. Reflektiv tinglash jarayonida pedagog talabaga diqqat bilan quloq tutadi, uning fikrlarini qayta aks ettiradi, shunday qilib, muloqotda o'zaro ishonch va hurmatni shakllantiradi. Bu usullar o'quvchi shaxsining qadr-qimmatini saqlashga xizmat qiluvchi muhim kommunikativ strategiyalar sifatida talqin etiladi.

Empatik muomalada emotsional qo'llab-quvvatlashning o'рни alohida e'tiborga molik. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, o'qituvchining ijobiy emotsional reaksiyasi talabaning psixologik barqarorligini mustahkamlaydi, stress va xavotirni kamaytiradi, o'quv faoliyati davomida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni yengillashtirishga yordam beradi. Pedagog tomonidan konstruktiv baholash, rag'batlantiruvchi iboralar va qo'llab-quvvatlovchi muloqot o'quvchining

o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi, intellektual faolligini kuchaytiradi va o'z fikrini erkin ifoda etishiga zamin yaratadi. Empatik yondashuvning samaradorligini belgilovchi asosiy omillaridan biri — dialogik muloqotdir. Dialogik muloqot pedagogning talaba bilan teng sheriklik pozitsiyasida muloqotga kirishishini, fikr almashinuvida ochiqlik, tenglik va o'zaro hurmat tamoyillariga amal qilishni talab qiladi. Bu jarayon o'quv vaziyatlarining konstruktiv tarzda hal etilishini, talaba manfaatlarining ustuvor qo'yilishini va o'quvchining ichki motivatsiyasini oshirishni ta'minlaydi. Empatik muomala usullarining samaradorligi talabalarning emotsional-psixologik holati, o'qishga bo'lgan qiziqishi, o'zaro munosabatlar sifati va ijtimoiy kompetensiyalarining shakllanishida sezilarli namoyon bo'ladi. Amaliy tadqiqotlar empatiyaning qo'llanishi o'quvchilar o'rtasida nizoli vaziyatlar sonini kamaytirishini, pedagogik jarayonning barqarorligini oshirishini hamda talabalarda ijobiy o'zgarishlarga olib kelishini tasdiqlaydi. Shu bois empatik muomala usullari zamonaviy pedagogik faoliyatning ajralmas qismi sifatida talqin etiladi.

Empatiya tushunchasi psixologiyada turli nazariy yo'nalishlar tomonidan turlicha talqin qilingan bo'lib, zamonaviy ilmiy yondashuvlarda u shaxsning boshqasining ichki holatini idrok etishi, uni tushunishi va munosabatlarda shu holatni hisobga olishi sifatida qaraladi. Kognitiv psixologiya empatiyaning fikriy jarayon sifatida izohlasa, gumanistik psixologiya (K.Rodjers, A.Maslou) uni insonning o'zaro munosabatlarida samimiylik, shaffoflik va shaxsiy qadrni anglash darajasi bilan bog'laydi.

Shuningdek, neyropsixologiya tadqiqotlarida empatiyaning asosi "oyina neyronlari tizimi" faoliyati bilan bog'liq ekanini qayd etilgan. Bu tizim orqali inson boshqalarning qo'rquv, quvonch, hayajon yoki tushkunlik holatlarini miya darajasida "aks ettiradi". Demak, pedagogning empatik yondashuvi nafaqat pedagogik mahorat, balki neyrobiologik jarayonlar bilan ham uzviy bog'liqdir. Bu esa o'qituvchi faoliyatida emotsional ong (emotional awareness) yuqori

bo'lishi zarurligini ko'rsatadi.

Ilmiy manbalarda empatiyaning bir nechta turlari ajratilgan

1) Kognitiv empatiya

Talabani fikrlash tarzini, dunyoqarashini, sabab-oqibat bog'liqliklarini tushunishga asoslanadi. Bu tur o'qituvchiga talabani fikr yuritish modelini aniqlab, unga mos o'qitish usullarini tanlash imkonini beradi.

2) Emotsional empatiya

Talabani his-tuyg'ulariga hamdardlik sezish, uning hayajonini "hissiy darajada" his qilish. Bu talabani o'zini yolg'iz his qilmasligiga va psixologik xavfsizlikni ta'minlashga yordam beradi.

3) Xulqiy (behavioral) empatiya

Talaba ehtiyojini amaliy harakat orqali qo'llab-quvvatlash—tinglash, izoh berish, yo'l-yo'riq ko'rsatish, vaziyatni yengillashtirish.

O'quv jarayonida bu turlar o'zaro uyg'unlashgan holda qo'llanganda maksimal natija beradi. Masalan, kognitiv va emotsional empatiya birgalikda talabani fikriy hamda hissiy ehtiyojlarini qondiradi, xulqiy empatiya esa aniq yordamni ta'minlaydi.

Talabalarda empatiya shakllanishiga quyidagi psixologik omillar ta'sir qiladi:

oilaviy tarbiya uslubi;

yosh davri psixologiyasi (18–25 yosh emotsional o'sish davri)

ijtimoiy tajriba;

kommunikativ madaniyat

temperament va xarakter tiplari;

stress barqarorligi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlanish.

Pedagog talabani shaxsiy psixotipini bilgan holda unga mos empatik yondashuvni tanlashi zarur. Masalan, introvert talabalar bilan sokin, individual suhbat samarali bo'lsa, ekstrovertlar bilan guruh interaktiv muloqot yaxshiroq natija beradi.

O'qituvchi empatik kompetensiyasini quyidagi amaliy mashqlar orqali rivojlantirish oladi:

Aktiv tinglash treningi (muloqotda tana tilini kuzatish, pauzalarni to'g'ri qo'llash).

"Bir vaziyat – uch talqin" metodi (bir vaziyatni talaba nuqtai nazaridan 3 xil talqin qilish).

Refleksiya kundaligi (har kuni o'quvchilar bilan muloqotdagi muvaffaqiyat va qiyinchiliklar qaydi).

Rolij davom ettirish mashqlari (pedagog – talaba rollarini almashtirish).

Niyatni talqin qilish texnikasi (talabani ichki niyatini taxmin qilish va tekshirish).

Bular zamonaviy pedagogik treninglarda keng qo'llanmoqda va empatik fikrlashni shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega.

Dunyo ta'lim tizimlarida empatik yondashuv alohida kompetensiya sifatida shakllantirilmoqda:

Finlyandiya – "Kivaprogram" doirasida o'quvchilarda ijtimoiy-emotsional ko'nikmalarni rivojlantirish majburiy bo'lim

Kanada – "Emotional Literacy Program" orqali o'quvchi-o'qituvchi munosabatida empatiya asosiy mezon sifatida joriy qilingan.

Yaponiya – sinfda "Omoiyari" konsepsiyasi asosida o'zaro hurmat, tinglash va qo'llab-quvvatlash madaniyati shakllantiriladi.

Bu tajribalar talabalar bilan ishlashda empatiya samaradorligini xalqaro miqyosda tasdiqlaydi.

Amaliyotda empatiya jarayonini cheklovchi bir nechta omillar mavjud:

haddan ortiq auditoriya soni

pedagogning emotsional charchashi (professional burnout);

talabalarning past ijtimoiy-emotsional madaniyati;

qat'iy avtoritar yondashuvning saqlanib qolishi;

vaqt cheklovlari;

o'qituvchining emotsional intellekt darajasi past bo'lishi.

Bu muammolarni bartaraf etish uchun o'qituvchilarni muntazam psixologik treninglardan o'tkazish, yuklamani me'yorga solish va ijtimoiy-emotsional o'qitish dasturlarini joriy qilish talab etiladi.

Empatik muomala keng joriy qilinganda quyidagi ijtimoiy natijalarga erishiladi:

ta'lim muassasasida psixologik xavfsizlik kuchayadi;

inkluziv ta'lim samaradorligi oshadi;

talabalarda tengdoshlari bilan ishlash madaniyati shakllanadi

o'qituvchi va talaba o'rtasida "hamkorlik modeli" vujudga keladi;

o'quvchilar orasida zo'ravonlik, mobbing, kiberbullying kamayadi.

Bu natijalar zamonaviy ijtimoiy-pedagogik taraqqiyotda juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Empatiya va emotsional intellekt (EI) tushunchalari zamonaviy psixologiyada o'zaro uzviy bog'liq kategoriyalar sifatida qaraladi.

konstruktiv fikr bildirishda ehtiyotkor bo'ladi;

tanqidni yumshoq va motivatsion shaklda bera oladi.

Bu esa empatik muloqotning samarasini bir necha barobar oshiradi.

So'zsiz muloqot empatiyaning eng muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Psixologik tadqiqotlarda muloqot mazmunining 55 foizi tana tili orqali uzatilishi qayd qilingan. Pedagogning quyidagi noverbal signallari talaba tomonidan empatik qo'llab-quvvatlash sifatida qabul qilinadi:

ko'z bilan izchil kontakt o'rnatish;
ochiq tana pozitsiyasida turish;
qo'llarni ko'ksiga qovushtirmaslik;
muloyim yuz ifodasi;
bosh igr'ab tasdiqlash;
sokin ohangda gapirish.

Bu belgilar muloqotni iliqlashtiradi, talabaning o'zini baholanishdan himoyalangan his qilishiga yordam beradi va suhbat samaradorligini oshiradi.

Talabalarda empatiya pastligining bir nechta psixologik va ijtimoiy sabablari mavjud:

raqamlitexnologiyalarda'siri—ko'pvaqtini telefon, ijtimoiy tarmoqlarda o'tkazadigan yoshlar real muloqot ko'nikmalarini yo'qotadi
ijtimoiy izolyatsiya;

oilaviy nizolar;

past o'zini baholash

agressiv kommunikatsiya tajribalari;

ko'p bosim ostida o'qish – talabada hissiy charchoq va sovuqqonlik yuzaga keladi.

Pedagog bu omillarni bilsa, ularga mos profilaktik yondashuvlarni qo'llay oladi.

Empatik yondashuv konfliktlarni bartaraf etishning eng samarali psixologik mexanizmlaridan biridir. Konfliktologiya

Emotsional intellektning asosiy komponentlari — o'z tuyg'ularini anglash, boshqalar hissiyotini tushunish, emotsiyalarni boshqarish va motivatsiya — empatiya rivojlanishida tayanch omil bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, EI darajasi yuqori bo'lgan pedagoglar:

talaba hissiyotini tezroq sezadi;
stress vaziyatida tinch qoladi;

bo'yicha tadqiqotlarda empatiya quyidagi funksiyalarni bajarishi qayd etiladi:

vaziyatni yumshatadi;

tomonlar o'rtasida o'zaro tinglashni kuchaytiradi;

tushunmovchiliklarni kamaytiradi;

talabaning himoya reaksiyalarini pasaytiradi;

qattiqqo'l yondashuv o'rniga hamkorlik modelini yaratadi.

Pedagog "Men-sukut", "Men-suhbat", "Men-his" strategiyalaridan foydalanganida nizolar tezroq hal bo'ladi.

Turli hudud, millat, madaniyat vakillarining his-tuyg'uni ifodalash uslubi farq qiladi. Pedagogning madaniyatlararo kompetensiyasi bo'lmasa, u talabaning hissiy holatini noto'g'ri talqin qilishi mumkin. Misol uchun

ayrim madaniyatlarda ko'zga tik qarash hurmat belgisi bo'lsa, boshqalarda bu qo'pollik sifatida baholanishi mumkin;

ba'zi jamiyatlarda o'quvchi hissiyotini yashiradi, boshqalarda erkin ifodalaydi.

Pedagog madaniy farqlarni hisobga olishi empatiyaning to'g'ri qo'llanilishiga yordam beradi.

Metodologiya: Mazkur tadqiqot talabalarda empatik munosabat va muloqot usullarining shakllanishi, ularning o'quv jarayonidagi samaradorligi hamda pedagogik faoliyatda qo'llanilish mexanizmlarini aniqlashga qaratildi. Tadqiqotning metodologik asosini pedagogik psixologiya, kommunikativ kompetensiya, emotsional intellekt va dialogik muloqot konsepsiyalariga oid ilmiy manbalar tashkil etdi.

Tadqiqotda bir nechta metodlar uyg'unlashtirilgan holda qo'llanildi:

• Nazariy-tahliliy metod — empatiya,

muloqot psixologiyasi, pedagogik deontologiya va shaxslararo munosabatlarga oid ilmiy manbalar tizimli tahlil qilindi. Empatik yondashuvning komponentlari, psixologik mexanizmlari va ularning o'quv faoliyatiga ta'siri nazariy asosda o'rganildi.

- Pedagogik kuzatuv — o'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqot jarayoni, empatik reaksiyalar, dialogik muloqot usullarining qo'llanilishi real ta'lim muhitida kuzatildi.

- Suhbat va anketa metodlari — talabalar va o'qituvchilardan empatik muomala jarayonidagi qiyinchiliklar, ehtiyojlar va tajribalar haqida ma'lumotlar yig'ildi.

- Qiyosiy tahlil — turli empatik strategiyalarning samaradorligi solishtirildi va ularning ta'lim jarayoniga ta'siri baholandi.

Metodlar uyg'unligida olingan natijalar empatik muomala usullarining nazariy asoslari va amaliy samaradorligini to'laqonli yoritishga imkon berdi.

Xulosa: Tadqiqot natijalari talabalar bilan ishlashda empatik muomala usullarining ta'lim jarayonidagi o'rni va ahamiyatini yanada chuqurroq anglash imkonini berdi. Empatik yondashuv o'qituvchi faoliyatining axloqiy-

psixologik asosini tashkil qiladi va talaba bilan o'zaro munosabatning sifat ko'rsatkichlarini belgilaydi. Empatik muomala usullarining samaradorligi quyidagi natijalarda yaqqol namoyon bo'ldi:

- talabalar o'rtasida o'zaro hurmat va ishonch kuchayadi

- o'quv motivatsiyasi, faollik va tashabbuskorlik ortadi;

- konfliktlar kamayadi, psixologik iqlim barqarorlashadi;

- stress, xavotir, emotsional tanglik sezilarli darajada kamayadi;

- shaxslararo muloqot va ijtimoiy kompetensiyalar rivojlanadi;

- talabaning o'zini anglash, o'ziga ishonch va ijobiy o'zgarishlar shakllanadi.

Empatik muomala usullari zamonaviy ta'limda nafaqat psixologik qo'llab-quvvatlash instrumenti, balki o'quv jarayonining sifatini oshiruvchi strategik kompetensiya sifatida talqin etilishi lozim. Shu bois empatiya bo'yicha maxsus treninglar, dialogik muloqot mashqlari, emotsional intellektni rivojlantirish dasturlari pedagogik amaliyotga izchil joriy etilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Omonova M. Bo'lajak pedagoglarda empatik munosabatlarning shakllanishi. Innovative Academy, 2025.
2. Omonova M. Deontological Culture in Future Educators. International Conference on Science, Education & Law, New York, 2025.
3. Belinova N.V., Bicheva I.B. Features of Professional Ethics Formation of Future Teachers. Revista Espacios, 2017.
4. Rogers, C. R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. — Boston: Houghton Mifflin, 1961.
5. Nurmatova, S. "Oliy ta'limda empatik muomala usullarining qo'llanilishi va ta'siri." Pedagogika va Psixologiya Jurnal, №4, 2021.
6. Jalolov, J. Pedagogika nazariyasi. — Toshkent: Fan, 2019.
7. Yuldasheva, M. Pedagogik kommunikatsiya va muomala madaniyati. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

MAXTUMQULI FIROG'IY PAND-NASIXATLARI VOSITASIDA TALABALARDA MA'NAVIY-AXLOQIY FAZILATLARNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

RAXIMOVA AZIZA DAVRANBEKOVNA
Innovatsion texnologiyalar universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Maxtumquli Firog'iy pand-nasihatlarini vositasida talabalarda ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari yoritilgan. Tadqiqotda shoir ijodida ilgari surilgan halollik, adolat, insonparvarlik, sabr-toqat, ilmga hurmat kabi g'oyalarning oliy ta'lim jarayonidagi tarbiyaviy ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, pand-nasihatlarini ta'lim jarayoniga integratsiyalash orqali talabalarning axloqiy ongini rivojlantirish, ijtimoiy mas'uliyatini oshirish va barqaror axloqiy xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyatlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari mumtoz adabiy merosdan foydalanish oliy ta'limda ma'naviy-axloqiy tarbiyani takomillashtirishda samarali pedagogik vosita ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ma'naviy-axloqiy tarbiya, pand-nasihat, Maxtumquli Firog'iy, pedagogik mexanizmlar, talaba shaxsi, mumtoz adabiyot.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические механизмы формирования духовно-нравственных качеств у студентов на основе назидательных наставлений Махтумкули Фраги. Проанализированы воспитательные идеи поэта, такие как честность, справедливость, гуманизм, терпение и уважение к знаниям, а также их значение в современном образовательном процессе. Обоснованы возможности интеграции поучительных текстов в учебно-воспитательную деятельность с целью развития нравственного сознания студентов, формирования социальной ответственности и устойчивых моральных установок. Результаты исследования подтверждают высокую педагогическую ценность классического литературного наследия в системе высшего образования.

Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, назидание, Махтумкули Фраги, педагогические механизмы, личность студента, классическая литература.

Kirish

Bugungi globallashuv va axborotlashuv sharoitida oliy ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri – talabalarda yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlar, mustahkam e'tiqod, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlikni shakllantirishdan iboratdir. Zamonaviy jamiyatda bilim va kasbiy kompetensiyalar bilan bir qatorda shaxsning axloqiy barkamolligi, ijtimoiy mas'uliyati, halollik, adolatparvarlik, vatanparvarlik kabi sifatleri ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonida boy ma'naviy merosga tayanish, ayniqsa, mumtoz adabiyot namunalari orqali tarbiyaviy ta'sirni kuchaytirish dolzarb pedagogik muammo

sifatida namoyon bo'lmoqda.

Turkiy xalqlar adabiy va ma'naviy tafakkuri tarixida alohida o'rin tutgan Maxtumquli Firog'iy ijodi ana shunday bebaho manbalardan biridir. Shoirning pand-nasihatlariga boy she'riy merosi insoniylik, halollik, sabr-qanoat, adolat, ilmga intilish, vijdon pokligi kabi umuminsoniy fazilatlarni targ'ib etishi bilan ajralib turadi. Maxtumquli Firog'iy o'z asarlarida shaxs kamolotini jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda talqin etib, axloqiy tarbiyani inson hayotining poydevori sifatida ko'rsatadi. Bu jihatlar uning pand-nasihatlarini zamonaviy pedagogik jarayonda samarali qo'llash imkonini beradi.

Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning

ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishda adabiy merosdan foydalanish tasodifiy yoki epizodik xarakterda emas, balki ilmiy asoslangan pedagogik mexanizmlar orqali amalga oshirilishi zarur. Bunday mexanizmlar talabalarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, Maxtumquli Firog'iy pand-nasihatlarining mazmunini ta'lim-tarbiya jarayoniga integratsiyalash, ularni muhokama, tahlil, refleksiya va amaliy xulosa chiqarish bilan bog'lashni taqozo etadi. Aynan shu yondashuv shoir g'oyalarining tarbiyaviy ta'sirini kuchaytirib, talabalarda barqaror ma'naviy-axloqiy pozitsiyani shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu bois mazkur maqolada Maxtumquli Firog'iy pand-nasihatlarini vositasida talabalarda ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishning pedagogik mexanizmlarini ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilish, ularning mazmuni va amaliy imkoniyatlarini ochib berish asosiy maqsad qilib qo'yilgan. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy tarbiyani takomillashtirish, adabiy meros asosida samarali tarbiyaviy model ishlab chiqish uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Talabalarda ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish masalasi pedagogika, falsafa, psixologiya hamda adabiyotshunoslik fanlarida kompleks tarzda o'rganib kelinayotgan dolzarb ilmiy muammolardan biridir. Ushbu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar shaxs tarbiyasida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o'rni, badiiy adabiyotning tarbiyaviy imkoniyatlari hamda ma'naviy merosdan ta'lim jarayonida foydalanishning metodik asoslarini yoritishga qaratilgan.

Pedagogik adabiyotlarda ma'naviy-axloqiy tarbiya shaxsning ichki dunyosini boyitish, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy qadriyatlarni ongli ravishda o'zlashtirish jarayoni sifatida talqin etiladi. V.A. Slastyonin, I.F. Isayev, N.D. Nikandrov kabi olimlar ta'lim va tarbiya

birlikiga asoslangan yondashuvni ilgari surib, axloqiy tarbiyada shaxsiy tajriba, muloqot va refleksiyaning muhimligini ta'kidlaydilar. Ularning ishlarida ma'naviy fazilatlarini shakllantirishda badiiy matnlar va hayotiy misollardan foydalanish samarali pedagogik vosita sifatida baholanadi.

Sharq mutafakkirlari va mumtoz adabiyot namoyandalarining axloqiy-ta'limiy qarashlari esa mazkur mavzuning tarixiy-ilmiy asosini tashkil etadi. Alisher Navoiy, Ahmad Yassaviy, Yusuf Xos Hojib asarlarida axloq, odob, komil inson g'oyasi markaziy o'rin egallaydi. Ushbu manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, pand-nasihat janri orqali berilgan g'oyalar o'quvchi va talabalarning axloqiy ongiga kuchli ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega.

Turkiy xalqlar adabiy merosi doirasida Maxtumquli Firog'iy ijodiga bag'ishlangan adabiyotlar alohida ahamiyatga ega. Tadqiqotchilar (A. Nurmuhammedov, B. Annayev, K. Jumayev va boshqalar) shoir asarlarida ilgari surilgan adolat, halollik, vatanparvarlik, iymon-e'tiqod, insoniylik kabi g'oyalarni turkman xalqining ma'naviy o'zligini ifodalovchi asosiy omillar sifatida talqin qiladilar. Adabiyotshunoslik yo'nalishidagi izlanishlarda Maxtumquli pand-nasihatlarini ko'proq badiiy-estetik va falsafiy jihatdan tahlil qilingan bo'lib, ularning pedagogik mexanizmlari yetarli darajada tizimli o'rganilmaganligi kuzatiladi.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Maxtumquli Firog'iy ijodining axloqiy-ta'limiy salohiyati yuksak darajada baholangan bo'lsa-da, uning pand-nasihatlarini oliy ta'lim tizimida talabalarning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan aniq pedagogik mexanizmlar asosida qo'llash masalasi yetarlicha tadqiq etilmagan. Aynan shu ilmiy bo'shliq mazkur maqolaning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot jarayonida Maxtumquli Firog'iy pand-nasihatlarining talabalarda ma'naviy-

axloqiy fazilatlarni shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilindi hamda ularni oliy ta'lim jarayoniga integratsiyalashning samaradorligi aniqlandi. Tahlil ishlari nazariy va amaliy bosqichlarda olib borilib, adabiy matnlar mazmunini pedagogik mexanizmlar asosida qo'llashga alohida e'tibor qaratildi.

Nazariy tahlil shuni ko'rsatdiki, Maxtumdul Firog'iy pand-nasihatlarida ilgari surilgan g'oyalar — halollik, adolat, sabr-qanoat, ilmga hurmat, vijdon pokligi va insonparvarlik — talabalarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishida muhim ichki rag'batlantiruvchi omil bo'la oladi. Ushbu g'oyalar shaxsiy tajriba va hayotiy vaziyatlar bilan uyg'unlashtirilganda, talabalarda nafaqat axloqiy bilimlar, balki barqaror axloqiy munosabat va xulq-atvor ko'nikmalari shakllanishi kuzatildi.

Amaliy bosqichda Maxtumdul pand-nasihatlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar (matn tahlili, munozara, muammoli savollar, reflektiv yozma ishlar va kichik guruhli muhokamalar) talabalarning ma'naviy faoliyatini sezilarli darajada faollashtirdi. Mashg'ulotlar jarayonida talabalar axloqiy tushunchalarni tayyor shaklda qabul qilishdan ko'ra, ularni mustaqil anglash, shaxsiy pozitsiya bildirish va hayotiy xulosalar chiqarishga intildilar. Bu holat talabalarda tanqidiy fikrlash va axloqiy refleksiya ko'nikmalarining rivojlanganligini ko'rsatdi.

O'tkazilgan kuzatuv va so'rovnoma natijalari shuni tasdiqladiki, pand-nasihatlar bilan tizimli ishlash talabalarning:

axloqiy qadriyatlarga munosabatini chuqurlashtirdi;

ijtimoiy mas'uliyat va hamkorlikka tayyorlik darajasini oshirdi;

o'z xatti-harakatlarini axloqiy me'yorlar asosida baholash qobiliyatini rivojlantirdi.

Shuningdek, natijalar shuni ko'rsatdiki, Maxtumdul Firog'iy pand-nasihatlarini o'qitish jarayonida faqat axborot berish bilan

cheklanmasdan, ularni muammoli vaziyatlar, hayotiy misollar va talabalarning shaxsiy tajribasi bilan bog'lash pedagogik ta'sir kuchini bir necha barobar oshiradi. Ayniqsa, refleksiya va muhokamaga asoslangan metodlar talabalarning ichki axloqiy pozitsiyasini mustahkamlashda samarali bo'ldi.

Umuman olganda, tahlil va tajriba natijalari Maxtumdul Firog'iy pand-nasihatlar vositasida talabalarda ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Mazkur yondashuv talabalarning ma'naviy ongini rivojlantirish, ularni ijtimoiy faol va axloqan yetuk shaxs sifatida kamol toptirishda samarali pedagogik vosita ekanligini ko'rsatdi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Maxtumdul Firog'iy pand-nasihatlar talabalarda ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishda yuksak pedagogik salohiyatga ega bo'lgan ma'naviy-manbaviy asos hisoblanadi. Shoir ijodida ilgari surilgan halollik, adolat, insonparvarlik, sabr-toqat, ilmga hurmat va vijdon pokligi kabi g'oyalar zamonaviy oliy ta'limning tarbiyaviy maqsadlari bilan uyg'unlashadi hamda talabalarning shaxsiy kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot jarayonida Maxtumdul Firog'iy pand-nasihatlarini ta'lim jarayoniga tizimli va maqsadli ravishda integratsiyalash talabalarning axloqiy ongini rivojlantirish, qadriyatlarga nisbatan ongli munosabatni shakllantirish hamda barqaror axloqiy xulq-atvor ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qilishi aniqlandi. Ayniqsa, pand-nasihatlar asosida tashkil etilgan muhokama, tahlil va refleksiyaga yo'naltirilgan mashg'ulotlar talabalarning ichki axloqiy pozitsiyasini kuchaytirishda samarali bo'ldi.

Xulosa qilib aytganda, Maxtumdul Firog'iy pand-nasihatlaridan pedagogik mexanizmlar asosida foydalanish oliy ta'lim

- Kasb-hunar ta'limi №11, 2025

INNOVATSION PEDAGOGIKA NEGIZIDA BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING INTELLEKTUAL SALOHİYATINI RIVOJLANTIRISH PRINSIPLARI

QURBONOV JASURBEK AKMALJONOVICH

**Qo‘qon Davlat universiteti Milliy g‘oya va huquq kafedrası professori v.b.,
pedagogika fanlari doktori (DSc)**

Annotatsiya: Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual madaniyatini innovatsion usulda pedagogika ta‘limi asosida yuksaltirish dolzarbligi, ko‘r-ko‘rona, dogmatik ravishda emas, ongli tanqidiy tafakkur asosida bo‘lishi to‘g‘risida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: «tirik tizim», (nazariylik), pedagogika, etika, estetika, mantiq, «ommaviy madaniyat», intellektual, hissiy-irodaviy, harakatli-amaliy qismlar.

Аннотация: В статье рассматривается важность повышения интеллектуальной культуры будущих учителей на основе педагогического образования инновационным путем, не слепо, догматически, а на основе осознанного критического мышления.

Ключевые слова: «живая система», (теоретическая), педагогика, этика, эстетика, логика, «массовая культура», интеллектуальная, эмоционально-волевая, активно-практическая части.

Annotation: The article discusses the importance of improving the intellectual culture of future teachers on the basis of pedagogical education in an innovative way, not blindly, dogmatically, but on the basis of conscious critical thinking.

Keywords: "living system", (theoretical), pedagogy, ethics, aesthetics, logic, "mass culture", intellectual, emotional-volitional, active-practical parts.

KIRISH. Zamonaviy pedagogika ta‘limi asosida bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual madaniyatini rivojlantiruvchi pedagogik sharoitlar tizimi, shakllari va usullari professor-o‘qituvchilar tomonidan ongli tarzda loyihalashtiriladi va muayyan pedagogik maqsadni amalga oshirishga yo‘naltirilgan yaxlit ilmiy-didaktik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogika ta‘limidagi vazifalarning eng birinchisi, albatta, talaba uchun noma‘lum bo‘lgan va talaba mustaqil erishishi qiyin yoki mumkin bo‘lmagan muayyan axborotni, muhim falsafiy g‘oya va qarashlarni unga bevosita yetkazib berishdir. Zamonaviy pedagogika ta‘limining ikkinchi pedagogik vazifasi muayyan axborotni talaba ko‘r-ko‘rona o‘zlashtirishiga emas, balki ongli qabul qilishiga erishishdir. Buning uchun

pedagogika o‘qituvchisi talabada axborotni mustaqil tahlil etish, fikriy izlanishni amalga oshirish ko‘nikmalarini tarbiyalashi kerak. Fanning navbatdagi, eng oliy vazifasi talabada ijodiy fikrlash qobiliyatini hosil qilish bo‘ladi. Buning uchun ustoz talabaga falsafiy qarashlar orasidagi ziddiyatlarni payqash, ularga nisbatan o‘z munosabatini shakllantirish va xulosalarini oldinga surish kabi mustaqil, ijodiy mushohada ko‘nikmalarini shakllantirishi kerak.

Pedagogika ta‘limi talabada falsafiy dunyoqarashni shakllantiradi. «Falsafiy dunyoqarash – insonning olam, odam va jamiyat va boshqalarga munosabatini ifodalovchi falsafiy tafakkur va bilimlar tizimi, deb ta‘riflanadi. Bu tushunchaning mohiyati insonning olamga, voqea va hodisalarga, o‘zgalarga va ularning faoliyatiga, o‘z umri va uning mazmuni kabi ko‘pdan-ko‘p

tushunchalarga munosabati, ularni anglashi, tushunishi, qadrlashida namoyon bo'ladi[1]». Bo'lajak o'qituvchilarda falsafiy dunyoqarashni shakllanishida his-tuyg'u, aql-idrok va tafakkur ham muhim o'rin tutadi. Bo'lajak o'qituvchilar falsafiy dunyoqarashi muayyan bilimlari, kelajakdagi g'oya va maqsadlari, tasavvurlari, qadriyatlari, ishonchi-e'tiqodi, fikri, hissiyotidan iborat bo'ladi. Bo'lajak o'qituvchilarning falsafiy dunyoqarashi asosida olamni bir butun tarzda anglashi, unga shunday munosabatda bo'lishi erkin kasbiy faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bo'lajak kadrlarning falsafiy dunyoqarashi mazmun-mohiyatiga ko'ra, ma'naviy faoliyat bo'lib, borliqqa bo'lgan ongli insoniy munosabatni anglatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI: Jahon ta'lim tizimida talabalar intellektual madaniyatini innovatsion-pedagogik usulda rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlarni ikki guruhga – G'arb va Sharq mamlakatlarida o'rganilishi, deb ajratish mumkin.

G'arb mamlakatlarida talabalar intellektual madaniyati olimlar SH.Legg, J.Doland, P.Kollinslar tomonidan tadqiq etilgan.

Sharq mamlakatlarida intellektual madaniyatning pedagogik jihatlari, oliy ta'lim muassasalari talabalarining intellektual salohiyatini rivojlantirish metodikasini olimlar A.Sukkamart, B.Sisan, M.Salvaratnamlar o'z izlanishlarida tahlil qilgan.

Ta'lim makoni ilm-fan va amaliyotni konkret sharoitlarda modellashtiruvchi «tirik tizim» sifatida namoyon bo'ladi. D.I.Mendelevning – «Bo'lajak o'qituvchilarga nafaqat bilimlar, fanni ham berish kerak»[2] – degan so'zlari hozirda ham o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Bo'lajak o'qituvchilarning kreativlik faoliyatlarini yo'lga qo'yish ilm olish jarayonida ularning bilish faoliyatlarini tashkil etish usullaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Pedagogika ta'limi bo'lajak o'qituvchilarni mantiqiy, mustaqil fikrlashga o'rgatadi. Bu

jarayonda ular erkin fikr bildirishga harakat qiladilar, xato fikr bildirishdan qo'rqmaydilar, chunki pedagogika hayotda mutloq to'g'ri fikr bo'lmasligiga o'rgatib, muhimi fikr bildirish irodasini shakllantirish ekanligini tushuntiradi, bu esa bo'lajak o'qituvchilarning intellektual madaniyati va madaniy saviyasini boyitadi, ularni ilmiy hamda ijtimoiy faollikka undaydi[3]. SHu orqali bo'lajak o'qituvchilar o'zlari o'zlashtirgan bilim va tajribalarini kundalik hayotiy faoliyatga tatbiq eta boshlaydilar.

«Fan o'rganish predmetiga oid «qanday?» degan savolga javob izlaydi (nazariylik), ammo «maqsadga muvofiqmi?» degan savolni o'z oldiga qo'ymaydi. SHu o'rinda biz jamiyat hayoti uchun o'ta muhim yana bir soha – axloq bilan to'qnashamiz. SHubhasiz, axloqiy masalalar ijtimoiy ongning boshqa bir muhim sohasi bo'lmish dintomonidan yechimini topadi. Tarixda jamiyatning birlamchi manfaatlari bilan bog'liq savollarga diniy ilm muvaffaqiyat bilan javob bergan davrlar oz emas. Lekin ayni paytda diniy masalalar yuzasidan tortishuvlar jamiyatni parchalanishiga olib kelgan misollar undan ko'proq[4]». Bugungi kunda talaba-yoshlarimiz ilm olishda maqsadga muvofiqlik tamoyilini qo'llashi, anglanmagan faoliyati ortidan jamiyatning axloqiy tanazzuliga sabab bo'lmasligi dolzarb vazifalardan biriga aylanadi. Shunday ekan, bo'lajak o'qituvchilarning intellektual madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladigan pedagogika ta'limi faol, haqqoniy, mantiqiy, insonparvar, yo'naltiruvchi hamda uyg'unlashtiruvchi bilish faoliyatidir. Uning natijasida bo'lajak o'qituvchilarning harakatlari ongli hamda mantiqiy asosga ega bo'ladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Pedagogika ta'limida bo'lajak o'qituvchilar nazariy bilimlar, ilmiy tushunchalar va axborotlarga muayyan tanlov asosida yondashadilar. Ular borliq haqidagi ahamiyatli

va ahamiyatsiz bo'lgan ilmiy hodisalarni ham aniqlab oladilar. Bo'lajak o'qituvchilar mohiyatini anglab yetgan ilmiy dalillarni o'zlari va o'rtoqlarining nuqtai nazari bilan qiyoslaydilar. Bunda bo'lajak o'qituvchilar nazariy bilimlar, ilmiy tushunchalar va axborotlarning ijtimoiy ahamiyatiga baho bera boshlaydilar.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Falsafiy muammolarni yechishda bo'lajak o'qituvchilar o'z nuqtai nazarlarini asoslash uchun boshqa o'quv fanlariga oid bilimlardan foydalanishga harakat qiladilar. Bu esa bo'lajak o'qituvchilar ongida mantiqiy bog'lanishlar va mantiqiy mushohadani vujudga keltiradi. Bo'lajak o'qituvchilarning nazariy bilimlar, ilmiy tushunchalar va axborotlarni anglash darajalari kengayib, ular egallagan bilimlar kasbiy xarakter kasb eta boshlaydi. Ular ilmiy hodisalarga haqqoniy va umumlashgan tarzda baho berish ko'nikmasini egallaydi. Bu esa dogmatik qarashga ega bo'lmagan, tolerant tafakkur va fikrlash ko'nikmasiga ega bo'lajak o'qituvchilarni shakllantiradi[5].

Bo'lajak o'qituvchilar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlar tizimi muntazam harakatda va pedagogik nazoratda bo'lishi lozim. SHundagina ular ko'nikmalar tizimi bilan muvofiqlashadi, bilish vazifalari va ularni qo'llash ehtiyojlariga mos tarzda qayta ishlanadi va boyitiladi. Mazkur jarayonda nafaqat bir tizimdan ikkinchisiga o'tiladi, balki bilimlarni umumlashtirish, yangi tizimlarni vujudga keltirish, ularni turli hayotiy vaziyatlarda qo'llash usullari amalga oshiriladi. Bo'lajak o'qituvchilarning ongi faqatgina bilimlar yordamida aniqlanmaydi. Bilimlarni o'zlashtirish bo'lajak o'qituvchilar uchun muhim hayotiy ahamiyatga ega bo'lib, dunyoqarashining asosini tashkil etadi. Bo'lajak o'qituvchilarning dunyoqarashini ifodalovchi nuqtai nazarlari va e'tiqodlari ularning ichki mavqeini namoyon qiladi.

Bo'lajak mutaxassislarining bilimlari ularning e'tiqodlariga aylanishi uchun, birinchi navbatda, maqsadli nuqtai nazari tarkibiga kirishi lozim. Nuqtai nazarning tarkibini esa bo'lajak o'qituvchilarning yetakchi ehtiyojlari, ijtimoiy orzulari va qadriyatli yo'nalishlari tashkil etadi. Bular birinchi navbatda, bo'lajak o'qituvchilarning his-tuyg'ulari va kechinmalariga singishi lozim. Bo'lajak o'qituvchilarning ijobiy kechinmalari ularning shaxsiy tajribalari, buyuk mutafakkirlar hisoblangan ajdodlarimiz, yetakchi olimlarimiz va jamoat arboblarning meroslari, faoliyatlari mahsuli bo'lgan ishlariga murojaat qilishni talab etadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning tayyorlik darajalari va qat'iyatlari ularning ixtiyoriy tarzda o'z oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishishlarini ta'minlaydi, xulq-atvorlarini boshqarish imkonini beradi. Irodaning e'tiqod va kechinmalar bilan uyg'unlashuvi natijasida bo'lajak o'qituvchilar asosli yechimlar qabul qiladilar va ijobiy xatti-harakatlarni amalga oshiradilar. Bo'lajak o'qituvchilar dunyoqarashi tarkibini intellektual, hissiy-irodaviy, harakatli-amaliy qismlar tashkil etadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning bilim darajalari oshgan sari tarbiyaviy holatlari o'zgarib, ular fan va texnikaga madaniyat va aql-zakovat mahsuli sifatida qaray boshlaydilar. SHu orqali bo'lajak o'qituvchilar olimlarning fan va texnika sohasidagi yutuqlarini o'zlashtirishda foydalanilgan tajribalar, metodlar, yondashuvlarni o'rganishga kirishadilar. SHuning uchun ham, bo'lajak o'qituvchilarning intellektual madaniyatini shakllantirishda intellektual rivojlanish va madaniyatni anglash tamoyilidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun, bo'lajak o'qituvchilar nazariy bilimlar, ilmiy tushunchalar va axborotlarning mohiyatini tushunish yo'llari va tajribalarini izchil o'rganishlari lozim. Shu maqsadda bo'lajak o'qituvchilar mavjud ilmiy an'analar va

yangiliklar orasidagi aloqadorlikni tushungan holda ularni o'zlashtirishlari kerak. Bunday vazifalarning yechimi ijodiy muammolarni yuzaga keltiradi.

Bo'lajak o'qituvchilar intellektual madaniyatini innovatsion usuldarivojlantirishda falsafiy fanlar – pedagogika, etika, estetika, mantiq fanlari o'z oldiga quyidagi vazifalar qo'yadi: bo'lajak o'qituvchilarning o'zlashtirgan bilimlariga ijtimoiy yo'nalish berish; bilimlarni o'zlashtirishda tadrijiylik tamoyiliga amal qilish; bo'lajak o'qituvchilarning mustaqilligi va faolligini oshirish; bilimlarni o'zlashtirish va ular ustida fikrlashni amalga oshirish uchun ichki intilishni vujudga keltirish; o'zlashtirilgan bilimlarni bo'lajak o'qituvchilarning amaliy faoliyatiga tatbiq etish; bo'lajak o'qituvchilar tanqidiy fikrlashi, analitik tahlilkorligi, mantiqiy xulosa chiqarishi kabilar.

Bunday vazifalarning barchasi tafakkur qilish va munozara yuritish, muloqot qilish jarayonida amalga oshadi. Bo'lajak o'qituvchilar munozaralar, debatlar, ochiq muhokamalar jarayonida o'zaro fikr almashadilar. Bu jarayonda ular ilmiy muammolarni yechish, uni idrok etish, ilmiy hodisalarni tahlil qilish hamda olingan natijalarga tanqidiy yondashish ko'nikmalarini egallaydilar. SHu tariqa, bo'lajak o'qituvchilarda yangi mazmundagi faoliyat shakllanadi. Bo'lajak o'qituvchilarning ongida ilmiy hodisalar va axborotlar mustahkam o'rnashadi. Ular nuqtai nazarlarini mantiqiy jihatdan to'la ishonch bilan asoslashga o'rganadilar, intellektual madaniyatlari barqarorlashadi, chunki bo'lajak o'qituvchilar tomonidan mustaqil o'zlashtirilgan bilimlar ijtimoiy jihatdan yo'naltiriladi [6]. Bo'lajak o'qituvchilar o'zaro qarama-qarshi bo'lgan ilmiy muammolarga mustaqil yondashgan holda ularning yechimini izlaydilar. Bu esa pedagogika fani o'qish jarayonida o'zaro qarama-qarshi holatlar, ilmiy nuqtai nazarning vujudga kelishini

ta'minlaydi. Mazkur jarayon oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi: bo'lajak o'qituvchilarda o'z nuqtai nazarini ilmiy jihatdan to'la asoslash ko'nikmasini hosil qilish; o'zlari bayon qilgan barcha xulosalarning mantiqiy jihatdan asoslanganligi va ziddiyatlarga ega emasligiga ularni ishonitirish kabilar.

Pedagogika fanlarini o'tish jarayonida bo'lajak o'qituvchilar ongida ilmiy hodisalar yaxlit tarzda aks etadi. Bo'lajak o'qituvchilardan yangi o'zlashtirgan bilimlari bilan mavjud bilimlarini muvaffaqiyatli uyg'unlashtirishlari talab etiladi. Bu esa ularda tanqidiy fikrlash, axborotlarga mustaqil yondashuvni shakllantiradi va izlanuvchanlikni oshiradi. Natijada ularning mustaqil qarorlar qabul qilishga tayyorlik darajalari ortadi. Ularda mustaqillik, mas'uliyatlilik, muloqotga kirishuvchanlik, faollik, maqsadga intiluvchanlik, ishchanlik, qiyinchiliklardan qo'rqmaslik, tadbirkorlik kabi sifatlar tarkib topadi.

Zamonaviy pedagogika ta'limi vositasida bo'lajak o'qituvchilar intellektual madaniyatini shakllanirishda pedagog turlicha uslublarni qo'llaydi va dars vaqtida ularning faoliyatini ham shunga muvofiqlashtiradi. U talabadan axborotni passiv va to'liq qabul qilishi kerak bo'lgan tinglovchi holatida bo'lishni talab qiladi. O'zi esa, asosan, ahborotni talabaga iloji boricha to'liq yetkazish, tushuntirish, izohlash, namoyon etish kabilar bilan cheklanadi. Bu, masalan, pedagogikada oldinga surilgan muhim, o'zgarmas printsiplar, paradigmalar, shakllangan g'oya va qarashlar, ta'riflar, muhim talqinlar, qonunlar, faktlar va darsga oid muhim davlat hujjatlari kabilar bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra pedagogika o'qituvchisi talabaga falsafiy materialni qanday bo'lsa shundayligicha, ya'ni nafaol qabul qilishi shart bo'lgan tinglovchi sifatidagina emas, balki mavzuni tahliliy qo'llashi mumkin va kerak bo'lgan sub'ekt sifatida ham yondoshishi zarur.

XULOSALAR. Xulosa qilib aytganda bo'lajak kadrlar intellektual madaniyatini innovatsion usulda pedagogika ta'limi asosida yuksaltirish dolzarb lekin, ko'r-ko'rona, dogmatik ravishda emas, ongli tanqidiy tafakkur asosida bo'lishi lozim. Jamiyatimiz uchun zararli, yot mafkura va «ommaviy madaniyat» g'oyalarining kirib kelishiga qarshi tura oladigan yoshlarni tarbiyalashda ratsionalistik pedagogikaning o'rni beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Фалсафа қомусий луғат. Тошкент.:Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. 2004, -Б.115.
2. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П. Поваренков. М.: Изд-во ИП РАН, 2002.- С. 137
3. Janet G.Donald. Intellectual skills in higher education. The Canadian Journal of Higher Education, Vol. XV-1, 1985. pp. 61.
4. Йўлдошев Ҳ. Фалсафадан нима наф? <http://khyuldoshev.wordpress.com>
5. Rodionov M, Dedovets Z. The Development of Students' Intellectual Tolerance in the Process of Teaching Mathematics at Secondary Level. London Journal of Research in Humanities and Social Sciences. Volume 18/ Issue 2. -pp. 1-14.
6. European Commission. The European Higher Education Area in 2018: Bologna Process Implementation Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. (<http://ec.europa.eu/eurydice>). –P. 159

BOLALAR ADABIYOTINI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUV: PEDAGOGIK IMKONIYATLAR VA AMALIY TATBIQ ETILISHI

MIRZAYEVA NIGORA BOZOROVNA

Toshkent amaliy fanlar universiteti, dotsent, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolalar adabiyotini o'qitishda innovatsion va texnologik yondashuvlarning nazariy asoslari hamda ularning ta'lim jarayonidagi amaliy tatbiqi tahlil qilinadi. Ta'lim jarayonida o'yin texnologiyalari, interfaol metodlar, sahnalashtirish, "Tasvir va sharh", "To'g'ri top", "Kim biladi?" kabi didaktik o'yinlardan foydalanishning pedagogik samaradorligi ochib beriladi. Tadqiqotda texnologik yondashuv bolaning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda badiiy asarni chuqurroq anglash, mustaqil fikrlash va estetik didni shakllantirishga xizmat qilishi asoslab beriladi. Maqolada innovatsion metodlarning bolalarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishdagi o'zni, badiiy tafakkurni faollashtirish imkoniyatlari ilmiy jihatdan yoritiladi.

Kalit so'zlar: bolalar adabiyoti, innovatsion yondashuv, pedagogik texnologiyalar, o'yin texnologiyasi, interfaol metodlar, badiiy tafakkur, kompetensiya.

Аннотация. В данной статье рассматриваются методологические основы применения современных инновационных подходов в процессе преподавания детской литературы студентам педагогических направлений. Анализируется их влияние с учётом возрастных и психологических особенностей обучающихся, а также педагогическая эффективность и практические возможности внедрения. В работе подробно раскрываются преимущества организации образовательного процесса на основе кейс-стади, сторителлинга, интеллект-карт (mind-map), проблемно-ориентированного обучения, цифровых образовательных платформ, интерактивных игр, мультимедийных средств и стратегии когнитивной активизации. Исследование опирается на современные педагогические теории, методы контент-анализа, интервью и диагностики. Полученные результаты свидетельствуют о высокой эффективности данных подходов в развитии у студентов художественно-эстетического мировоззрения, мышления, воображения, творческих способностей, педагогических компетенций и навыков самостоятельного анализа при обучении детской литературе.

Ключевые слова: детская литература, инновационный подход, педагогика, цифровое образование, художественное мышление, способности, интерактивные методы, сторителлинг, кейс-стади, компетенции.

Kirish

Ta'lim-tarbiya jarayoni jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lib, ijtimoiy, madaniy va texnologik o'zgarishlar ta'sirida doimiy yangilanish va takomillashuvni talab etadi. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri — yosh avlodni ma'naviy yetuk, mustaqil fikrlovchi, tanqidiy tahlil qila oladigan va ijodkor shaxs sifatida shakllantirishdan iboratdir. Bu esa ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik

yondashuvlar, innovatsion texnologiyalar va interfaol metodlardan keng foydalanishni taqozo etadi.

Ayniqsa, bolalar adabiyotini o'qitish jarayoni o'ziga xos pedagogik va psixologik xususiyatlarga ega bo'lib, u o'quvchilarning estetik didini shakllantirish, axloqiy qadriyatlarni singdirish, tafakkur vatasavvurini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Biroq an'anaviy o'qitish usullariga haddan tashqari tayanish o'quvchilarning badiiy asarlarga bo'lgan qiziqishini pasaytirishi, ularning

faol ishtirokini cheklashi va ijodiy fikrlash imkoniyatlarini yetarli darajada ro'yobga chiqarmasligi mumkin.

Ta'limga texnologik yondashuv o'quv jarayonini o'zaro uzviy bog'liq bosqichlar va amallarga ajratishni va bo'lishni, ta'limdan ko'zlangan natijaga erishish uchun bajariladigan harakatlarni muvofiqlashtirish, bosqichma – bosqich amalga oshirishni, loyihalashtirilgan ish va amallarning barchasini bir xil tarzda bajarishni nazarda tutadi.¹

Mazkur yondashuvlar bolalar adabiyotini o'qitish jarayonida nafaqat bilim berish, balki shaxsni har tomonlama kamol toptirish, uning badiiy-estetik dunyoqarashini kengaytirish hamda zamonaviy pedagogik kompetensiyalarni shakllantirish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, bolalar adabiyotini o'qitishda innovatsion yondashuvlarning nazariy asoslari va amaliy tatbiq etilishi masalalarini tadqiq etish ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Pedagogika fanida ta'lim jarayonini samarali tashkil etish masalasi doimo ilmiy izlanishlar markazida bo'lib kelgan. Mazkur yo'nalishda ishlab chiqilgan yondashuvlar orasida texnologik yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Texnologik yondashuv ta'lim jarayonini tizimli ravishda oldindan loyihalash, kutilayotgan natijalarni aniq belgilash hamda o'quv faoliyatini bosqichma-bosqich amalga oshirishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuvda ta'lim jarayonining barcha komponentlari — maqsad, mazmun, metod, vosita va natija o'zaro uzviy bog'liq holda tashkil etiladi. Natijada o'qituvchi va o'quvchi faoliyati o'zaro hamkorlik va subyekt-subyekt munosabatlari asosida rivojlanadi.

Bolalar adabiyotini o'qitishda texnologik

yondashuvning ustun jihati shundaki, u o'quvchilarning yosh xususiyatlari, psixologik holati va intellektual rivojlanish darajasini hisobga olgan holda badiiy asarni idrok etish jarayonini tashkil etishga imkon beradi. Bunday yondashuv o'quvchining faolligini oshiradi, uni dars jarayonining passiv tinglovchisidan faol ishtirokchisiga aylantiradi. O'yin texnologiyalari, sahnalashtirish, interfaol topshiriqlar, rolli mashg'ulotlar orqali bola asar mazmunini nafaqat mantiqan anglaydi, balki uni hissiy jihatdan his etadi, voqealar va obrazlarni hayotiy tajribasi bilan bog'lay oladi.

O'yin texnologiyalari bolalar adabiyotini o'qitishda eng samarali innovatsion vositalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Psixolog va pedagog olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, o'yin faoliyati bolaning shaxs sifatida shakllanishida muhim o'rin tutadi. O'yin jarayonida bola o'zining ichki imkoniyatlarini erkin namoyon etadi, ijodiy tafakkuri va tasavvuri faollashadi, ijtimoiy rollarni o'zlashtirish orqali muomala va muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi.

O'yin ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish va qayta yaratishga yo'nalgan vaziyatlarda, faoliyat turi sifatida belgilanadi va unda shaxsning o'z xulqini boshqarishi shakllanadi va takomillashadi. D.N.Uznadzening ta'rificha, o'yin shaxsga xos bo'lgan ichki immanent psixik xulqi shaklidir. I.S.Vigodskiy o'yinni bolaning ichki ijtimoiy dunyosi, ijtimoiy buyurtmalarni o'zlashtirish vositasi sifatida ta'riflaydi. A.N.Leontev o'yinga shaxsning xayoldagi amalga oshirib bo'lmaydigan qiziqishlari (manfaatlari)ni xayolan amalga oshirishdagi erkinligi sifatida qaraydi.²

Didaktik o'yinlar bilimlarni mustahkamlash, o'rganilgan materialni takrorlash va umumlashtirishga xizmat

1 H.T.Omonov, M.B.Xattabov 2016, 110

2 Yo.Madramova 2010, 58

qilsa, tarbiyaviy o'yinlar bolalarda axloqiy fazilatlar, jamoada ishlash madaniyati va mas'uliyat hissini shakllantiradi. Faoliyatni rivojlantiruvchi o'yinlar esa diqqat, xotira, nutq va tafakkur jarayonlarini faollashtirib, o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshiradi. Masalan, "To'g'ri top", "Kim biladi?", "Tasvir va sharh", "Obrazni top" kabi o'yin texnologiyalarini adabiyot darslarida qo'llash bolalarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiribgina qolmay, ularni mustaqil fikrlashga va o'z nuqtayi nazarini asoslab berishga undaydi.

Bolalar adabiyotini o'rganishda innovatsion metodlardan foydalanish ta'lim jarayonini jonlantiradi hamda integratsiyalashgan ta'lim muhitini yaratadi. Xususan, badiiy asarlarni sahnalashtirish usuli o'quvchilarni voqealar rivojiga faol jalb etib, ularni obrazlar ruhiyatiga chuqur kirishga undaydi. Bu jarayonda bolalar empatiya, hamdardlik va estetik idrok ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

"Tasvir va sharh" metodi esa o'quvchilarning obrazli fikrlashini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular tasvir asosida voqealarni tahlil qiladi, xulosalar chiqaradi va o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda ifodalashga o'rganadi. Bunday metodlar nutq madaniyatini shakllantirish, so'z boyligini oshirish va mantiqiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Bugungi axborot texnologiyalari rivojlangan davrda mashhur badiiy asarlarning faqat ekranlashtirilgan variantlariga tayanib qolish o'quvchilarni kitob mutolaasidan uzoqlashtirishi mumkin. Shu sababli o'qituvchi innovatsion metodlar orqali matnda yashiringan badiiy-estetik va ma'naviy-axloqiy jihatlarga alohida e'tibor qaratishi zarur. Bu esa bolalarda kitobxonlik madaniyatini shakllantirish, badiiy asarga

nisbatan ongli munosabatni rivojlantirish va adabiyotga bo'lgan qiziqishni mustahkamlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, bolalar adabiyotini o'qitishda innovatsion yondashuvlardan foydalanish ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim pedagogik omil hisoblanadi. Texnologik yondashuv, o'yin texnologiyalari hamda interfaol metodlar orqali o'quvchilarning badiiy tafakkuri, ijodiy fikrlashi, estetik didi va kitobxonlik kompetensiyalari tizimli ravishda rivojlanadi. Bunday yondashuvlar o'quvchini dars jarayonining markaziga olib chiqib, uni passiv tinglovchidan faol, mustaqil fikrlovchi shaxsga aylantiradi.

Innovatsion metodlar asosida tashkil etilgan darslar bolalarning badiiy asarni ongli va chuqur idrok etishiga, obrazlar va voqealar mazmunini hayotiy tajriba bilan bog'lashiga hamda mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatining shakllanishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, sahnalashtirish, didaktik o'yinlar, tasvir va sharh, interfaol topshiriqlar kabi metodlar bolalarda emotsional-ta'sirchan idrokni kuchaytirib, adabiyotga bo'lgan qiziqishni barqarorlashtiradi.

Shu bilan birga, innovatsion yondashuvlar o'qituvchidan doimiy izlanish, metodik mahorat va kreativ yondashuvni talab etadi. Bu esa pedagogik jarayonda kasbiy kompetensiyalarning takomillashuviga, dars mazmunining boyishiga va ta'lim sifati oshishiga olib keladi. Natijada bolalar adabiyotini o'qitish jarayoni nafaqat bilim berishga, balki shaxsning ma'naviy-estetik kamolotini ta'minlashga yo'naltirilgan yaxlit tizimga aylanadi.

Demak, uzluksiz ta'lim tizimida bolalar adabiyotini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish, ularni

oladigan va kitobxonlik madaniyatiga ega bo'lgan barkamol avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi.

-

АДАБИЙ ТАЪЛИМДА НЕЙРОПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

ДУСЧАНОВА НИЛУФАР САБИРБАЕВНА
РАНЧ университети доценти

Аннотация. Мазкур мақолада адабий таълимда нейрпедагогик технологияларнинг ўрни ва аҳамияти, хусусан, адабий матнни чуқур англаш компетенциясини шакллантиришдаги таъсири илмий асосда ёритилган. Муаллиф томонидан нейрпедагогиканинг когнитив ва аффеktiv механизмлари, уларнинг бадиий идрок, мулоҳазали ўқиш ва шахсий маъно яратиш жараёнларига таъсири таҳлил қилинган. Мақолада адабий матнни тушуниш жараёнида мия фаолиятига мос ёндашувлар, ҳиссий идрокни рағбатлантирувчи методлар, визуал ва сенсомотор фаолликни фаоллаштирувчи воситалар асосида ўқувчи фаоллигини ошириш имкониятлари очиқ берилган. Шунингдек, нейрофикрлаш, нейротасаввур, нейротафсир каби тушунчалар орқали адабий компетенцияни ривожлантиришнинг янги йўналишлари илгари сурилган.

Калит сўзлар: нейрпедагогика, адабий компетенция, бадиий идрок, когнитив фаоллик, аффеktiv англаш, нейрофикрлаш, шахсий маъно, сенсомотор таҳлил, мулоҳазали ўқиш, метакогнитив стратегиялар, визуализация, нейротафсир, таълим технологиялари.

Адабий саводхонлик тушунчаси замонавий таълим назарияси ва амалиётида кенг муҳокама этилаётган, кўпқиррали ва фанлараро хусусиятга эга бўлган илмий категориялардан бири саналади. Ушбу тушунчанинг шаклланиши саводхонликнинг умумий тушунчаси, ахборотни ўқиш ва тушуниш қобилияти, бадиий матн билан мулоқот, шахсий маъно яратиш ва эстетик идрок каби бир неча соҳалар билан боғлиқ жараёнлар орқали ривожланган. Адабий саводхонлик фақат матнни ўқиш ёки тушуниш эмас, балки уни таҳлил қилиш, бадиий ифода воситаларини англаш, ғоявий-эстетик мазмунни идрок этиш ва ўқувчининг шахсий фикри, ҳиссий муносабати ҳамда ижтимоий позициясини шакллантиришни ҳам ўз ичига олади. Шу боис, бу тушунчани илмий жиҳатдан чуқур таҳлил қилиш, унинг пайдо бўлиши, ривожланиш босқичлари ва назарий асосларини ўрганиш адабий таълимнинг мазмуни ва вазифаларини белгилашда муҳим омил ҳисобланади.

Илмий манбаларда адабий саводхон-

лик тушунчасига берилган таърифлар хилма-хил бўлиб, улар адабий саводхонликнинг ўзаро боғлиқ бўлган лингвистик, когнитив, эстетик, маданий ва шахсий маъно яратиш жиҳатларини қамраб олади. Замонавий ёндашувларда адабий саводхонлик фақат матнни ўқиш ва тушуниш қобилияти сифатида эмас, балки ўқувчининг бадиий матн билан фаол мулоқотга кириша олиши, матндаги ғоявий-эстетик мазмунни идрок этиши, бадиий воситаларни англаши ва шахсий муносабатини шакллантириш қобилияти сифатида талқин этилади.

Жаҳонда адабий саводхонлик тушунчаси “critical literacy” ва “literary competence” атамалари орқали изоҳланади. Бу ёндашувларда ўқувчининг фақат матнни англаши эмас, балки матн ортидаги контекстуал маъноларни чуқур таҳлил қилиши, муаллифнинг позициясини тушуниши ва танқидий ёндашиши лозимлиги урғуланади. Масалан, Ф.Розенблаттнинг интерактив ўқиш назариясида ўқувчи матн билан фаол муносабатга кириди, матндаги маънони шахсий тажри-

ба ва дунёқарашга асосланган ҳолда қайта яратади. [1; 25] Бундай ёндашув адабий саводхонликни фақат билим даражаси эмас, балки тафаккур, ҳиссий идрок ва ижтимоий онгнинг ривожланиши билан боғлиқ кўрсаткич сифатида талқин қилади.

Маҳаллий тадқиқотларда ҳам адабий саводхонлик тушунчасига фанлараро ёндашув сифатида ёндашилади. Айрим тадқиқотчилар уни тил, адабиёт ва таълимнинг кесишган нуқтасидаги педагогик категория сифатида изоҳласалар, бошқалар эстетик тарбия, маънавий камолот ва ижтимоий фаоллик билан боғлиқ жараён сифатида қарашади. Масалан, Б.Тўхлиев адабий саводхонликни адабиётни чуқур англаш, бадиий таҳлил қилиш ва шахсий фикрни баён этиш қобилияти сифатида изоҳлайди. [2; 38] М.Тиллабаева эса адабий саводхонликни эстетик дид, танқидий фикрлаш ва маънавий қадриятлар билан боғлиқ тарбиявий жараён сифатида таърифлайди. [3; 45]

Адабий саводхонлик тушунчасининг илмий интерпретацияси замонавий педагогика, психоллингвистика, когнитив фанлар ва нейропедагогика нуқтаи назаридан чуқур ва кўпқиррали таҳлил этилади. Илмий изоҳлар бу тушунчани нафақат ўқиш ва тушуниш қобилияти, балки маъно яратиш, мулоҳазавий таҳлил, ҳиссий идрок, ижтимоий мулоқот ва шахсий фикр билдиришга асосланган билиш фаолияти сифатида кўради. Яъни адабий саводхонлик бу ўқувчининг бадиий матнни ўзига хос маънода қабул қилиши, матндаги эстетик ва ғоявий қимматларни англаши ва уларга ижодий муносабат билдира олиш қобилиятидир.

Когнитив ёндашувга кўра, адабий саводхонлик – матн билан мияда фаол когнитив операцияларни амалга ошириш жараёни: фикр юритиш, бадиий образлар орқали маъно тузиш, тажриба билан боғлаш, ҳулоса чиқариш ва таҳлил қилиш. Бу жараёнлар ўқувчи миясидаги кўплаб нейрон тармоқларни фаоллаштиради, бу эса таълимнинг самарадорлигига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Масалан, матнни шарҳлашда префронтал қаватлар фаоллашади, бадиий образни ҳис қилишда — амигдала, контекстни тушунишда эса гиппокамп фаол бўлади. Бундай ёндашув адабий саводхонликни билимлар йиғиндиси эмас, балки миядаги билиш, ҳис қилиш ва шахсий муносабатни уйғунлаштирувчи жараён сифатида талқин этади.

Психоллингвистик нуқтаи назарда эса адабий саводхонлик тил фаолиятининг юқори босқичи сифатида қаралади. Унда лексик, семантик ва прагматик даражадаги тушуниш, бадиий воситаларни англаш, муаллиф ниятини кашф этиш ва контекстуал маъноларни шакллантириш муҳим ўрин тутади. Бу жараён, айниқса, болалар ва ўсмирлар учун нутқий ривожланиш ва шахсий камолотнинг асосий омили ҳисобланади.

Нейропедагогик ёндашув эса адабий саводхонликни нейробиологик ва ҳиссий-психологик омиллар билан боғлаб изоҳлайди. Бунга кўра, ўқувчида бадиий матнга нисбатан ҳиссий таассурот, эмпатия, эстетик завқ ва шахсий маъно шаклланиши билимни чуқур ўзлаштиришга хизмат қилади. Бундай фаоллик нейропластикликни фаоллаштиради ва таълим самарадорлигини оширади. Мазкур интерпретацияларга кўра, адабий саводхонлик — бу мия, тил, фикр ва маданият уйғунлигида кечадиган ўқув фаолияти бўлиб, у инсоннинг маънавий етуклиги ва ижтимоий фаоллиги билан чамбарчас боғлиқдир.

Умуман, адабий саводхонлик тушунчасининг илмий интерпретацияси турли фанлар нуқтаи назаридан чуқурлашган сари, у таълимда универсал қобилият сифатида тан олина бошлади. Бу тушунча нафақат адабиёт ўқитиш методикасида, балки умумий

саводхонликни шакллантириш, маданий меросни англаш ва шахсни камол топтиришнинг асосий илмий асосларидан бири сифатида қаралиши лозим. Демак, адабий саводхонлик – бу фақат бир фан доирасида эмас, балки таълимнинг мазмуни, мақсади ва натижалари билан боғлиқ универсал таълимий категориядир.

Адабий саводхонлик тушунчасини педагогик ва психолингвистик нуқтаи назардан таҳлил қилиш унинг таълимдаги моҳияти ва методик аҳамиятини теран англаш имконини яратади. Педагогик жиҳатдан қаралганда, адабий саводхонлик – бу ўқувчининг бадиий матн билан фаол мулоқотга кириша олиши, уни англаши, таҳлил қилиши, эстетик ва ахлоқий қадриятларни идрок этиши ҳамда шахсий муносабатини шакллантира олиши қобилиятидир. У нафақат билимларни ўзлаштириш, балки маънавий камолот, тафаккурни ривожлантириш ва ижтимоий муносабатларда мустақил позицияни шакллантириш учун хизмат қилади. Бундай ёндашув адабий таълимнинг моҳиятини фаолликка асосланган маъно яратиш жараёни деб тушунишга асос бўлади.

Педагогикада адабий саводхонлик бадиий образ, сюжет, муаллиф позицияси ва замон ифодаси каби адабий категорияларни фаол таҳлил қилиш билан боғланади. Бунда ўқувчи матнга нисбатан фақат рецептив эмас, балки интерпретатив ва ижодий муносабат билдиради. Масалан, М.Тиллабаева таъкидлайди: “Адабий саводхонлик — бу ўқувчининг бадиий асарни англаш ва шахсий фикрини эркин, асосли баён қилиш салоҳиятидир”. [3; 47]

Бизнинг фикримизча, бу таъриф адабий саводхонликни тарбиявий ва интеллектуал ривожланиш нуқтаи назаридан шарҳлашга хизмат қилиб, таълим жараёнида унинг фаол ижтимоий ва маънавий мазмунига алоҳида эътибор қаратиш зарурлигини кўрсатади.

Психолингвистик жиҳатдан эса адабий саводхонлик тил ва нутқ фаолиятининг юқори шакли сифатида намоён бўлади. Унда семантик идрок, контекстуал англаш, бадиий воситаларни фарқлаш, маъно тузиш ва шахсий тафсир каби жараёнлар ўзаро боғланади. Ўқувчи матнни фақат грамматик тушуниш даражасида эмас, балки уни семантик ва прагматик миқёсда қабул қилади. Яъни, у матндаги яширин маънолар, коннотациялар ва ижтимоий-маданий контекстларни англаб, уларга нисбатан шахсий муносабатини шакллантиради.

Бунда психолингвистик қобилиятлар – нутқий тафаккур, ассоциатив ўйлаш, символ англаш ва контекстуал таҳлил муҳим аҳамият касб этади. Бу жараёнлар мияда маълум тил марказларининг фаоллашуви билан боғлиқ бўлиб, адабий матн билан мулоқотдаги мураккаб когнитив фаолликни ифода этади. Бу ҳақда Д.Слобин шундай ёзади: “Нутқни тушунишда инсон матн орқали воқеликни қайта моделлаштиради ва тил орқали ўзининг ички дунёсида уни қайта тузади”. [5; 88]

Дарҳақиқат, ушбу фикр адабий саводхонликни инсон тафаккурининг ички динамикасини ифода этувчи жараён сифатида талқин қилишга асос беради. У фақат тил билими эмас, балки дунёқараш, ҳиссий таассурот ва ижтимоий идрокни ҳам қамраб олган кўп қиррали билиш фаолияти ҳисобланади.

Адабий саводхонлик тушунчаси замонавий педагогик ва фанлараро қарашларда кўп қиррали тузилмага эга бўлган комплекс билим ва компетенциялар мажмуаси сифатида талқин этилади. У нафақат тилни билиш ёки матнни техник тушуниш қобилияти, балки бадиий таҳлил қилиш, эстетик идрок, шахсий маъно яратиш, ижтимоий ва маданий контекстни англаш, мулоҳазавий фикр билдириш ва ижодий муносабатни

камраб олади. Шу боис, адабий саводхонликни самарали шакллантириш ва баҳолаш учун унинг таркибий қисмларини, яъни функционал, когнитив, эмоциявий, тил ва фикрлаш, ижтимоий-коммуникатив каби асосий компонентларини аниқлаб, уларни бир-бири билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилиш талаб этилади. Ушбу бўлимда адабий саводхонликни ташкил этувчи элементлар илмий-методик жиҳатдан тизимли тарзда кўриб чиқилади.

Адабий саводхонликнинг таркибий тузилиши унинг мазмуний бойлигини, ўқувчининг бадиий матн билан мулоқотда қандай билиш, ҳис қилиш ва англаш фаолиятини амалга ошира олишини белгилаб беради. Ушбу тузилма бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган бир неча асосий компонентларни ўз ичига олади: тил ва нутқ қобилияти, бадиий таҳлил қилиш, эстетик идрок, шахсий тафсир ва танқидий фикрлаш. Ҳар бир компонент адабий матнни қабул қилиш ва ундан маъно чиқариш жараёнида алоҳида, бир вақтнинг ўзида ўзаро уйғунликда иштирок этади. Қуйида ушбу компонентларни кўриб чиқамиз.

Тил ва нутқ қобилияти — адабий саводхонликнинг асосий ва функционал пойдевори ҳисобланади. У бадиий матндаги лексик, грамматик, синтактик тузилишларни англаш, фразеологизмлар ва ифода воситаларини фарқлаш, семантик маъноларни таҳлил қилиш қобилиятини камраб олади. Бу қобилият орқали ўқувчи матндаги ахборотни тўғри қабул қилади, сўзлар орасидаги маъно алоқаларини англайди ва уни нутқда ифода эта олади. Тил ва нутқ фаоллиги етарлича ривожланмаган ўқувчи бадиий матнни тўлиқ идрок эта олмайди, эстетик ёки ғоявий маъноларни англашда қийналади.

Бадиий таҳлил қобилияти — ўқувчининг бадиий матнни структуравий ва маъновий жиҳатдан ўрганиши, персонажлар,

воқеалар занжири, сюжет ва композицияни таҳлил қилиши, муаллиф услубини англаши каби жараёнларни камраб олади. Бадиий таҳлил орқали ўқувчи асарнинг тузилиши, ғояси, бадиий воситалари ва замон билан боғлиқлиги ҳақида хулосалар чиқаради. Бу компонент адабиёт фанини назарий билимлар билан биргаликда фаол фикрлаш асосида ўрганиш имконини яратади.

Эстетик идрок — адабий матнни нафақат маълумот манбаи, балки ҳиссий ва маънавий таассуротлар олиш объекти сифатида қабул қилиш қобилиятидир. Бу компонент орқали ўқувчи матндаги гўзалликни, мусиқа тарзидаги ифода, табиат ва инсон образлари орқали берилган ҳис-туйғуларни қабул қилади, уларга нисбатан шахсий ҳиссиётлар асосида муносабат билдиради. Эстетик идрок болаларда дид, эмпатия, ички ҳис этиш қобилиятини шакллантиради.

Шахсий тафсир — бадиий матнни фақат муаллиф нияти ёки объектив мазмун нуктаи назаридан эмас, балки ўқувчининг шахсий тажрибаси, дунёқараши, ҳиссий ҳолати асосида талқин қилиш қобилиятидир. Бу жараёнда ўқувчи матн билан шахсий мулоқотга киради, у орқали ўзининг ҳаётга нисбатан қарашларини шакллантиради, инсоний қадриятлар ҳақида мулоҳаза юритади. Шахсий тафсир ўқувчининг онгли маъно яратиш қобилиятини кучайтиради.

Танқидий фикрлаш — адабий саводхонликнинг юксак босқичи бўлиб, матндаги фикр, ғоя, муаллифнинг позицияси, образлар динамикаси ва ижтимоий моҳиятга нисбатан таҳлил, қиёс ва баҳолаш қобилиятини англатади. Ушбу қобилият орқали ўқувчи асарнинг ҳаққонийлиги, ғоявий йўналиши, муаллиф муносабатининг мақсадга мувофиқлиги ҳақида эркин ва асосли фикр билдира олади. Танқидий фикрлаш фаол билим олиш жараёнининг асоси бўлиб, ижтимоий фаол шахсни тарбиялашда

муҳим аҳамият касб этади.

Умуман олганда, адабий саводхонликнинг мазкур таркибий қисмлари ўзаро боғлиқ ҳолда ишлайди, бир-бирини тўлдиради ва ўқувчида комплекс билим, кўникма ва муносабатлар тизимини шакллантиради. Улар адабий таълимнинг методик тизимини яратишда ва натижаларини баҳолашда зарур назарий асос бўлиб хизмат қилади.

Шахсий маъно яратиш ва мулоқот қобилияти адабий саводхонликнинг энг муҳим ва юксак когнитив-коммуникатив компонентларидан бири ҳисобланади. Бу қобилият ўқувчининг бадиий матнни ўз тафаккури, ҳиссий таассуроти ва тажрибаси асосида қайта англаш, унга шахсий муносабат билдира олиш ва у орқали ижтимоий мулоқотга кира олиш салоҳиятини қамраб олади. Бошқача айтганда, бадиий асар — фақат муаллифнинг ғоясини тушуниш объекти эмас, балки ўқувчининг шахсий маъно яратиш имконини берувчи маданий ва руҳий мулоқот майдонидир.

Шахсий маъно яратиш жараёнида ўқувчи матндаги воқеалар, образлар, ҳолатлар ва ғоялар билан ўзининг ҳаёт тажрибаси, ҳиссий кечинмалари ва дунёқарашини қиёслайди. Унинг асарга муносабати фақат “тўғри ёки нотўғри англаш” эмас, балки “мен бундай тушундим”, “мен буни шундай ҳис қилдим” каби шахсий англаш шаклида намоён бўлади. Бу жараён таълимда шахснинг фаол субъект сифатида иштирок этишини таъминлаб, билимни шахсий қадриятлар тизими билан боғлашга ёрдам беради. Бундай ёндашув П.Фриренинг танқидий таълим назариясида ҳам ўз аксини топган бўлиб, у таълимни “маъно яратиш жараёни” сифатида талқин қилган. [6]

Адабий саводхонлик тушунчаси сўнгги ўн йилликларда халқаро ва маҳаллий илмий-таълимий доираларда кенг муҳокама этилаётган мураккаб ва кўпқиррали илмий

категориялардан бирига айланган. Турли мамлакатлардаги педагог, психоллингвист ва таълим соҳаси тадқиқотчилари адабий саводхонликка турлича ёндашувлар таклиф этиб, унинг моҳияти, вазифалари ва шаклланиш механизмларини ҳар хил илмий нуқтаи назардан шарҳлаб келишмоқда. Хусусан, Ж.Дьюи, Ф.Розенблатт, Л.С.Виготский, П.Фрире каби нуфузли хорижий олимлар ўз назариялари орқали адабий саводхонликни танқидий, ижтимоий-маънавий ва когнитив жараён сифатида талқин қилишган. Шу билан бирга, Ўзбекистонда ҳам Б.Тўхлиев, М.Тиллабаева, Ш.Рахмонов, Н.Матмуродова каби олимлар томонидан ушбу тушунча адабий таълим, маънавий тарбия ва ўқувчиларда мустақил фикрлашни шакллантириш нуқтаи назаридан ўрганилмоқда. Ушбу бўлимда ушбу олимларнинг қарашлари таҳлил қилиниб, уларнинг умумий ва фарқли жиҳатлари ҳамда назарий аҳамиятига муносабат билдирилади.

Жон Дьюи ўзининг прагматик педагогикасида таълимни тажриба асосида қуриш зарурлигини таъкидлайди. Унга кўра, ўқувчи билимни тайёр ҳолда қабул қилмаслиги, балки шахсий фаоллик ва амалий тажриба орқали яратиши керак. Адабий саводхонлик бу жараёнда шахснинг реал ҳаёт билан боғланган тафаккури, мулоҳазаси ва муносабатларини шакллантириш воситасидир. Дьюининг таълимдаги интерактивлик, фикрлаш ва фаол иштирокка доир ғоялари адабий саводхонликни шакллантириш учун мустаҳкам асос яратади. [7; 25]

Бизнингча, Дьюининг ёндашуви ўқувчини фаол субъект сифатида кўриши билан қадрли. Бироқ бадиий матн билан ишлашда эстетик ва маънавий компонентлар унчалик очик ифодаланмаган. Шу жиҳатдан, унинг ғоялари адабий таълимга функционал ва тажрибавий ёндашув сифатида мос келади, лекин тўла қамровли эмас.

Ф. Розенблатт интерактив ўқиш назариясида адабий саводхонликни “ўқувчи – матн – муаллиф” ўртасидаги фаол муносабат сифатида изоҳлайди. Унинг “transactional reading theory” қарашига кўра, маъно матнда эмас, балки ўқувчининг тажрибаси ва эмоционал ҳолати билан ҳамкорликда яратилади. Розенблатт таълимни шахсий тафсир ва ҳиссий қабул билан бойитишни таклиф қилади. [8]

Розенблаттнинг назарияси, шубҳасиз, адабий саводхонликни шахсийлаштириш, индивидуал маъно яратиш ва ҳиссий идрок нуктаи назаридан бойитади. Афзал томони – ўқувчи фаоллигига урғу берилиши. Лекин баъзи ҳолатларда индивидуализмга ҳаддан ташқари эътибор адабий матннинг ижтимоий ва тарбиявий йўналишини сояга солиши мумкин.

Пауло Фрире адабий саводхонликни танқидий онг ва ижтимоий фаолликни шакллантирувчи жараён сифатида кўради. Унинг “Pedagogy of the Oppressed” асарида таълим зулмга қарши маърифат қуроли сифатида талқин қилинади. Адабий саводхонлик бу жараёнда матн орқали воқеликни англаш, тенгсизлик ва адолатсизликка қарши фикр билдириш, эркин тафаккурни шакллантириш воситасидир. [9; 72]

Дарҳақиқат, Фриренинг қарашлари ижтимоий адолат, танқидий тафаккур ва эркинликни тарбиялаш нуктаи назаридан ўта долзарб. Аммо бадиий асарнинг эстетик ва лирик қимматлари баъзан ижтимоий-сиёсий мазмун остида четда қолиши мумкин. Шу боис, унинг ёндашуви муайян шароитларда самарали, лекин универсал эмас.

Лев Виготский ўзининг “яқин ривожланиш зонаси” назариясида адабий билимни бола нутқий фаолияти орқали ривожлантириш зарурлигини таъкидлайди. У адабий матнни фикрлаш, тил ва маънони англаш воситаси деб билади. Виготский таълим

жараёнида катта шахслар кўмагида бадиий матн билан мулоқотни таъминлашни тавсия этади. [10]

Виготскийнинг ёндашуви, бизнингча, методик жиҳатдан жуда бой. Болаларда мулоҳаза ва маъно яратиш қобилиятини босқичма-босқич ривожлантириш имконини яратади. Бироқ, унинг қарашлари кўпроқ психолингвистик ривожланишга таянган боис, адабий таҳлил ва эстетик идрокга етарли даражада эътибор бермаган.

Ш.Рахмонов адабий саводхонликни фаол билиш жараёни сифатида талқин қилади. Унга кўра, адабий таълим фақат билим бериш эмас, балки фикрлашни ўстириш, ахлоқий қадриятларни англаш ва шахсий муносабатни шакллантириш воситасидир. У адабиёт дарсларида фаол ўқув методлари, мулоҳазавий ўқиш ва интерпретацияни асосий тамойиллар сифатида кўрсатади. [11; 54]

Ш.Рахмоновнинг қарашлари миллий таълим тизимида адабий саводхонликни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга. Унда фикрлаш ва шахсий муносабатга урғу бор. Аммо бу ёндашув методик асосларга таянган бўлса-да, фанлараро интеграция етарли даражада намоён этилмаган.

Б.Тўхлиев адабий саводхонликни адабиётни таҳлил қилиш, бадиий образни тузиш ва ўқувчининг эстетик дидини шакллантириш жараёни сифатида кўради. У ўзининг “Адабиёт ўқитиш методикаси” асарида бадиий таҳлилни амалий усуллари кенг ёритади. [2]

Б.Тўхлиевнинг ёндашуви миллий адабиёт таълимида қўлланадиган мустаҳкам методик пойдевор яратади. Аммо замонавий фанлараро ёндашувлар (психолингвистика, нейропедагогика) билан уйғунлиги унчалик кўзга ташланмайди. Шунинг учун, бу қарашни замонавий илмий қарашлар билан бойитиш мақсадга мувофиқ.

М.Тиллабаева эса адабий саводхонликни эстетик дид, ижтимоий онг, шахсий муносабат ва танқидий тафаккурни уйғун тарзда шакллантирувчи педагогик жараён сифатида изоҳлайди. У адабий таълимнинг мақсади сифатида маънавий камолот, ижтимоий фаоллик ва шахс ривожини кўрсатади. [3]

М.Тиллабаеванинг ёндашуви замонавий талабларга мос, мукамал ва педагогик жиҳатдан мувозанатли ҳисобланади. У фанлараро қарашларни ҳам инкор этмайди. Шу жиҳатдан, ушбу ёндашувни илмий-назарий ҳамда методик асос сифатида қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Юқорида таҳлил этилган маҳаллий ва хорижий олимларнинг қарашлари адабий саводхонликка фанлараро, кўпқиррали ва кенг қамровда ёндашиш зарурлигини кўрсатади. Жон Дьюининг амалий тажрибага асосланган таълим концепцияси, Ф.Розенблаттнинг шахсий маъно яратиш назарияси, П. Фриренинг танқидий саводхонлик ҳақидаги қарашлари, Л.С.Виготскийнинг нутқий ривожланишга оид назарий қоидалари, шунингдек, Ш.Рахмонов, Б.Тўхлиев ва М.Тиллабаева каби маҳаллий олимларнинг адабий таълимга оид тадқиқотлари турли жиҳатларини аниқлашда муҳим илмий пойдевор яратади. Бироқ уларнинг ҳар бири адабий саводхонликни маълум бир қараш доирасида ёритган, бу эса унинг тўлиқ илмий моделини шакллантиришда муайян чекланишларга олиб келган.

Бизнинг фикримизча, адабий саводхонлик фақат билимларни ўзлаштириш ёки матнни тушуниш жараёни эмас. У ўқувчининг бадиий матн билан фаол мулоқотга кириши, маъно яратиши, шахсий муносабат билдириши, эстетик идрокни шакллантириши ва танқидий фикр юритиши билан белгиланади. Шунингдек, бу жараён нутқ, тафаккур, ҳиссий идрок, ижтимоий онг ва маданий

меросни ўзлаштириш билан боғлиқ билиш фаолияти сифатида намоён бўлади. Адабий саводхонликни шакллантиришда фақат педагогик эмас, балки нейропедагогик, психолингвистик ва когнитив ёндашувларни ҳам ҳисобга олиш замонавий таълим талабидир. Мазкур ёндашув фақат шахсий интерпретация билан чекланмасдан, ижтимоий масъулият, маънавий қадриятлар ва интеллектуал камолотни ҳам назарда тутиши зарур.

Шу асосда адабий саводхонлик тушунчасига қуйидагича муаллифлик таърифини таклиф қиламиз: адабий саводхонлик — бу ўқувчининг бадиий матнни лингвистик, маъновий, эстетик ва маданий жиҳатдан англаш, таҳлил қилиш, шахсий маъно яратиш, ижтимоий муносабат билдириш ва танқидий мулоҳаза юритишга қодир билиш фаолияти бўлиб, у шахснинг маънавий камолоти, ижтимоий онги ва ижодий тафаккурини шакллантиришга хизмат қилувчи фанлараро таълимий компетенциядир.

Адабий саводхонлик тушунчаси жаҳон таълимий маконида фақат тил ва адабиёт ўқитиш соҳаси билан чекланиб қолмай, балки инсонни ҳар томонлама ривожлантиришга хизмат қилувчи комплекс компетенция сифатида қарала бошланди. Ушбу тушунчани илмий ва амалий жиҳатдан чуқур ва тизимли ўрганиш бугунги кундаги замонавий таълим жараёнининг долзарб талабларидан бирига айланган. Чунки адабий саводхонлик фақат бадиий матнни тушуниш ва таҳлил қилиш эмас, балки шахснинг фикрий мустақиллиги, эстетик диди, танқидий онги ва ижтимоий фаоллиги билан чамбарчас боғлиқдир. Шу боис, бу тушунчани фанлараро ёндашувлар асосида назарий таҳлил қилиш, таълимда уни шакллантириш механизmlарини аниқлаш ва методик тизимини яратиш илмий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади. Ушбу қисмда адабий саводхонликни тизимли ўрганиш зарурати,

унинг таълимдаги вазифалари ва замонавий компетентли шахсни шакллантиришдаги аҳамияти ёритиб берилади.

Адабий саводхонлик замонавий таълимнинг асосий мақсадларидан бири — интеллектуал, маънавий ва ижтимоий жиҳатдан баркамол, яъни компетентли шахсни шакллантиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Чунки адабий саводхонлик ўқувчининг тил, фикр ва ҳис-туйғу орқали дунёни англашини таъминлайдиган кўп қиррали билиш фаолиятidir. У шахснинг фақат билим даражасини эмас, балки ахлоқий позициясини, танқидий фикрлаш қобилиятини, мулоқот маданиятини ва ижтимоий онгини шакллантиради.

Компетентли шахс ўз фикрини асосли ифода эта оладиган, турли нуқтаи назарларга нисбатан очиқ ва таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлган, ижтимоий фаолликни намоён этадиган фуқаро ҳисобланади. Адабий матнлар билан ишлаш, уларни таҳлил қилиш ва шахсий муносабат билдириш жараёни орқали ўқувчида ана шундай сифатлар ривожланади. Бадиий адабиёт инсонга ҳаёт ҳақиқатларини турли образлар орқали англатади, бу эса тафаккур ва дунёқарашни бойитади.

Бундан ташқари, адабий саводхонлик эмоционал зехн, инсоний эмпатия, ахлоқий танлов қилиш қобилиятини ҳам шакллантиради. Бундай шахс фақат билимли эмас, балки маънавий етук, ҳаётда фаол ва ижтимоий масъулиятли шахс бўлиб вояга етади. Шу маънода адабий саводхонлик таълим мазмунида фақат адабиёт фанининг вазифаси эмас, балки барча соҳаларда компетентли шахс тарбиялашнинг асосий пойдевори ҳисобланади. Шу сабабли, адабий саводхонликни тизимли равишда шакллантириш орқали таълим жараёнининг стратегик мақсадлари — яъни ижтимоий фаол, фикрловчи, мулоқотчи ва маънавий баркамол шахс-

ни вужудга келтириш имкони яратилади.

Адабий саводхонликни шакллантириш адабий таълимнинг мазмун ва вазифалари билан бевосита боғлиқдир. Чунки адабий таълим фақат маълумот бериш ёки асарни ўргатиш эмас, балки ўқувчида бадиий идрок, эстетик дид, шахсий муносабат, маънавий қадриятлар ва ижтимоий онгни тарбиялашнинг кўзда тутаяди. Адабий саводхонлик эса ана шу вазифаларни амалга оширишнинг мезони, кўрсаткичи ва самарадорлигини баҳолашдаги асосий ускуна сифатида хизмат қилади.

Адабий таълимнинг асосий вазифалари — бадиий асарларни теран англаш, уларни таҳлил қилиш, муаллиф позициясини англаб етиш, асар мазмунини шахсий ва ижтимоий контекстда идрок этиш, фаол мулоқотга киришиш ва эстетик баҳолаш қобилиятини шакллантиришдир. Ушбу вазифаларга эришиш учун ўқувчида адабий саводхонликнинг турли таркибий компонентлари — тил ва нутқ қобилияти, бадиий таҳлил, шахсий тафсир, танқидий фикрлаш ва маъно яратиш фаол ривожланган бўлиши зарур.

Бу жараённинг самарадорлигини баҳолаш учун эса махсус мезонлар керак. Адабий саводхонликни баҳолаш мезонлари ўқувчининг фақат билими эмас, балки билиш жараёнидаги фаоллиги, тафаккури, мустақил қараши, ҳиссий идроки ва ижтимоий муносабатини қамраб олиши лозим. Замонавий педагогикада бу мезонлар функционал саводхонлик, ижодий ёндашув, танқидий тафаккур ва шахсий интерпретация асосида белгиланмоқда. Шу боис, адабий таълимда саводхонликни ривожлантириш ва уни баҳолаш тизими уйғун бўлиши шарт. Агар таълим мазмунида юзаки тушунишга асосланган билимлар устувор бўлса, саводхонликни шакллантириш мураккаб кечади. Агар баҳолаш фақат қайта айтилган маълумотга асосланса, фикрлаш ва шахсий ён-

дашув инкор этилади. Шу жиҳатдан қаралганда, адабий саводхонлик адабий таълим мазмуни, методикаси ва баҳолаш тизимининг ўзаро боғлиқлигини таъминловчи марказий категория ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, адабий саводхонлик – бу фақат бадиий матнни ўқиш ва тушуниш эмас, балки уни таҳлил қилиш, шахсий маъно яратиш, эстетик ва танқидий ёндашувлар орқали англаш жараёни бўлиб, у педагогик, психолингвистик, когнитив ва нейропедагогик омиллар уйғунлигида шаклланади. Унинг назарий таҳлили шундан далолат берадики, адабий саводхонлик фан-

лараро хусусиятга эга бўлиб, маънавий-маърифий муҳит, таълим ресурслари, рақамли ўқиш, медиасаводхонлик, когнитив ва эмоционал механизмлар, шунингдек, замонавий илмий ёндашувлар асосида комплекс равишда ривожланади. Жаҳон ва маҳаллий олимлар тадқиқотларида берилган қарашлар шундан далолат бермоқдаки, адабий саводхонликни тизимли ўрганиш – шахсни интеллектуал ва маънавий жиҳатдан ривожлантириш, компетентли фуқарони тарбиялаш ҳамда адабий таълим мазмунини янгилашда ҳал қилувчи омил сифатида хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар :

1. Rosenblatt L. The Reader, the Text, the Poem: The Transactional Theory of the Literary Work. — Carbondale: Southern Illinois University Press, 1978. — p. 25.
2. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. — Тошкент: Муаллим, 2008. — Б. 38.
3. Тиллабаева М. Адабий таълимнинг мақсад ва вазифалари. — Тошкент: Фан, 2020. — Б. 45.
4. Slobin D.I. Psycholinguistics. — Glenview, IL: Scott, Foresman and Company, 1979. — p. 88.
5. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. — New York: Continuum, 2015.
6. Dewey J. Experience and Education. — New York: Macmillan, 1998. — p. 25.
7. Rosenblatt L. The Reader, the Text, the Poem. — Carbondale: SIU Press, 2008.
8. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. — New York: Continuum, 2015. — p. 72.
9. Выготский Л.С. Мышление и речь. — М.: Педагогика, 1982.
10. Рахмонов Ш. Адабий матн ва ўқувчининг маънавий камолоти. — Тошкент: Ўқитувчи, 2009. — Б. 54.

TALABALAR HUQUQIY KOMPETENSIYANI TA'LIM JARAYONIDA RIVOJLANTIRISHDA QO'LLANILADIGAN YONDASHUVLAR

PIRNAZAROV G'ULOMJON NURBOBOYEVICH

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti "Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim" kafedrası dotsenti pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD), dotsent.

Annotatsiya. Maqolada pedagogik ta'lim jarayonida talabalarda huquqiy kompetensiyani shakllantirishning mazmuni, ahamiyati va uni rivojlantirishda qo'llaniladigan zamonaviy pedagogik yondashuvlar tahlil qilingan. Kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan va axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan yondashuvlar huquqiy madaniyatni oshirishdagi roli yoritilgan.

Kalit so'zlar: huquqiy kompetensiya, pedagogik ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, huquqiy madaniyat, faoliyat, AKT.

Аннотация. В статье анализируются содержание и значение формирования правовой компетентности студентов в процессе педагогического образования, а также современные педагогические подходы, используемые в её развитии. Отмечается роль компетентностного, личностно-ориентированного, деятельностного и информационно-коммуникационного подходов в повышении правовой культуры.

Ключевые слова: правовая компетентность, педагогическое образование, компетентностный подход, личностно-ориентированный подход, правовая культура, деятельность, ИКТ.

Kirish.

Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarini oldida turgan asosiy vazifalaridan biri bo'lajak kadrlarni tayrlashda ularning huquqiy kompetensiyalarini oshirishga va ijtimoiylashishga katta etibor berishdir. Zamonaviy jamiyatda har bir mutaxassis faqat kasbiy bilimga ega bo'lish bilan cheklanmay, balki bu bilimlarni amaliyotda yuqori darajada qo'llay olishi va mutaxassisligiga doir huquqiy ong va huquqiy madaniyatni ham rivojlantirishi lozim.

Yoshlarning huquqiy kompetensiyalarini oshirish yoshlarga doir davlat siyosatini asosiy ustuvor yo'nalishlarida biri hisoblanib hukumatimiz tomonidan ko'plab miyoriy hujjatlar qabul qilinmoqda. Jumladan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2019 yil 9 yanvardagi "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi [3] PF-5618-conli farmoni mazkur yo'nalishda oldimizda turgan muhim vazifalarni belgilab

bergan muhim hujjat bo'ldi. Pedagog kadrlar esa nafaqat ta'lim berish, balki huquqiy tarbiya berish, qonunlarga hurmat va mas'uliyat tuyg'usini shakllantirish vazifasini ham bajaradi. Shuning uchun pedagogik ta'lim jarayonida huquqiy kompetensiyani rivojlantirish muhim yo'nalish hisoblanadi. Bu jarayonda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan samarali foydalanish ta'lim natijasini yuqori darajaga olib chiqadi.

Mavzuning dolzarbligi

Globallashtirish jarayoni tezlashayotgan bir paytda talabalarda huquqiy kompetensiyani rivojlantirish, ularni takomillashtirish masalalari dolzarb bo'lib bormoqda. Rivojlangan xorijiy davlatlarda huquqni o'qitishga doir ilmiy adabiyotlarda boshlang'ich sinfdan boshlab qonunga rioya qilish, xususan, itoatkorlikkaga alohida e'tibor beriladi va ta'lim jarayonida interfaol usullardan unumli foydalaniladi. Dunyo tajribasida huquqiy savodxonlik mashg'ulotlari bir bo'lim yoki bir mavzu bilan tugab qolmaydi. Oliy ta'limda, xususan, kasbiy

fanlarni o'qituvchi darsliklarda keltirilgan o'quv topshiriqlari, keyslar to'g'ri yashash ko'nikmalarining osongina shakllanishiga olib keladi. Rivojlangan davlatlarning huquq o'qitish metodikasida integratsiya asosida o'rgatiladi, asosan, topshiriqlarga tayanadi, keys va maxsus topshiriqlar aniq farqlanadi, o'z o'rnida ishlatiladi. Shu sababli ularning huquqiy kompetensiyani o'rganish layoqati yuqoridir. Boshlang'ich ta'limdan boshlab, oliy ta'limga qadar huquqqa doir o'quv materiallari mazmunini takomillashtirish, talabalarlarda huquqiy kompetensiyani shakllantirish, uning natijasida huquqiy savodxonlikni oshirish bugungi kunda davlat siyosati darajasidagi dolzarb masalalardan biri bo'lib turibdi. Qonunlar mohiyatini o'qitish orqali bo'lajak mutaxassislarda kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish zarur. Zero, "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz", – deb ta'kidlanishi huquq ta'limi oldiga mamlakatimiz yoshlarini o'z haq-huquqlarini anglaydigan erkin hamda savodli bayon qila oladigan mustaqil fikr sohiblari etib tarbiyalashdek dolzarb vazifalarni qo'yadi. Shu ma'noda talabalarda huquqiy kompetensiyani rivojlantirish orqali huquqiy savodxonlikni to'la shakllantirish, qonunga bo'ysunish ko'nikmasini rivojlantirishga zamin yaratish va mustaqil fikrlashga o'rgatish uchun huquq ta'limiga doir o'quv materiallarining metodik ta'minotini takomillashtirish zarurati mavjud.

Mavzu bo'yicha ilmiy izlanishlarning qisqacha tahlili.

Talabalarda huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda huquqiy onga va madaniyatini yuksaltirishning ayrim jihatlari huquqshunos olimlardan Z.Islomov, I.Kudryavsev,

Z.Madalieva, X.Mamatov, X.Odilqoriev, Yo.Sadikova, U.Tojixonov, E.Qodirov, R.Turdiyeva, SH.Yakubovlar tomonidan o'rganilgan.

Talabalarda kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning ayrim jihatlari pedagog olimlar N.Yusupova, Sh.Qo'qonboyeva, A.Jo'rayev, F.Umarov, N.Asilbekov, yoshlarning huquqiy ong va huquqiy madaniyati, kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari X.Mamatov, O.Nasriddinova, X.Odilqoriev, G'.Pirnazarov, Y.Sadikova, R.Turdiyeva, A.Xamrayev kabi huquqshunos va pedagog olimlar tomonidan o'rganilgan.

Pedagog olimlardan Z.Azimova, G.Ibragimova, Z.Xojageldieva, Z.Qosimova, Z.Solieva, Z.Ismoilova, M.Quronov, N.Egamberdieva, O.Musurmonova, SH.Qurbonov, M.Mahmutova, B.Xodjaev, X.Ibragimov, SH.Abdullaeva, SH.Akramova, Q.SHonazarovlar tadqiqotlarida o'quvchi, talaba yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, ularda komil insonga xos ma'naviy madaniyatni, mafkuraviy immunitetni shakllantirish, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonlari samaradorligini oshirishning ilmiy masalalari tadqiq etilgan.

Xorijlik pedagog olimlar T.I.Siganova talabalar huquqiy kompetensiyalarini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari, V.N.Savin ushbu muammoning sotsiologik muammolarini, M.A.Xurlet jismoniy tarbiya fakultetlari talabalarining huquqiy madaniyatini shakllantirish muammolarini tadqiq qildilar. T.Frankel, M.T.Cardador, A.Kroeber, A.Watson[25], J.Husalarning tadqiqot ishlarida mutaxassislarning huquqiy komponenti, faoliyati tadqiq qilingan.

Muammoga doir ilmiy ishlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur ishlarda talabalarda ta'lim jarayonida pedagogik yondashuvlarga tayanib talabalar huquqiy kompetensiyani rivojlantirishda yangi shaxsga yo'naltirilgan

pedagogik texnologiyalarni foydalanib huquqiy kompetensiyani rivojlantirish vazifalarini loyihalash, zamonaviy texnologiyalarni qo'llash sifatida ijtimoiy-pedagogik tadqiq etilmaganligi mazkur yo'nalishda ilmiy izlanishlar olib borish zarurligini belgilab beradi.

Asosiy qism

Bugungi globalashuv jarayonida talabalarda huquqiy kompetensiyani rivojlantirishda ta'limda kompetensiyaviy yondashuvlar asosida rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha ustuvor vazifalarga muvofiq kadrlardan Shaxsiy va kasbiy kompetensiyalar qatorida huquqiy kompetensiyani rivojlantirishga ham alohida e'tibor qilinmoqda. Oliy ta'limda talabalarning huquqiy kompetensiyani rivojlantirish zarurati mavjud. Bu borada huquqiy savodxonlik, huquqiy madaniyat, huquqiy kompetensiya tushunchalari o'zaro farqli va aloqadorlikka ega.

Respublikamizda oliy ta'lim tizimi kompetensiya yondashuvi metodologiyasiga o'tgandan keyin "Huquqiy kompetensiya" tushunchasi faol qo'llanila boshlandi.

A.V Karevaning fikriga ko'ra, "Huquqiy kompetensiya mutaxassisni kasbiy tayyorlashning tarkibiy qismi bo'lib, umumiy kompetensiyasining maqsadi sifatida u huquqiy bilim va ko'nikmalarni nazariy asos va umuman mutaxassisning huquqiy tarkibiy qismi sifatida shakllantirishni o'z ichiga oladi"¹. Huquqiy kompetensiya - bu bilimlar, ko'nikmalar, qadriyatlar, shaxsiy munosabatlar va xulq-atvor usullari birlikda namoyon bo'ladigan

ijtimoiy harakatning murakkab xarakteristikasi². Hozirgi vaqtda huquqiy kompetensiyaning mohiyatini tushunishga turlicha yondashuvlar mavjud. N.I. Igolevichning so'zlariga ko'ra, "huquqiy kompetensiya deganda shaxsning huquqiy sohada ijtimoiy faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon beradigan bunday bilim, ko'nikma, munosabat, shaxsiy fazilatlarni shakllantirishga yordam beradigan ijtimoiy-psixologik xususiyatlar majmui tushunilishi kerak"³.

Huquqiy kompetensiya - bu shaxsning huquqiy bilim, ko'nikma va malakalarni amaliy faoliyatda to'g'ri qo'llay olish qobiliyatidir. Pedagogda huquqiy kompetensiya shakllanishi - uning ta'lim, tarbiya va amaliyot jarayonida qonunlarga rioya qilish, huquqiy munosabatlarni to'g'ri tashkil etish hamda o'quvchilarga huquqiy ongini singdirish qobiliyatini anglatadi.

"Yondashuv" tushunchasini umume'tirof etilgan mohiyatida kimgadir ta'sir ko'rsatish, nimanidar o'rganish uchun foydalaniladigan yo'l, usullar yig'indisi o'z ifodasini topadi. Tadqiqotga doir yondashuv tadqiqotchining asosiy tamoyili, nuqtai nazarini ifoda etadi⁴.

N.Yakovlevining nuqtai nazarini qo'llab-quvvatlagan holda shuni aytish mumkinki, yondashuv metoddan o'zining quyidagi jihatlari bilan farqlanadi: 1) yondashuv ko'proq umumiy va kamroq aniqlikka ega; 2) u o'zida ko'proq formal nazariya va konsepsiyalar, umumiy tamoyillar va yo'nalishlarni ifoda

1 <http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-12.htm>. - В надзаг: Центр дистанционного образования "Эйдос", e-mail: list@eidos.ru

2 <http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-12.htm>. - В надзаг: Центр дистанционного образования "Эйдос", e-mail: list@eidos.ru

3 <http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-12.htm>. - В надзаг: Центр дистанционного образования "Эйдос", e-mail: list@eidos.ru

4 Анисимов В.В. Общие основы педагогики. - М.: Просвещение, 2006. - 574 с. [электрон ресурс]

etadi; 3) har bir yondashuvga bir emas, bir qancha metodlar muvofiq kelishi mumkin ⁵.

Talabalarda huquqiy kompetensiyasini rivojlantirishda kompetensiyaviy yondashuv ijobiy jixatlari ta'lim natijasini bilim bilan emas, balki uni qo'llash qobiliyati bilan baholaydi. Bu yondashuvda talabalarda huquqiy bilimlar amaliyot bilan bog'langan holda shakllantiriladi. Boshqacha qilib aytganda talaba olgan bilim, ko'nikma va malakalarni amaliyatda yani ishlab chiqarishda qo'llay olishga doir kompetensiyalarini rivojlantirishga doir yondashuvdir. Misol uchun ta'lim jarayonida soxaga doir amaliyoti, qonun miyoriy hujjatlari tahlili, keyslar yechimi kabi vazifalar orqali huquqiy tafakkur rivojlantiriladi.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuvda har bir talabaning huquqiy ongi va mas'uliyat darajasi hisobga olinadi. Uning fikrini bildirish, huquqiy bahslarda ishtirok etish, shaxsiy pozitsiyasini himoya qilish imkoni yaratiladi. Bu yondashuv asosida mustaqil fikrlaydigan, qonunga hurmat bilan yondashadigan, huquqiy jihatdan ongli shaxsni tayyorlashga qaratilgandir.

Faoliyatga asoslangan yondashuvda talabalarda kasbiy va huquqiy kompetensiya faqat ta'lim jarayonida nazariy bilimlar bilan emas, balki amaliy faoliyat orqali mustahkamlanadi. Bunga misol qilib oliy ta'limdagi uzliksiz pedagogic amaliyotni (4+2) misol qilib olish mumkin. Talabalarni huquqiy vaziyatlar bilan bog'liq amaliy mashg'ulotlarga jalb etish ularda javobgarlik va qonuniylik hissini kuchaytiradi.

Bugungi ochiq axbora asrida talabalarda huquqiy kompetensiyasini rivojlantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan yondashuvni o'rni juda muhimdir. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini

2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasining "Ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish" deb nomlangan 3-bob 2-paragrafida ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish bo'yicha aloxida bir qancha vazifalar belgilab berilgan. Jumladan:

- zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ta'lim texnologiyalarining mustahkam integratsiyasini ta'minlash;

- zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida masofaviy ta'lim dasturlarini tashkil etish;

- milliy elektron ta'lim resurslari yaratilishini jadallashtirish, xorijiy elektron ta'lim resurslarini tarjima qilish ishlarini tashkil etish, elektron o'quv adabiyotlar yaratish, ularni mobil qurilmalarga yuklab olish maqsadida kutubxonalarda QR-kod yordamida elektron resurslar haqidagi axborotlarni joylashtirish tizimini yaratish;

- ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklarining o'ziga xosligidan kelib chiqib, ta'lim jarayonida xalqaro miqyosda keng qo'llaniladigan zamonaviy dasturiy mahsulotlardan foydalanishni rivojlantirish;

- oliy ta'lim muassasalaridan olinadigan turli hisobot va ma'lumotlar sonini keskin kamaytirish, ularni tayyorlashning qog'oz shaklidan voz kechish, ta'lim jarayoni ishtirokchilari faoliyati samaradorligini monitoring qilishning elektron tizimini joriy etish;

- xalqaro moliya tashkilotlari ko'magida oliy ta'lim sohasidagi o'quv-uslubiy, me'yoriy-huquqiy hujjatlar, statistik ma'lumotlar, shuningdek, davlat interaktiv xizmatlari ko'rsatishga doir ma'lumotlarni o'zida mujassam etgan va muntazam yangilanib turadigan oliy ta'limning yagona axborot platformasi – "Oliy ta'lim boshqaruvi axborot tizimi"ni ishga tushirish, unda vakant o'rinlarga o'tkazilayotgan tanlovlarga oid

5 Яковлев Е.В. Педагогическое исследование: содержание и представление результатов. – Челябинск: Изд-во РБИУ, 2010. – 317 с. [Электрон ресурс]

e'lonlarni hamda arizalarni onlayn qabul qilish imkoniyatlarini nazarda tutilgan. AKT vositalari huquqiy ta'limda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalar qonun hujjatlari bazalari, onlayn ta'lim platformalari va virtual muhokama maydonlaridan foydalanish orqali huquqiy axborot bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantiradilar. Bu ularda axborot xavfsizligi, raqamli huquqiy madaniyat va internetda huquqiy xulqni shakllantiradi.

Loyihaviy va muommoli ta'limga yo'naltirilgan yondashuvlarda talabalarda kasbiy-huquqiy mavzudagi loyihalar va keyslar asosida o'qitish talabalarining huquqiy bilimlarini amaliyotda qo'llash imkonini yaratadi. Muommoli va loyihaviy ta'limda o'qitish natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarda loyihaviy yondashuv asosida ta'lim jarayonini tashkil etish va ijodkorligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, talabalarining kreativ fikrlash qobiliyatlari real muammolar yechimiga yo'naltirilgan topshiriqlar orqali samarali rivojlantiriladi. Masalan: "Maktabda huquqiy madaniyatni oshirish yo'llari", "Yoshlar

huquqiy ongini rivojlantirish bo'yicha trening" va kabi loyihalar samarali natija beradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak Pedagogik ta'limda huquqiy kompetensiyani rivojlantirish — bu ta'lim sifati va jamiyat barqarorligi uchun muhim omildir. Kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan va AKTga asoslangan yondashuvlarni tizimli ravishda qo'llash pedagog kadrlarda huquqiy madaniyatni shakllantiradi. Talabalarining kasbiy tayyorgarligining Dual tizimi qurilgan tashkiliy va huquqiy jihatdan ikki mustaqilning o'zaro ta'sirida tuzilmalar rejalari: ta'lim muassasasi va ishlab chiqarish sohalar muassasalar. Ushbu tizim ikki xil o'quv – ishlab chiqarish tashkilotlaridan iborat-korxona muassasa va kasb-hunar ta'limi muassasasi sifatini oshirish maqsadida o'zaro manfaatli faoliyat talabalarining kasbiy tayyorgarligi. Talabalarda huquqiy kompetensiyani rivojlantirishda dual ta'limga asoslangan kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantiriksa ham kasbiy va huquqiy kompetensiyasi rivojlantirishda ijobiy natija natija beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 01.05.2023 y.
2. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020 yil 23 sentyabrdagi O'RQ-637-sonli .
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining " Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 yanvardagi PF-5618-son Farmoni.
4. To'rayev Q., Zufarova N. Pedagogika va huquq asoslari. – T.: Fan, 2021.
5. <http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-12.htm>. - В надзаг: Центр дистанционного образования "Эйдос", e-mail: list@eidos.ru
6. Анисимов В.В. Общие основы педагогики. – М.: Просвещение, 2006. – 574 с.[электрон ресурс]
7. Яковлев Е.В. Педагогическое исследование: содержание и представление результатов. – Челябинск: Изд-во РБИУ, 2010. – 317 с. [электрон ресурс]

LOYIHAGA ASOSLANGAN TA'LIM (PBL) ORQALI TARBIYACHILARDA TA'LIM JARAYONINI LOYIHALASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

BAYZAKOVA MAFTUNA ABULQOSIM QIZI

Jizzax davlat pedagogika universiteti 2- kurs tayanch doktoranti

Annotatsiya: Zamonaviy maktabgacha ta'lim tizimida tarbiyachining kasbiy samaradorligi, avvalo, ta'lim-tarbiya jarayonini maqsadli rejalashtirish, rivojlantiruvchi muhitni tashkil etish, bolalarning ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda mazmun, metod va baholashni uyg'unlashtira bilish bilan belgilanadi. Shu bois bo'lajak va amaldagi tarbiyachilarda ta'lim jarayonini loyihalash ko'nikmalarini shakllantirish pedagogik tayyorgarlikning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Ushbu maqolada loyihara asoslangan ta'lim (Project-Based Learning, PBL)ning didaktik imkoniyatlari tahlil qilinib, uning tarbiyachilarda ta'lim jarayonini loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirishdagi roli konseptual jihatdan asoslanadi. Tadqiqot maqsadi PBL texnologiyasi orqali tarbiyachining loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishning mazmuniy mexanizmlarini ochib berish, uni tashkil etishning metodik shart-sharoitlarini tavsiflash hamda baholash yo'nalishlarini aniqlashdan iborat. Metod sifatida pedagogik va psixologik adabiyotlarni integrativ tahlil qilish, pedagogik dizayn va kompetensiya tuzilmasini konseptual modellashtirish, amaliyotga tatbiq etish uchun metodik konstruktsiya ishlab chiqish yondashuvlari qo'llanildi. Natijada PBL tarbiyachining loyihalash ko'nikmalarini faqat "reja tuzish" darajasida emas, balki maqsadni ma'noli qo'yish, bolalar rivojlanishini prognoz qilish, faoliyat muhitini qurish, resurs va vaqtni oqilona boshqarish, hamkorlik kommunikatsiyasini yo'lga qo'yish, refleksiv tahlil asosida jarayonni takomillashtirish kabi yuqori tartibdagi kasbiy harakatlar tizimi sifatida rivojlantirishi ko'rsatildi. Maqolada PBL asosidagi tayyorgarlik natijasi sifatida "loyihalashga tayyorlik"ning o'sishi, motivatsiya va kasbiy subyektlilikning mustahkamlanishi hamda amaliyotga mos loyihalar portfeli shakllanishi mumkinligi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: loyihaga asoslangan ta'lim, PBL, maktabgacha ta'lim, tarbiyachi, ta'lim jarayonini loyihalash, pedagogik dizayn, kompetensiya, refleksiya, amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim, portfel

Maktabgacha ta'lim sohasi inson rivojlanishining eng nozik va mas'uliyatli bosqichlaridan biri bilan bevosita bog'liq bo'lgani uchun bu tizimda ishlaydigan tarbiyachidan yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlik talab etiladi. Bugungi kunda tarbiyachi faqat mashg'ulotni o'tkazuvchi emas, balki bolalarning kognitiv, ijtimoiy-emotsional va kommunikativ rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydigan muhitni quruvchi, o'yin va izlanishga tayanuvchi ta'limiy tajribani yaratib beruvchi hamda oilalar bilan hamkorlikda tarbiyaviy strategiyalarni muvofiqlashtiruvchi mutaxassis sifatida qaralmoqda. Bunday yondashuv tarbiyachining "ta'lim jarayonini loyihalash"

ko'nikmalarini markaziy kasbiy ehtiyojga aylantiradi, chunki rivojlanish natijalari ko'p jihatdan aynan qanday muhit va qanday ketma-ketlikdagi faoliyatlar tashkil etilganiga bog'liq.

Amaliyotda esa ta'lim jarayonini loyihalash ko'pincha formal rejalashtirish darajasida qolib ketishi, ya'ni taqvim-mavzu rejalar yoki mashg'ulot ishlanmalari ko'proq hujjat talabini bajarishga xizmat qilishi mumkin. Bunday holatda bolalarning real ehtiyojlari, guruh dinamikasi, individual farqlar, inklyuziv talablar, oila bilan hamkorlik va muhit resurslari yetarli darajada kompleks hisobga olinmaydi. Natijada reja "to'g'ri" ko'rinsa-da, ta'limiy vaziyatning

tirik rivojlanishiga moslashish qiyinlashadi, tarbiyachi esa tayyor shablonlarga tayanib qoladi. Demak, tarbiyachilarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimida loyihalash ko'nikmalarini tabiiy ravishda, real faoliyat orqali rivojlantira oladigan ta'lim texnologiyalariga ehtiyoj kuchaymoqda.

Loyihaga asoslangan ta'lim (PBL) shunday texnologiyalardan bo'lib, u o'rganishni amaliy muammo, mazmunli savol va ijtimoiy ahamiyatga ega natija (mahsulot) atrofida tashkil etadi. PBLda ishtirokchi tayyor bilimni qabul qiluvchi pozitsiyadan chiqib, vazifani angelaydigan, manbalarni izlaydigan, reja tuzadigan, jarayonni boshqaradigan va natijani asoslab taqdim etadigan faol subyektga aylanadi. Tarbiyachi tayyorgarligida PBL ayniqsa muhim, chunki maktabgacha ta'limning o'zi ham bolalar uchun "faoliyat orqali o'rganish" tamoyiliga tayanadi. Tarbiyachi o'zining professional o'qishini ham faoliyatga tayangan holda qursa, u kelajakdagi ishida bolalarga rivojlantiruvchi faoliyatni yanada sifatli loyihalay oladi.

Ushbu maqolaning maqsadi PBL texnologiyasi orqali tarbiyachilarda ta'lim jarayonini loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirishning nazariy va metodik asoslarini ochib berishdan iborat. Maqolada PBLning didaktik imkoniyatlari tarbiyachi kasbining vazifalari bilan bog'lanadi, loyihalash ko'nikmalarining qanday mexanizmlar orqali o'sishi tushuntiriladi hamda bunday tayyorgarlikni tashkil etish va baholashning ilmiy jihatdan asosli yo'nalishlari yoritiladi.

Maqola nazariy-konseptual hamda amaliy yo'naltirilgan tahlilga tayangan holda tayyorlandi. Dastlab PBL, kompetensiyaviy yondashuv, pedagogik dizayn, kasbiy rivojlanish psixologiyasi va refleksiv amaliyotga oid ilmiy manbalar integrativ

tahlil qilindi. Tahlilda PBLni "faqat metod" sifatida emas, balki kasbiy harakatlar tizimini shakllantiruvchi rivojlantiruvchi muhit sifatida tushuntiradigan yondashuvlar ustuvor deb olindi. Keyingi bosqichda "ta'lim jarayonini loyihalash ko'nikmalari" maktabgacha ta'lim kontekstida konseptuallashtirildi, ya'ni loyiha faoliyatining ichki logikasi tarbiyachining real kasbiy vazifalari bilan moslashtirildi. Shundan so'ng PBLni tarbiyachilar tayyorgarligiga tatbiq etish uchun metodik konstruktsiya ishlab chiqildi; bunda loyiha mavzusining maktabgacha ta'lim mazmuni bilan bog'liqligi, bolalar rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhitni qurish, hamkorlikni boshqarish, xavfsizlik va etik talablarga rioya qilish kabi omillar bir butun tizimda ko'rib chiqildi. Baholash masalasi kompetensiyaning rivojlanish dinamikasini ko'rsatadigan sifat ko'rsatkichlarini konseptual asoslash orqali yoritildi, ya'ni "tayyor mahsulot" bilan birga "jarayon sifati"ni ham ko'rishga imkon beradigan yondashuvlar tahlil qilindi. Maqola empirik tajriba natijalarini keltirmaydi, biroq keyingi tadqiqotlar uchun metodik va diagnostik asos bo'la oladigan nazariy xulosalarni beradi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, PBL tarbiyachilarda ta'lim jarayonini loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun juda qulay didaktik maydon yaratadi, chunki loyiha mantiqi o'zi-o'zidan "loyihalash"ni talab qiladi. Tarbiyachi loyiha doirasida maqsad, vazifa, faoliyat ketma-ketligi, muhit, resurs, vaqt, hamkorlik, baholash va refleksiyani bir butun tizim sifatida ko'ra boshlaydi. Bu esa loyihalashni alohida texnik ko'nikma emas, integrativ professional harakatlar majmui sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Birinchi muhim natija PBLning maqsadni ma'nolashga ta'siri bilan

bog'liq. Maktabgacha ta'limda maqsadni to'g'ri qo'yish juda nozik masala, chunki bolalarning yosh xususiyati sababli maqsad ko'pincha "faoliyat" bilan birga yashaydi: bola nimanidir bilib qolishi emas, nimanidir bajarishi, sinab ko'rishi, o'ynashi, kashf etishi va boshqalar bilan muloqotda bo'lishi orqali rivojlanadi. PBLda maqsad muammo va mahsulot atrofida tabiiy ravishda aniqroq shakllanadi: "nima yaratamiz, kim uchun, nima uchun, qanday sharoitda" degan savollar tarbiyachini maqsadni bolalarga tushunarli va motivatsion mazmunda qo'yishga undaydi. Shu tariqa tarbiyachi ta'limiy maqsadni rasmiy formuladan chiqarib, bolalarning qiziqishi va ehtiyojiga mos ma'noli vazifalarga aylantirishni o'rganadi; bu esa loyihalash kompetensiyasining asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Ikkinchi natija PBLning diagnostik tahlil va prognoz qilish ko'nikmalarini kuchaytirishi bilan izohlanadi. Loyiha faoliyati "oldindan ko'rish"ni talab qiladi: tarbiyachi bolalarning avvalgi tajribasi, til va muloqot darajasi, guruhdagi yetakchilik va tortinchoqlik kabi ijtimoiy-psixologik holatlar, muhit resurslari, xavfsizlik va sanitariya cheklovlari haqida o'ylamay turib, loyiha jarayonini barqaror olib bora olmaydi. PBL shu sababli tarbiyachida vaziyatni tahlil qilish, risklarni oldindan baholash, alternativ yo'llarni ko'zda tutish va rivojlanish natijalarini prognoz qilish odatini shakllantiradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda charchash, diqqatning tez almashishi yoki emotsional reaksiya kuchli bo'lishi mumkinligi hisobga olinsa, PBL tarbiyachini jarayonni moslashuvchan dizayn qilishga o'rgatadi: u bir yo'nalishda "qotib qolmay", bolalarning holatiga mos ravishda metod, sur'at va faoliyat turini o'zgartira oladigan dizayn qarorlarini ishlab chiqadi.

Uchinchi natija PBLning muhitni loyihalashga bergan hissasida ko'rinadi. Maktabgacha ta'limda "rivojlantiruvchi muhit" ta'lim mazmunini tashuvchi asosiy omillardan biri: o'yin zonalari, qurish-yasash materiallari, san'at va ijod burchaklari, tabiatni kuzatish imkoniyatlari, kitob va hikoya makoni, sensor materiallar hamda xavfsiz harakat uchun moslashtirilgan makon bola faolligini uyg'otadi. PBL jarayonida tarbiyachi mahsulot yaratish uchun muhitni oldindan o'ylab quradi, materiallarni tanlaydi, bolalarning mustaqil harakatiga sharoit yaratadi, xavfsizlik qoidalarini integratsiya qiladi va makonning pedagogik ma'nosini belgilaydi. Natijada loyihalash ko'nikmalari faqat "mashg'ulot ssenariysi"ni emas, balki "muhit ssenariysi"ni ham qamrab oladi. Bu tarbiyachining kasbiy tafakkurida sifat o'zgarishini anglatadi, chunki u ta'limni bitta stol ustidagi faoliyat bilan cheklamasdan, butun muhitni rivojlantirish vositasi sifatida ko'ra boshlaydi.

To'rtinchi natija PBLning hamkorlik va kommunikatsiyani loyihalashga olib kirgan imkoniyatlari bilan bog'liq. Loyiha faoliyatida bolalar o'zaro kelishadi, rollarni bo'lishadi, navbat kutishadi, bir-birini tinglashadi, o'z fikrini aytishadi va umumiy natija uchun mas'uliyatni his qilishadi. Bu jarayon "o'zi bo'lib ketadigan" tabiiy holat emas, balki tarbiyachi tomonidan pedagogik jihatdan boshqariladigan, qoidalari va madaniyati quriladigan ijtimoiy maydondir. PBL tarbiyachini aynan shu maydonni loyihalashga undaydi: u bolalar o'rtasidagi muloqot qoidalarini, konfliktlarni yumshatish usullarini, ijobiy hamkorlikni rag'batlantirish mexanizmlarini va oila bilan aloqaning mazmunini oldindan o'ylaydi. Ayniqsa, tarbiyachi bilan ota-ona hamkorligi loyiha doirasida kuchayadi, chunki ko'plab loyihalar uy muhiti bilan bog'langan kuzatuv,

material tayyorlash yoki umumiy tadbirga tayyorgarlikni talab qiladi. Shu tariqa PBL tarbiyachining dizayn kompetensiyasini ijtimoiy hamkorlik komponenti bilan boyitadi, ta'lim jarayonining munosabatlar tizimi ekanini amaliy ravishda chuqurroq anglatadi.

Beshinchi natija PBLning baholash va refleksiyaning loyihalashdagi ta'siri bilan izohlanadi. Maktabgacha ta'limda baholash ko'proq shakllantiruvchi xarakterga ega bo'lib, bolalarni raqamlash yoki solishtirishdan ko'ra ularning individual rivojlanish dinamikasini ko'rish, qo'llab-quvvatlash va keyingi qadamlarni belgilashga xizmat qiladi. Loyiha faoliyati mahsulot bilan yakunlanadi, ammo mahsulotning o'zi bolaning o'sishini to'liq aks ettirmaydi; jarayon davomida paydo bo'lgan muammo yechimi, ijodiy qadamlar, muloqotdagi o'zgarish, mustaqillikning ortishi yoki o'zini boshqarishning kuchayishi ham muhim natijalardir. Shuning uchun PBL tarbiyachini baholashni ikki yo'nalishda loyihalashga majbur qiladi: bir tomondan, yakuniy natijani ko'rish, ikkinchi tomondan esa jarayonni kuzatish va refleksiv muloqot orqali rivojlanish ko'rsatkichlarini qayd etish. Bu yondashuv tarbiyachida monitoring madaniyatini, dalillarga tayangan tahlilni va natijaga ko'ra qayta dizayn qilish odatini shakllantiradi. Refleksiya PBLning tabiiy qismi bo'lgani sababli tarbiyachi o'z professional harakatlarini ham tahlil qiladi: qaysi qarorlar bolalar faolligini oshirdi, qaysi paytda qiziqish pasaydi, qaysi resurslar yetarli bo'lmadi, qanday kommunikatsion usullar samarali bo'ldi va kelasi safar nimani o'zgartirish zarur.

Yuqoridagi natijalar PBL tarbiyachining loyihalash ko'nikmalarini kompleks rivojlantirishini ko'rsatadi: maqsad qo'yishdan tortib muhitni qurish, jarayonni

boshqarish, hamkorlikni tashkil etish, baholash va refleksiya gacha bo'lgan kasbiy harakatlar bir tizimda shakllanadi. Bunda tarbiyachi nafaqat metodlarni o'zlashtiradi, balki kasbiy subyekt sifatida qaror qabul qilish, mas'uliyatni his etish va o'z faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan ichki ehtiyojni rivojlantiradi. Natijada PBL tarbiyachilar tayyorgarligida dizayn kompetensiyasini "rivojlantiruvchi kasbiy texnologiya" sifatida talqin qilish uchun ilmiy asos paydo bo'ladi.

Taqdim etilgan konseptual tahlil PBLning tarbiyachilarda ta'lim jarayonini loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirishdagi salohiyati bir nechta chuqur mexanizmlar orqali ta'minlanishini ko'rsatadi. Eng avvalo, PBL ta'limni ma'nolashadi: maqsadlar real vaziyat, muammo va mahsulot bilan bog'langani sababli tarbiyachi rejalashtirishni "qog'ozdagi reja" emas, bolalar uchun mazmunli tajriba yaratish jarayoni sifatida ko'ra boshlaydi. Bu holat professional motivatsiyaning kuchaytiradi va loyihalash faoliyatiga ichki tayanch beradi. Keyingi mexanizm amaliy yo'naltirilganlik bo'lib, PBL tarbiyachini real resurslar, vaqt va muhit sharoitida ishlashga, ya'ni dizaynning "ijro etiluvchanligi"ni doimo tekshirib borishga o'rgatadi. Natijada dizayn formal mukammallik emas, amaliy barqarorlik bilan baholanadi, bu esa tarbiyachining kasbiy tafakkurini yanada realistik va moslashuvchan qiladi.

Biroq PBLni maktabgacha ta'limga qo'llashda yosh xususiyatlari va pedagogik xavfsizlik masalasi doimo birinchi o'rinda turishi kerak. Loyiha vazifasi haddan tashqari murakkab bo'lsa, bolalarda qiziqish so'nishi yoki emotsional charchoq paydo bo'lishi mumkin. Shuning uchun tarbiyachining loyihalash kompetensiyasi PBLni "katta yoshdagilar modeli" bo'yicha

ko'chirib qo'yish bilan emas, balki bolaning rivojlanish ritmi va ehtiyojiga moslab qayta dizayn qilish qobiliyati bilan o'lchanadi. Bu yerda tarbiyachining pedagogik sezgirligi, o'yin va erkin tanlovni qo'llab-quvvatlash, faoliyatni mayda bosqichlarga bo'lib berish, muvaffaqiyat vaziyatini yaratish va ijobiy emotsional fonni saqlash kabi omillar muhim rol o'ynaydi. Demak, PBL tarbiyachining loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirar ekan, ayni paytda uning pedagogik refleksiyasini ham chuqurlashtiradi: tarbiyachi o'z dizaynining bolaga qanday ta'sir qilayotganini doim kuzatib borishga majbur bo'ladi.

PBLni joriy etishda baholash madaniyati alohida muhokama talab qiladi. Agar baholash faqat yakuniy mahsulotni ko'rsatish bilan cheklansa, jarayon davomida sodir bo'lgan rivojlanish o'zgarishlari ko'rinmay qolishi mumkin. Shu sababli tarbiyachi loyihalash jarayonida shakllantiruvchi baholashni, ya'ni kuzatish, mulohaza bildirish, rag'batlantirish va keyingi qadamni ko'rsatish strategiyalarini oldindan loyihalashi kerak bo'ladi. Bu esa tarbiyachining kasbiy mas'uliyatini kuchaytiradi: u bolalarni natija uchun bosim ostiga qo'ymasdan, jarayonni rivojlantiruvchi resursga aylantiradi. Bunday yondashuv pedagogik etikaga ham mos keladi, chunki maktabgacha yoshda bolani solishtirish yoki "baholash" orqali ranjitish xavfi yuqori bo'lishi mumkin. PBLning to'g'ri dizayni esa, aksincha, har bir bolaning hissasini ko'rish, uning qobiliyatini sezish va o'sish nuqtalarini qo'llab-quvvatlash imkonini beradi.

Tarbiyachilar tayyorgarligida portfel yondashuvi PBL bilan uzviy bog'lanadi, chunki loyiha natijalari tabiiy ravishda materiallashadi: ishlanmalar, ssenariylar, foto va video qaydlar, kuzatuv natijalari, refleksiv yozuvlar va hamkorlik hujjatlari jamlanadi.

Portfel shunchaki ishlar to'plami bo'lib qolmasligi uchun u tarbiyachining kasbiy o'sish trayektoriyasini aks ettiradigan dalillar tizimiga aylanishi zarur. Aynan shu yerda PBLning "kasbiy rivojlanish texnologiyasi" sifatidagi kuchi namoyon bo'ladi: tarbiyachi o'z loyihalarini ko'ra borib, dizayn qarorlari qanday murakkablashganini, muhitni qurishdagi yondashuvi qanday boyiganini va refleksiv tahlili qanday chuqurlashganini anglaydi. Bu esa uzluksiz o'qish va o'zini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, PBL tarbiyachilarda ta'lim jarayonini loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirishga qulay sharoit yaratadi, biroq uning samarasi metodik boshqaruv, mentorlik, refleksiya va baholashning insonparvar yondashuviga bog'liq. Shuning uchun PBL asosidagi tayyorgarlikni tashkil etishda tarbiyachining mustaqilligini qo'llab-quvvatlash bilan birga, professional standartlar, bolaning rivojlanish ehtiyojlari va pedagogik etikani muvozanatda ushlab turish kerak bo'ladi.

Loyihaga asoslangan ta'lim (PBL) tarbiyachilarda ta'lim jarayonini loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun yuqori didaktik potensialga ega ekani konseptual tahlil asosida asoslandi. PBL tarbiyachining kasbiy faoliyatida maqsadni ma'noli qo'yish, bolalar ehtiyojlarini tahlil qilish, rivojlantiruvchi muhit va faoliyat ssenariylarini qurish, hamkorlik kommunikatsiyasini tashkil etish, shakllantiruvchi baholash va refleksiv monitoringni yo'lga qo'yish, natijalarga ko'ra dizaynni qayta qurish kabi integrativ ko'nikmalarni tabiiy ravishda talab qiladi va shu orqali loyihalash kompetensiyasini mustahkamlaydi. Maktabgacha ta'lim sharoitida PBLni samarali joriy etish bolalar yosh xususiyatiga mos vazifalarni tanlash, muhit resurslarini oqilona tashkil etish,

diagnostika qilish vositalarini ishlab chiqish, turli modul va amaliyot formatlarida PBLning ta'sirini empirik baholash hamda inklyuziv guruhlarda PBLni loyihalashning maxsus metodik yechimlarini asoslashga yo'naltirilishi maqsadga muvofiq.

- Kasb-hunar ta'limi №11, 2025